

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

PISZKOS MUNKA

A MUNKASZOLGÁLAT ÉS A KERETLEGÉNYEK
TÖRTÉNETEI A NÉPBÍRÓSÁGON

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Modern Magyar Történelem

PISZKOS MUNKA

Sorozatszerkesztő:

Ablonczy Balázs és Müller Rolf

X 365.417
VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

1977. évi kiadás

PISZKOS MUNKA

*A munkaszolgálat és a „keretlegények”
története a népbíráson*

VEZETŐSÉGI TANÁCS ELNÖKE: DR. SZABÓ ZOLTÁN
ELNÖK: DR. SZABÓ ZOLTÁN
ELNÖK: DR. SZABÓ ZOLTÁN
ELNÖK: DR. SZABÓ ZOLTÁN
ELNÖK: DR. SZABÓ ZOLTÁN

Jaffa
kiadó

© VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT, 2024

© JAFFA KIADÓ, 2024

MINDEN JOG FENNTARTVA!

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001461066

X 365417

BORÍTÓFOTÓ: FORTEPAN / DR. SZÁNTÓ ISTVÁN

BORÍTÓTERV: HEGYI PÉTER

SZERKESZTŐ: DETRE ZSUZSA

FELELŐS SZERKESZTŐ: SCHULTZ JUDIT

FELELŐS KIADÓ: RADOS RICHÁRD

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU

ISBN 978-963-475-886-0

ISSN 2559-9666

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	7
1. Bevezető	9
2. „Önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra”? Magyarázatkísérletek a háborús erőszakra	29
3. „Zuhogott az egeken a hant” Sorozatgyilkosságok és tömeggyilkosságok	73
4. Váratlan elkövetők? Roma kerethonvédek és „kollaboráns” munkaszolgálatosok ügyei	145
5. „Hazug volt a rossz, mert azt hitte, hogy ő jó” Konceptiók perek és hamis vallomások	193
6. „Zöldes szörnyek”, „a munkásosztály árulói” és „Horthy keretzsiványai” Büntetőpererek és a politika	239
Zárszó	301
Felhasznált levéltárak, irattárak és hagyatékok	307
Bibliográfia	308
Jegyzetek	315

MOTIVAT

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Salamon Ferenc történész a *Hadtörténelmi Közlemények* legelső számának legelső írását rögtön azzal kezdte 1888-ban, hogy „nem szakom a hadi tudomány, sőt még a hadi történet sem”, de „a történetíró el nem kerülheti, hogy gyakran ne szóljon hadi eseményekről [...]”. Bár nem vagyok hadtörténész, ám ezúttal a munkaszolgálatot vizsgáló holokausztkutatóként mindenképpen be kellett merészkednem a számomra ismeretlen terepre. Munkám történészi megállapításaiért csakis engem terhel a felelősség, ám könyvem nem készülhetett volna el megannyi ember segítségével és szakértelme nélkül. Könyvem és előtanulmányaim egyes részeinek átolvasásáért és véleményezéséért hálás vagyok a következőknek: Ablonczy Balázs, Bonhardt Attila, Szabó Péter, Szakály Sándor, Végső István, Zinner Tibor. Fóris Ákos nemcsak konstruktív megjegyzéseivel segített, de kutatási eredményeit is nagylelkűen megosztotta velem. Köszönöm továbbá Ungváry Krisztiánnak, hogy egyes kérdéseimre levélben felelt. Sárándi Tamás Leordina falu történetének feltárásában segített, Sebes Gábor pedig hasznos észrevételeivel javította kéziratomat. Ahogyan nem vagyok hadtörténész, úgy pszichológus sem vagyok, de szerencsére a szélsőségesen erőszakos magatartás, kriminalitás és a pszichiátriai betegségek kapcsolatának leírásánál dr. Caspar Luca pszichiáter szakmai véleményére támaszkodhattam. Külön köszönet illeti Tasnádi Ákos és Farkas Péter levéltárosokat, akik nemcsak kéréseimet teljesítették, de javaslataikkal, tippjeikkel is segítették munkámat.

Babós József, Ligeti Ferenc és Pór Dezső rokonainak és leszármazottjainak hármójuk személyes hagyatékának kutathatóvá tételéért és információk megosztásáért tartozom hálával. Mások magángyűjteményeikből bocsátottak rendelkezésemre dokumentumokat. Két volt munkaszolgálatos, Kőrmendi István és a néhai Tatár Imre személyes visszaemlékezéseikkel gazdagították kutatásomat. És végül, de nem utolsósorban hálás vagyok szüleimnek, illetve nejemnek és gyermekeimnek, akik türelmesen viselték, hogy a kutatásra és írásra fordítottam rengeteg időmet.

1. BEVEZETŐ

1944. április 2-án Németh József szakaszvezetőt kivégzéshez rendelték ki a megszállt Jugoszláviában fekvő Bór településen. Délután egy órakor még mindig hűvös volt az idő, ezek voltak az elhúzódozó 1944-es fagyok utolsó napjai; a kopasz fákat erős szél nyúzta.¹ Németh éppen visszaérkezett az őrszolgálatból, amikor Gardi Béla tartalékos főhadnagy jelezte, hogy „tegye magát rendbe”, mert most érkezett az utasítás: ma végzik ki a szökevény munkaszolgálatosokat. Bár a források eltérnek, annyi bizonyosnak tűnik, hogy néhány nappal korábban 12 munkaszolgálatos szökött meg a bori táborkomplexum Berlin lágeréből: A szökevényeket elfogták, és a két felbujtó – Friedman Sándor és Kornfeld Béla,² az I. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj (kmsz. zlj.) muszosa – felett hadbíróság ítélezett: az ítélet kötel által végrehajtandó halálbüntetés volt, majd ezt az ítéletet „kegyelemből” golyó általi halálra változtatták. A többi szökevényt büntetesképp bezárták több napra. Németh elmondta, hogy tiltakozott az ítélet végrehajtásában való részvétel ellen, ám állítása szerint parancsmegtagadás esetére számára is hasonló büntetést helyeztek kilátásba.

A kivégzést a Berlin tábor egy eldugott zugában, egy domb aljában hajtották végre. A „látványossághoz” kivezényelték a többi rabot is. A sírokat előre megásatták más munkaszolgálatosokkal.

Az elítélteket megkötözve vezették ki a sírokhoz. Az ítéletet még egyszer felolvasták, majd a halálraítéltek szemét bekötötték. Ezután a négy kirendelt honvéd töltött puskával, négyszög alakban állt fel, négy méterre az elítéltektől. A kivégzést kijelölt vezénylő tisztként Gardi vezette: először célt, majd tüzet vezényelt. A négy honvédből kettő fejre, kettő pedig szívra célzott. A történeteket Németh népbíróági peréből ismerjük, ahol a vádlott a tárgyaláson mindent bevallott. Némethet ezért a nagykanizsai népbíróság 1947-ben 5 év kényszermunka-büntetésre ítélte, melyet a Budapesti Büntetőtörvényszék 1950-ben 3 év fegyházbüntetésre mérsékelte, és a letöltött éveket figyelembe véve elrendelte azonnali szabadlábra helyezését. További életútja nem ismert.³

A 39 éves, alsósági származású parasztember sorsában első ránézésre semmi érdekes nincsen – ha nem ismernénk a fenti esetet, akkor valószínűleg egyike lenne annak a sok millió névtelen, arctalan magyarnak, akik anélkül éltek le életüket a XX. század forгатágában, hogy bármivel is felkeltették volna a későbbi történészek figyelmét. Németh hat elemi végzett, napszámosként tartotta el feleségét és egy gyermekét nem messze a mai magyar–szlovén határtól. Korábban nem volt büntetve, betegségben nem szenvedett. 1943 januárjában vonult be Körömdre, onnan a 103/4. tábori munkásszázadhoz osztották be. Az év júliusában került Bórba, és egy hónappal a fenti kivégzés után véglegesen le is szerelt. Vajon mi vitte rá, hogy részt vegyen két embertársa kivégzésében, akik az emlékezők szerint csupán családjukhoz akartak hazaszökni a rájuk kényszerített munkaszolgálatból, miután eljutott hozzájuk Magyarország német megszállásának híre? Könnyű lenne azzal a sömörös kijelentéssel elhessegetni a kérdést, hogy Németh „gonosz” ember és nyilván „antiszemita” volt! De milyen bizonyítékunk van Németh „gonosz” mivoltára? „Reám ez a kivégzés nagy hatással volt, egy hétig enni sem tudtam, még a zsidó munkaszolgálatosok nyugtattak meg, hogy ne legyenek lelkiismeretfurdalásaim, mert hiszen csak a parancsot hajtottam végre, melyet megtagadni nem lehetett” – vallotta a népbírószágon.⁴ És mennyire motiválhatta az ideológia ezt az egyszerű parasztembert?

Ez a könyv a második világháborús munkaszolgálat során atrocitásokat elkövető „keretlegények” és századparancsnokok népbíróági pereinek történetével foglalkozik. Pusztán a feldolgozott peranyagok több mint 25 ezer oldalra rúgnak, nem számítva a szakirodalmat, sajtóforrásokat és az egyéb levéltári iratokat. Itt rögtön utalni kell a munka terjedelmi és tartalmi korlátjaira: ez a könyv *nem* a munkaszolgálat története, melynek modern, alapkutatásokra épülő, átfogó és mindenre kiterjedő feldolgozása máig történészére vár. Itt mindössze a munkaszolgálat történetének szükségyszerűen tömör bemutatására vállalkozhatunk, történetileg megalapozva ezzel a kötet későbbi fejezeteit. A munkaszolgálat gyökerei az első világháborút követő évekre nyúlnak vissza. Az „Arbeitsdienst-mozgalom” Európa-szerte népszerű válasz volt a gazdasági válságra, jelen volt Németországban, Svájcban, Nagy-Britanniában, Hollandiában, de még a skandináv országokban is. A munkaszolgálat kötelező bevezetését először Imrédy Béla miniszterelnök vetette fel 1938. májusában, ekkor még antiszemita felhangok nélkül. A részleteket vitéz Fábry Dániel tábornokkal dolgoztatták ki, célja ekkor még olyan általánosságokban merült ki, hogy „a szellemi [munkával] foglalkozók [...] becsülik meg a fizikai munkát”. Az 1939. II. törvénycikk, a honvédelmi törvény megteremtette a honvédségen belüli közérdekű kiegészítő munkaszolgálat jogi alapját. A zsidókra vonatkozó munkaszolgálat kötelezővé tételéhez a zsidótörvények (1938. XIV. tc. és az 1939. IV. tc.) adtak jogi háttérrel.⁵ Utóbbi törvénycikk honvédségen belüli végrehajtásáról szóló utasítás kimondta, hogy zsidó nem lehet tiszt, altiszt vagy tisztess. Bizonyos számú zsidó ekkor még teljesíthetett fegyveres szolgálatot, pl. az erdélyi bevonuláznál is, azokat pedig, akiket nem lehetett beosztani fegyveres szolgálatra, munkásalakulatokba vezényelték.⁶ 1940 őszétől a 18 és 42 év közötti hadköteles zsidó férfiak rendszer katonai szolgálat helyett már honvédségi kiegészítő munkaszolgálatra voltak kötelesek bevonulni. Ennek három típusa volt: a tábori (vegyes) századok, a különleges (megbízhatatlanok, megbízhatatlan zsidók, bűnözők) és a nemzetiségi századok. A századok száma idő-

szakonként változott (1940-ben 60, később tovább nőtt); az összlétszám 1939 és 1943 között évente 10–20 000 fő körül mozgott, 1944-re pedig 63 000-re növekedett. 1940. július 17-én már 60 különleges (zsidó) munkásszázad létezéséről van adat.⁷ 1941 áprilisától már a megkülönböztető jelzést (sárga karszalag, kitérteknek fehér) is bevezették. Ekkorra kialakult a munkaszolgálat 1944 végéig fennállt rendszere. Azok a fiatalok, akik különböző okoknál fogva törvényes hadkötelezettségüknek fegyveres alakulatoknál nem tehettek eleget, kétéves tényleges katonai szolgálatukat a lakóhelyük szerint illetékes közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljknál töltötték le; a politikailag megbízhatatlanok származásukra való tekintet nélkül különleges munkásszázadokba kerültek. Az 1942. évi XIV. tc. már kimondta, hogy a zsidó hadkötelezettek a honvédség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek, szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget, rendfokozat és karpaszomány nélkül, tekintet nélkül korábbi rendfokozatukra. 1942 tavaszától már egyenruha sem járt a munkaszolgálatosoknak, csak egy jelzés nélküli katonasapka, amiről hiányzott a sapkarózsa, mert az indoklás szerint „a nemzeti színekre méltatlanok”.⁸

Később is gyakran felmerült a kérdés: vajon mennyire volt része a kezdeti intenciónak a zsidóság fizikai megsemmisítése? Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnökének 1940. április 18-i átirata szerint „a zsidókat fegyveres szolgálatra kell kötelezni, még pedig ott, ahol a véres veszteségek a legnagyobbak”.⁹ Ez akár válasz is lehetne a kérdésre, ám az idézet még a második világháborúba történő magyar belépés előtt született, s Werth a zsidók fegyveres szolgálatáról beszélt, tehát a „keretlegények” későbbi viselkedésére nyilván nem irányadó.¹⁰ A szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint, ahogy arra Robert Rozett izraeli történész, a munkaszolgálatról írt egyedülálló – és mindmáig csak angol nyelven elérhető (!) – monográfiájában rámutatott, a munkaszolgálatot „nem a népiirtás elkövetésére vezették be”, „a munkaszolgálat rendszere, még leghalálósabb [verziójában] sem volt egységesen vagy hivatalosan a szisztematikus tömeggyilkosság eszköze”.¹¹ Ez az álláspont azonban figyelmen kívül

hagyja, hogy a munkaszolgálat a központi intenciójától eltekintve bizonyos esetekben igenis *lehetett* a népiirtás eszköze, noha ez nyilván nem volt igaz *minden* századra vagy a századok többségére. Itt a munkaszolgálatot általánosságban a holokauszt részeként kezeljük, azonban tekintetbe kell venni olyan tényeket is, hogy nem zsidók is teljesítettek munkaszolgálatot, és hunytak el, mivel a munkaszolgálat eredeti intenciója, még ha egy ponton túl antiszemita is volt, nem népiirtó jellegű, s hogy természetesen nem volt minden „keretlegény” automatikusan elkövető is, az ítéleteknek egyénieknek kell lenniük. Ilyen értelemben nagyon is igaza volt az egyébként nem enyhekezűnek ismert Bojta Bélának, a Népbíróságok Országos Tanácsa tanácselnökének, aki egy ítéletében kimondta: „A keret tagjai, ha történetek is a keretnél gyilkosságok, nem *ipso facto* gyilkosok.”¹²

Magyarország „hadiállapotba kerülése a Szovjetunióval”,¹³ illetve a 2. hadsereg mozgósítása és kiküldése a keleti hadszíntérre nagy – és katasztrofális – hatással volt a munkaszolgálatosokra is. 1942 szeptemberében 152 muszos század (kb. 38 ezer fő) tartózkodott hadművelési területen. Egy munkaszolgálatos század elvileg 214–250 főt számlált, a századparancsnok és helyettese mindig tartalékos tiszt volt, a kb. 40 fős keret vegyesen tényleges állományúakból és tartalékosokból, esetenként sorkötelesekből állt.¹⁴ A muszosokat a hadsereg hadtápterületén szállítási munkálatokra, vasútvonalak, hidak, utak javítására, építésére használták. A tűzvonalban főleg műszaki munkákat végeztek: lövészárkot ástak, akadályokat emeltek, erődítéseket végeztek, néha aknákat szedtek vagy aknási-tottak. Rossz élelmezés és hiányos felszerelés mellett kellett nehéz fizikai feladatokat elvégezniük, „piszkos munkákat”, s büntetések sorát szenvedték el, hiszen a követelményeket nem tudták teljesíteni. Szabadság, eltávozás nem járt számukra, üzletben nem vásárolhattak, pénz nem lehetett náluk, tábori levelezésük továbbítása előljáróik kénye-kedve szerint történt.¹⁵ A nehézségeket nyilván fokozta a muszosok többségének polgári, értelmiségi háttere.¹⁶

A szovjet csapatok a Don mentén a két megmaradt hídfőállásból 1943. január 12-én és 14-én indították meg (ellen)támadásukat,

és gyorsan áttörték a rosszul felszerelt és számbeli hátrányban lévő magyar csapatok védőállásait. 1943. január 17-én hajnalban kiadták a parancsot a visszavonulásra, az előrenyomuló szovjet csapatok több helyen is visszavetették a magyar csapatokat. A 2. magyar hadsereg összességében 125 000–128 000 főt veszített; az utolsó megmaradt alakulatokat 1943 áprilisában-májusában szállították haza Magyarországra.¹⁷ A mínusz 30–35 fokban végrehajtott visszavonulás során következett be a 2. hadsereg mellett szolgáló mintegy 25 ezer főnyi munkaszolgálatos veszteségének 90%-a. 1944. október 15-ig a munkaszolgálatosok összvesztesége 41 340 fő volt (halott, sebesült, eltűnt, hadifogoly, gyilkosságok áldozata). Ha elfogadjuk, hogy a munkaszolgálatosok teljes állománya elérte a 150 ezer főt; az állomány 27,5–34,4%-a került veszteséglistára. Ez egyébként magasabb, mint a honvédség munkaszolgálatosok nélküli összveszteségi aránya (24,7%). A teljes munkaszolgálatos-veszteség több mint 40%-a egyetlen hónap alatt, 1943. januárjában keletkezett.¹⁸

Mennyiben kapcsolódnak a '43-as visszavonulás során történt halálesetek a „keretlegénységhez”? Néhány ilyen esetet ez a könyv is feltár, de érdemes rögzíteni, hogy a visszavonuláskor egyformán embertelen körülményekkel néztek szembe honvédek és munkaszolgálatosok; a kíméletlen orosz tél – Kadosa Árpád tartalékos zászlós népköltészetében a „kurva hideg tél”¹⁹ – nem válogatott. Sipos Béla szakaszvezető a 17. gyalogezred aknavetőszázadából így írt frontnaplójában 1943. január 15–17-e között: „Legalább 30 fok hideg van. Majdhogy meg nem fagyunk a hideg kuckóban. [...] Rettenetes hideg éjszaka. Legalább 30–35 fok. [...] Nagyon rossz és hideg helyünk van. Várunk és fekszünk, szenvedünk. Este óvatosan tüzelünk; majdnem megfagyunk. [...] Rettenetes hideg, 35–40 fok hajnalban.”²⁰ Németh József tizedes a 17. gyalogezred III. zászlóaljából pedig erről számolt be '43 január 22-e és február 19-e között: „Már három éjszaka nem aludtam és két este nem ettünk vacsorát [...]. A németeket borzasztóan utálok, ha házba megyünk, mindjárt kizavarnak bennünket. Fegyvereinket, s kínél pisztoly van, elveszik, ennivalót hetek óta nem kapunk, csak tengődünk, szenvedünk. [...]

Már nem igen tudok menni a fáradtságtól. [...] Napjaink nagyon keservesen telnek, kosztunk mindig kevesebb. [...] A tetű nagyon sok már, hiába szedem, helyébe még annyi jön, mindenki tele van vele. Rendes szállásunk nincs, sokszor düledezett, fedetlen pajtákban töltjük az éjszakát, sokszor bizony hó takar be bennünket.”²¹ Jellemző gróf Stomm Marcel vezérőrnagy hadtestparancsnok „búcsúparancsa” 1943. február 1-jén, mely így szólt: „[K]énytelen vagyok mindenkinek saját belátására bízni jövőjét, mivel élelmet, lőszert és végrehajtható feladatot adni nem tudok.”²²

Természetesen voltak olyan esetek, amikor a lemaradó muszokat lelőtték, ám erre általános parancs vonatkozott, mely nem emelte ki külön a munkaszolgálatosokat. Jány Gusztáv tábornok, a magyar 2. hadsereg parancsnokának 1943. január 24-i hadseregparancsa szerint „vegye tudomásul mindenki, hogy innen sem betegség, sem sebesülés, sem fagyással [sic!] el nem engedek senkit. Azon a területen, hol gyülekezésünket elrendelték, hol az újjászervezést végrehajtjuk, ott marad mindenki, míg meg nem gyógyul, vagy el nem pusztul. A rendet és a vasfegyelmet a legkeményebb kézzel, ha kell, a helyszínen való felkoncolással, de helyre kell állítani. Ennél kivétel nincs. Legyen az tiszt, vagy rendfokozat nélküli honvéd, aki parancsomnak nem tesz eleget, az nem érdemli meg, hogy nyomorult életét tovább tengesse és nem engedem, hogy szégyenünket bár ki is tovább nagyobbítsa.”²³

Nem elhanyagolható részlet, hogy a zsidó muszosok ugyanúgy szovjet hadifogságba estek, mint a keresztény honvédek, s veszteségeik jelentős része a szovjet fogság mostoha körülményeinek tudható be. A szovjet fogságból az elsők között hazatérő volt muszos, Benedek Ármin a hitközségi sajtóban „izzó hálával” beszélt a Szovjetunióról. Interjújában „keretlegényeit” szidta, noha beismerte, hogy miután szökési kísérleten kapták őt és társait, mégis megkímélték az életüket. Benedek végül '44 novemberében esett fogságba Beregszász környékén. Szerinte az oroszok „tisztá, tágas barakkban” helyezték el őket; csokit kaptak, és a szovjet zsidó örök gitáron zsidó dalokat játszottak nekik. Volt mozi, étel, napi fürdés, orvosi ellá-

tás.²⁴ Hasonló visszaemlékezés olvasható egy 1948-as kommunista emlékiratban, melynek szerzője azt állította, hogy a szovjet fogságban meleg szobákban laktak, könyvet, ételt, italt kaptak, orvosok vizsgálták őket, „álomszerű boldogságban éltünk”.²⁵ A kommunista befolyás alatt álló hitközségi sajtó Sztálint és Rákosit éltette, amiért hazahozták a muszosokat a fogságból,²⁶ noha Szekfű Gyula moszkvai követ Hevesi Ferenc főrabbinak címzett, 1947. januári levelében már megírta a kiábrándító igazságot: „a muszosok a többi magyar hadifogollyal együtt, vegyest, mint maguk is hadifoglyok kezeltetnek. [...] Csakis egyéni [...] kikérésről lehet szó. [...] Bármily szomorú is, de bizonyosnak látszik, hogy kevesebben fognak visszatérni, mint ahányat ma hozzátartozóik szovjet területről hazavárnak.”²⁷

Talán Benedek Ármin és a többi kommunista emlékező saját esetükben igazat mondtak, noha a számok és más emlékiratok másról tanúskodnak. A muszosok 1942 januárja és 1943 decembere közötti összvesztéséből bizonyíthatóan 3786-an estek el. 1633 fő minden kétséget kizáróan hadifogságba került. Az 1035 sebesült mellett eltűntnek nyilvánítottak 19 003 főt. A katonai szakirodalom az eltűntek felét halottnak, másik felét hadifogolynak számítja. Ezen az alapon a szovjet fogságba esett muszosok száma kb. 10 ezer fő lehet. Stark Tamás történész kutatásai szerint 15 ezer magyar zsidó kerülhetett szovjet hadifogságba, ide számolva az 1944-ben hadifogságba esetteket is. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság jegyzőkönyvei szerint a hazatért foglyok 1,7%-a vallotta magát volt muszosnak, ez kb. 3600 fő. A többi személyt, eltekintve azóktól, akik határon túlra tértek haza, Stark „a szovjet kényszermunkatáborok mártírjai” közé sorolta.²⁸

Mezei Gábor muszos emlékirata szerint a fogságba esett muszosokat, ha nem tudtak továbbmenni, szovjet őreik egyszerűen agyonlőtték. Fogolytáboruk „a pokol tornáca” volt, ahol a tetves emberek félmeztelenül támolyogtak a -20 fokos hidegben. „Hullottak az emberek, reggelenként minden bunker elé két-három halottat húztak ki”, a táborban felütötte fejét a kannibalizmus is.²⁹ Fleischer Gyula egri munkaszolgálatos, aki a Donnál adta meg magát a szovjete-

nek, leírta a foglyok „halálmenetét”. „Az életnek sehol semmi jele, csak az állandó hófúvás, félelmetes süvítő szélről kísérvé. A menetelő sorok mindkét oldalán kidőlt emberek feküdtek a hóba, voltak köztük, akik még mozogtak, voltak, akiket már kezdett ellepni a hó. Voltak olyanok is, akik körül piros volt a hó. A jelek szerint ezek voltak, akikbe belelőttek. Különösképpen emlékezetembe maradt egy felejthetetlen látvány: kicsit távolabb tőlünk a hóban egy fekvő alak teljesen ellepve, eltemetve a hótól, egyik keze függőlegesen az ég felé mutatott, mutatóujjáról a varjak már leették a húst”.³⁰ Ugyanő később így jellemezte szovjet fogolytáborukat – egy tető nélküli romos lovardát –, visszhangozva Mezei leírását: „Ezek [az olasz foglyok] járkáltak a már legyengült, fekvő emberek között s ha látták, hogy valamelyikük már a végét járja, még azonmódon, ameddig meleg, zsilettpengével kezdték kivagdalni az agyvelőt, szívet, májat, stb. Kínálták cserébe cigarettáért, dohányért vagy kenyérért. [...] Hulltak az emberek, mint a legyek.”³¹

Mindazonáltal nem lehet vitatni, hogy egyes századok esetében a veszteségekhez a „keretlegények” brutalitása is hozzájárult. Igaz, hogy a veszteségekért a nagy számok tükrében főleg a szovjet hadifogság, a hideg és az éhezés felelt, azonban a gyakorta felmerülő „mozgó vesztőhely” kifejezés főleg a gyilkosságok, tömeggyilkosságok kapcsán terjedt el. A kifejezést először Rákosi Mátyás használta a szovjetunióbeli *Igaz Szóban* megjelent, *Horthy felelős!* című, 1943. szeptemberi cikkében, mely egy fogolytáborban tartott beszédének írott verziója volt. A szöveg lényegében mindent összefoglalt, amit a kommunista történetírás '45 és '89 között állított a munkaszolgálatról. „A munkásszázad, Horthy alkotása” alcím alatt ez következett: „A munkásszázad Horthyék sajátos eredeti járuléka a fasiszta új Európához. Ilyet tényleg még a hitleri pribékek sem agyaltak ki”. Ezután felemlgette a 442. különleges munkásszázad hat jehovista tagját, akiket 1942. július 8-án fegyver hordásának megtagadásáért kivégeztek.³² Majd így folytatta: „A 2. honvédhadsereg összeomlásánál a zsákmányolt iratok között ott volt a honvédelmi minisztérium utasítása a frontra küldött munkásszázadokra vonatkozólag.

Az utasítás lényegében azt mondotta, hogy a munkásszázad mozgó veszthely és a tagjaival a keretlegénység ennek megfelelően járjon el. A munkásszázadok felháborító története a legszényeslebb fejezte a Horthy-rezsimnek és el lehet róla mondani, hogy mint a magyar viszonyokban általában, ezúttal is fejtől bűzlik a hal. [...] Ki felelős mindezt? A válasz csak egy lehet: *Horthy!*³³ A „mozgó veszthely” szópár annyira megtetszett Rákosinak, hogy később Mindszenty-ellenes beszédeiben vagy éppen a szociáldemokraták árulásának ecsetelésénél is élt velük, igaz, itt már koherens gondolatmenet nélkül.³⁴

Jellemző, hogy *A magyar nyelv értelmező szótárának* 1960-as kiadása a „keretlegény” szót így definiálta: „főnév, rosszalló. A fasiszta Horthy-hadseregben a munkásszázadokat őrző, a munkaszolgálatosokkal embertelenül, kegyetlenül bánó, legénységi állományú katona. [Példa:] A keretlegények felelősségre vonása”.³⁵ Ennél pontosabb definíció a következő: „A II. világháború alatt létrehozott fegyvertelen munkaszolgálatos alakulatoknál – pl. századoknál – a sorozott állomány felügyeletét tisztekből (gyakran tartalékos tisztekből), tiszthelyettesekből és szintén sorozott állományból álló fegyveres »keret« biztosította. Ezeket emlegették, de leginkább a sorozott honvédeket, keretlegényeknek.”³⁶ A „keretlegény” szó egykorú honvédségi forrásokban egyáltalán nem fordul elő egyes számban, a kerethez tartozó legénységet valóban nevezték néhány helyütt *keretlegénység*nek, ahol azonban a szó második fele a legénységre, nem pedig a legényre – mint „fiatal férfi” – utalt. A „keretlegény” kifejezést először 1945 februárjában használta Vajda Imre szociáldemokrata, később kommunista politikus, maga is volt munkaszolgálatos, aki a *Szocializmus* című folyóiratban „Horthy Miklós” „munkásvértől csöpögő kez[ű]” „paladinjait” emlegette, „kisnyilasok, keretlegények és tisztek, és a reakció minden árnyalat[át]”.³⁷ Noha ekkor már lezajlottak „keretlegény”-perek, a tudósítások még egyszerűen honvédekként utaltak a vádlottakra – ami igaz is volt –, a népbíróági perek kapcsán először egy 1945. márciusi cikkben jelent meg a szó,³⁸ amelyet később aztán nyakló nélkül használtak (s végül már olyan esetekben is, ahol a vádlott nem volt „keretlegény”).

Pedig effajta perekből nem volt hiány. „Nincs olyan nap, hogy Budapesten, Szegeden, Miskolcon, Kalocsán, vagy másutt ne zajlana le egy-egy olyan népbíróági tárgyalás, amelyen kerettisztek és keretlegények felelősségre vonása tükrében ne kerüljenek a nyilvánosság elé a munkaszolgálatosok meggyötetésének és elpusztításának újabb részletei” – írta a hitközségi *Új Élet*.³⁹ A második világháborút követő számonkérés során kivégzettek közül az első húsz főből 13 volt „keretlegény” vagy századparancsnok, köztük a legelső öt akasztófára juttatott. 1945. május 8-ig voltaképpen csak „keretlegényeket” végeztek ki, és ekkor is egy ötös kivégzéssel folytatódott a sor, az akasztottak közül ketten „keretlegények” voltak. Ha a kutatást kiterjesztjük az első „népbíróági” per utáni egy évre, akkor – eltekintve Bárdossy László és Kun páter pereitől – egyetlen komolyabb népbíróági per sem zajlott, a legnagyobb szenzáció a 401. „büntetőszázad” és a nagykátai bevonulási központ ügye volt. Bizonyos városokban, így Pécsen, Szegeden vagy Kecskeméten népbíróági ítéletek alapján *csak* „keretlegényeket” vagy a munkaszolgálatosokkal szemben bűncselekményeket elkövető egyéneket ítélték halálra és végeztek ki. Más városokban – pl. Kaposváron – egy híján igaz az állítás. Nem tűnik meglepőnek, hogy a „keretlegény” szó sokak fejében összemosódott a „háborús bűnös”, hiszen hosszú ideig és sok helyen közülük kerültek ki az egyedüli háborús bűnösök, akiket látott a lakosság.

Népbíróság elé kerülni több módon is lehetett. A második világháború után igazolóbizottságokat hoztak létre, melyek a községi szintig lemenően intézményről intézményre, gyárról gyárra, foglalkozási csoportról foglalkozási csoportra átrostálták a lakosságot. Ha valakit nem igazoltak, ügyét a népügyészségnek adták át, mely vádemelés mellett dönthetett. Ezen felül – mint manapság is – fel lehetett jelenteni embereket a rendőrségen, illetve a népügyészségen is. A népbíróságok két szinten folytathattak eljárást: alsóbb fokon a törvényszéki székhelyeken és felsőfokon a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) előtt. Az elsőfokú népbíróság tanácsait szakképzett bíró vezette, de ő nem szavazott, csak felvilágosított-

ta a vonatkozó törvényekről a tanács többi tagját, akiket a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front öt – baloldali – pártja és a szakszervezetek delegáltak. A népbíróságok ítélték háborús bűnök és kevéssé súlyos, népellenes bűnök esetében, de bizonyos helyzetekben a btk. rendelkezéseit is alkalmazhatták. A kiszabható büntetések a haláltól a szigorú kényszermunkán és fogházbüntetésen át a börtönbüntetésig és kisebb bírságokig terjedtek.⁴⁰ A népbíróságok 1950. tavaszi felszámolásukig több mint 59 ezer ügyet vizsgáltak meg Magyarországon, kb. 27 ezer elmarasztaló ítéletet hoztak, a 477 halálos ítéletből 189-et hajtottak végre.⁴¹ A népbíróságok működését kezdetben rendeletek, majd egy ezeket törvényerőre emelő felsőszintű jogszabály – az 1945. évi VII. tc. – szabályozta, így amikor az eljárások jogalapjáról szólnak, az olvasó néha eltérő forrásokra való hivatkozásokat talál.

A kommunista *Ludas Matyi* azon gúnyolódott már 1945 nyarán, hogy a „keretlegények” számonkérése felületes és gyengekezű. A volt „keretlegényeknek” feltett, képzeletbeli igazolóbizottsági kérdéssort így írta le: „Volt-e tagja a nyilaspártnak, ha igen, miért? (Lehetséges válaszok: félrevezették – bedőlt a propagandának – kényszerítették – hülye volt).” „Öntudatos passzív magatartásával résztvett-e az ellenállási mozgalomban, és pedig (Lehetséges válaszok: föld fölött – föld alatt – tudat alatt).” Továbbá: „mit tudunk még mentségére fölhozni?” és „kívánja-e a bizottság megbüntetését?”⁴² A lapban egy másik karikatúrán két volt muszos beszélget: „Na, Gyula, most kiszabadul az a keretlegény, aki téged félig agyonvert Ukrajnában.” Válasz: „Nézd, Elemér, őszintén szólva csodálom, hogy eddig is be volt csukva.”⁴³ Mások nem viccelődtek. Gulácsy György kisgazda képviselő arról szónokolt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, hogy „a keretlegényre, aki kegyetlenkedett kint, joggal és okkal halál vár”, mintha börtön-, fegyház- vagy kényszermunka-büntetést nem lehetett volna kiszabni.⁴⁴

Sajnos ez idáig nem történt kísérlet a „keretlegények” számonkérésének számszerű elemzésére. Gáspár Ferenc, a Budapest Főváros Levéltárának volt igazgatóhelyettese – maga is a munkaszolgálat túl-

elője – 1996-os írása szerint ötszáz „keretlegény”-pért tárt fel a levéltárban.⁴⁵ Ha ez így is történt, sajnos kutatási eredményeit nem közölte, és azok hagyatékában sem találhatók.⁴⁶ Kádár Gábor és Vági Zoltán a DEGOB-jegyzőkönyvek (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) alapján próbált meg valamifajta számszerű áttekintést adni a kerethonvédek és századparancsnokok tevékenységéről, de a DEGOB-jegyzőkönyvek szubjektív jellege eleve korlátozza a kutatást.⁴⁷ Ez a kötet, szakítva az eddigi munkák gyakorlatával, a kvalitatív, azaz minőségi elemzés mellett kísérletet tesz a kvantitatív, vagyis mennyiségi elemzésre is, mégpedig a népbíróság elé állított „keretlegények” és századparancsnokok, illetve századparancsnok-helyettesek perei főbb adatainak rögzítésével, értelmezésével, és néhány, különböző okokból különleges figyelmet érdemlő per részletes feltárásával. Összességében elmondhatjuk, hogy jelen kutatás a „keretlegények” népbíróság előtti felelősségre vonásának eddigi legteljesebb gyűjteménye, s noha a kutatás bővíthető lenne, itt egy kerek számmal, 400 büntetőeljárás alá vont személynél és főbb adatainál húztuk meg a határt. Megjegyzendő, hogy a munkaszolgálat még számos más pernél került elő (nem munkásszázadokhoz beosztott honvédek és tisztek, honvédorvosok, nyilasok, közigazgatás tagjai, „áruló” muszosok, zsidó tanácsok, kápók, feljelentő civilek, völksbundisták stb.), így a megvizsgált esetek száma összesen inkább a félezerhez közelít, de itt főleg a kerethonvédek és századparancsnokok, illetve helyetteseik pereit elemezzük.

A megvizsgált ügyek 53%-át (215 esetet) a budapesti népbíróság tárgyalta, ezen kívül sok eset került még a szegedi (53), a debreceni (27), a miskolci (26), a kaposvári (16) és a pécsi (10) népbíróság elé. Más népbíróságokról is elmondható, hogy több „keretlegény” ügyében is ítéletet hoztak, ilyen Kecskemét (9), Szombathely (8), Nagykanizsa és Balassagyarmat (6-6), a többi népbíróság viszont elhanyagolható szerepet játszott. A vád alapja 275 esetben (68,75%) a népbírói törvény (1945. évi VII. tc., Nbr.) 11. § 5. pontja (emberek törvénytelen megkínzása és kivégzése) volt; de tényekkel alátámasztott gyilkosságot csak 40 esetben sikerült rábizonyítani a terheltre (10%). (Itt

nem vettük gyilkosságnak azokat a homályos eseteket, ahol azt állították, hogy egy „keretlegény” megvert valakit, és az illető napokkal később elhunyt.) 70 esetben a Nbr. 15. § 2. pontja képezte a vád alapját, ami a népellenes intézkedések túlzott szigorral való végrehajtását jelenti (17,5%).

A vádiratban – vagy ha a vádiratban nem szerepelt az elkövetett bűncselekmény helyszíne, akkor a vallomásokban, tárgyaláson – megnevezett helyszínt tekintve 258 olyan esetet vizsgáltak, amelyek a keleti hadszíntéren történtek, de ha hozzáadjuk a bori „keretlegények” tetteit (akik szintúgy egy megszállt ország területén teljesítettek szolgálatot), 282 bűncselekményt kapunk, vagyis az esetek 70,5%-ában megszállt területen történt atrocitást vizsgáltak. (A revíziós sikerek során visszatért területeket itt nem számoltuk „megszállt területnek”). Azonban háborús cselekmények Magyarország területén is történtek, így a helyszíni meghatározás nem mutatja meg kellőképpen a háború brutalizációs hatását (utóbbiról lásd részletesen a második fejezetet!). Talán beszédesebb szám, hogy a vizsgált ügyekből 388 történt 1941 júniusa – Magyarország második világháborúba való belépése – után, ez az esetek 97%-a. Hozzá kell tenni: a 41 júniusa előtti 12 esetből 5 felmentéssel zárult.

A vádlottak közül 111-en születtek a fővárosban vagy vármegyeszékhelyen, ez a 27%-uk, tehát 73%-uk vidékről való volt, azon belül is kiemelkedően sokan faluról, kistelepülésről. A vádlottak jelentős része származott a mai országhatáron kívülről, ez már akkor is periferikusnak számított. A vádlottak 54%-a volt fizikai munkás (219 fő), ebből 13 gyári munkás és földműves, a gazdasági cselédek, mezőgazdasági munkások vagy napszámosok 98 főt (24,5%-ot) tettek ki. Ami a foglalkozásokat illeti, meg kell jegyezni, hogy csak az adatlapokon felvett, bemondott foglalkozásokat jegyezhetjük fel, ami az esetek többségében már a világháború utáni állapotot tükrözte (egy kertész nyilván nem volt tényleges tiszt stb.).

A legfiatalabb „keretlegény” 1923-ban született, a legidősebb 1884-ben, az átlagéletkoruk 1944-ben 38 év volt. Itt lehet utalni a közkeletű vádra, miszerint a kegyetlen keretek „svábok” voltak. A németek

aránya 1941-ben 4% volt Magyarországon (1941-ben Magyarország lélekszáma 14 683 323 fő, a német anyanyelvűeké 658 928 fő.). Az itt szereplő vádlottak között 41 német vagy „németes” nevű egyén szerepel, ami 10%-ot jelent, ez valóban 2,5-szörös felülreprezentáció. De „szlávok” nevekből 46 szerepel, ami a szláv népesség 0,5%-os arányához képest egyenesen húszszoros felülreprezentáció, mégsem terjedtek el történetek a „szláv keretlegények” rémtetteiről. Valószínűleg inkább nemzetiségi felülreprezentációról van szó. Megjegyzendő, hogy három roma nemzetiségű keret (közülük kettőt kivégeztek!) és egy apai ágon zsidó származású századparancsnok (jogerősen három év börtön) is került a merítésbe.

A nagy képet tekintve persze látni kell, hogy a „keretlegényeknek” mindössze töredékét állították népbíróság elé vagy ítélték el. A 292 fő megvádolt „keretlegénységből” 247-et ítélték börtönbüntetésre vagy kényszermunka-büntetésre (85%), és 45-öt mentettek fel (15%). A jogerősen halálbüntetésre ítélték és kivégeztek száma 37 fő (12%). Eközben a szakirodalom szerint az intézmény teljes fennállása alatt 130-150 ezer munkaszolgálatost hívtak be.⁴⁸ Kb. 200 fős századokkal, és 40 fő keret/századdal számolva⁴⁹ ez 30 ezer „keretlegényt” jelent a második világháború során. Így a népbírósági ítéletek tényállásaiban gyilkosnak nevezett „keretlegények” az összes „keretlegény” 0,8%-át teszik ki, a kivégezettek pedig mindössze 0,1%-át.

Áttérve a tisztekre, a perek során 104 századparancsnokot vagy -helyettest állították népbíróság elé. 750 századdal (mindegyik századnál egy-egy parancsnok és helyettes, 1500 fő) számolva a 104 fő egész sok: 6,9%-ukat népbíróság elé állították. Ebből 27 ügy jogerős felmentéssel zárult, 11-en viszont halálbüntetést kaptak, és ki is végezték őket. A 104-ből 66-ot ítélték börtönbüntetésre vagy kényszermunka-büntetésre (63%), 11%-ot végeztek ki, viszont 26%-ukat jogerősen felmentették. Rajtuk kívül közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak parancsnokait is népbíróság elé állították, kutatásunk alapján négy főt, kettőjüket felmentették, egyiküket (Szentkatolnay Dezső) ugyan elítélték, de egy, sok tekintetben koncepciósnak minősíthető perben. A vádlottak közül így is minden negyediket

felmentették, és elfogulatlan eljárásban egyetlenegy zászlóaljparancsnokot sem találtak bűnösnek. A kivégzett századparancsnokok és helyetteseik így is az összes századparancsnok és -helyettes 0,7%-át teszik ki csupán.

A „keretlegények” történetének feltárása, szerepük demisztifikálása régóta időszerű. A munkaszolgálat emlékezete terén máig meghatározó a *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön* című kétkötetes, 1962-ben megjelent forráskiadás. A forráskiadás a Claims Conference támogatásával készülhetett el, kiadója hivatalosan a Magyarországi Izraeliták Országos Képviselőlete volt, ám a kötet szerkesztését megbízható pártemberre bízták Karsai Elek szociológus és levéltáros személyében, a dokumentumokat pedig egy csapat válogatta. Karsairól korábbi szerkesztőtársa, Benoschofsky Ilona – maga is az állambiztonság ügynöke „Xavér” fedőnéven – azt jelentette 1962-ben, hogy „[t]öbbször emlegeti, hogy 1956-ban, mint a Levéltár szakszervezetének funkcionáriusa részt vett az intézet vezetőinek tárgyalásain. Ott nagyon passzívan viselkedett, viszont pontosan feljegyezte, hogy ki, mit mondott. Ezeket a feljegyzéseit »megfelelő helyen« később leadta”. A jelentésben az is szerepel, hogy „[...] az akkori Szociológiai Intézetben dolgozott, [...] az intézet megszűnése után a *Népszavához* került és az ottani archívumban dolgozott. [...] Többször emlegeti vidáman, hogy először az egyetemi intézetben tartóztatnak le körülötte mindenkit, később a *Népszavánál*”.⁵⁰

A kétkötetes forráskiadás jó példája annak, miért szorul alapos revideálásra a múlt rendszerbeli történetírás. A könyv számos téves vagy alaptalan információt közölt a „keretlegények” és századparancsnokok kapcsán, csak a vádiratokra épített, vagy nem jelezte a perek visszásságait, persze azért igazságmorzsákat el-elejtett. A könyv az egyes „munkaszolgálatos századok parancsokainak[na]k és keretlegénység[éne]k[na]k” „kegyetlenkedése[i]ről” címszó alatt ilyeneket közölt korabeli sajtóforrásokból szemezgetve: „Ifj. Uhál István asztalos Preisich Károly munkaszolgálatost annyira megverte és fenyegette, hogy a szerencsétlen ember *félelmében öngyilkos lett*”. „Kovács Ádám László, a hajdúböszörményi repülőter szolgálatve-

zető altisztje a munkaszolgálatosokat a *légiridő alatt is munkára kényszerítette*, aminek következtében egy bombatámadás során 5 ember meghalt, 25 pedig súlyosan megsebesült”.⁵¹ „Másica [sic!] József honvédszakszervezet vezető [...] a kikötéseket sajátkezűleg hajtotta végre és más munkaszolgálatos alakulatok katonáit is arra biztatta, hogy üssék-verjék a munkaszolgálatosokat” – írta máshol.⁵² A könyv beszámolt továbbá Lunka Péter törzsőrmester tetteiről is: „Lunka Péter [...] kora reggel 35-40 fokos hidegben kiharcolta a századot [...]. A rettenetes kínzásba Dávid Zoltán munkaszolgálatos *belehalt*”.⁵³

Az utóbb említett Lunka Péter perére még visszatérünk az ötödik fejezetben: itt elég annyit megjegyezni, hogy az ügy komoly kérdéseket vet fel a kutató előtt. Ám a többi, a könyvben említett „keretlegény” is vagy bonyolultabb történet részese volt, vagy egyenesen ártatlannak bizonyult. Ifj. Uhál, a szlovák anyanyelvű, három gyermeket nevelő asztalossegéd nem is „keretlegény” volt, hanem mezei honvéd, aki súlyos nyomásra látta el feladatát: ’44 augusztusától zsidókat kellett kísérnie a Tattersallban. A vádirat valóban arról szólt, hogy ilyen minőségében az öngyilkosságba kergette Preisich Károlyt, ezt azonban az ítéleti tényállás sem látta bizonyítottnak. Uhál azt állította, hogy szolgálatából kétszer szökött meg, mert nem akart németbarát rezsimet szolgálni, az ítélet szerint viszont háromszor is dezertált. A budapesti népbíróság egyes zsidók megveréséért először 7 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélte, ebből a NOT 3 év 6 hónapot engedett el.⁵⁴

Kovács Ádám László esetében egyáltalán nem igaz, amit a könyv írt róla. A népbíróság előbb két év börtönbüntetésre ítélte, majd a NOT felmentette, de még az elsőfokú ítélet sem állapította meg, hogy a bombázás alatt munkára kényszerítette volna a muszlosokat, hanem a feszes munkatempó, az étel megvonása és pofozások miatt ítéltek el. Felmentésében nyilván szerepe lehetett annak, hogy a későbbi neves kommunista történész, Hanák Péter is nyilatkozatban állt ki Kovács mellett: „Kovács törm.-t jóindulatú, emberséges, bajtársias, intelligens embernek ismertem”.⁵⁵

Senkivel sem volt igazságtalanabb azonban a könyv, mint Masi-cza József tartalékos szakaszvezetővel. A honvéd esélyt sem kapott ártatlanságának bizonyítására, ugyanis három év előzetes letartóztatás után (!) elhunyt, s így tárgyalására sosem került sor. Természetesen az sem kizárt, hogy az elégtelen fogvatartási körülmények miatt romlott le az állapota, de azon is el lehet gondolkodni, hogy egy 42 éves férfival, akinek korábban nem voltak egészségügyi problémái, hogyan bánták a nyomozók, ha „szívélegtelenségben” halt meg.⁵⁶

A fentiek dacára mégis szép számban akadnak olyan perek, melyek megbízhatónak, pártatlannak vagy hitelesnek tűnnek, s alkalmasak a „keretlegények” tevékenységének bemutatására. „Gyilkos a gyilkosságával összefüggő ügyben nem szavahihető” – szögezte le egy NOT-ítéletében Hraskó Gyula tanácselnök.⁵⁷ Ez így önmagában nem igaz, s bár ez a könyv sem kizárólag a terheltek hiteles (nek tűnő) vallomásaira épít, felmerül a kérdés: mennyire hihetünk maguknak az elkövetőknek, még akkor is, ha beismerik tetteiket? Van olyan elképzelés is, miszerint a tettesek általában „rossz mesélők”, mert nem tudnak rámutatni azokra az elemekre élettörténetükben, melyek kiváltották viselkedésüket.⁵⁸ Újabb problémát jelenthet, ha egyesek több büntettet vallanak be, mint amit elkövettek. Míg például Magyarfi József „keretlegény” valós gyilkosságaival hengegett a háború után,⁵⁹ Borsos Mihály őrzetető, az V/1. század „keretlegénye” azért nagyította fel szerepét, hogy felhívja magára a figyelmet: a hatvanas években azt terjesztette magáról, hogy Gestapo-ügynök volt, borzalmas tömeggyilkosságokban és zsidó lányokkal szembeni tömeges nemi erőszakban vett részt. Elmondása szerint a megbecstelenített nőket élve égette el társaival. Ezenfelül azt is állította, hogy a CIA kémje. Az állambiztonság ezért 1968-ban utánajárt állításainak. Arra jutottak, hogy azok nem igazak, majd leültek vele beszélgetni arról, hogy „a háborús és népellenes bűncselekmények feldicsérése rombolólag hat különösen a fiatalabb emberekre, s egyébként is összeegyeztethetetlen a normális ember erkölcsi érzékével”. A beszélgetés hatásosnak bizonyult, aktáját két évvel később lezárták.⁶⁰ A kutatás szempontjából úgy véljük, hogy effajta „hengeg-

sek” a népbíróági tárgyalóteremben, „éles helyzetben” nem vagy ritkán hangozhattak el.

Természetesen az is előfordulhatott, hogy egy „keretlegény” valóban súlyos háborús bűnöket követett el, s közben perének mégis elfogult, esetleg egyenesen koncepciós jellege volt. A kutató számára a nehézséget éppen az jelenti, hogy az igazságot elválassza a fél-igazságoktól és a hazugságoktól. Ilyen értelemben egyes, háborús bűnösként elítélt „keretlegények” büntetteinek a felnagyítása, a hétköznapi testi sértésből, lopásból és gyilkosságból brutális kínzások, széles körű sikkasztásokat és tömeggyilkosságokat kreáló propaganda ismert szovjet módszereket követett. Ion Mihai Pacepa román hírszerző tiszt, a Securitate volt vezetője úgy foglalta ezt össze, hogy egy dezinformációs kampány esetében „egy fő szabály volt [...] a történetnek »az igazság magja« köré kellett épülnie, amely hihetővé tette az egészet”. Ezen „sötét módszer” egyik példaként a kelet-európai „náci kollaboránsok” pereit említette.⁶¹

Ez a kötet a bevezetővel együtt hat fejezetben tárgyalja a „keretlegények” és századparancsnokok felelősségre vonását, továbbá más, munkaszolgálatlalt kapcsolatos népbíróági pereket. A bevezetőt követő második fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy magyarázatokat adjunk a második világháborús munkaszolgálatához köthető erőszakra. A harmadik fejezet a magyar kerethonvédekhez köthető sorozatgyilkosságok és tömeggyilkosságok történetét mutatja be. A negyedik fejezet a „váratlan elkövetők” példáit, roma kerethonvédek és zsidó „kollaboráns” muszosok ügyeit tárja fel. Az ötödik fejezet a megannyi koncepciós perből emel ki néhány példát, azt ilusztrálva, hogyan befolyásolták a népbíróági eljárásokat a kommunisták. A hatodik, s egyben utolsó fejezet a politikailag fontos ügyeket mutatja be, külön figyelmet szentelve Jány Gusztáv népbíróági perének.

2.

„ÖNKÉNT, KÉJJEL ÖLT, NEMCSAK PARANCSRA”?

MAGYARÁZATKÍSÉRLETEK A HÁBORÚS ERŐSZAKRA

Nem csak a bevezetőben említett Németh József vallott be vérfagyasztó bűncselekményeket a népbíróságon. Mi vitte rá Spacsek József szakaszvezetőt, civilben budafoki műszerészt, hogy Németh tetteivel szinte napra pontosan egy időben, 1944 áprilisában az ukrajnai Turkán¹ egy kemény tárggyal – vallomása szerint bottal, a tanúk szerint puskatussal – agyonverje a krónikusan beteg Forgács Dénes munkaszolgálatost? Miért verte meg ugyanő puskatussal Szántó István muszost, majd kényszerítette arra, hogy saját ürülékében meghemperegjen? Miért kínoztá Nagy László munkaszolgálatost, mikor direkt úgy kötötte ki, hogy a lába ne érje el a földet? Spacsek a fenti tetteket bevallotta, vallomását a tárgyaláson sem vonta vissza, mindössze azzal védekezett, hogy Forgács nem rögtön a verést követően, hanem pár napra rá halt meg, „végelgyengülésben”. Az idézett bűncselekmények idején egyébként már családapa volt, 1945. decemberi vallomása szerint két- és hároméves gyermekei voltak. Korábban büntetve nem volt, és mentálisan zavartnak sem vallotta magát. Tetteiért 1946-ban a budapesti népbíróság első fokon halálra, majd a NOT másodfokon 15 év kényszermunkabüntetésre ítélte.²

Körülbelül egy évvel a fenti események után, alig pár nappal 46. születésnapját követően Vass Árpád sövényfalvi származású szakaszvezető, civilben szobafestő, a 101/14. sz. táb. munkásszázad kerethonvédje társaival pihenőre tért Fertőszentmiklós község mellett egy tanyán, nem messze Soprontól. A konyha a kertben volt felállítva, Vass pedig a konyhán teljesített szolgálatot, ahová muszosoknak tilos volt belépniük. A szakaszvezető elmondása szerint egy Heimlich László nevű muszos ennek ellenére odament, és amikor Vass egy pálcával ütlegelni kezdte, hogy elzavarja, Heimlich elkapta a szakaszvezető kezét – nyilván védekezéséppen, mely helyzetet a katonai büntetőtörvénykönyv (Kbt.) egyébként ismerte.³ Vass ennek ellenére az incidensről jelentést tett a századparancsnoknak, aki azonnal elrendelte a honvédek kezét emelő muszos kivégzését. Vass előbb megtagadta a parancsot, majd újbóli felszólításra társával, Papp Mihály honvéddel a zsidó férfit megkötözték, egy közeli árok mellé térdepeltették, és bekötötték a szemét. Egyesek szerint Heimlich ekkor még próbálta megtudakolni leendő gyilkosaitól: „Agyon tetszik lövetni?” Egyes verziók szerint erre nem feleltek, mások szerint valaki azt mondta: „Ne kérdezzé!” Vass három lépést hátrált, majd 9 mm-es katonai pisztolyával Heimlich szívére célzott, és lőtt. Heimlich összerogyott, ám az őt megvizsgáló muszos orvos szerint még volt pulzusa, így Papp odalépett, és gyalogsági fegyveréből még két lövést adott le az áldozat szívére, befejezve a piszkos munkát. Állítólag Vass még levette a kivégzett férfi bőrkabátját, majd négy ember hevenyészett sírt ásott a holttestnek egy irtás szélén, s végül a század továbbvonult.⁴

Vassnak a kérdéses időpontban – 1945 márciusában – egy hat-hét éves gyermeke volt otthon. Korábban nem volt büntetve, betegség esetében nem ismert. Talán azt lehetnének, hogy fenti vallomását kényszer alatt tette – de konzekvensen ezt a verziót adta elő az Államvédelmi Osztályon (ÁVO), a népügyészségen és a tárgyalóteremben is. A népügyészségen szó szerint ezt mondta: „A gyanúsítást megértettem, bűnösnek érzem magam. [...] Kijelentem, hogy a rendőrségen engem nem bántalmaztak, velem szemben semmilyen kényszerítő eszköz nem alkalmaztak, beismerésemet önként tettem. [...]”

Tudomásul veszem az eljáró népügyész azon kijelentését, hogy semmi baj nem származhatik reám nézve abból, ha a rendőrségi vallomásomat visszavonom. Ennek dacára fenntartom a vallomásaimat, mert azok a valóságnak megfelelnek és lelkiismeretem azt parancsolja, hogy amit elkövettem, őszintén mondjam el.” A népbíróságon mindössze azzal védekezett, hogy „katonák voltunk, hadművelleti területen, ahol a parancsnoknak minden fegyelemszegést és parancsmegtagadást a legsúlyosabb büntetéssel jogában állt megtorolni. Ha én megtagadtam volna a parancsot, és én fordulok szembe a feljebbvalómmal, engem is agyonlőtt volna”. Vassal a századhoz kerülésekor egyes tanúk szerint még „bajunk nem volt”, később, amikor „a szovjet” már „szorongatta” őket, a „vádlott teljesen megváltozott és verte a munkaszolgálatosokat”. Vast tetteért 1948-ban életfogytiglani kényszermunka-büntetésre ítélte a budapesti népbíróság; fellebbezését a NOT elutasította, és jogerőre emelte az elsőfokú ítéletet. Jelen ismereteink szerint társát, Papp honvédot nem vonták felelősségre.

Mások „csupán” válogatott kínzásokat ismertek be. Kalina András, pere idején 36 éves nyáregyházai földműves, tartalékos honvéd az ellene folyó eljárás során elmondta, hogyan zajlott a „kukorékoltatás”: „A fa tetején kukorékolni kellett nekik. Aki nem kukorékol, rendesen vagy le mert esni a fáról, azt karikás ostorral ütöttük-vertük. Ha leesett, úgy addig vertük, míg vissza nem mászott a fára.” Persze lehetnének azt, hogy a nyomozók adták a szájába ezeket a szavakat, de a tárgyalásán minden kényszer nélkül kijelentette: „[1942] november[é]ben kukorékolattuk őket.” Amit nem tett hozzá, azt a tanúk elmondták: alkonyattól hajnal hasadtáig kellett fenn ülniük a havas fákon, olyan kihágásokért lakolva így, mint Deák László orvos „bűne”, aki kérni mert egy helyi lakostól egy pohár vizet. A népbíróság Kalina őszinteségét nem jutalmazta, 1945 novemberében halálra ítélték és kivégezték.⁵ Kalina négy gyermek apja volt, büntetlen előéletű. Vajon mi vitt rá egy négygyermekes családapát, hogy így kínozza embertársait?

A XX. század az elképzelhetetlen pusztítás időszaka volt. Niall Ferguson brit történész történelmünk legvéresebb évszázadának nevezte, és nem nehéz megérteni, hogy miért. A század során a világot több mint 275 háború sújtotta, amelyek csak a csatákban 115 millió emberéletet követeltek. Hogy néhány számadatot mondjak: ez átlagosan körülbelül 3150 halálos áldozatot jelent minden egyes nap, vagyis körülbelül 130 halálos áldozatot minden órában. S bár a civil áldozatok számát nehéz megbecsülni, egyesek szerint ez alatt a száz év alatt a háborúkban elhunytak száma velük együtt 250 millióra tehető. Vagyis naponta 7000 ember vesztette életét, ami óránként körülbelül 300, percenként öt embert jelent. A korábbi évszázadokkal összehasonlítva a XX. században elkövetett erőszak mértéke megdöbbentő. A XVIII. században ezer emberből öt halt meg háborúban, a XIX. században pedig már hat. A XX. században azonban drasztikusan megemelkedett ez a szám, és minden ezer emberből 46-an vesztették életüket háborús okok miatt, jelentős részben erőszakos cselekedetek során.⁶

A kirívóan erőszakos cselekedetek mindig is talányt jelentettek az emberi elme számára; az effajta tettek egyeseket egyenesen arra készítetnek, hogy a kegyetlen erőszakra úgy tekintsenek, mint valami rejtélyes és megmagyarázhatatlan dologra, amely meghaladja az ember felfogóképességét. Nem meglepő, hogy néha már-már nem e világi, természetfeletti jelenségnek tekintjük, olyasvalaminek, amit csak démonok vagy más, nem emberi, titokzatos erők művével lehet magyarázni.⁷ Hogyan volt képes Josef Mengele botlaltal visszatuszkolni még élő kisgyermeket a lángokba?⁸ Vagy ha Auschwitz túl távolinak tűnik, és azt hisszük, ilyesmire csak felnőttek vetemednek: hogyan volt képes két tízéves brit fiú, Robert Thompson és Jon Venables 1993. február 12-én anyja mellől elrabolni, brutálisan megkínozni és meggyilkolni a kétéves totyogót, James Bulgert?⁹ A dilemma olyan ősi és mély, hogy egyesek szerint mitológiánk jelentős részben erre épül: a vérfarkasok, vámpírok és démonok létezése mind-mind kényelmes magyarázat olyan tettekre, melyeket ép ésszel nehéz megérteni.¹⁰ De Friedman Sándort és Béla

Tibort nem vérfarkasok lőtték agyon; Forgács Dénest nem vámpírok verték halálra; s végül Heimlich Lászlót sem démonok végezték ki egy nyirkos árokparton, félúton Sopron felé. A tetteseket ismerjük: büntetlen előéletű, egészséges családapák voltak, korábban dolgozó magyar emberek – talán nem is nagyon mások, mint ezen sorok írója vagy a tisztelt olvasó.

A fenti – megfejthetetlennek tűnő – kérdések okkal foglalkoztatják az embereket. Egyesek szerint a válasz: evolúciós múltunk sötét erői. Bármit is gondolunk az ember jó természetéről, okkal lehetne mellett érvelni, hogy – Richard Dawkins 1976-os sikerkönyve után – nem vagyunk mások, mint „önző gének” masinái, akik – amennyiben lehetőségünk adódik, és nem hallgatunk jobbik énünkre – készséggel követünk el erőszakot vagy nemi erőszakot, hogy átadjuk géneinket a következő generációnak. Dawkins mérőföldkönek számító könyvének központi tézise az volt, hogy egyedül az „önző gének” sikeresek a túlélésért vívott harcban. Így az emberi és állati testek nem többek, mint a könyörtelen gének által manipulált hordozók, melyeknek egyetlen célja a gének továbbörökítése. Az egyén végül meghal, de az önző gének testről testre, nemzedékről nemzedékre, és potenciálisan évezredről évezredre öröklődnek.¹¹ Sigmund Freud után ugyan még sokan a „fajfenntartó ösztön” elméletét vallották, mára azonban sokkal inkább az „önző gén” jelenlétével okolják az emberi – vagy éppen az állati – viselkedést. A „fajfenntartó ösztön” kevéssé magyarázná meg azt, amit bármely óvodás tudhat, aki megnézte az *Oroszlánkirályt*: a győztes hím oroszlán módszeresen kiirtja a legyőzött hímek utódjait. A „fajfenntartó ösztön” tükrében az emberi gyilkosság, a tömeggyilkosság vagy a népirtás mögött sem volna ráció.

De lehet ráció a gyilkolás mögött – legalább tudat alatt? Előre látom, hogy néhány kutató felháborodással fog reagálni a nemzetközi szakirodalomból idézett megállapításra, miszerint a gyilkolásra való képességünk az evolúció során alakult ki. Aki azt állítja, hogy a gyilkolás az emberi természet része, annak bizonyára erkölcsileg romlottnak kell lennie – érvelhetnek. Az olvasót csakis arra kér-

hetem: ne keverje össze azt, ami *van*, azzal, aminek *lennie kellene*. Az itt olvasható eszmefuttatás nem kívánja felmenteni vagy mentesíteni a gyilkosságok elkövetőit, pusztán a lehetséges ösztönök, motivációk, biológiai és pszichológiai okok tömör felvázolása a célom.

Evolúciós szempontból az antiszociális és erőszakos viselkedésre való emberi képesség nem holmi véletlen vagy vakvágány, hanem bizonyos körülmények között logikus stratégia. A legtöbb bűncselekmény közvetlenül vagy közvetve úgy tekinthető, mint az erőforrások másoktól való elvételének módja. Minél több erőforrással vagy erősebb státusszal rendelkezik egy hím, annál inkább képes fiatal, termékeny nőstényeket vonzani. (S ne legyen kétségünk: a fizikai erőszak elkövetői, a gyilkosok, sorozatgyilkosok és tömeggyilkosok elsősorban többsége fiatal férfi¹².) Ezek a nőstények viszont éppen olyan hímekeket keresnek, akik meg tudják adni nekik a védelmet és az erőforrásokat, amelyekre szükségük van leendő utódaik felneveléséhez. Bár sok erőszakos bűncselekmény értelmetlennek tűnhet, ám mégis valamifajta primitív evolúciós logika vezérli őket. A pitiáner rablás, az autós lövöldözés, a kocsmai verekedés is visszavezethető az anyagi előnyyszerzésnek, a potenciális ellenfelek kiirtásának és a dominancia megerősítésének ösztönére. Az evolúció az erőszakot és az antiszociális viselkedést – a lopástól kezdve a rabláson át egészen a nemi erőszakig – az emberiség egy kis része számára jövedelmező életmóddá tette.¹³

A bizonyítékok arra, hogy a gyilkosság, a tömeggyilkosság és a népiirtás a kezdetek óta az emberiség történetének része, lehengerlők. Ötzi múmiáját 1991-ben fedezték fel az Alpokban, az osztrák-olasz határon. Kevés dolog illusztrálhatta volna jobban a korszak brutalitását, mint hogy a legjobb állapotban megőrződött rézkori ősember alighanem gyilkosság áldozata lett: a bal vállába ágyazódott nyílhegy és számos más seb miatt a kutatók úgy vélik, hogy Ötzit megölték, valamikor i. e. 3350 és 3105 között.¹⁴ Ez persze egyszeri gyilkosság volt, nem tömeggyilkosság vagy népiirtás. A népiirtást gyakran úgy kezelik, mint modern korunk sajátos jellemzőjét, pedig az ókori világban bizonyíthatóan legalább két népiirtás tör-

tént: Karthágó-rómaiak általi lerombolása i. e. 146-ban, és az athéniak mészárlása Meloszbán i. e. 416-ban.

Jöhetne az ellenvetés: bizonyára az állam kényszerítette a római és hellászi katonákat a mészárlásra. A bizonyítékok sajnos azt mutatják, hogy jóval az államszerkezetek kialakulása előtt is képesek voltak őseink ilyesmire. Az afrikai vadászó-gyűjtögető népek is hasonlóképpen viselkedtek mintegy 10 ezer évvel ezelőtt. A kenyai Turkana-tótól nyugatra fekvő Nataruknál talált csontvázak kijózanító bizonyítékuak szolgálnak arra, hogy ilyen brutális viselkedés a nomád népek körében is előfordult, jóval a letelepedett emberi társadalmak kialakulása előtt. A mészárlás során senkit sem kíméltek meg: a 27 holttest – vegyesen férfiak, (terhes) nők és gyermekek – csontjai alapján az áldozatok durva tárgyi sérüléseket szenvedtek, térdeket és bordákat törtek, a nyakakon, koponyákon és mellkasokban nyílvesző okozta sérülések nyomai láthatók. Az egyik terhes nőnek összekötötték a kezét. A holttesteket nem temették el.¹⁵ Ennél régebbi eseteket is lehet idézni, az egyiptomi Núbiában, Gebel Sahabában találtak a késő paleolitikumból, mintegy tizenkét-tizennégyezer évvel ezelőtről való tömegsirt, férfiak csontvázával. Az áldozatoknak közel felét kőből készült lövedék, sokukat pedig a koponyájukra mért csapás ölte meg.¹⁶ David M. Buss amerikai pszichológus ítélete kíméletlen: „A modern ember olyan ősoktól származik, akik gyilkoltak. És nem csak egyesével gyilkoltak. Az emberi faj történelmének talán legfelkavaróbb fejleménye, hogy kifejlődött alkalmazkodásunk a tömeges gyilkolásra. [...] Az emberöléstől való erkölcsi irtózásunknak nem szabad arra készítenie bennünket, hogy elutasítsuk azokat a meggyőző bizonyítékokat, amelyek szerint a gyilkolás mély pszichológiája az emberi természet alapvető összetevője volt és maradt.”¹⁷

Természetesen modern kultúránk bünteti az ilyen viselkedést, és mi is hamar megtanuljuk otthon, hogy nem szabad megütni gyerek-társainkat, nem vehetjük el egymás játékait, és hogy az önzés nem mindig bölcs vezérelv. Ennek ellenére modern világunkban sem teljes tabu a gyilkolás: az abortusz, a súlyos bűnösök kivégzése, a jogos önvédelem vagy a jogos háború vitatott, de nem tabusított fogalmak.

Nem utasítunk el tehát minden gyilkolást; az értelmetlen, kegyetlen, látszólag motiváció nélküli, esetleg kéjjel elkövetett gyilkosság az, amit *gonosznak* tartunk.

A szórakozásból elkövetett gyilkosságokról szóló hírek többségünk számára felkavarók és megrázók. Bizonyos fokig „megértjük” a tipikus családi gyilkosságot, mely egy veszekedésből következik; ha egy abuzált személy fellázad kínzója ellen, vagy ha egy gyógyíthatatlan beteget ápolója kegyelemből öl meg. A *tettet* elítéljük, de érteni véljük a *motivációt*. A többszörös gyilkosságot elkövetők, különösen a sorozatgyilkosok tettei viszont a társadalom számára felfoghatatlanok. Ha valaki azért gyilkolt meg gyerekeket, mert élvezi a gyilkosságot, az komoly kérdéseket vet fel az elkövető racionalitásával kapcsolatban. „Épelméjű” ember nyilván nem képes pusztán szórakozásból megerőszakolni és megölni egy tucat gyereket. Sokak számára ekkor a „gonosz” lesz a megfelelő címke azokra, akik nemcsak elkövetik az ilyen tetteket, de még örömeiket is lelik bennük.¹⁸ Az effajta jelenségekre a kriminológiai szakirodalom megannyi helyen keresi a – kielégítő vagy kevésbé kielégítő – válaszokat.

Természetesen felmerülhet a kérdés: megállja-e a helyét a kriminológiai szakirodalom összevetése a munkaszolgálat során történt atrocitásokkal? A szakirodalom tükrében teljesen egyértelmű, hogy ki lehet terjeszteni a kutatást bárkire, a katonáktól, rendőröktől és terroristáktól kezdve az eutanáziát gyakorlókig és a vadnyugati útonállókig. Természetesen a náci háborús bűnösök sem képeznek kivételt.¹⁹ S miért ne lehetne hasznosítani a sorozatgyilkosokról szóló szakirodalmat például a 101/1., a 104/5–7. táb. munkásszázadok, vagy éppen a 401. büntetőszázad azon „keretlegényei” esetében, akiket a források alapján csakis patológikus sorozatgyilkosoknak és tömeggyilkosoknak lehet nevezni, s akik néhány hónap leforgása alatt módszeresen legyilkolták az alájuk beosztott munkaszolgálatosokat, míg századjaikból jóformán hírmondó is alig maradt? A kutató igenis megkísérelheti, s meg kell kísérelnie elemezni az ilyen szörnyű sorozatgyilkosságok mögött meghúzódó különböző motivációkat és késztetéseket.

Egy pártállami szerző bizonygatta 1948-ban, hogy az egyszerű „keretlegények” „a negyedszázados fasiszta propaganda” miatt lettek „állatok”.²⁰ Az ideológiának nyilván lehet szerepe az erőszakos viselkedés kialakulásában. Pol Pot Kambodzsjában például gyermekkoruk óta az erőszakos osztályharcra – *osztályirtásra* – nevelték a fiatalokat,²¹ s bár a Horthy-rendszerben erősen jelen volt a militarizmus, a nacionalizmus és az antiszemitizmus, ám a totalitárius, népirtást célzó agymosás azért mégsem jellemezte a két háború közti oktatást. Ráadásul bőven találni hasonló példákat a nyugati demokráciákban, a második világháború után is. 1947. december 9-én a holland hadsereg arra kapott parancsot, hogy „tisztítsák meg” a nyugat-jávai Rawagede-t a fegyveres ellenállóktól, akik fel akarták szabadítani a szigetet a holland uralom alól. Mivel ilyeneket nem találtak a faluban, összeszedték az összes férfit és fiút – 431 főt – és agyonlőtték őket.²² A koreai háború során egyes amerikai katonák arra kaptak parancsot, hogy tüzeljenek a menekültekre, mert kommunisták lehetnek köztük. 1950. július 26-a és 29-e között kb. 250–300 civilt mészároltak le No Gun Ri településen.²³ 1956. október 29-én, délután ötkor Kafr Kaszim izraeli arab településen beköszöntött a frissen bevezetett kijárási tilalom. Erről az ingázó palesztinok nem tudtak, és a hazatérő lakosokat az izraeli határrendőrség módszeresen agyonlőtte, összesen 48 embert, köztük 23 gyereket és egy terhes nőt. A mészárlás hatására az izraeli sajtó felvette a kérdést: „Olyanok volnánk, mint a nácik?”²⁴ Persze fel lehet hozni, hogy ekkor még ezek az országok sem napjaink demokratikus elvei szerint működtek. Ám az iraki és afganisztáni háborúkban az amerikai erők és szövetségeseik civilekkel szembeni mészárlások, gyilkosságok és kínzások sorát követték el.²⁵

Christopher Browning holokausztkutató meghatározó könyvében, az *Átlagemberekben* egy német *Ordnungspolizei*-alakulat történetét követi végig, azt a folyamatot mutatva be, amely során a hétköznapi német férfiakból utasításra több tízezrek haláláért felelős tömeggyilkosok lettek. Bár elemzésében az ideológia mellett főleg a parancskövetéssel magyarázata a dolgot, arra is utalt, hogy a rendőrök között

erősen felülreprezentáltak voltak (25%) a náci párttagok.²⁶ A népbíróság elé állított „keretlegények” között azonban alig akadtak nyilas, nemzetiszocialista vagy más szélsőjobboldali párttagok. 400 fős mintánkra vetítve talán nem valóságtól elrugaszkodott feltételezés, hogy azokban az ügyekben, amelyekben politikai szál nem került elő, a „keretlegény” apolitikusnak minősíthető (92%). Ha az itt feltárt ügyeket vizsgáljuk, 28 esetben volt a „keretlegénynek” baloldali (19-es, szocdem, kommunista vagy szakszervezeti) múltja (7%), 5 személy (1%) volt nyilas vagy nemzetiszocialista, vagy más szélsőjobboldali mozgalom tagja. (A vádiratokban persze ennél jóval többször akarták bizonyítani a szélsőjobboldaliságot, de ez nem sikerült.) Egy-egy kisgazda és polgári demokrata (Rassay-párti) „keretlegény” is akadt, de még olyan is, aki baloldali múltja dacára később belépett az SS-be. Ez egyrészt utal arra, hogy több baloldali múlttal rendelkező „keretlegény” volt, mint szélsőjobboldali – ami talán nem meglepő, tekintve a fizikai munkából és a periférián élők felülreprezentáltságát a honvédek között –, másrészt viszont logikus feltételezés, hogy többen rukkoltak elő önként baloldali „pedigréjükkel” – nyilván a népbíróságok megpuhítására –, mint ahányan felvállalták nyilas mivoltukat.²⁷ Kérdéses továbbá, hogy az egyszerű sorból származó katonák körében valóban az ideológia volt-e a döntő tényező.

A keretlegények döntő többsége a parasztok és munkások közül került ki. Mint már utaltunk rá, a 400 fős mintából a vádlottak 54%-a volt fizikai munkás – ők *valóban* a Radnóti Miklós által megénekelte „sebzett földekről és a bányák / mélyéről induló sereg” voltak.²⁸ Fennmaradt például Deák Ambrus csegöldi származású „keretlegény” 1940-es levele a kormányzói kabinetirodának, melyben így írt gyermekei eltartásának nehézségeiről: „Az a baj, mikor azok kérnek és azt kel nekik mondani, hogy nincs, sőt ha sirnak, akkor veréssel kel őket fenyegetni, hogy nem érted, hogy nincs? [...] Én sem tudom, hogy mit tegyek. Ot hagyam én őket, felakasszam, vagy a Szamosba fojcsam? Vagy mit tegyek velük, mert a szívem fáj, mikor enni kérnek. Nem könyörgök alamizsnájért, mert a munkát még bírom [...]”.²⁹ Több esetben egyértelmű, hogy a sorozott hon-

védek az átlagos műveltségi és szellemi színvonal alatt maradtak. Például Bodócs András földműves, a 101/5. muszos század kocsi-sa a nagykátai Politikai Rendészeti Osztályon (PRO) mindent bevallott (pl. pálcával, puskatussal verte a zsidókat), ám a tárgyaláson három kereszttel aláírt vallomását az egyszerű parasztember nem tartotta fenn, és csak a pálcával való ütlegetést ismerte el, tehát a verések tényét nem vitatta, pusztán az eszközt. A népbíróság először 15 év kényszermunka-büntetésre, majd a NOT átminősítéssel 4 év börtönbüntetésre ítélte.³⁰ Esete nem egyedi, újabb példaként Vékony István szentmártonkátai földműves hozható fel, akinek ítéletében világosan szerepel, hogy „írni, olvasni nem tud”, a PRO-n tett vallomását ő is három kereszttel írta alá. Magára „tanulatlan, egyszerű emberként” utalt, leírásában feljegyezték, hogy bandzsa. Nem tagadta, hogy megverte a munkaszolgálatosokat Szeregyina-Budán (ma: Ukrajna). Nem kényszer alatt vallott, a népügyészségen tisztázta, hogy a rendőrségen „nem bántalmaztak”. Egy túlélő szerint bottal kíméletlenül verte a fáradt zsidó férfiakat, „ilyen verések minden nap előfordultak”. Vékony egyébiránt kétgyermekes családapa volt, korábban nem büntették, mentális betegsége nem ismert.³¹

Vajon milyen szerepe lehetett az antiszemita sajtónak vagy irodalomnak egy olyan ember viselkedésében, aki még csak elolvasni sem tudta az ott megjelent írásokat, nemhogy internalizálni uszító tartalmukat? Dövényi Nagy Lajos antiszemita író, újságíró népbíróági perében Kugel Ernő volt munkaszolgálatos – ekkor már kommunista funkcionárius – állította, hogy felettesük, egy Pintér nevű „szadista hadnagy” „zsebében a *Magyar Futár* legújabb száma volt és a *Tarnapolból indult el...* című szörnyregényből idézgetett annak bizonyítására, hogy milyen erkölcstelen és gaz a zsidóság [...]. Biringer kartársunkat egy ilyen D. N. Lajos-cikk hatása alatt verette a szó szoros értelmében agyon Pintér hadnagy úr [...]”. Bár ismert, hogy a *Magyar Futár* járt a frontra, Kugel szavai inkább hatnak egy büntetőeljárás paródiájaként, mint valós tényleírásként.³²

A fajelmélet és antiszemitizmus hatása azért sem tekinthető kizárólagos magyarázatnak, mert még olyan népbíróság elé állított

keretlegényekről is tudunk, akiknek zsidó élettársuk vagy rokonságuk volt. Hajduk Péter őrzető – civilben kertész – ügye első látásra nem tűnik bonyolultnak: ő maga tagadta, hogy a 101/28. sz. táb. munkásszázad szolgálatvezetőjeként Gnilusán (Voronyezsi terület) megvonta volna a munkaszolgálatosok ételét, és hogy bántotta volna a munkaszolgálatosokat. A tanúk viszont egyhangúan azt vallották a népbíróságon, hogy a bántalmazások megtörténtek. Aki krumplit lopott a környező mezőkről, „azt össze-vissza verte”, „a súlyos hidegek ellenére a vádlott a legyengülteket kivonultatta, a fagyási sérülésekkel sem törődött”. Perdöntő lehetett Kormányosi Károly, a korábbi, emberséges századparancsnok vallomása. Kormányosit 1942-ben felmentették, majd kb. két hónap múlva visszahelyezték a század élére. Mint volt muszosaitól megtudta, a visszavonulás során Hajduk valóban megvonta tőlük a szokásos ételadagot, és verte őket. Bár konkrét gyilkosságot nem róttak fel neki, Hajduk első fokon halálbüntetést kapott a budapesti népbíróságtól, ám ezzel a tanácsvezető bíró, Piri Gábor sem értett egyet, ezért különvéleményt írt a NOT-nak – nem vitatva Hajduk bűnösségét, de enyhébb ítéletet javasolva. Ezzel párhuzamosan Hajduk kegyelmi kérvényt is írt a köztársasági elnöknek, de erre nem volt szükség, ugyanis a NOT az ítéletet 13 év kényszermunka-büntetésre változtatta. A csavar a történetben, hogy a jelek szerint a munkaszolgálatosokkal valóban kegyetlenkedő erdélyi kertész 1941-ben örökbe fogadott egy – a per idején már kilencéves – zsidó kislányt, akit a holokauszt alatt is megóvott. Hajdukra így többé-kevésbé embermentőként (is) kell emlékeznünk. Egyébként 1945 után belépett a Magyar Kommunista Pártba, korábbi nyilasellenes nézetei ismertek voltak, a Szálasi-puccsot követően letartóztatták és megverték, ám ő hazaszökött a fogságból.³³ Mi vitt vajon rá egy nyilasellenes, zsidó kislányt nevelő munkásembert, hogy zsidókkal kegyetlenkedjen a keleti fronton? Története egyike a megannyi megválaszolatlan talánynak, mellyel a munkaszolgálat kutatása során találkozhatunk.

Apáthy Imre gazdasági hivatali („gh.-s”, „géhás”) tizedes Borban teljesített szolgálatot, majd 1945-ben népbíróság elé citálták háborús

bűnök elkövetésének vádjával. Bírósági vallomásában bizonyosan voltak ellentmondások: Apáthy például azt állította, hogy Borban „senki” sem éhezett, noha ezt a memoárirodalom határozottan cáfolja. Azt is állította, hogy a táborban folyó feketekereskedelemről nem volt tudomása, amit egy géhás tizedes esetében meglehetősen nehéz elhinni.³⁴ Az Andrassy út 60.-ban ezenfelül erőszakkal kicsikarták a vallomását, miszerint több muszost is agyonlőtt, azonban ezt később visszavonta. A nyomozati szakaszban láthatóan több túlélő vallomását manipulálták, Laufer György például először azt állította, hogy Apáthy fegyverrel verte meg őt, majd ezt a tárgyaláson visszavonta. Mint közölte, „én ezt sohasem vallottam”. Nyilvánvalónak tűnik, hogy Apáthy tudott a feketekereskedelemről, és valamilyen mértékben felelős is lehetett a muszosok éheztetéséért, ám a jelek szerint nem volt tömeggyilkos. Sajnos a népbíróság nem törekedett cizellált érvelésre: miután megállapította, hogy az Apáthyval szemben a vádiratban felhozott összes vád hamis volt, levonta a nyakatekert konklúziót, hogy „arra való tekintettel, hogy a bori és cservenkai rémtettek annyira közismertek és rettenetesek, [...] ezekről vádlottnak is tudnia kellett volna és minden erejének, képességének és befolyásának latbavételével meg kellett volna kísérelnie azoknak megakadályozását, amit ha nem tett meg, kimerítette mulasztásával a Nbr. 13. §. 2. pontjában meghatározott háborús büntett tényálladási elemeit”, és ezért egy év börtönbüntetésre ítélte. Apáthy fellebbezett, kérvényezte szabadlábra helyezését, s bár azt ígérte beadványában, hogy nem fog megszökni, az első adandó alkalommal külföldre távozott, így a NOT elé már nem került ügye. Annyi azonban bizonyos, hogy a bori „keretlegény” felesége és – következésképp – két kisgyermek is zsidó volt, a mentőtanúk filozemita emberként emlékeztek rá.³⁵

Opolczer Ödön t. hadnagy a 109/37. sz. táb. munkásszázad parancsnoka volt, 1944 májusában Szkolében (Lvivi terület) vette át a századot, onnan Putnokig vonultak vissza. A népbíróságon nem tagadta, hogy az engedély nélkül kis időre eltávozó munkaszolgálatosokat kiköttette, bár ez akár még igazolható is lehetett volna a *Szolgálati*

Szabályzattal. Viszont azt sem tagadta, hogy kegyetlenkedő embereit nem fogta vissza, s a muszós túlélők vallomásai szerint a keret Opolczer szemé láttára „brutálisan” bánt a zsidókkal, „kegyetlenkedések egész sorozatát követte el”, ám ő „ha látta a veréseket, elfordult”. Megint más azt állította, hogy betegsége ellenére sem engedte, hogy Szkolében szekéren utazzon, helyette hosszas gyaloglásra kényszerítette. A népbíróság végül nem látta bizonyítottnak a vádakát, és felmentette Opolczer, elsősorban arra hivatkozva, hogy a vádlott nem viselkedett másként, mint ahogyan számára a törvény előírta. Érdekes részlet, hogy a muszosai bántalmazását, éheztetését szenvtelenül figyelő századparancsnok felesége zsidó volt.³⁶

A szakirodalom szerint újabb magyarázat lehet az erőszakos viselkedésre a társadalom – ha nem is antiszemita, de – agresszív közhangulata. Természetesen ismert tény, hogy egyes társadalmak erőszakosabbak voltak – vagy máig azok – más társadalmaknál.³⁷ Napjaink Egyesült Államában nagyobb az erőszakos bűncselekmények aránya, mint Magyarországon. Talán korábban más volt a helyzet? Az adatok nem ezt mutatják: 1940-ben az Egyesült Államok lakossága 132 millió fő volt, ahol 8329 gyilkosság történt, vagyis 6 gyilkosság jutott 100 ezer főre. Magyarország lakossága ugyanekkor 9 millió 316 ezer fő volt, amelyre 30 gyilkosság jutott: ez 0,3 gyilkosságot jelent 100 ezer főként.³⁸ Az Egyesült Államoké hússzor erőszakosabb társadalom volt, mint Magyarorszáké; a munkaszolgálat során kvázi „egymást gyilkoló” „honvédek” története mégsem előbbit jellemezte, hanem utóbbit.

Browning másik magyarázata az effajta háborús bűncselekményekre a gondolkodás nélküli parancskövetés volt. Ezt a teóriát jelentős részben a Milgram-kísérletre alapozta. Stanley Milgram 1961-es kísérletében átlagembereknek kellett szerepet játszó színészeknek a kísérletvezető állítása szerint egyre növekvő feszültségű áramütést adniuk. Az áramütés végül látszólag már olyan erősségű volt, ami halálos lett volna, ha valódi lett volna. A kísérlet szerint a mit sem sejtő átlagemberek többsége utasításra akár gyilkolni is képes lett volna, bár a kísérletet azóta számos kritika érte.³⁹

A parancskövetés érdekes dilemmáját jelentette a népbíróság számára a szolgálata idején 23 éves Szarka József tizedes – civilben gyári munkás – esete, aki a VI/5. sz. táb. munkásszárad „keretlegénye” volt. E munkásszárad 1942 őszén alakult meg Püspökladányban, a századhoz kb. 220 fő munkaszolgálatos és kb. 20 fő katonai keret tartozott. A század októberben ment ki Majára, ném messze a Dontól. A népbíróság ítélete szerint a keret hozzáfogott a munkaszolgálatosok „valóságos irtásához”. Szarkával szemben több eljárás zajlott, ezek során a népügyészség négy, ismeretlen muszós agyonlövésével, továbbá egy másik perben egy Davidovits Salamon és egy Mauszkopf nevű muszós agyonverésével vádolta Szarkát (itt előbb a kivégzésekre koncentrálunk). A vádlott egyik eljárásban sem tagadta, hogy „négy embert a századparancsnok parancsára kivégeztem”. A szóban forgó férfiak lába bokájukig fagysérült volt, bakancsuk nem volt, nem tudtak felkelni – mégis munkára parancsolták őket. Mikor a zsidók ezt megtagadták, Szarka Pásztor István századparancsnoktól parancsot kapott agyonlövésükre. A visszaemlékezések szerint először direkt mellélőtt, majd Pásztor halálos fenyegetését követően fegyverét közvetlenül a zsidók fejéhez nyomta, s így végezte ki őket. Azonban nem érezte magát bűnösnek, hiszen csak parancsot teljesített, és egyébként is, társai több tucat muszóst állítottak hadbíróság elé és végeztek ki zendülés vádjával. Több tanú azt vallotta, hogy Szarka ezen felül puskatussal verte a muszosokat, és hogy Mauszkopft nem agyonverte, hanem agyonlőtte – ezeket az állításokat a terhelt vitatta, és a kérdésben ma már nem nagyon lehet igazságot tenni, noha valószínűnek tűnik, hogy aki szemrebbenés nélkül agyonlőtt négy embert, annak meg se kottyant volna egy ötödik gyilkosság.⁴⁰

A gyulai népbíróság első fokon 1945-ben felmentette Szarkát. Az ítélet szerint főleg a következő kérdéseket vizsgálták: jogos volt-e a kapott parancs, beláthatta-e a vádlott a kapott parancs törvényes vagy törvénytelen mivoltát, s így képes lehetett-e a megtagadásra, s végül olyan értelemben elkövetője-e a vádlott a 81/1945. M. E. sz. rendelet 1. § 5. pontjában megfogalmazott bűncselekménynek,

hogy *törvénytelenül* végzett ki embereket? Az első és második pont kapcsán a népbíróság arra jutott, hogy a korabeli szabályok szerint a fagysérült, kivonulásra képtelen muszosok kivégzésére adott parancs törvénytelen volt, mert nemcsak a *Szolgálati Szabályzattal*, de „minden emberi érzéssel” ellenkezett. Azonban a vádlottat parancsnoka halálosan megfenyegette, ezt pedig a népbíróság olyan oknak tekintette, „amely [...] a vádlottat arra készítette [e], hogy a kapott parancsot szinte megfontolás nélkül végrehajtsa”. „Nem volt tehát módja és ideje vádlottnak arra, hogy a katonai *Szolgálati Szabályzat* 12. par. 80. pontjában felsorolt eseteket latolgassa”.⁴¹

Ezt az ítélet azzal egészítette ki, hogy a vádlott arra viszont emlékezhetett, hogy a *Szolgálati Szabályzat* 7. § 40–42. pontjai alapján a parancsmegtagadót a parancsnok felkoncolja. Az ítélet itt pontatlánul idézte a *Szolgálati Szabályzatot*, hiszen abban csak a megadást, a lemaradást és a menekülést *büntetheti* így a parancsnok, s mind ezt csakis éles harci helyzetben (a paragrafus címe eleve „magatartás harcban” volt), nem pedig a front mögött végzett fizikai munka során. Így tehát téves az ítélet megállapítása, miszerint „a századparancsnokot [...] megillette az a jog, hogy a vádlottat ott nyomban agyonlője” – noha nyilván nem érdemes vitatni, hogy ha Pásztor századparancsnok tényleg agyonlővi Szarkát, a halott tizedest nem vigasztalta volna önnön halálának törvénytelen mivolta, vagy akár a Pásztort később érő retorzió sem. Az ítélet szerint „aki egész katonai szolgálata alatt egyebet sem hallott, csak azt, hogy a parancsot mindig teljesíteni kell, ez minden katonának a vérébe ment át, ez a szellem hajtja át [sic!] egész lényét, ilyen indokok mellett a tényállásban leírt módon kapott parancs végrehajtására a vádlott kötelezve volt”.⁴²

A döntő érvet azonban a harmadik pontra adott válasz tartalmazta. A népbíróságnak is meg kellett birkóznia a dilemmával: ezek szerint „minden olyan háborús, vagy népellenes bűnös, aki parancsra cselekedett, kivonná magát a felelősség alól, és egy egész parancssorozat esetén csak az első parancs kiadóját lehetne bűnvádi felelősség alá vonni”? A válasz az volt, hogy „azok tartoznak bűnvádi felelősséggel, még ha parancsra is jártak el, akikben megvolt az a képes-

ség annak megítélésére, hogy a kapott parancs úgy alakilag, mint tartalmilag szabály és illetve [sic!] törvényellenes, és a kapott parancsot mégis végrehajtja [...]”. Az ítélet szerint nem sorolható ide Szarka, aki „egy egyszerű munkásember”, és így képtelen volt felfogni a kapott parancs súlyát és mibenlétét.⁴³

Sárkány János népbügyész nyilván nem értette meg a szocialista büntetőjogi gondolkodás egyik alapvetését, miszerint a szegény, egyszerű emberek egy elnyomó rendszer áldozatai, s ilyen értelemben kevésbé bűnösök, így fellebbezéssel élt az ítélet ellen. Mint érvelt, a muszosok sérülései rendkívül súlyosak voltak, s így munkára kényszerítésük, majd annak megtagadása után a kivégzésükre való utasítás olyan kegyetlen volt, hogy az „a legminimálisabb erkölcsi és emberi érzéssel bíró egyén előtt nyilvánvalóan törvénytelen” volt. „Vádlott nem élhetett ezen parancs törvénytelenisége tekintetében ténybeli tévedésben, mert ily embertelen parancsot semmiféle civilizált, vagy akár félvad nemzet katonaságában nem adhatnak. Erre csak [...] minden emberi méltóságból és érzésből kivetkezett emberi fenevad adhat [parancsot], és akiben az emberi érzés és értelem szikrája maradt még meg, annak ily parancs ellen emberi és isteni törvény szerint ellen kell szegülni”. Az érvelés világos, ám azt a NOT mégis elutasította, ismét Szarka „kisebb intelligenciájára”, illetve – hajmeresztő módon – „jóhiszeműségére” hivatkozva.⁴⁴ Szarkát végül utolérte a végzet, ugyanis az első eljárásban nem említett Davidovits- és Mauszkopf-gyilkosságok miatt Szegeden újabb eljárás indult ellene, melynek végén 1948-ban 15 év kényszerszolgálatot kapott. A gyilkos tizedes 1945 tavaszától volt előzetes letartóztatásban, és néhány rövidebb kitérőtől eltekintve – ’36 októberétől ’37 márciusáig – 1958-as haláláig börtönben maradt.

Egyébként olyan üggyről is tudunk, ahol a parancsra való hivatkozás végül megmentette a kerethonvédet a bitófától. Filyó Pál, pere idején 32 éves, két elemít végzett budapesti segédmunkás, aki 1944 nyarán a 101/35. sz. táb. munkásszákad őrzője volt, a Varsó környéki országúton Szalai századparancsnok parancsára agyonlőtte a lelemaradozó Spitzer József muszost. Tettét a tárgyalásán beis-

merete, ám egyrészt azt állította, hogy a zsidó férfi csupán súlyosan megsérült és összeesett, további sorsáról nem tudott; másrészt, hogy a századparancsnok fegyverrel kényszerítette őt a tett végrehajtására. Muszos szemtanúk vitatták ezt a két részletet. A népbíró-ság, bár a beismert törvénytelen kivégzésért akár halálra is ítéelhette volna Filyót – és az ítélet utalt rá, hogy a népügyészség halált kérhetett a terhelte –, végül arra jutott, hogy „ezen tettéért nem teljes mértékben felelős, mert Szalai főhadnagy szigorú parancsa olyan nyomatékos volt, hogy az a vádlott szabad elhatározási képességét bizonyos mértékben korlátozta. Vádlottnak a parancsot kétségtelenül meg kellett volna tagadnia, de hogy ezt nem tette, azt részben annak kell betudni, hogy Szalai főhadnagy személye az alárendeltjeit rettegéssel töltötte el [...]”. Mi több: „A népbíró-ság szerint közömbös az, hogy vádlott tetténél Szalai főhadnagy jelen volt-e, mert az általa kiadott parancs olyannyira szigorú és nyomatékos volt, hogy annak hatása [...] jelen nem létekor is fennállott”. A népügyész fel-lebbezett, amit a NOT elutasított, s Filyó így megkezdte életfogy-tiglan tartó kényszermunka-büntetésének letöltését.⁴⁵

Hasonlóan szerencsés volt Kiss Gyula fuvaros, a VII/2. munkás-század kerethonvédje, aki bagatell ügyként vallotta be a miskolci nép-bíró-ságon, hogy Rosenthal Ferenc vagy Endre munkaszolgálatost felsőbb utasításra agyonlőtte a keleti fronton. A halálra ítélt zsidót egy helyi temetőhöz kísérték, majd „[...] Tóth András intett, hogy lőjem fejbe, mire agyonlőttem [...] visszamentünk [...] jelentettem, hogy a parancsot végrehajtottam”. Bár a kivégzést nem előzte meg rendes hadbíró-sági eljárás, a miskolci népbíró-ság szerint a kivégzés „nem volt törvénytelen”, hozzátéve, hogy „különb is, az arcvonal közelében a kivégzéseket és felkoncolásokat a legtöbb esetben nem az előírt formák betartásával hajtották végre”. A kérdést a NOT is hasonlóan látta, így Kiss szabadlábra került. Hozzá kell tenni: Kiss vallomában arról is említést tett, hogy kisgyerekkorától zsidó ne-velőszülőknél élt.⁴⁶

Olyan eset is ismert, amikor a kivégzési parancs továbbításáért, kihirdetéséért voltak felelősségre (tartalékos) tiszteket. A 451. sz.

büntetőszázad 1942 októberében alakult meg szerb, magyar és zsi-dó politikai elítéltekből – főleg a pécsi és szabadkai börtön elítélteiből –, s rövidesen a keleti frontra kerültek, egyenesen a Don mellé. A századparancsnok Scholtz Béla, a kérdéses gyilkosságok idején 51 éves t. főhadnagy, civilben evangélikus tanító, helyettese Németh András t. hadnagy volt. Ők ketten 1947-ben együtt álltak népbíró-ság elé. Scholtz visszahúzódó, az emlékezők szerint jovialis, atyáskodó parancsnok volt, s Németh is merőben más karakternek tűnt, mint Szarka: büntettei elkövetésekor 56 éves volt, tengerészeti akadémiát végzett, idegen nyelveken beszélt, civilben saját földjén gazdálkodott. Munkaszolgálatosai alapvetően tisztességes, katonás emberként em-lékeztek vissza rá, aki mindig teljesítette a kapott parancsot.

A századtól 1942. december 5-én 13 munkaszolgálatos szökött meg a befagyott Donon keresztül, amit a tisztek jelentettek feletteseiknek. Két napra rá távmondatos utasítás érkezett vitéz Oszlányi Kornél ezredestől. Ő a magyar királyi 9. honvéd könnyű hadosztály parancsnoka volt 1942. november 15-től 1943. január 28-ig (sebesüléséig). A parancs szerint a szökecsket meg kell torolni, mégpedig véletlenszerű tizedel-léssel. Scholtz az utasítást először megtagadta, majd írásban kérte, mire emlékeztették rá, hogy az ellenkezés függelemsértésnek számít. December 8-án az utasítás írásban is megérkezett. Scholtz a *Szolgálati Szabályzat* 78–79. pontjaira hivatkozott a népügyészségen tett val-lomásában, miszerint a kapott parancssal szemben lehet ellenvetéssel élni, de ha azt nem fogadják el, köteles végrehajtani. „Tehát olyan hely-zetbe kerültem, hogy vagy engem lőnek fejbe, vagy pedig a parancsot kénytelen vagyok teljesíteni.” Ehhez még után hozzátette, hogy „én nem voltam [...] jogász ember, abban a meggyőződésben hajtottam végre a parancsot, hogy én arra kötelezve vagyok”.⁴⁷

Scholtz pontosan – voltaképpen szó szerint – idézte a *Szolgálati Szabályzat*ot, ám figyelmét a jelek szerint elkerülte a következő pont: a 80. pont szerint ugyanis „akkor kell az alárendeltnek, miután min-den körülményt jól megfontolt, az engedelmisséget megtagadnia, és erről a legközelebbi előljárójánál azonnal jelentést tennie, ha a parancs világosan és nyilvánvalóan az esküvel fogadott kötelesség, az állam

vagy a szolgálat érdeke ellen irányul, vagy a büntető törvényben tiltott cselekményt követel”. A Kbt. 74. §-a pedig világossá teszi, hogy parancsmegtagadásért csak akkor jár halálbüntetés, ha „háború idején [...] a parancs az ellenség elleni szolgálatra vonatkozott, és a cselekményből súlyos hátrány származott”. Talán mondani sem kell, hogy olyan barbár fogalmakat, mint „tizedelés” és „sorsolás” sem a *Szolgálati Szabályzat*, sem pedig a hatályos Kbt. nem ismert, így a kapott parancsra való hivatkozás eleve értelmetlen. Furcsa, hogy ezzel Scholtz nem volt tisztában, hiszen a kérdéses törvény 38. §-át már fejből tudta idézni a népügyészség, miszerint „nem számítható be a cselekmény [katonai büntett] annak, aki azt előjárójának vagy felettes hatóságának szolgálati parancsa folytán abban a meggyőződésben követi el, hogy arra kötelezve van”. Kérdéses, hogy a „nem jogász”, de azért a törvényhelyeket fejből ismerő századparancsnok miképp juthatott arra, hogy az általa citált törvényben és *Szolgálati Szabályzat*-ban sehol sem szereplő tizedelés végrehajtására „kötelezve” lett volna.

Érdemes megemlíteni, hogy Németh a népbíróságon úgy érvelt, hogy a tizedelés igenis törvényes volt, mert arra a *Szolgálati Szabályzat* „felkoncolás” néven utal. A „felkoncolás” a katonai bírósági eljárás mellőzésével történő azonnali, eszköztől független, nyilvános kivégzést jelenti, melyet a *Szolgálati Szabályzat* nagyon szigorú feltételek mellett tesz lehetővé: „aki”, „harcban” és „válságos pillanatban” „csüggedelmet” kelt, fegyverét eldobja, fosztogat vagy parancsot tagad meg, ezt a büntetést kapja; aki pedig ütközetből megszökik, és első felszólításra nem tér vissza, ezt a büntetés *kaphatja*.⁴⁸ A megfogalmazás szerint még ekkor sem kötelező a felkoncolás alkalmazása, ráadásul az alany megjelölése világosan jelzi, hogy csak a büntetett elkövető személyeket lehet büntetni, ártatlanokat nem.

Mindenesetre a századparancsnok a kivégzés levezénylését egyszerűen áthárította helyettesére, majd félrevonult, az eseményekben a továbbiakban nem vett részt. A 170 fősre apadt század tagjainak nevét egy őrmester kalapjába tették, majd kihúztak 17 nevet – végyesen szerbekét és zsidókét.⁴⁹ A századot összehívták, és Németh tájékoztatta a felsorakozott embereket Oszlányi ezredes parancsáról, majd kiszólí-

totta a 17 kisorsoltat. A férfiak engedelmesen kiléptek. Ezután Németh a parancs végrehajtásával Kovács János őrmestert bízta meg, majd ő is sietve távozott a helyszínről. Állítása szerint már messze járt, amikor hallotta a sortüzet. Németh később jött csak újra elő irodájából, amikor is egy muszos orvos jelentette, hogy a kisorsoltak közül mindenki halott. Németh utólag a felelősséget Scholtzra hárította, mint ahogyan Scholtz is Oszlányira: „A parancstól visszalépni nem volt módom, bár azzal védekeztem, hogy a büntetés nem humánus és az én foglalkozásom nem hóhér.” Mindenesetre, ha azt hitte, hogy ha visszavonul az irodájába, azzal elaltathatja lelkiismeretét, tévedett. „Az izgatottságtól több éjszakán keresztül virrasztottam” – vallotta be.⁵⁰

A pontatlan jogi érvelés eleve bukásra volt ítélve, és a népbíróság bűnösnek is találta mind a két vádlottat. Első fokon mind a ketten 5 év fegyházbüntetést, másodfokon Németh 2 év, Scholtz pedig 7 év fegyházbüntetést kapott. Az elsőfokú ítélet világosan kimondta, hogy bár a vádlottak védekezése „megfelelt a valóságnak”, a tizedelést sem a *Szolgálati Szabályzat*, sem pedig a Kbt. nem ismerte, így a történetek kimerítették a „törvénytelen kivégzés” tényállását. Enyhítő körülményként tekintetbe vették, hogy mindketten idős, családos emberek, illetve az ítélet tisztázta, hogy a harctéri parancsmegtagadás „hősiesség magatartást” igényel, és ez „mindenkitől meg nem kívánható”. László Dezső tanácsvezető bíró egyébiránt különvéleményt fogalmazott meg – szerinte az enyhítő körülmények sokkal többet nyomnak a latban, továbbá „a hősiesség [...] olyan külön adottsága egyéneknek, amit ennek hiányában magára erőszakolni senki sem képes” –, s valóban, a NOT valamelyest enyhítette Németh ítéletét, Scholtzét viszont súlyosbította. Scholtz 1949-ben kegyelmi kérvényt adott be büntetése hátralevő részének elengedéséért, melyet a népügyészség nem támogatott, s az állásfoglaláshoz keveset lehet hozzátenni: „Oszlányi aljas gyilkos parancsának törvénytelenége [...] szembetűnő volt, és ennek megtagadása egy tiszt számára semmiféle életveszélyt nem jelentett. Erősen túloz az elítélt, amikor saját helyzetét oly kiszolgáltatottnak kívánja beállítani. [...] Elhiszem, hogy elítélt nem fasiszta gyilkolási vágytól vezetve továbbította a gyilkos parancsot, de gyávaságból,

gerinctelenségéből nem tett ellene semmit. Így részesévé vált 17 ártatlan ember törvénytelen kivégzésének, mely elmaradt volna, ha benne a minden becsületes embert, de különösen egy egész századért felelős századparancsnokot kötelező helytállásnak nyoma lett volna.⁵¹ Itt szükséges megjegyezni, hogy tizedelések máshol is történtek – a 105/11. sz. táb. munkásszázadnál –, ennek történetét az utolsó fejezetben mutatjuk be.

László Dezső fent idézett eszmefuttatásával szembe kell állítani Imrefi László kaposvári népbírói tanácselnök véleményét egy másik ügyben, miszerint „nincs adat a bűnügyben arra vonatkozóan, hogy a parancs esetleges megtagadása a parancsot megtagadó keretlegény életét, biztonságát komolyan veszélyeztette volna. [...] Lehetséges ugyan, hogy a [z egyes gyilkosságokra felszólító] parancs megtagadása ezen emberi érzésükből teljesen kivetkőzött századparancsnokok részéről bizonyos kellemetlenséget, megtorlást vont volna maga után a parancsot megtagadóval szemben, ezt a kockázatot azonban a törvénytelen parancsot kapó egyén köteles vállalni, mert ha nem teszi, úgy viselnie kell a törvénytelen cselekményre irányuló parancs végrehajtásából eredő összes következményeket”.⁵² S valóban: négyszáz per átvizsgálása után *egyetlen* esetet sem találtunk, ahol „keretlegényt” kivégeztek volna a kegyetlen parancsok megtagadásáért. A legsúlyosabb büntetés a kikötés volt, ami ugyan szörnyű élmény lehetett az orosz télben, de nem feltétlenül veszélyeztette egy ember életét, és nem is tudunk olyan parancsot megtagadó „keretlegényről”, aki belehalt volna ebbe.

Szarka és Scholtz esetében is érvelt a népügyészség azzal, hogy a vádlottaknak fel kellett volna ismerniük a különbséget erkölcsi-leg helyes és helytelen parancs között. Mi tompíthatta el bennük ezt a „morális vészcsengőt”? A már tárgyalt Vass esetében is utaltunk a brutalizáció lehetőségére, de Vékonyról is elhangzott, hogy „itt-hon [még] a vádlott egészen rendesen viselkedett”. Winkler Károly szakaszvezető kezdetben „elégge emberségesen bánt velünk”, majd a szovjet frontra érve „megkezdte szadista hajlamainak kielégítését” – emlékezett egy másik perben Steiner Sándor.⁵³ A brutalizációs té-

zis a háború hatásaira összpontosított: a katonák a harcmezőkön szenvedtek és más emberek halálát okozták, tanúi voltak a civilek elleni atrocitásoknak, illetve elkövezték azokat, démonizálták ellenségeiket, és faji kategóriákat használtak a világ megértéséhez. „A brutalizáció folyamatának eredménye [...] az volt, hogy a katonákat eltompította az emberi kegyetlenséggel és az életek elvesztésével szemben” – írta George Mosse amerikai történész 1990-es *Fallen Soldiers* című, meghatározó munkájában.⁵⁴

Móricz Zsigmond 1916-os, *Szegény emberek* című elbeszélésében felkavaró portrét festett az első világháborús frontról hazatért, egyszerű katonáról, aki falujában hidegvérrel megölt két kislányt, akik lopáson érték: „[...] [F]elemelte a vasvillát s keresztül szúrta a kislányt. [...] Láta, ahogy belement a vasvilla a torkába s vér szökött ki. Ezen már megkönnyebbült. Hogy ismerte már ezt a vért! Hány embert szúrt már agyon... Mindenkinék így szökik a vére...” Letartóztatásakor a csendőrök előtt így védekezett: „[A]zelőtt én se tudtam volna ránézni a gyilkosságra... Ha édes anyám csirkét ölt, vagy a feleségem, megmondhassa, én bizony, oda se dugtam az orrom, de hát a háborúba sok mindent megszokik az ember, amiről nehéz aztán idehaza leszokni.”⁵⁵ A brutalizációs tézis kritikásai viszont arra mutatnak rá, hogy a tétel objektív, heurisztikus források alapján nehezen leírható.⁵⁶ Annyi bizonyos, hogy a háború és a frontszolgálat évei alatt egyre több brutális jelenettel szembesülnek a katonák, ami súlyos poszttraumás stresszhez (PTSD) és gyakran erős alkoholizmushoz vezet. Az emlékek évekkal az események után is kínozzák a katonákat. „Egyvalamit nem tudok elfelejteni: a holttesteket. [...] Minden nap magammal cipelem őket” – idézte fel egy amerikai katonát, a vietnámi háború veteránját.⁵⁷

Témánkhoz közelebb álló példák is említhetők: Apaczeller József utász 1942 tavaszán ment ki a keleti frontra, ahol tömeggyilkosságokban vett részt. Büntetőeljárásában – amiről később még írunk – részletesen beszámolt a brutalizáció folyamatáról: „Egy este riasztották őket, mert a másik századot a partizánok megtámadták. Mire odaértek, már vége volt a harcnak. A másik század vesztesége

igen nagy volt. Látott a falvakban felakasztott embereket, akiknek a mellén tábla volt, rajta orosz írással. Ő ezt nem tudta elolvasni, de azt mondták az van ráírva, hogy így járnak azok, akik a partizánokat elárulják. A németek az elrabolt holmikat vasúton szállították. A vasútvonalat nekik kellett biztosítaniuk, hogy azt a partizánok fel ne robbantsák. Ahogy a front ment előre, úgy húzódtak ők is a Donhoz közelebb. Mennél kijebb mentek, annál több olyan alakulatot látott, akik a munkaszolgálatosokat dolgoztatták. A munkaszolgálatosokkal mind durván bánt[ak], ütötték azokat. [...] Egy szakadékban sok orosz hadifoglyot tereltek össze, majd dőglött lovakat dobáltak rájuk, amik sok embert agyonnyomtak, a többit meg halomra géppuskázták.” Az idézet remekül szemlélteti a gyilkolással szembeni fokozatos eltompulását. Amikor megölte az első munkaszolgálatost, „lelkiismeretfurdalása” volt és „nagyon bántotta a dolog, hogy ez megtörtént”. Pedig ekkor még nem is szándékosan ölt: egybevágó visszaemlékezések szerint egy favágás során történt balesetnél ütött vesén egy muszost, aki estére elhunyt. De a következő alkalommal már több munkaszolgálatos módszeres legéppuskázásában vett részt, és az ennek az esetnek kapcsán feltett kérdésre már azt felelte, hogy „nem volt” lelkiismeret-furdalása, mivel „akkor fel sem tudta fogni, hogy tulajdonképpen mit tett”. A brutalizáció folyamatára maga is utalt. „Amikor gyermekei kérdezősködtek afelől, hogy nem propaganda-e az olyan film [ami] a háborúban elkövetett borzalmakról szól, [...] elmondotta, hogy borzasztó dolog a háború, mert az embert rettenetes dolgokba viszik bele.”⁵⁸

Különösen figyelemreméltó, hogy Apaczeller úgy is szemtanúja volt brutális, felkavaró jeleneteknek, hogy nem harcolt a tűzvonalban. A brutalizáció élménye akkor is kialakulhatott, ha valaki egy borzalmas balesetet látott, vagy egy olyan településen fordult meg, melyen már áthaladt a front. Sipos Béla szakaszvezető, a 17. honvéd gyalogezred aknavető századából 1943. január 5–6. között így írt naplójában: „A kolhoz előtti aknazárt szedték fel az utászok, és csak úgy beélesítve a zsidókkal kisszánon húzták be a kolhozba. Kb. 9 szánon 180 db akna volt faburkolatban. [...] [Fel]robbant

valamelyik akna, mely azonnal 136 db aknát (kb. 600 kg) robbantott fel. Olyan irtózatossá robbanás és légnyomás rázta meg a levegőt, mely cafatokra tépett és repített 25 zsidót és egy utász tizedest. [...] Emberlábak, feltépett törzsek, kezek hevernek szanaszét a kolhoz területén. Még kétszáz méter távolságra is láttam csípőből kiszakított emberlábát, melyen ruha alig maradt. Fej nélküli törzset, melynek a nyakán jött ki a bél. Hús és vér darabokat 300 méteres körzetben lehet látni. Soha nem lehet elfeledni ezt a szomorú esetet.”⁵⁹ Egy szovjet katona pedig ezt látta a lubavicsi haszidizmus bölcsőjének számító fehéroroszországi Ljádiban: „A németek összehozták Ljádi zsidóságát. Többségük gyermek, nő és idős volt. [...] A felnőtteket lelőtték. Szemtanúk szerint a németek a gyerekeket megfogták a fejüknél és lábuknál, és térdükkel eltörték gerincüket, mint a tűzifát, majd még élve egy gödörbe hajították őket. Most felnyitottuk ezeket a gödröket. A gyermekhullák arcai eltorzultak a fájdalomtól. Köztük volt egy hathónapos baba, szájában még mindig cumival. A jelek szerint élve temették el, mert a tettesek nem hagytak nyomot [rajta].”⁶⁰

A brutalizáció a munkaszolgálatosokat is érinthette. Kertész Endre, a 101/10. sz. táb. munkásszázad munkaszolgálatosa 1942. október 21-én dezertált a keleti fronton, és társaival beálltak a partizánok közé. Immár fegyveresként Kertész több, németek elleni akcióban is részt vett, s önnön brutalizációjának folyamatát minden kényszer nélkül írta le a kilencvenes években, Amerikában írt visszaemlékezésében. Az első gyilkosságra, amit látott – egy sebesült német katonára –, így emlékezett: „elmentem egy katona mellett, aki még élt, és halkan jajgatott. Kezét a hasára szorította, és az ujjai között ömlött a hasából a vér. Tanácstalanul álltam és néztem őt, amikor egy orosz partizán jött mellém, és szólt valamit hozzám. Én ráztam a fejemet, mivel nem értettem. Ekkor nagyot köpött mellettem a földre, majd a sebesült németre mutatva azt mondta: »Fasiszt!« és géppisztolyával egy sorozatot eresztett belé, amitől a német azonnal széttárt a kezét és többet nem mozdult. E látványra gyorsan otthagytam az orosz is, a német halottat is, és legszívesebben el-

hánytam volna magamat. Ami előttem lezajlott, azt szükségtelen gyilkosságnak tartottam”.⁶¹

Legközelebb már Kertész is részt vett egy németekkel vívott ütközetben. „Egyszerre csak szembe találtam magam egy német katonával. Az oldalamban szorított puskámat elsütöttem, azonban a golyó nem talált, és a német tovább rohant felém. [...] Ekkor már a német olyan közel volt hozzám, hogy szinte éreztem a leheletét. Reflexszerűen [...] lőttem egyet akkor már előreszegezett puskámmal. A következő pillanatban valami forró folyadék fröccsent az arcomba, ugyanakkor egy sóhajban végződő lehelet csapta meg az arcomat. Rémülten bámultam bele a szemem előtt lévő archa.” Miután valamennyire összeszedte magát, „elkezdtem öklendezni, majd kihánytam magamból mindent, ami csak bennem volt. Felidéződött bennem az a pillanat, amikor a szuronydöfés okozta sebből arcomba fröcskölt a német vére [...], ez okozta most a rosszullétemet. Életemnek ez a jelenete hosszú hónapokig kísért, és sokszor ébredtem fel arra, hogy a németet mintha nyársra húzták volna”.⁶²

Igaz, hogy a megkülönböztető jelzés nélküli, rejtett fegyverekkel vívott partizánháború önmagában is megszegte a korszakban érvényes háborús törvényeket, de a fent leírt jelenet még így is „csak” egy halálos kimenetelű összecsapás volt egy másik emberrel, katonával. Sokkal megdöbbentőbb Kertész leírása arról a – nem pontosított helyszínen történt – tömeggyilkosságról, melyben ő és még két partizánnak felcsapott muszos társa játszott a főszerepet. A munkaszolgálatosok német egyenruhába öltöztek, és egy 150 fős német bunkerkomplexumba hajtottak be autójukkal, ahol egészségügyi vizsgálatra hívták ki a félmeztelen németeket, akik között sok volt a legyengült, beteg katona. Miután a németek felsorakoztak, „tűzet nyitottunk [...] Mire partizántársaink beértek a faluba, ott már rajtunk kívül élő ember nem volt”. „Leheveredtünk a fűbe [...], jól esett a pálinka. [...] Pár perc múlva már nevettünk is. Ilyen a háború, ennyi az élet! [...] Ünnepeztük a nagy győzelmet”. Kertész emlékiratából egyértelmű, hogy a brutális tömegmészárlás – melyhez fogható a magyar királyi honvédség egyetlen „keretlegénye” sem

követett el – áldozatai „fegyvertelenek voltak”.⁶³ Persze hozzá kell tenni, hogy az áldozatok kerek száma kérdésessé teszi, hogy a történet teljes egészében igaz-e, ám a lényeg, hogy a tettet Kertész felvállalta emlékiratában.

De a „keretlegények” jelentős része nem teljesített frontszolgálatot: a munkaszolgálat eleve arról szólt, hogy az arcvonal mögött végeztesse el zsidó – vagy más – férfiakkal fizikai feladatokat (noha megesett, hogy pl. az arcvonalban kellett lövészárkot ásni). Nehéz lenne azzal érvelni, hogy véres csaták során a „keretlegények” anynyi fizikai erőszakot tapasztaltak, hogy elmosódott a határvonal elfogadható és elfogadhatatlan tett, törvényes katonai szolgálat és kejes gyilkosság között. Bizonyára voltak olyan „keretlegények”, akik a megpróbáltatások, a fagy, a betegség, az éhezés és az emberi szenvedés láttán brutalizálódtak, de ez nem lehet igaz a többségre.

* * *

Az erőszak okainak megértéséhez nem mindig elegendő számba venni a külső körülményeket. Igaz, hogy az erőszakot néha olyan tényezők eredményezik, mint például az egyén anyagi haszonszerzésre való törekvése, vagy az, hogy az egyén ismételten erőszakos viselkedésnek van kitéve a társadalmi környezetében. Néha azonban az erőszakot látszólag nem indokolja semmi. Az erőszak sosem teljesen indíték nélküli, de az indítékai lehetnek olyan összetettek és megfoghatatlanok, hogy indítéktalannak tűnnek. Bármilyen esetben, de különösen a látszólag indíték nélküli erőszakos cselekményeknél a belső vagy egyéni tényezők döntő szerepet játszhatnak az ilyen viselkedésben és az okok megértésében. Az évek során számos különböző biológiai és pszichológiai hatást és mechanizmust vizsgáltak a szakértők: itt csupán összefoglalom őket, és megpróbálok egy átfogóbb modellt felépíteni a munkaszolgálat alatti erőszakos viselkedés okairól.⁶⁴

A szakirodalom nem csak a bűncselekmények között eltelt idő alapján különbözteti meg a sorozatgyilkosságot, az ámokfutást és a tömeg-

gyilkosságot. A tömeggyilkos egyszerre követi el tettét, az ámokfutó rövid időn belül gyilkol meg több személyt, a sorozatgyilkos pedig hosszabb idő leforgása alatt követi el tetteit – akár hónapok, évek telnek el két gyilkosság között. Am a sorozatgyilkost és a tömeggyilkost kevesebb dolog választja el egymástól, mint az ámokfutót. Az ámokfutót általában elkapják a helyszínen, vagy öngyilkosságot követ el, nem próbál meg elbújni, és rendszerint véletlenszerűen válogatja meg áldozatait. Eközben a sorozatgyilkos által elkövetett gyilkosságokban van egy motívum, ami végigkíséri pályafutását: egyféle indíték alapján, valamiben azonos típusú személyeket választ áldozatul. A tömeggyilkos szintén egyféle embercsoportra – pl. etnikai csoportokra – támad rá, mindkettő esetében a bosszúállás, a büntetés, az áldozat degradálása, „személytelenítése” a meghatározó motívum. A legtöbb itt tárgyalt „keretlegény” inkább a sorozatgyilkosok közé sorolható. Az ámokfutók kriminológiai jellemzői nem illenek a „keretlegények” tetteire, s objektív tény, hogy mindössze néhány olyan tömeggyilkosságról van tudomásunk, amelyet a második világháború során bizonyíthatóan magyar „keretlegények” követtek el munkaszolgálatosokkal szemben. (A tömeggyilkosságokról lásd a harmadik fejezetet!) A modell hátránya, hogy a „keretlegények” ritkán követték el bűncselekményeiket egyedül, de ha mégis, akkor is kirajzolódik a háttérben valamilyen csoport nyomása, elismerése vagy elfogadása. Mindez a csoportpszichológia, tömegpszichológia témaköre, ahol hangsúlyozzák, hogy a csoportokban a felelősségérzet hiánya, a felelősség teljes „kihelyezése” a csoport vezetőjére, a feljogosítottság érzése, a következménynélküliség érzete dominál.⁶⁵

Ann Wolbert Burgess kriminálpszichológus szerint „a sorozatgyilkosok bizonyos logika alapján fejlődnek ki”,⁶⁶ még akkor is, ha James Alan Fox büntetőjogász és Jack Levin kriminológus azt állítják, hogy a sorozatgyilkosok „kiemelkedően átlagosak”.⁶⁷ A sorozatgyilkosok többsége nem örült a szó jogi vagy orvosi értelmében: különbséget tudnak tenni a jó és rossz között, tisztában vannak vele, hogy bűnt követnek el, és bár a legtöbbjükönél kimutatható a személyiségzavar, az nem ún. major pszichiátriai kórkép (köznyelvben örültség).

Egy személyiségzavaros bűnelkövető nem ússza meg automatikusan a börtönt, hiszen jogi értelemben az elmeműködés kóros állapota sem feltételezett. Számos elképzelés van arra, hogyan alakul ki az ilyen karaktertorzulás. Ide tartozhat a szociopata személyiség, de akár a *borderline*, vagyis a neurózis és pszichózis között elhelyezkedő típus is: nagyon erős, egymást váltó ellentétes érzelmek, önvészélyes magatartás, képtelenség stabil emberi kapcsolatokra, kezelhetetlen dührohamok, időnként paranoia. Míg pszichopataknál nem kizárt, hogy valamilyen szinten rendezetten beilleszkedhetnek a társadalomba, s az otthoni keretek között például szerető párok, jó szülők légyenek, addig mondjuk egy *borderline* emberi, családi és társkapcsolatai a végletekig menően szélsőségesek, instabilak, ami a diagnózis része is: a szűk környezettel nem tudnak jó kapcsolatot fenntartani.⁶⁸

Sajnos kevés esetben tudunk mélyfúrást végezni a vizsgált „keretlegények” életében, noha akad egy-két kivétel. Mikó Ferenc volt honvéd szakaszvezetőt 1955-ben tartóztatták le, mert a 108/64. század kerethonvédeként 1943 februárjában Korostyen előtt egy kis faluban agyonlőtte Wiesel Lázár muszost. Az ekkor 55 éves újfahértói földműves nem tagadta a gyilkosságot. Mint kiderült, Wiesel késve érkezett a sorakozóra, amit Mikó szökésként értékelt. Szerinte „amikor a századot sorakoztattuk, a századparancsnok azt a parancsot adta, hogy amennyiben valaki szökni akar, úgy azt lőjjük le. Én, amikor láttam, hogy az előttem ismeretlen nevű munkaszolgálatos szalad, arra gondoltam, hogy szökik, ezért fegyveremet használva lelőttem őt”.⁶⁹ Ugyan a rendőrség ekkor sem alkalmazott finomabb módszereket, mint egy évtizeddel korábban, de Mikó a tárgyaláson sem tagadta a büntettet, pusztán azzal védekezett, hogy „századparancsnoka utasítására” cselekedett. Tettéért a Nyíregyházi Megyei Bíróság életfogytiglan tartó börtönbüntetésre ítélte.⁷⁰ A „parancsra tettem” típusú védekezéseket már megvizsgáltuk, így ügye nem ezért érdekes számunkra. Noha Mikó felett nem népbíróság ítélt, és már a vádiratot is az új BHÖ (Büntető Anyagi Jogszabályok Hatályos Összeállítása) alapján fogalmazták meg, ügyére mégis érdemes kitérni, mert ekkora már részletesebb vallomásokat vettek fel a tettesek-

től, például beszámoltatták őket előéletükről. Ebből kiderült, hogy Mikó szegényparaszt apját 1902-ben rúgta agyon egy ló, négy testvérével nagy nyomorban nőttek fel. Első erőszakos tetteit kisgyerekként követte el, majd az olasz fronton teljesített aktív frontszolgálatot, később gazdasági cseléd lett. Öt gyermeke volt, akikkel egyáltalán nem tartotta a kapcsolatot, noha a legkisebb csak 8 éves volt.⁷¹

Hasonlóképpen a már említett Apaczeller József utászról is több adattal rendelkezünk, akinek tömeggyilkosságokban való részvételét később mutatjuk be. Szegényparaszti családból származott, az akkor általános hat elemi elvégezte. A család annyira ínséges körülmények között élt, hogy kisgyerekkorában „csirketrágyát” (pontosabban valószínűleg a csirkék eledelét) ette. Élete első emléke, hogy majdnem belefulladt egy patakba. Az elemi elvégzése után rögtön gazdasági cselédként kezdett dolgozni, istállókban aludt, néha 10-12 km-t gyalogolt, hogy meleg ételt kapjon. Egyszer apjával Ausztriába mentek dolgozni, de átverték őket, gyalog jöttek haza, a lába teljesen kisebesedett ekkor. Amikor a házuk hátsó fala kidőlt 1940-ben, nem volt pénzük megjavítani. Első szexuális tapasztalatát 14 évesen szerezte, de ez nem volt erőszakos jellegű, és később sem volt erőszakos. Beszédmódja, kifejezőképessége a közepesnél valamivel alacsonyabb szintű, szókinccse szegény, lassú felfogású, de logikai készsége megfelelő. „Gondolkodásmódja amorális”, emlékezőképessége gyenge. Lak Lajos pszichológus szerint tettei indítéka végső soron a „szolgalelkűség” volt, mert „terhelt személyiségében nem lelhető fel olyan mérvű agresszió és nem fedezhető fel szadizmus sem, melynek alapján az megmagyarázható lenne, hogy a másoknak való fájdalomkódás számára gyönyört, vagy kielégülést jelentene”.⁷²

Mikó és Apaczeller profilja talán valamelyest illeszkedik abba a keretbe, melyet a kriminológiai szakirodalom a különösen erőszakos bűnelkövetők esetében felállít: a hátrányos családi helyzet, hányattatott gyerekkor, a szerető apafigura hiánya, a korai erőszakos tettek, a stabil emberi kapcsolatokra való képtelenség.⁷³ De az egyezés nem teljes, ráadásul csak egyikük volt sorozatgyilkos, amennyiben elfogadjuk Hickey definícióját, miszerint sorozatgyilkosság

az, amikor két vagy több áldozatot öl meg ugyanazon elkövető különálló események során (így Apaczeller ide illik, Mikó nem). Apaczeller inkább a borderline vagy antiszociális (szociopata) típus, alacsonyabb gátlási funkciókkal, kritikai készséggel és alacsonyabb intellektualitással, aki ösztönös viselkedésre hajlamos (amit a háborús helyzet csak előhív), könnyen átveszi a csoport által elvárt magatartást, a körülményeknek engedelmeskedik. Mikó viszont valódi pszichopátának tűnik. Mindkét típusnál előfordulhat nehéz életút, traumatizáló életeseményekkel. Apaczellernél ez alapvetően formálhatta a személyiségét, míg Mikónál ez csak egy elem, ami azt befolyásolhatta, hogy az agresszió milyen hamar jelent meg nála, és mennyire volt intenzív.

Hickey szerint a sorozatgyilkosok tetteiben mutatkozik egyfajta rendszer vagy minta, akár az áldozatok kiválasztásában, akár pedig az eszközökben vagy a motivációjukban. Ezen belül persze nagy eltérés lehet: egyes sorozatgyilkosok ismerik áldozataikat, mások nem, néha élvezetért, néha anyagiakért ölnek. A kulcs a tetteket összekötő kapocs.⁷⁴ A sorozatgyilkosság mögött álló motivációk tömören így foglalhatók össze: harag és gyűlölet (ide tartozhat a faji gyűlölet is); bűnszövetség (pl. drokartell, csempészet); pénzügyi nyereség (a hagyatékra áhítozó feleség által „elfogyasztott” férjektől kezdve a rablógyilkosságokig); ideológia (ideértve a népiertő eszmeiséget); izgalomkeresés; szexuális okok; s végül pszichózis vagy egyéb biológiai okok.⁷⁵ Vizsgálódásunk során ezekből néhány okot kizárhatunk (szexuális jellegűek), néhányat lehetségesnek tartunk, de nem kizárólagos magyarázatnak (gyűlölet, ideológia). Érdemes tehát megvizsgálni azt az okot, mely az esetek jelentős részében a kriminológiai szakirodalom szerint is jelen lehet: ez pedig a pszichózis, illetve a biológiai, élettani okok.⁷⁶

Először 1876-ban vetette fel Cesare Lombroso olasz kriminológus, hogy a bűnözőknek eltérhet az agya a normális emberekétől. Lombroso a genetika szerepét hangsúlyozta, „született bűnözőkről” beszélt. Manapság a szakirodalom inkább abban ért egyet, hogy a genetikai és biológiai hatások együttesen játszhatnak szere-

pet: előbbi például egy olyan gén, amely bizonyos, az átlagtól eltérő viselkedésre diszponál, utóbbi pedig például egy feji sérülés, mely megváltoztatja viselkedésünket. Előbbit tekintve: mikor 1970-ben a *Newsweek* arról írt, hogy az intelligencia örökölhető, komoly vitát kavart, mára mégsem vonnánk kétségbe, hogy a génállomány kb. 50%-ban felelős az IQ-szintért. Bizonyos betegségeket, melyeket korábban tisztán mentális betegségként kezeltek, ma már bizonyítottan genetikai eltéréshez; kromoszóma-rendellenességhez kötnék: ilyen a Tourette-szindróma, az öncsonkításra készítő, irgalmatlan Lesch-Nyhan-szindróma, illetve a mértéktelen habzsolásra kényszerítő Prader-Willi-szindróma.⁷⁷

De nem kizárólag a genetikai okok lehetnek felelősek Shakespeare „született ördögeiért”,⁷⁸ akik – Radnóti után – „önként, kéjjel ölt[ek], nemcsak parancsra”.⁷⁹ Antonio Bustamante védői – egy korábbi amerikai ministránsfiúé, akiből később lecsúszott bűnöző és rabló-gyilkos lett – sikeresen érveltek azzal, hogy védencük húszévesen súlyos fejsérülést szenvedett. Tény, hogy bizonyos agyi sérülések, tumorok, stroke utáni állapotok, amennyiben az önkontrollért, érzelmi reakciókért, a magatartás szervezéséért felelős központokat érintik, a pszichopátiához hasonló viselkedést eredményezhetnek, ezeket együttesen organikus eltérésnek hívja a pszichiátria – de pszichiátriai értelemben vett pszichopátia nem tud kialakulni olyasvalakinél, aki nem pszichopátának születik. Bustamante védői szerint az agyi szkennelés bizonyítékot szolgáltatott rá, hogy a sérülése változtatta olyan „szörnyeteggé”, aki képtelen szabályozni és kontrollálni cselekedeteit és érzelmeit. Természetesen nem lehet ok-okozati kapcsolatot felállítani a konkrét ügy és a sérülés között – nem tudjuk, hogy Bustamante azért vert-e agyon egy idős férfit, mert húszévesen fejsérülést szenvedett –, de a biológiai okok kétségkívül szerepet játszhattak viselkedése eltorzulásában.⁸⁰

A nagy számok tükrében azonban az olyan agyi rendellenességek, mint a tumorok, bár egyes egyéneknél (valószínűleg azoknál, akiknek többszörös és nagy fokú a károsodásuk) súlyosbíthatják az erőszakot, általában nem tipikus okai az erőszakos viselkedés-

nek.⁸¹ Bizonyos kutatási eredmények az örökletes, nem tanult viselkedés elméletét erősítik, itt külön ki kell emelni az ikrekkel és adoptált ikrekkel végzett kutatásokat. Egy kutatás 492 ikerpárt vizsgált meg (összehasonlítva az egyetétjű és a kétetétjű ikreket). A kutatók a viselkedések széles skálájáról, köztük az agresszióról is megkérdezték az ikrek szüleit, majd ellenőrizték, hogy az agresszív viselkedés gyakrabban fordul-e elő az egyetétjű ikerpárnál, mint a kétetétjűnél. Eredményük szerint a genetika az agresszió varianciájának 70–77%-áért felelős. Ez arra utal, hogy az agresszió esetében erős a genetikai hatás.⁸² De adott a probléma: ezek az ikrek általában hasonló nevelést kaptak. Viszont az adoptált ikrekkel végzett kutatások is éppen azt bizonyítják, hogy a gyerekek agresszió iránti affinitása inkább a biológiai szülőkéhez hasonló, mintsem a nevelőszülőkéhez, azaz a környezeti hatásoknak kisebb a szerepük, mint az örökletesen meghatározott biológiai tényezőknek.⁸³ Noha nem ikrekről van szó, mégis szemléletes eset: Jeffrey Landrigant csecsemőként egy szerető család fogadta örökbe. Annak ellenére, hogy „biztonságos, gondoskodó környezetben” nevelkedett, már korán az „érzelmi zavarok” jeleit mutatta, és hamarosan a bűnözés felé sodródott. Már húszéves korában halálra késelte egy barátját, majd miután megszökött a börtönből, megkéselt és megfojtott egy másik fiatalembert, akivel egy étteremben találkozott. Amikor Arizonában a siralomházban volt, egy rab mesélt neki egy Darrel Hill nevű elítélt gyilkosról, aki majdnem pontosan úgy nézett ki, mint ő. Kiderült, hogy Hill volt Landrigant biológiai apja. Ráadásul Hill apja szintén bűnöző volt, akit a rendőrség agyonlőtt, miután 1961-ben kirabolt egy patikát.⁸⁴

A „gyilkos gént” még nem találták meg, bár a szélsőségesen erőszakos viselkedést összefüggésbe hozták egyes génekkel.⁸⁵ Mindenesetre ikrekkel végzett kutatások alapján a hiperaktivitás és figyelemhiány (figyelemhiányos hiperaktivitás zavar, attention deficit hyperactivity disorder, ADHD) feltételezhetően örökletes betegség. Az ADHD, mint minden viselkedési rendellenesség (conduct disorder, CD), szorosan összefügg a bűnözéssel és az erőszakkal.⁸⁶

Noha vitatják, hogy az autizmus örökletes betegség-e, az elfogadott álláspont szerint az autista szülőknek nagyobb eséllyel születik autista gyermeke.⁸⁷ Az autizmus önmagában nem jelent erőszakra való hajlamot – sőt: az áldozatok között az átlagosnál nagyobb az autisták aránya –, de bizonyos tényezőkkel kombinálva (ADHD, gyermekkori trauma) az autista férfiak felülreprezentáltak az erőszakos bűnelkövetők között.⁸⁸ Igaz, ismert a kriminális autisztikus pszichopátia is, az autizmus spektrum zavar egyik alformája, ahol erőszakos magatartás, kegyetlenkedés jelenik meg.⁸⁹ Bizonyos mentális zavarok, így a disszociatív identitás zavar (dissociative identity disorder, DID; köznyelven „tudáthasadás”), a skizofrénia vagy az antiszociális személyiség zavar (antisocial personality disorder, ASPD, köznyelven „szociopátia”) különösképpen erősítik az erőszakos bűnözésre való hajlamot.⁹⁰ Az ASPD-s szülőknek nagyobb valószínűséggel lesz érintett a gyermeke; a DID-nél kockázati tényező lehet az érintett családtag, de nem expliciten örökletes zavar; a skizofrénia esetében hasonló álláspont olvasható a szakirodalomban.⁹¹ Végző soron persze a „nevelés vagy természet”-vitában a két oldal erősíteni is tudja egymást; a gyermekkorban elszenvedett abúzus (azaz biológiai vagy genetikai okokhoz nem köthető trauma) fizikai tüneteket is produkál, mivel az agyfejlődést károsítja: minél kisebb korban történt az abúzus, annál valószínűbb, hogy traumához köthető mentális zavar alakul ki.⁹² Persze nyilvánvaló, hogy nem minden bűnöző és erőszakos ember szenved mentális zavarban, így az ilyen mentális betegségek csak az elkövetők egy részének a tetteit magyarázzák.⁹³

* * *

A munkaszolgálat történetének vizsgálatakor nem lehet elvonatkoztatni a fentiektől. Mentális zavarokban szenvedő embereket is besoroztak, Tomanóczy Tivadar ht. őrnagyot, a monori bevonulási központ parancsnokát éppen azért ítélték el, mert „elmebetegeket” is a keleti frontra küldött.⁹⁴ Simon Sándor János, 23 éves tiszacsegei földműves 1942 szeptemberében vonult ki a VI/3. táb. munkás-

századdal a keleti frontra, százada főleg a Don-kanyarban teljesített szolgálatot. A balmazújvárosi és a debreceni politikai rendőrségen 1945-ben súlyos bűncselekményeket – például munkaszolgálatosok agyonlövését – ismert el, ám a debreceni népügyészségen már azt állította, hogy mind a két politikai rendőrségen ökölrel és gumibottal kényszerítették ki belőle a vallomást. A verésnek nyoma ekkorra már nem maradt. A jegyzőkönyv szerint állapota: „egészséges”. Meg kell jegyezni, hogy a népügyészségen fenntartotta, hogy bizonyos muszosokat, akiket a mínusz 20-30 fokos hidegben étlen-szomjan dolgoztattak, megvert.

A népbíróági tárgyaláson megdöbbenő részletek kerültek napvilágra. Simon édesapja jelezte a tárgyaláson, hogy „elmebeteg fiát felügyelet nélkül hagyni nem lehet”, ezért kísérte el. A nevét és családi állapotát firtató kérdésekre még felelt, „de amikor a tanácselnök megkérdezte, hogy mikor született, nem felelt, hanem a közelben lévő atyjához ült”. Ezen a ponton a népbíróság kizárta a nyilvánosságot a tárgyalásról, amit egyébként a népbíróági törvény nem tett volna lehetővé. A népbíróság meghallgatott két orvos szakértőt az ügyben: a két szakértő „schizofrénia tüneteit” észlelte, nem vitatták azonban a vádlott „kirívó, szadista, kegyetlenkedő magatartását”. Az orvosok a vádlott szakorvosi megfigyelését javasolták, melyet el is végeztek: négy hónap alatt arra jutottak, hogy a vádlott teljesen magába zárkózó egyén, „a jellegzetes tüneteket” „oly hosszú ideig színlelni, tettetni nem lehet”. A tárgyalás folytatásakor Simon édesapja karját fogva üldögélt, „merev fejjel és arccal”, „az érdeklődés teljes hiányával”. A kapott kérdésekre nem felelt, helyette apja válaszolt. A túlélő munkaszolgálatosok közül mindössze egy tanú jelent meg. A tanú, Sámuel Miklós nem tudta megerősíteni, hogy valóban történtek kivégzések, őt magát a vádlott nem verte meg. Annyit viszont elárult, hogy Simon már a fronton is szótlán volt, a többi „keretlegény” kérdéseit rendszeresen elengedte a füle mellett. Az orvos szakértők megállapították, hogy Simon betegsége valószínűleg már a fronton is fennállt, az „vele született”. Ezt megerősítette apja, aki fiát „nagyon komoly és zárkózott” viselkedésű

gyereknek írta le. Simon első fokon egy év börtönbüntetést kapott, ám az elsőbíróság ítéletét a NOT megsemmisítette, és új eljárást írt elő. Ezt megelőzően Simon körülbelül másfél évet töltött letartóztatásban, illetve megfigyelés alatt, majd szabadlábon védekezett. 1950-ben a Debreceni Megyei Bíróság egy év biztonsági őrizetre ítélte, tekintettel orvosilag megállapított mentális zavarára.⁹⁵

Az orvosok által Simonnál diagnosztizált, skizofréniának minősített viselkedés többé-kevésbé megfelel a betegség mai leírásának, noha meglepő a hallucinációk teljes hiánya, amely a betegek 80%-át érinti. Szintúgy érdekes – és erre az orvos szakértők is utaltak –, hogy Simon a népügyészségen a jegyzőkönyv szerint összefüggő és épkezláb védekezést adott elő – már ha hihetünk a jegyzőkönyvnek. A korabeli jegyzőkönyvvezetési stílus általában inkább a jegyzőkönyvvezető elképzeléseit és elvárásait adta vissza, mintsem a terheltek valóban elhangzott szavait. Simon védekezéseinek eltérése felveti más betegségek (DID) lehetőségét,⁹⁶ de tárgyalótermi viselkedése erősen emlékeztetheti a kutatót az autisták büntetőeljárások során tanúsított magatartásának néhány tipikus leírására is.⁹⁷ Simon nyilván nem volt teljesen ártatlan, azt beismerte, hogy megvert muszosokat, de a jelek szerint nem volt gyilkos. Amennyiben a politikai rendőrségen valóban erőszakkal vették rá Simont a vallomásra, úgy elmondható, hogy a kiépülőfélben lévő kommunista diktatúra egy szerencsétlen, mentálisan zavart fiataalt is hajlandó volt kínzásoknak alávetni, csak hogy erősítse a „fasiszta magyar királyi honvédség” narratíváját.

A mentális zavar nem függött a rendfokozattól, századparancsnokok esetében is ismert hasonló történet. Borotvás Boldizsár gazda, volt t. főhadnagy 1944-ben SAS-behívóval vonult be, a 105/303. sz. táb. munkásszázad parancsnoka lett, mely Zagyvapálfalván végzett munkát. Az ekkor 58 éves, őszülő, pirosposzgás arcú férfit később munkaszolgálatosai feljelentésére idézték a szegedi népbíróság elé, a vádirat szerint az alárendelteket gyakorlatokkal és egyéb módon törvénytelenül megkínozta. A tárgyaláson egyesek jóindulatú, kedves férfinak, mások „kegyetlen”, „durva lelkű embernek” állították be, aki „kínozta” a munkaszolgálatosokat. Rokkant embereket

kényszerített megterhelő fizikai munkára, és amikor egy tüdőbeteg tiltakozott beosztása ellen, egy „keretlegénnyel” ájultra verette. „Ilyen utasításokat adott: rúgd hasba!” „Én kimondottan szadistának nevezem a vádlottat” – emlékezett vissza egy tanú. Megint más azt idézte fel, hogy az a pletyka terjedt a muszosok között: századparancsnokuk több hónapot töltött elmeógyógyintézetben. A lényegét talán Erdei József muszos fogalmazta meg vallomásában: „Mindenki bolondnak tartotta a vádlottat”. Borotvás védője csatolt egy 1942-es orvosi szakvéleményt, melyből kiderült, hogy a századparancsnok apja – aki maga is orvos volt – „Lipótmezőn” (elmeógyógyintézetben) hunyt el, ám nem tudni pontosan, miben. A férfi egzaltált, erőszakos ember benyomását keltette, aki ugyan kerek mondatokban tudott beszélni magáról, ám életvezetésében, munkájában és magánéletében súlyos gondok akadtak (első házassága tönkrement, nevelt lányával állítólag viszonyt folytatott, 40 ezer pengő adósságot halmozott fel, tanyája rendezetlen rom volt). Bár a szakvélemény még Borotvás pere előtt született, tehát arról nem szólt, hogy a férfi beszámítható-e vagy sem, de az szerepelt benne, hogy „terhelt családból származó, csökkent értékű, ún. psychopátiás alkatú egyén”. Védője még egy levelet is írt a népbíróságnak, melyben az állt, hogy védenének nevelt lányával „(állítólag) viszonya van”, s bár ezt a mondatot végül kihúzta, a satírozás alatt jól olvasható. A szegedi népbíróság első fokon 12 év fegyházbüntetésre és vagyonelkobzásra ítélte Borotvást, ezt a NOT később 6 hónap börtönbüntetésre módosította, melyet szinte teljes egészében kitöltöttek tekintett, továbbá a vagyonelkobzástól is eltekintett. A döntésben az iratok alapján nagy szerepe volt a fent idézett orvosi véleménynek, melyet az elsőbíróság még figyelmen kívül hagyott.⁹⁸

Más példák is ismertek. Lukács János attalai születésű, 28 éves cukrász 1942-ben került a 101/37. táb. munkásszázadhoz, őrzetői rendfokozatban. A század a keleti fronton, Vorozsba, Kurszk városokban szolgált. A vádirat szerint Lukács „keretlegényként” részt vett emberek törvénytelen megkínzásában. A politikai rendőrségen beismerte, hogy a muszosokat kézzel, bottal, puskatussal verte.

Lukács a tárgyalásán nem állította, hogy kényszer alatt tette volna a vallomását, mindössze a verés módszerét vitatta: szerinte kézzel verte a muszosok arcát, nem pedig eszközzel vagy fegyverrel. Azt is kijelentette, hogy „Hertelendy [Béla főhadnagy századparancsnok] kifejezetten megtiltotta nekem, hogy a munkaszolgálatosokat bántsam”. A tanúk úgy emlékeztek a népbíróságon, hogy Lukács igenis bottal ütötte a muszosokat, több tanú állította, hogy őket is Lukács verte meg. Mások viszont arra utaltak, hogy velük kimon-dottan kedves, jóindulatú volt. Több tanú is célzott rá, hogy Lukács láthatóan nem volt ura a tetteinek. Lukács ügyvédje kérte véden-ce elmeorvosi vizsgálatát.⁹⁹

Az elmeorvosi szakvélemény Lukácsot „agressív psychopata egyénnek” minősítette, akinek „az életén vörös fonálként húzódik végig” az erőszak. Tetteit utólag megbánja, ha szóba kerülnek, sírva fakad. Az elmeorvos „abrupt rövidzáratoknak” nevezte düh-kitöréseit, melyet szerinte „Über-Ich kontrollal” próbál elnyomni. Lukács a tünetek széles skáláját mutatta, és itt nem is tennék kísérletet betegsége konkretizálására. Különösen érdekes azonban az orvos megjegyzése a „vörös fonalról”, melyet részben nyilván Lukács anyjának levelére alapozott. Ezt a levelet érdemes részletesebben is idézni: „Lukács János cukrászsegéd édes gyermekem. Mint gyermeket idegbetegség miatt éveken keresztül orvossal kezeltettem. Édesapja, néhai Lukács György rendkívül ingerlékeny, kötekedő ember volt. Verekedés közben szúrták őt agyon. Gyermekem, tudom, hogy engem nagyon szeret, mégis számtalanszor megvert. Feleségét ugyancsak szereti, és azt is többször megverte, sőt egy éves korában gyermekét is megrugdosta és többször megverte, jöllehet gyermekét imádja. Az én öreg szüleimet minden ok és indok nélkül ugyancsak megverte. Testvéreimet, vagyis nagybátyját szintén minden ok nélkül megverte. Azt kell mondanom, hogy akivel csak érintkezésbe került, mindenkit megvert. Munkahelyén főnökeit is megverte. [...] A verekedéseknek soha jelentős oka nem volt. Jelen-téktelen dolgok miatt, hogy egy óra a helyén van-e, vagy nincs helyén, vagy ehhez hasonló semmiségek miatt már fékezhetetlen düh

fogja el és rögtön üt.” Mint kiderült, anyja súlyos tifuszon esett át terhessége alatt. A „keretlegény” házassága tönkrement, felesége erőszakos viselkedése miatt hagyta el. Anyja megjegyezte, hogy az otthoni abúzusok elkövetése után fia „sírva menekült hozzám”, tetteit megbánta.¹⁰⁰

Lukács ügye azért is érdekes, mert viselkedése nem indokolható felülről kapott paranccsal – ilyen tudniillik nem volt –, illetve szélsőjobboldali, antiszemita érzelmekkel sem. A cukrászszakszervezet igazolta, hogy régi elvtársuk, soha nem hangoztatott antiszemita nézeteket, illetve a terézvárosi szociáldemokrata pártszervezet is baloldali érzelműnek nevezte. Mikor behívták, kijelentette anyja előtt, hogy csak Sztálin katonája akar lenni, Horthyé nem lesz.¹⁰¹ Tehát egy olyan emberrel van dolgunk, akinek mentális zavarát anyja terhességi betegsége is befolyásolhatta,¹⁰² aki saját, egyébként szeretett családtagjait is rendszeresen verte, majd tetteit azonnal sírva megbánta, és aki egyébként ismert baloldali aktivista volt – bármi is indokolta tetteit, az biztosan nem az egyébként létező antiszemita és nacionalista propaganda volt. Ezt nyilván a népbíróság is így látta, mert az eljárást „csökkent beszámíthatóságra” hivatkozva megszüntette vele szemben. Esete jó példa rá, hogy a pszichoszociológiai faktorok néha kevésbé meghatározóak, mint a biológiaiak. Lukács motivációjához nem szociológiai, kulturális vagy ideológiai tényezők vezettek, hanem a már említett ösztönkésztetés.

Alkoholizmusa mellett mentális betegségben szenvedőnek kell tekintenünk Dzubay Jenő t. karp. őrmestert, civilben pénztárnokot, aki 1942 novemberében került Kijev környékére, mint a 109/6. táb. munkásszázad századparancsnok-helyettese. Dzubay a PRO-n bevallotta a muszosok kínzását, vallomását a népbíróságon sem vonta vissza. Ugyan minderről nagy általánosságban beszélt, ám a tanúk konkretizálták, mit tett: ostorral verte a dolgozó zsidó férfiakat, a szekérhúzó lovak helyére fogatta be őket, illetve arra kényszerítette, hogy bukfencezzenek keresztül a tábortűzön. „Állandóan [... bennünket ütött] – így emlékezett egy tanú. Ezt érdemes összevetni azoknak a tanúknak a beszámolójával, akik igazolták: hazatérve

Dzubay bűjtatta őket a holokauszt alatt, „minden hozzáforduló zsidóknak segítségére volt”, „antifasiszta magatartása, németgyűlölete közismert volt”. A Szálasi-rendszer alatt esküjét nem volt hajlandó letenni, fizetésétől így el is esett. Egyébként felesége zsidó volt, rokonait bűjtatta. Az ellentmondásra Hajós Sándor ideg orvos szakvéleménye adhat választ: e szerint Dzubay „beteges”, „antiszociális, pszichotikus” egyén, akinek családjában generációk óta jelen volt az alkoholizmus, és aki az első korty italtól erőszakossá vált. Dzubay első fokon öt év kényszerszolgálatot kapott a népbíróságtól, majd a NOT felmentette – érdekes módon nem mentális zavarára, hanem arra hivatkozva, hogy az idézett esetek, már ha igazak voltak, nem merítették ki a törvénytelen megkínzás fogalmát.¹⁰³

A fejsérülés korábban idézett típusára is van példánk, noha a lehetséges agyi elváltozás ebben az esetben végül nem befolyásolta az ügy kimenetelét. Laczkó István t. őrmester, civilben kőműves 1944 júliusában vonult be a 101/71. táb. munkásszázadhoz szolgálatvezetőként, úti céljuk Dolina volt, nem messze Sztaniszlautól (ma: Ivano-Frankivszk, Ukrajna). Az első világháborús veterán a maga 47 évével kimondottan idős „keretlegénynek” számított. A népbíróságon nem tagadta, hogy kézzel és bottal verte a zsidókat, mindössze azzal érvelt, hogy az esetek többségében részeg volt. A verésekre szinte nem is emlékezett. „Vádlott [...] naponta verte az embereket, rugdalta őket és kegyetlenkedett” – idézte fel egy tanú. Egy másik ügy emlékezett, hogy fürdéskor egyes zsidók fejét a patak vizébe nyomta, fojtogatta őket. Laczkó első fokon 10 év kényszerszolgálatot kapott, amit a NOT 8 év fegyházbüntetésre módosított, majd a férfi perújrafelvételi kérelmet nyújtott be, ebben kérte elmeorvosi megvizsgálását. A szakvéleményben említésre került, hogy Laczkó 1927-ben leesett egy 4 méter magas falról, napokon át nem tudott magáról, azóta feje „erősen zúg és szédül”, „tömpa nyomásokat”, „harapásokat” érez. Fájdalmát alkohollal enyhíti. A szakvélemény azonban arra jutott, hogy Laczkó tudatánál volt, mentális zavarban nem szenvedett, és így végül beszámíthatónak ítélte meg. Több irat ügyéről nem ismert.¹⁰⁴

Feltétlenül ide tartozik, ám az eljárások problémás mivoltára is utal Frigyes Ernő szakaszvezető, a 101/320. kmsz. század szolgálatvezetőjének a pere. A per idején 50 éves, csíkszétsimoni származású férfit, pincért, aki két kisgyermeket nevelt süketnéma feleségével, azért állították népbíróság elé, mert a vádirat szerint miután 1944. november 10-én Rétszilason megszökött két muszos, „terhelt az egyik munkaszolgálatost elfogta és megkötözve visszahozta. Másnap délelőtt terhelt a századparancsnoktól szabad kezet kapott, aminek következtében egy szomszéd századbéli társával Hajdú [Iván] munkaszolgálatost kivégezte [golyóval]”.¹⁰⁵ A vádiratot Ferencz Tibor írta, a népbíró Kéri Lajos volt, mind a ketten a munkaszolgálat túlélői voltak. Frigyes tagadta bűnösségét, ennek ellenére halálra ítélték első fokon, ám az ítéletet a NOT megsemmisítette, és új eljárásra kötelezte a népbíróságot. Az új eljárásban Frigyest életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre ítélték, megállapítva, hogy a kivégzésben minden bizonnyal felbujtó volt.¹⁰⁶ Az első ítéletet mindössze egyetlen tanú állítására alapozta a népbíróság, noha több tanú is volt a perben, ám utóbbiak nem tudták biztosan megmondani, milyen utasítást kapott Frigyes. Az elsőbíróság ítéletének NOT általi megsemmisítésében nyilván szerepe volt annak, amit a tanácsvezető bíró előterjesztésében leírt.

Ebben Horváth László tanácsvezető jelezte,¹⁰⁷ „jogsabálysértéssel mellőzte a népbíróság a bizonyítás kiegészítését abban a tekintetben, hogy a vádlott nem szenved-e beszámíthatóságot kizáró vagy nagymértékben csökkentő elmebeli fogyatkozásban.” „A tárgyalás során nyert közvetlen tapasztalatom szerint vádlott teljesen bárgyú vagy nagymértékben imbecillis ember benyomását keltette.” Mint a NOT által végül bekért orvosi szakvéleményből kiderült, Frigyest korábban „idegbetegség” miatt kezelték, gyógyszerelték is. Kikérdezése során többször sírva fakad, vontatottan beszél, „sok kérdésre nem válaszol, csak mereven maga elé néz”, illetve azt ismételteti, hogy nem érti, „miért akarnak megölni”. Az orvosok végül „stuporos jellegű”, „intellektuális” „kötöttséget” és „reactív depressziót” állapítottak meg nála.¹⁰⁸

Ugyan nem valószínű, hogy Frigyes félre tudta volna vezetni a szakorvosokat, de felmerülhet, hogy hazudott, és valóban részt vett

a kivégzésben. Van-e kontrollforrásunk? Szegeden népbíróság elé állították Kiss János őrzetöt, ugyanezen század keretét. A perben Kist a tanúk végül szavahihető, emberséges honvédként mutatták be, s az ügy a felmentésével zárult. Kiss így írta le Hajdú kivégzését: „Rétszilason történt, hogy [...] két munkaszolgálatos megszökött, de az egyiket elfogták és agyon akarták lőni. [...] 10 embert vezényeltek át egy másik fegyenc századtól és azok az [olvashatatlan] munkaszolgálatost agyonlőtték”. Perében Frigyesről nem is tett említést.¹⁰⁹

Ugyan nem „keretlegényt” érintett a per, de érdemes röviden utalni az 1914-es születésű Aigner József orvos zászlós ügyére, akit 1942. augusztusában hívtak be, s a keleti frontra vezényelték. A téli visszavonulás után egy tábori kórházba került Koroszténybe. Később leszerelt, majd a mákói kórházban lett segédorvos. 1946 februárjában tartóztatták le háborús bűnök elkövetésének a gyanújával. A vádirat szerint négy munkaszolgálatost lövetett agyon a kórházban.¹¹⁰ A tárgyaláson egyes tanúk úgy vallottak, hogy az ügyben voltaképpen már akkor hadbírószági ítélet született, és Aignert le is fokozták. Aigner tagadta az ellene felhozott vádak, a szegedi népbíróság azonban végül 10 év kényszermunka-büntetésre ítélte, súlyosbító körülményként kezelve, hogy orvos. Az ítéletet másodfokon 12 év fegyházbüntetésre súlyosbították.¹¹¹

Bár Aigner ügyére még visszatérünk, érdekesség, hogy a védelem – Dombrádi Sándor ügyvéd – egyik érve az volt, hogy „vádlottat az orvoskaron [...] évfolyamtársai [...] »dilisnek« hívták azért, mert őt normálisnak nem tartották”.¹¹² A háború előtt kollégái baloldalinak ismerték, „a prolik orvosának”. Első felesége szerint eleinte szerető férj volt, ám később megváltozott, „brutálisan” verni kezdte.¹¹³ A népbíróság el is rendelte Aigner elmeállapotának megvizsgálását. Megállapították, hogy több felmenője mentálisan zavart volt. „Viselkedésében, gondolkodásában sok érthetetlen, össze nem függő vonás van.” Vizsgálói néha nyugodt, néha hirtelen haragú, depresszióra hajlamos, de intelligens emberként írták le, aki néha órákra „eltűnt”, egyszerűen maga elé meredt. Gyermekkora óta „erős igazságérzete” volt – ezt érdemes összevetni háborús büntetéseivel. Néha

sokat beszél, máskor szűkszavú, viselkedését, véleményét sűrűn és gyorsan változtatja. Aigner „a vizsgálat közben többször sírva fakadt”, altatószerfüggő, memóriazavaros, krónikus fejfájások gyöttrik. A szakvélemény szerint nem kizárható, hogy „autisztikus”, „skizofrén” vagy „hasadásos elmezavarban” szenved, de bizonyosan „abnormis” – a szakértő orvosok ezért megfigyelését javasolták, ezt azonban a népbíróság figyelmen kívül hagyta.¹¹⁴ Elgondolkodtató: hogy lehet valaki egyszerre a „prolik orvosa” és ártatlan emberek gyilkosa? Hogyan lehet valaki néha szerető férj, máskor kegyetlen bántalmazó? Talán a szakvéleményt adó orvosoknak lehetett igazuk, és Aigner tényleg tudathasadásos volt?

Evan Warfel amerikai pszichológus szerző egyenesen azt javasolja, hogy a holokausztmúzeumok – pl. az izraeli Jad Vasem – szenteljenek néhány termet az erőszak eredetének, valamint a traumának, illetve az agykárosodás és a viselkedés közötti kapcsolatnak.¹¹⁵ De vajon a fentebb felsorolt esetek kellő magyarázattal szolgáltak-e a munkaszolgálat során elkövetett brutális kegyetlenkedésekre és gyilkosságokra? Természetesen a kriminológiai szakirodalom sem állítja, hogy minden gyilkosságra érvényes értelmezési keretet tud felállítani. A bűnözői viselkedés végtelenül összetett kérdés, melyet általában számos tényező befolyásol. „Tévesen feltételezzük, hogy ha elég hosszan és figyelmesen bámulunk az emberölő magatartás vélt motivációjára, akkor képesek leszünk megérteni viselkedésának dinamikáját” – vonja le a tanulságot Hickey.¹¹⁶ Ez a kutatás is inkább spekulatív, mint definitív: nem állítja, hogy minden esetben meg tudja fejteni a „keretlegények” erőszakos viselkedésnek indokait, sőt. A monokauzális – azaz az eseményeket *egyetlen* okra visszavezető – magyarázatok általában inkább tévesek, mint pontosak. A „keretlegények” viselkedésére magyarázatot adhat a fent elemzett okok és tényezők egyike, vagy egyszerre több is: különböző motivációkból táplálkozó gyilkos ösztönök, parancskövetés, brutalizáció, ideológia, továbbá biológiai vagy genetikai tényezők.

George L. Engel amerikai pszichiáter nyomán, ha három szintet figyelembe véve értelmezzük a bűnözői viselkedést („bio-pszicho-

szociális modell”), lehetséges, hogy két ember is hordozza a gyilkos gént, ám az egyikből sosem lesz sorozatgyilkos, a másikkól viszont igen.¹⁷ Azaz nem elég pusztán egy ilyen erős – agresszióra predisponáló – jellemző tulajdonság. Pszichopatáknál valószínűbb, hogy egyik tényező, azaz a biológiai önmagában is magyarázat lehet, de a pszichopata is sokfélék, van, amelyik sosem fog ölni, csak mondjuk cégyezető lesz stb. Minél kevésbé érvényesül a három közül az egyik tényező (például a kóros gén és rossz irányú agyfejlődés), annál több vagy erősebb hatás kell a másik kettőből, mondjuk ahhoz, hogy valaki sorozatgyilkossá váljon. Ez az elmélet egyfelől eltávolít minket attól, hogy egy konkrét magyarázatot találjunk, és rávilágít arra, hogy egy tényező vagy helyzet – pl. a háború – nem lehet önmagában magyarázat, felmentés az emberi brutalitásra. Szadista hajlamú emberek minden fegyveres testületben vannak – főleg, ha sorozással fel is duzzasztják a létszámot háború esetén –, az igazi kérdés, hogy brutális tetteiket miért tudták végrehajtani? Talán Émile Durkheim francia szociológus anómiaelmélete szolgálhat válaszul: bizonyos társadalmi változásokkor a kölcsönösen elfogadott normák meggyengülnek, egyértelmű normák hiányában az igazodási pontok elvesznek, és az elhajlások vagy deviáns magatartások erősödhetnek.¹⁸ A háborúban valami, ami mindig is létezett a társadalomban – egy ősi, ösztönös, borzalmas dolog –, egyszerűen jobban kiütözik, láthatóvá válik.

3.

„ZUHOGOTT AZ EGEKEN A HANT”

SOROZATGYILKOSSÁGOK ÉS TÖMEGGYILKOSSÁGOK

A munkaszolgálat neve egybeforrott a sorozatgyilkosságokkal és a tömeggyilkosságokkal. Az utóbbiak közül a legismertebb esetek a dorosicsi tűzvész, illetve a cservenkai, a kiskunhalasi, az apafai és a pusztavámi tömeggyilkosságok. Eltekintve a dorosicsi tűzvésztől (1943. április 29.), az utóbbi négy tömegmészárlásnak közös jellemzője, hogy 1944 októberében – voltaképpen 10 napon belül: Cservenka október 7–10-e, Kiskunhalas 11-e, Apafa 13-a és Pusztavám 16-a – követték el őket, és lényegében kizárólag német erők vettek részt bennük. Ez a könyv azonban elsősorban a magyar „keretlegények” szerepét vizsgálja, s ilyen értelemben az utóbbi négy tömeggyilkosság pusztán a századokat kísérő keret viselkedése miatt érdekes számunkra. Az is indokolja ezen esetek tömör tárgyalását, hogy a cservenkai, kiskunhalasi és pusztavámi eseményeket a szakirodalom kivételes módon igen alaposan feldolgozta, az apafai mészárlás kapcsán pedig, mint látni fogjuk, érdemi népbíróági per nem zajlott. További kivégzések zajlottak Nyugat-Magyarországon a nyilas uralom derekán (pl. Mosonszentmiklóson 137 fő), ám a tettesek kilétét a kutatók sem tudták tisztázni, csak valószínűsíthető, hogy bizonyos német egységek lehettek.¹

Alábbiakban bemutatjuk a keretnek az említett tömegmészárlásokban tanúsított viselkedését, illetve részletesen tárgyaljuk a do-

rosicsi tűzvész kapcsán lefolytatott népbíróági pereket. Röviden kitérünk olyan más, tömeges atrocitásokra is, amelyeknek az emléke ideig-óráig benne volt a magyar köztudatban (majd érdekes módon elfelejtettük azokat). Fókuszunkban azonban hét olyan század fog állni, melyekhez egyaránt borzasztó – még ha az áldozatok számát tekintve Cservedkával vagy Dorosiccsal nem összemérhető – történetek kapcsolódnak, s melyek a tettesek felelősségre vonása révén lehetőséget adnak az elkövetők motivációinak, módszereinek, s nem utolsósorban a történeti emlékezet torzulásainak mélyebb elemzésére is. A szóban forgó alakulatok a 401. büntetőszázad, továbbá a 101/1–3. és a 104/5–7. táb. munkásszázadok. Akárcsak az imént említett, német erők által elkövetett mészárlások, úgy az ezekhez a századokhoz köthető főbb atrocitások is hasonló – noha valamivel hosszabb – időszakban történtek. A 401. büntetőszázad esetében a gyilkosságokra 1942. szeptember 12–16-a között került sor. A 101/1–3. századoknál a hivatalos veszteség 186 fő volt, a leghalálosabb hónapok '42. október (29 fő), november (60 fő) és december (58 fő) voltak – ezen három hónap alatt történt a halálozások 79%-a. A 104/5–7. századoknál a kivégzésekre és gyilkosságokra '42. szeptembere és novembere között került sor. Külön figyelmet érdemel, hogy ezek az esetek – a dorosicsi tűzvésszel együtt – vitéz Nagy Vilmos nyugállományú vezérezredes honvédelmi minisztersége alatt történtek (ennek jelentőségére még később visszatérünk).

Az ismertebb esetekkel kezdve: a szerbiai Bor bányáiból 1944. szeptember 17-én indították el az első, 3400 emberből álló csoportot, a cél Magyarország volt. A menet kezdetben a magyar katonai keret irányítása alatt állt, ám a menet kíséretében részt vettek német katonai alakulatok is, akik a lemaradókat lelőtték. Két és fél hét menetelés után, október 5-én érkeztek meg a bácskai – magyar közigazgatású – Cservedkára. A zsidó muszosokat a helyi téglagyárban szállásolták el, majd a németek átvették őrzésüket a magyar kerettől. 1944. október 7-én éjszaka kb. 700–1000 muszost végeztek ki a téglagyár különböző pontjain, majd a túlélőket továbbhajtották, és az út során újabb kb. 400 főt legyilkoltak. Így a muszosok vér-

vesztesége a térségben ekkor 1100–1400 fő körül mozgott. Az ügy több, a bori keret tagjait érintő népbíróági perben is előkerült, ám szűkebb értelemben vett kutatási témánkhoz nem kapcsolódik szorosán, hiszen a keret nem vett részt magában a tömeggyilkosságban (noha egyes kerettagok az áldozatok kifosztásában és a menekülők kivégzésében segédkeztek). Bár a Német Szövetségi Köztársaságban, majd Németországban 1958 és 2001 között több nyomozást is indítottak a mészárlás ügyében, végül egyetlen gyanúsítottat sem ítélték el, így a tömeggyilkosságért elsődlegesen felelős Hermann Fogy SS-hadnagyot sem, aki egy öregotthonban hunyt el 1993-ban.²

Október 11-én, a Délvidék kiürítésekor a 101/322. sz. táb. munkásszázad hat vagonban érkezett Kiskunhalasra. A pályaudvaron német csapatok tartózkodtak. Nem teljesen világos, mi indította el a mészárlást – egyesek egy „dörrenésre” vélték emlékezni, melyet partizántámadásnak hittek –, de tény, hogy a németek tüzet nyitottak a muszosok vagonjaira. Az öldöklésnek kb. 200–220 áldozata volt, a századból 10–15 túlélő maradt. Az ügyben a népügyészrségi nyomozás megállapította, hogy a muszosok egy részét a katonai keret helyezte biztonságba, valószínűleg azért, mert előzőleg jó viszonyba kerültek vagy lefizették őket. Nem meglepő, hogy az ügyben lefolytatott nyomozás és négy népbíróági per több kérdést vetett fel, mint amennyit megválaszolt. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a keretet mindenképpen felelősség terhelte, amiért nem léptek fel határozottabban a zsidók védelmében. A századparancsnokot, Vorsatz Lipótot ezért 1 év börtönbüntetésre, helyettesét, Schmidt Gusztávot életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre, Szabó Imrét 12 év kényszermunka-büntetésre, Lengyel Ferencet pedig – két muszos állítólagos „beárulása” miatt – halálra ítélték. (Utóbbi később kegyelmet kapott.) Schmidt egyébként igyekezett tenni a muszosaiért, neje zsidó volt, fia pedig munkaszolgálatos. (Büntetését másodfokon 12 évre szállították le.) Az ügyben egyéb pereket is indítottak, ezek a keretet nem érintették. Mivel az SS-eket nem tudták népbíróság elé állítani, ezért szerepüket alig tárgyalták, noha a mészárlást ők követték el. Akárcsak más hasonló pereknél, itt is megjelenik egy munkaszol-

galatos érdekvédelmi szervezet, „A kiskunhalasi 200 MUSZ vértanú (101)322 század Hozzá tartozó Csoport”, mely valószínűleg az országos munkaszolgálatos érdekvédelmi szervezet (lásd az ötödik fejezetet!) helyi csoportja lehetett. A rendőrségnek írt beadványukban nem csak az SS-t és a keretet, de muszos társaik egy részét is felelőssé tették az eseményekért. Jellemző, hogy a kiskunhalasi politikai rendőrséget ekkor Barna M. István vezette, aki maga is a mézszárlás muszos túlélője volt, és állítólag a nyomozati szakaszban tett vallo-mások egy részét erőszakkal csikarta ki. „Rengeteg hamis tanúzás történt” – vont le a konklúziót a témát feldolgozó két történész, Végső István és Simko Balázs.³ Karsai László történész a vonatkozó pereket egyenesen „konceptiós eljárásoknak” tartja.⁴

Az időrendben következő tömegmészárlás az apafai lőtéren történt. Debrecenben ekkor építési és karbantartási munkákat végzett a 106/303. és a 106/304. táb. munkásszázad. Október 9-én kezdték el kiüríteni a várost, s ekkor több tucat muszos – főleg a 106/304. századból – hátramaradt, elrejtőztek a városban. A német erők azonban október 13-án elfogtak 62 muszost, és az apafai lőtérré kísérték őket (ma Debrecen külvárosa), ahol civilekkel már előre megásatták a tömegsírokat. A muszosokat tízes csoportokban a gödrökbe lőtték. Az ügy több per kapcsán is felmerült, például Szilády Gyula csendőrezredes, a VI. csendőrkörület parancsnokának perében, ám senkit sem vádoltak meg közvetlenül a tömeggyilkosságban való részvételért.⁵ A 106/304-es század századparancsnok-helyettesét, Gyulaházi Jenőt ugyan ki lehetett volna hallgatni, ám mivel ő kivételezett zsidó, a debreceni Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Egyesületének (MOASZ) oszlopos tagja, egyben hitközségi elöljáró volt, így egy, a kiskunhalasihoz vagy pusztavámihoz hasonló per – ahol a keretet azzal vádolták, hogy nem védte meg a muszosokat – kényelmetlen lett volna. Egyébként ekkor hagyta el a várost Veres Péter író, politikus is, aki a 462. sz. büntetőszázadban volt muszos.

A pusztavámi tömegmészárlásról valamivel többet tudunk, hiszen itt volt az ügyben népbíróági eljárás. A pusztavámi tömeggyilkosság október 16-án történt: egy SS-alakulat agyonlőtte az eredeti-

leg Jolsván felállított, később pedig a Fejér-vármegyei Pusztavámra szállított, zsidó orvosokból, gyógyszerészekből és mérnökökből álló VII. munkaszolgálatos század mintegy kétszáz tagját. A nyomozást 1945-ben kezdték meg, a fókuszban először az orvosszázad parancsnoka, Termann László t. főhadnagy volt, azután Pusztavám néhány lakosának a felelősségét kezdték firtatni. Világosan megmutatkozik ez annak a tanúnak az esetében, aki először Termannt nevezi meg felelősként – ti. nem védte meg századát –, majd a népbírószágon már így vall: „Én rosszat nem mondhatok Termann László vádlottra, ő nem volt nyilas érzelmű, nem volt antiszemita. A kivégzés után a törzsnél senki nem okolta Termann László vádlottat a kivégzés miatt.”⁶ Termannt végül felmentették, a valódi tetteseket pedig soha nem vonták felelősségre.

A fentiek közül az egyetlen tömeggyilkosság, melynek elkövetésével a Magyar Királyi Honvédség kerethonvédejait vagy tisztjeit vádolták, a dorosicsi tűzvész volt. 1943. április 29-én este 10 és 12 óra között leégett a dorosicsi (ma: Kupiscse, Zsitómir terület, Ukrajna) tifuszkórház, és a tűzben legalább 396 munkaszolgálatos vesztette életét.⁷ Az eset mély nyomot hagyott a magyar holokauszt emlékezetében. A kórháztűzet Zelk Zoltán is megörökítette, versben írva meg „a pernye-szín, füstölgő dallamot”, a „megfertezett fanyar-zöld szagu nyári alkonyok[at]”, bár az eset tavasszal történt, és a költő tettesekre nem is utalt. Verse inkább temetési jelenet: „A gödörben harminchárom halott. / És zuhant már a harmincnegyedik. / [...] lapátunk már hegyeket dobált: / és zuhogott az egeken a hant”.⁸ Közkeletű vélemény volt – és ma is az –, hogy a kórházat a „keretlegények” gyújtották fel, és ők géppuskázták le a menekülő muszosokat. Különálló perekben legalább négy embert vádoltak meg a kórház felgyújtásával, s még többet egyéb, kapcsolódó cselekményekkel. Akiket a kórház felgyújtásáért állítottak bíróság elé: Gyarmati László őrmester, a 101/34. muszos század kerete (a Réz Miklóssal és társaival szemben indított büntetőeljárásban), Eckl Gusztáv tartalékos főhadnagy, ugyanezen század századparancsnoka, Szentkatolnay Dezső nyugállományúként alkalmazott alezredes, a VI.

kmsz. zászlóalj parancsnoka, és Szentendrey László orvos őrnagy. Gyarmati elítélték és kivégezték, Eckl felmentették, Szentkatolnay halálbüntetést kapott, melyet köztársasági elnöki kegyelemmel életfogytiglan tartó kényszermunka-büntetésre változtattak, s végül Szentendreyt távollétében ítélték hat év fegyházbüntetésre.

A nyomozások részben párhuzamosan zajlottak. Legelőször Eckl ellen indult meg – 1945. április 21-én helyezték előzetes letartóztatásba –, ügyében az ítélet 1945. július 19-én született meg.⁹ Az ezzel párhuzamosan zajló, Rézzel és Gyarmatival szembeni nyomozás dátumait nehéz megállapítani, mivel csak Réz nyomozati szakaszban tett vallomásai maradtak fenn, de ezeken a dátum 1945. júniusi (nap nélkül). Az ítéletet ebben a perben 1948. április 21-én mondták ki, a NOT-végzés dátuma pedig 1948. június 25.¹⁰ Szentkatolnay Dezsővel szemben a nyomozást 1945. július 23-án kezdték meg – még mindig Réz és Gyarmati perével párhuzamosan, ám közvetlenül Eckl felmentése után –, az elsőbírói (jogerős) ítéletet 1946. április 11-én hozták meg.¹¹ Végül Szentendrey ellen 1947 novemberében indítottak nyomozást, és 1948. december 30-án született meg vele szemben a jogerős ítélet.¹²

De más perekben is előkerül Dorosics ügye (csak nem konkrétan a pajta felgyújtásának a vádpontja). Szabados Pál tartalékos őrmestert, a 101/34. táb. munkásszákad gazdasági hivatalvezetőjét a balasgyarmati népbíróság ítélte el 1946 szeptemberében.¹³ Fekete József törzsőrmestert, ugyanezen század tagját (beosztását nem tisztázták a per során) a budapesti népbíróság egy hónappal később.¹⁴ Deutsch Béla muszos orvossal szemben 1945 júliusában készült vádirat, ám ezt 1946-ban az Igazságügyminisztérium utasítására visszavonták – a peranyagban többször felmerül a pajta felgyújtása, de nem ezzel vádolták Deuschot.¹⁵ A már említett Aigner József orvos zászlóst a dorosicsi kórháztűz sérültjeivel szembeni kegyetlen bánásmód vádjával ítélte el 1947-ben a szegedi népbíróság.¹⁶ Nagy József és Kovács János, a 116. számú tábori kórház muszosoikhoz beosztott kerethonvédek felett 1949 márciusában a budapesti népbíróság hozott ítéletet ugyanezen vád alapján – túlélőkkel való kegyetlenkedés. Nagyot

felmentették, Kovácsot pedig halálra ítélték (az ítéletet áprilisban végre is hajtották).¹⁷ 1946-ban az ÁVO indított nyomozást Mélykúti Orbán kerethonvéd ellen, amely végig a dorosicsi események körül forgott, ám az ügy végül vádemelés nélkül zárult.¹⁸

A fentiek kapcsán először is rögzíteni kell, hogy a nyomozások – még a budapesti népbíróságon lefolytatott perek is – egymástól hermetikusan elzárva zajlottak, tanúegyezés szinte alig akad az ügyekben. A különböző perekben hozott ítéleteket nem használták fel, a más ügyekben rögzített tényállásokkal nem foglalkoztak, a vádiratokat nem vetették össze, s minden bizonnyal így lehetséges, hogy egyszerre több embert is megvádoltak ugyanazon bűncselekmény elkövetésével (a pajtakórház felgyújtására adott parancs kiadásával, illetve a tényleges gyújtogatással). Az egyetlen érdemi kivétel a Mélykúttal szembeni nyomozás, melyhez beszerezték a Rézzel és társával szembeni per néhány iratát, illetve meghallgatták a már említett Deutsch Bélát, ennél többet azonban nem tettek, ráadásul ez az ügy, mint alább látni fogjuk, hamvába halt.

Az Eckl Gusztávval szembeni vádirat a századparancsnokot nemcsak a 101/34. számú század vezetőjeként, de a tifuszkórház parancsnokaként is megnevezte. A vádirat tényként kezelte, hogy a kórház ajtaját a keret „leláncolta”, a kórházat felgyújtották, a menekülőkre pedig löfegyverrel – géppisztollyal – lőttek. „Térhelt 1943 áprilisában Dorosicsban a tifusztelep gondozását és parancsnokságát vette át. Ebben a hónapban, közelebből meg nem határozható napon a kórház őrsege zsidó munkaszolgálatosok részére szolgáló tifuszkórház ajtaját leláncolta, amikor éjjel a tűz kiütött, a menekülni akarókat fegyverrel és géppisztollyal akadályozták meg a menekülésben. A kórházat felgyújtották. Térhelt a flekktifusztelep parancsnoka volt. Ebben a minőségében a kórház felgyújtását, a menekülés lehetőségét [sic!] neki kellett volna eszközölnie, ezzel szemben – vallomása szerint – a mentés nem működött, mert nem kaptak parancsot, holott a parancsot neki kellett volna kiadni. Ezen esetről 400 ember halt meg.”¹⁹ A vádirat szerint így módon részese lett emberek törvénytelen megkínzásának és kivégzésének.

Ecklnek a PRO-n tett vallomása szerint – melynek keletkezési körülményeiről nem tudható több – valóban „átvette” a kórház vezetését, ám a kórháztűzkor („a telep ismeretlen körülmények között leégett”) már nem tartózkodott a helyszínen. A mentés sikeréről vagy sikertelenségéről, parancs hiányáról nem esik benne szó.²⁰ A peranyagban viszont valóban szerepel egy két héttel korábbi kérdés-sor, melyre Eckl tömondatos válaszokat adott. Itt már az áll, hogy átvette a „flekkfusz telek” (sic!) gondozását, és hogy a kórházat valakik „felgyújtották”. Itt valóban beszélt arról, hogy nem volt parancs a mentésre – noha később azt állította, ott sem volt.²¹ A fenti vallomások közötti eltérés vagy a vádlott hazudozására, vagy pedig kikényszerített vallomástételre utalhat. Sajnos nem tudhatjuk, hogyan zajlott Eckl pere, ugyanis az erősen hiányos levéltári anyagban már csak egy dokumentum szerepel: a budapesti népbíróság egyoldalas ítélete, mely szerint Eckl minden vád alól felmentik.²² Nem ismert, milyen mentő vallomások hangzottak el, de talán támpontot adhat egy DEGOB-jegyzőkönyv, melyben szerepel Eckl neve. „A 101/34-es század parancsnoka Eckl Gusztáv főhadnagy, nagyon rendes ember volt. 200 főből állt hivatalosan a százada, de Ő felvett mindenkit, aki egyedül kóborolt, hogy baj ne érje és rendes ellátásban részesüljön” – vallotta S. J.²³ Eckl később tanúként szerepelt Fekete József perében, itt rövid, semleges vallomást tett.²⁴

Áttérve Réz Miklós és társai (Gyarmati László és Husonyicza János) perére, szükséges rögzíteni, hogy a peranyag erősen hiányos. A miskolci népbíróságon lezajlott perből a helyi levéltárban csupán az ítélet maradt meg. A NOT iratanyagában fellelhető még a NOT-végzés mellett Husonyicza tíz évvel későbbi kérelme a megyei bírósághoz, melyben előzetesben töltött idejének beszámítását kéri.²⁵ A már említett Mélykúti ügyében folytatott nyomozás iratai között ott van Réz nyomozati szakaszban tett vallomása, illetve az elsőfokú ítélet és a NOT-végzés másolata.²⁶ Néhány más perben még utalások, iratok fekszenek el az ügy kapcsán. Mindezek alapján a teljes történetet nyilván nem lehet rekonstruálni, de néhány megállapítást így is tehetünk a perről.

Míg Rézzel és Husonyiczával szemben a fő vádpont a munkaszolgálatosok kínzása volt – Réz esetében egyenesen egy muszos lelövése és a dorosicsi tűz túlélőinek a kínzása is –, addig Gyarmatit a kórház felgyújtásával vádolták. A vádirat ugyan nem maradt meg, de az ítélet világosan utal rá. Az ítéletben az is szerepel, hogy a vádlottak a nyomozati szakaszban felvett vallomásaiktól jelentősen eltérő vallomást tettek, sőt az előző vallomásukat visszavonták. Az ítélet szerint a vádlottak „nem adtak elő semmiféle elfogadható indokot” az eltérésekre és a visszavonásra, így a népbíróság a nyomozati szakaszban tett vallomásokat bizonyítékként kezelte. Az ítélet – mint utalni fogunk rá – főleg Gyarmatit tette felelőssé a kórháztűzért, ám azt is rögzítette, hogy a muszosok gyöttrése, dolgoztatása, az „állatias kegyetlenség” mind nagyban hozzájárultak, hogy a zsidó férfiak legyengültek, s így az események „láncolata folytán [...] a dorosicsi tűz alkalmával [...] igen jelentős részük [...] életét vesztette”.²⁷ Rézt és Gyarmatit az ítélet felelőssé tette egy Barta vagy Bartha György nevű muszos megöléséért,²⁸ Rézt pedig még egy dorosicsi muszos lelövéséért is (nem a kórháztűz alkalmával).

Gyarmati a forrásokban felváltva szerepel tizedesként, őrmesterként és karpaszományos őrmesterként is, de a lényeg, hogy bizonyosan nem volt tiszt, csak tisztos vagy tiszthelyettes lehetett. Ennek ellenére az elsőfokú ítélet megpróbálta bebizonyítani, hogy végig Gyarmati volt a tábor parancsnoka. „Gyarmati László vádlott az egész bűnügy során azt adta elő, hogy ő csupán a gazdasági hivatalnak volt a vezetője. Ezzel szemben a főtárgyaláson kihallgatott tanúk [...] vallomásai alapján tényként állapítja meg a népbíróság, hogy a dorosicsi tábornak Gyarmati László volt függetlenül az általa állított szolgálati beosztástól a látható vezetője, egyedül ő volt az, aki állandóan a táborban tartózkodott, ahol a legmagasabb katonai rangot viselte, és így őt terheli felelősség a táborban uralkodó embertelen állapotokért, gyilkosságokért, verésekért, rablásokért.”²⁹ Ehhez néhány megjegyzés: tizedes soha nem volt kórházparancsnok. Hadapród őrmester akkor lehetett, ha érettségizett, és megvolt a kötelező – tényleges kétéves – szolgálati ideje, de kórházparancsnok

akkor sem lehetett. Gyarmati foglalkozása a peranyagban „fölköz mester”, máshol tejipari munkás. Legalábbis kérdéses, hogy vezethetett-e egy ilyen alacsony rendfokozatú honvédkórházat.

Egyébként nem csak Gyarmati állította, hogy ő csupán a gazdasági hivatalt vezette. Szabó Joachim túlélő a Kovács Jánossal és Nagy Józseffel szembeni eljárásban így vallott: „Gyarmati László kárp. őrmestert ismerem, nevezett a gh. raktárnak volt a vezetője. Ném tudok arról még hallomásból sem, hogy nevezett beteg munkaszolgálatosokat, akik nem tudtak járni, kivégzett volna. Arról sincs tudomásom, hogy a kórház parancsnoka neki vagy másnak ilyen irányú utasítást adott volna.”³⁰ Azt már csak a NOT elutasító végzéséből tudhatjuk, hogy Gyarmati az elsőfokú ítélet után is vitatta – nyilván perorvoslati kérelmében –, hogy ő lett volna a kórház vagy a tábor vezetője. A NOT szerint viszont ez érdektelen, mivel az elsőfokú ítélet „látható”, azaz *de facto* vezetőről beszélt, nem pedig rendfokozatról. Kényelmes átvágása volt ez egy feloldhatatlan gordiuszi csomónak.³¹

Az ítélet szerint a kórház felgyújtásának ötlete nem Gyarmatitól származott, hanem egy bizonyos „Brandenburg vezérezredestől”. Részleteiben: „Gyarmati Lászlónak a balassagyarmati népügyészség előtt 1947. július 2-án tett, és a jelen ítélet indoklásában már kifejtettek alapján bizonyítékként elfogadott vallomásából kitűnően a tűzvész előtt néhány nappal Brandenburg vezérezredes által tartott szemlén és tiszti megbeszélésen Gyarmati László vádlott részt vett, jelen volt annak az álláspontnak a kialakulásánál, mely szerint az lenne a legjobb, ha az egész tábor leégne és a betegek elpusztulnának. Hivatkozott vallomása szerint ő volt az, aki a keretlegénységnek elmondotta, hogy a tisztikar miről tárgyalt, ő volt az, aki ezen közlésével irányt mutatott a legénység számára, és saját előadása szerint ettől kezdve a legénység állandóan foglalkozott a kórház felgyújtásának a gondolatával.”³²

A kérdéses balassagyarmati vallomás a peranyagban nem maradt fenn, megtalálható viszont a Kováccsal és Naggyal szembeni eljárás iratai között. Eszerint valóban volt egy látogatás „Brandenburg”

és részéről, ahol kialakult a fenti álláspont, s ahol Gyarmati jelen volt, azonban a kórház felgyújtását ezután tervezgető keretet éppen hogy igyekezett erről lebeszélni: mikor bizonyos Bahor Antal keret a muszósok „kifüstölését” vette tervbe, „mondottam neki, hogy ne csináljon ilyet, mert leég az egész telep és az egész falu is és mi is bent éghetünk”.³³

A történet további megjegyzéseket igényel. „Brandenburg” nevű „vezérezredes” a Magyar Királyi Honvédségnél nem szolgált. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg, majd annak a visszavonása után a megszállt szovjet területen maradt magyar királyi megszálló erők vezető orvosa dr. Bandenburg József (és nem „Brandenburg”) orvos vezérőrnagy volt 1942. december 15-e és 1943. augusztus 7-e között. Bandenburg Józsefet a budapesti népbíróóság mint fellebbezési bíróság 1947. augusztus 23-án „rendfokozatától való közigazgatási úton történő megfosztásra” ítélte egy, a dorosicsi üggyel teljesen független eljárásban (a szűkszavú ítélet szerint felelőssége volt bizonyos muszósok „egészségügyi leromlásában”; erre egy tanút hozott az eljárás).³⁴ 1946. szeptember 20. és 1949. október 1. között magán-szemészorvosként működött Székesfehérvárott, majd azt követően SZTK szemész főorvosként ugyanott 1971-ig.³⁵ Semmi nyoma annak, hogy valaha felelősségre vonták volna Dorosics kapcsán. Gyarmati szerepéről: egyébként sem valószínű, hogy tizedes vagy őrmester részt vett volna egy tiszti eligazításon.

Viszont fennmaradt még két irat, amelyek alapján a történetnek legalább egy része rekonstruálható. Az egyik beszámoló a dorosicsi eseményekről Deutsch Béla peranyagában található, annak szerzője minden bizonnyal maga Deutsch, noha önmagára – és mindenki másra – egyes szám harmadik személyben utal, s a szövegen magán nincs szignó. Az irat szerint „április vége felé dr. Szentendrey őrnagy orvos kórház-parancsnok kíséretében egy vezérkari százados jelent meg szemlére. Végignézte a telepet. Természetesen a betegek től tisztes távolságban tartva magát. Azután magához rendelte az orvosokat. Buzdította őket, hogy csak végezzék tovább önfeláldozó munkájukat, mert ő intézkedni fog, hogy a kórháznak minden ren-

delkezésére álljon, amire szüksége van. Elrendelte, hogy az orvosok a telepen kívül külön házban lakjanak, minden élelemből másfélszeres adagot kapjanak, az ápolók szintén élelempótlásban részesüljenek. Ígérte, hogy a keret nem fog a betegekkel foglalkozni, és azt az óhaját fejezte ki, hogy a muszok lehetőleg mindent – még a fegyelmi kérdéseket is – a saját hatáskörükben intézzék el a kórházon belül. Dr. Szentendrey őrnagy a kórház vezetésével dr. Takács musz orvost, akit Miskolcra ismert, bízta meg.³⁶

Ezek szerint tehát az utasítás éppen hogy nem a muszosok legyilkolására, hanem tisztességesebb ellátására vonatkozott. Az eljárás teljesen független Gyarmati ügyétől – ráadásul ugyanezen szöveg Gyarmatit mint verekedő, kegyetlen „keretlegényt” említi –, így a tudatos torzítás lehetősége elvethető. Szintúgy érdemes jelezni, hogy a szöveg szerint napokkal a kórház leégése előtt a kórházat vezető személy egy muszos orvos, valószínűleg maga Deutsch lett, ami nem meglepő, tekintve, hogy más kórházakat is vezetett munkaszolgálatos orvos.³⁷ A másik irat az alatt tárgyalt Szentkatolnay Dezső peranyagában maradt fenn. Ebben Szentkatolnay utal rá, hogy nem sokkal a kórház leégése előtt – ő március végére datálja – ott járt egy „vezérkari százados”, akinek már nem emlékszik a nevére, s aki anynyit adott utasításba, hogy a betegeknek több gyógyszer kellene.³⁸

Ezután következik az ítélet legkevésbé megalapozott része: Gyarmati részvétele a kórház felgyújtásában. A vallomások alapján a népbíró-ság „tényként állapítja meg, hogy a pajta [...] gyújtogatás következtében gyúlt ki, hogy a tűz kitörésekor a pajtának egyébként nyitva lévő kapui be voltak zárva”, s hogy „a keret tagjai rövidesen a tűz kitörése előtt a pajta körül a szabad ég alatt fekvő munkaszolgálatosokat igyekeztek a később leégett épületbe beterelni”.³⁹ A vallomások alapján Gyarmati „a tűz egész folyama alatt jelen volt, parancsokat osztogatott a keretnek, sőt a később kifejtendők szerint is tevékenykedett. Bár az, hogy ki volt az, aki az épületet teljesen felgyújtotta, a tűzcsóvát, vagy egyéb tüzet okozó eszközt elhelyezte, vagy lángra lobbantotta, nem állapítható meg, de tényként állapítja meg a népbíró-ság a fent kifejtettek alapján azt, hogy

a tűzokozásnak a kezdeményezője a legénység körében a II. rendű vádlott [Gyarmati] volt, és abból a tényből következtethetően, hogy röviddel a tűz kitörése előtt a pajta körül látták és a tűzvész alatt is mindvégig jelen volt, tevékeny közreműködése is megállapítható”.⁴⁰ Az ítélet ezen részéhez nem sok mindent lehet hozzátenni: nyilván nincs logikai kapcsolat aközött, hogy valaki „a tűz egész folyama alatt jelen volt”, s hogy ő is kezdte a gyújtogatást; ráadásul magában az ítéletben is ellentmondás fedezhető fel, amikor Gyarmatit nevezik meg a „kezdeményezőként”, majd tisztázzák, hogy a konkrét gyújtogató kiléte „nem állapítható meg”. S még egyszer: Gyarmati balassagyarmati vallomásában is azt állította, hogy ellenezte a gyújtogatás ötletét (ha az egyáltalán felmerült).

S végül még egy részt kell megvizsgálni a Réz és társai ügyében hozott ítélet kapcsán: eszerint a lángoló pajtából kiszaladó muszosokra Gyarmati és társai tüzet nyitottak. (Bár az ítélet rögzítette, hogy a pajta kapuja vagy kapui be voltak zárva, ezért érdekes módon konkrétan nem ítélték el Gyarmatit.) Az ítélet szerint a lövéseknek halálos áldozatai is voltak (erre még visszatérünk). Gyarmati Balassagyarmaton tett vallomásában nem tagadta, hogy puskával leadott egy lövést, ám szerinte ez azért történt, mert elesett, és a fegyver véletlenül elsült. Az ítélet ezzel szemben azt rögzítette, hogy „Gyarmati László kezdte meg a tüzelést”, hogy „mindvégig [...] géppisztoly volt nála”, nem pedig puska, s hogy később is akadályozni akarta a sebesültek bekötözését.

A történet ezen részéhez néhány megjegyzés és forrás. Géppisztollyal nem volt felfegyverezve a muszosokat őrző keret, persze a fronton géppisztolyt szerezni nem volt lehetetlen. Másképp emlékezett viszont több muszos orvos az eseményekre – ismét a Gyarmatival szembeni eljárástól függetlenül. A Deutsch Béla ügyében fennmaradt terjedelmes visszaemlékezés, melyet már idéztünk, pusztán figyelmeztető lövésekről számol be – nehogy a lángoló muszosok felgyújtsák a többi épületet –, agyonlőtt halottakról nem, pusztán sebesültekről. A szöveg szerint a sérültek ellátását a zsidó és nem zsidó orvosok és ápolók azonnal megkezdték.⁴¹ A Mélykúti Orbán-

nal szembeni nyomozásban több muszos orvost és/vagy túlélőt is meghallgattak. László Jenő orvos három lőtt sérültet kezelt, agyonlőtt muszósról nem beszélt.⁴² Herczeg Endre túlélő összesen két lőtt sérültről tudott.⁴³ Az ügyben ismét meghallgatták magát Deutschot is, aki arról beszélt, hogy „a tűzről úgy értesültünk, hogy a mielőtt rendelt keret tagjai *riadót rendeltek el a mentésre*”.⁴⁴

Utóbbi szerint tehát a keret nemhogy akadályozta a mentést, hanem *riadót rendelt el a muszosok mentésére*. Arra a kérdésre, hogy miért nem tudtak kijutni a muszosok a pajtából, három vallomás reflektált. László szerint valóban el lehetett torlaszolni az ajtó, ám erre csak a maradványok alakzatából következtetett. Deutsch szerint viszont egyszerűen „a betegek azért nem tudtak kimenekülni a tűzből, mivel súlyos flekktífusszal félig eszméletlen állapotban feküdtek”. S végül Haas Egon utalt rá, hogy ledőltek romok torlaszolták el a kijáratot, de végül ő maga is ki tudott jutni.⁴⁵ A nyomozati anyagban mindössze egyetlen tanú vallomásában szerepel a népbíróóság által is osztott verzió az eseményekről: Katona Szilárd kommunista újságíró, Eckl századának volt tagja szerint az ajtót lezárta a keret, és számos muszost agyon is lőtték (igaz, mint mondta, ő ott sem volt, hanem egy parasztházban volt a kórháztűz alatt).⁴⁶ Az ügyben Rézt és Gyarmatit halálra ítélték – az ítéleteket 1948. augusztus 27-én végre is hajtották Miskolcon –, Husonyicza pedig muszosok kínzásáért és egy zsidó (a tüzesettől független) lelövéséért életfogytiglani kényszermunkát kapott, melyet 1958-ban kegyelemből 15 év börtönbüntetésre enyhítettek.

A harmadik népbíróósági per, melyben tárgyalták a dorosicsi kórháztűzet, Szentkatolnay Dezső nyugállományú alezredes pere volt. Röviden lehet utalni rá, hogy a nyomozás során Gyarmati is vallomást tett, ebben nyilvánvalóan kisebbiteni akarta saját szerepét, hiszen magára teljesen semleges aktorként utal.⁴⁷ Szentkatolnay PRO-n tett első vallomása (1945. július 23.) szerint „Dorosicsnak ekkor én voltam az állomásparancsnoka. A több és több beteg miatt a kórház mind jobban terjedt. [...] A kórházban teljesített szolgálatot Kovács ápoló. Neki adtam ki azt a rendelkezést, hogy a muszokat

lőjje agyon. Arról nincs tudomásom, hogy Kovács ezt végre hajtotta volna [...] Április 8 [után eltávoztam]. Eltávozásom előtt az előbb említett Kovács ápolónak kijelentettem, hogy távozásom után a kórháznak szolgáló épületeket gyűjtsa fel, hogy ily módon elpusztuljanak a tetvek és a zsidók. Arra nem adtam parancsot, hogy az égő épületekből ne engedjék ki a betegeket”.⁴⁸ Ezt másnap újabb vallomással egészítette ki, amelyben többek között a következő szerepelt: „Mind anyai, mind apai ágon sváb származású vagyok. Fiatal korom óta meggyőződéses antiszemita vagyok. [...] Antiszemitizmusom hatására adtam ki Kovács tizedes dorosicsi kórház ápolónak a parancsot a zsidók agyonlövésére és a kórház felgyújtására”.⁴⁹ A nyomozati szakaszban nejét, Csulai Erzsébetet is eljárás alá vonták: a gyanú szerint férje az ő utasítására köttetett ki munkaszolgálatosokat. (Ő maga tagadta ezt, ám férje elismerte a dolgot az előzetes letartóztatásban tett vallomásában.⁵⁰) A vádiratot ennek megfelelően fogalmazták meg. Nemcsak az állt bennie, hogy Szentkatolnay sváb („I. r. terhelt erősen nemzeti szocialista felfogású, zsidóellenes beállítottságú ember volt – ez nem is csoda, hiszen vallomásában maga mondja, hogy úgy apai, mint anyai ágon sváb származású”), de az is, hogy „a dorosicsi tifuszkórház felgyújtására és a menekülni akarók agyonlövésére is I. r. terhelt adta ki a parancsot”.⁵¹ A Ferencz Tibor által írt vádirat szerint neje a vádlott „rossz szelleme” volt.

A tárgyaláson a terheltek már egészen mást vallottak. Szentkatolnay egyértelműen tagadta, hogy köze lett volna a kórháztűzhöz. Szerinte a kórház a „munkaszolgálatosok gondatlanságából” gyulladt fel. Mint utalt rá, a vallatás során „megkínózták”, ezért visszavonja a nyomozati szakaszban tett vallomását. A periratokban nincs nyoma annak, hogy ezt az állítását ellenőrizték volna, orvosi vizsgálatról nem esik szó.⁵² Mint itt tisztázta, neje sosem szólt bele „katonai ügyekbe”. Felesége hasonlóan vallott a tárgyaláson: férjével mindössze egyszer nyaralt együtt szolgálati területen, és sosem szólt bele férje munkájába.⁵³ A vád tanúi alig reflektáltak a dorosicsi tüzre, főleg a muszosok megveréséről vallottak.⁵⁴ Pusztán egy tanú állította, hogy hallomásból tudja: a vádlott utasítására gyűj-

tották fel a kórházat.⁵⁵ Az elsőfokú ítélet szerint Szentkatolnayt halálra, nejét pedig öt év kényszermunka-büntetésre ítélték. Érdekes módon a népbíróság bizonyítékként fogadta el az előzetes letartóztatásban tett vallomásokat – így azt is, amelyben Szentkatolnay beismerte a kórház felgyújtását –, az ítélet ennek ellenére egyáltalán nem utalt Dorosicsra, muszosok kínzásáért ítélték halálra. Az ítélet tényállásként kezelte, hogy neje „uszította” őt a muszosok ellen.⁵⁶

Az ügy így is, úgy is a NOT elé került volna, mert a tanácsvezető bíró, Késmárky Ernő 1946. április 11-én különvéleményt nyújtott be: eszerint Szentkatolnay büntetése aránytalan, ugyanis „olyan adat nem merült fel, hogy ténykedése következtében emberéletben esett volna kár”.⁵⁷ Ez sajátos vélemény volt, hiszen a népbíróság elfogadta a nyomozati szakaszban tett vallomást, abban pedig Szentkatolnay elismerte a több száz áldozatot követelő kórházi gyújtogatást. Az ítélettel szemben Szentkatolnay kegyelmi kérvénnyel élt – ebben különös módon direkt utalt arra, hogy nem felelős a dorosicsi eseményekért, noha azok nem képezték az ítélet részét⁵⁸ –, neje pedig fellebbezett. Az ítélet Csulai Erzsébetre vonatkozó részét a NOT 1947. szeptember 3-án megsemmisítette, s az asszonyt szabadlábra helyezte.⁵⁹ Csulai így 1945 novemberétől majdnem két évet töltött fogságban, részben rabkórházban, ugyanis mint egy beadványában írta, a vádak hatására ideg-összeroppanást kapott.⁶⁰ Szentkatolnay büntetését a köztársasági elnök életfogytiglan tartó kényszermunka-büntetésre változtatta.⁶¹

A peranyaghoz tartozik még egy hosszú beadvány, melyet Szentkatolnay írt a népbíróságnak. Ebben utal rá, hogy mindössze két napot töltött Dorosicsban, s mikor kitört a tűz – ezt ő május 1-re datálta –, már hetek óta máshol tartózkodott. Szentkatolnay fellevelte, hogy akár névtévesztés is történhetett: „Hallomásból tudom, hogy egy fatális tévedés és félreértés az oka az egésznek, mert ezen dorosicsi kórháznak a parancsnoka egy Szentkatolnay őrnagy-orvos volt, de nem én, én zászlóaljparancsnok voltam, csak orvos lehet kórházparancsnok. Csodálatos tévedés, hogy a kórházparancsnokot is Szentkatolnay Dezsőnek hívták”.⁶² Ugyan másik Szentka-

tolnay Dezsőt nem találtunk, de Miskolcon valóban népbíróság elé állt Szentkatolnai (Sztoklász) Győző nyugállományú orvos ezredes. A vád vele szemben teljesen más volt (a miskolci hadikórház Vág-sellyére való telepítése 1944 novemberében), de ez alól felmentették, mert csak parancsot teljesített, és ezt a NOT-helyben is hagyta.⁶³ A peranyagból nem derül ki, volt-e köze Dorosicshoz. A névcserére való utalás nem hangzott el Szentkatolnay tárgyalótermi védekezésében, a dolog ennek ellenére valahogy mégis tudomására jutott a jól értesült kommunista újságírónak, Zsadányi Oszkárnak. Zsadányi így írt Dorosics kapcsán az *Új Élet* hitközségi lapban: „higgyék el, annyira mindegy, hogy az első vagy a második számú Szentkatolnay pribéket ítélik el azért a dorosicsi tűzért”, mert a lényeg, hogy „rávilágított, hogy [...] nem munkára, hanem megsemmisítésre hurcolták el” a muszosokat. A cikk hangsúlyozta: „nem a németek, nem a nyilasok, hanem Horthy tisztjei avatták fel a békés falut a szörnyűségek szimbólumává”.⁶⁴

Talán volt egy másik Szentkatolnay, talán nem, a rendelkezésre álló adatokból nem állapítható meg. Érdemes viszont részletesen idézni Szentkatolnay beadványának azon részét, mely az előzetesbeli vallatásának körülményeit írja le, s amely segít kontextusba helyezni beismerő – később visszavont – vallomását, sváb származására tett degradáló utalásait, illetve a tényt, hogy még a népbíróság sem merete konkrétan a dorosicsi tűzért halálra ítélni. Erről így írt az ekkor 58 éves nyugállományú tiszt: „1945. július 10-én a lakásomról vittek őrizetbe a VIII. ker. kapitányságra, innen vittek át az Andrássy út 60-ba, ahova kb. 12-kor érkeztünk be. Még ezen a napon kb. 16 óra[kor] »kihallgatásra« vittek az I. emeletre. A detektívszobába belépve a kísérem így szólt hozzám: »No itt vagy, piszkos gazember?« Tiltakoztam ez ellen a modor ellen, mire hirtelen kétoldadról úgy ütöttek arcul, hogy az orrom betört. Az orrom még ma (augusztus 14-én is) fáj és eltorzulást mutat. Ezután leguggoltatott és hosszú ideig így beszélt velem. Az orrom vére közben a ruhámra és a padlóra folyt.”⁶⁵

Más részleteket is megoszt a beadványában, például, hogy neje elleni vallomásra akarták rábírní. Mikor ezt megtagadta, „többször

a fejemre és a két fülemre ütött. [...] Egy másik detektív egyidejűleg a hátam mögött állva ököllel a hátamat verte és többször belém rúgott”. „Ezután a cipőmet le kellett vetnem, hárman a kezem megkötötték a térdem alatt, majd a hátamra fektettek és hárman egymást felváltva gumibottal verték a talpamat. Ekkor sem ismertem el azt, amit a Feleségemre mondott. A kötélékemet ekkor feloldották”. „Majd ezt kérdezte: »Hogy adtál parancsot disznó kutya a kórház felgyújtására és a muszosok agyonlövésére?» Válaszom: »én ilyen parancsot soha senkinek nem adtam.« »Nem adtál?!« »Nem!«. »No gyerünk csak!« Kijelentéssel egyidejűleg újra megkötöztek, de most a térdem alatt egy kb. kétujjnyi vastag rudat is dugtak át és annak a végét két asztalra helyezték. Ennek következtében én iszonyúan kellemetlen érzéseket érezve fejjel lefelé a levegőben lógtam. Ezután hárman, egymást háromszor felváltva gumibottal verték a talpamat. Kétszáz és egynéhány ütést számoltam meg. Közben felváltva ismételték az előbbi két kérdést. A válaszom »nem« volt. Ezután elaléltam. Magamhoz térítettek és újra verték a talpamat, ismételve az előbbi két kérdést. Közben az egyik torkomra lépett. Ekkor egész össze voltam már verve, hogy minden erkölcsi és fizikai erőm elhagyott és kényszerülve voltam elismerni, hogy a feleségem kívánságára egy muszt megfenyítettem, és hogy parancsot adtam a kórház felgyújtására, és a muszosok agyonlövésére egy, a kórházhoz tartozó tizedesnek”.⁶⁶ A verés másnap folytatódott, ekkor már „egy női nyomozó és 4 egykori munkaszolgálatos” kínozták – noha nem derül ki, honnan tudta, hogy kínzói volt muszosok. Szentkatolnay szerint újra felkötötték és addig verték, amíg „összecsínáltam magamat a kínzások következtében”.⁶⁷ A beadvány szerint július 24-én és augusztus 9-én újra megverték. A verések hatására felmerült benne, hogy megöli magát, és az egyik nyomozó utalt is rá kínzása közben, hogy már vertek agyon embereket vallatás alatt az Andrassy út 60.-ban. „Egyszerűen a dolgod felől is jelentem, hogy öngyilkos lettél.”⁶⁸

Szentkatolnay a fizikai mellett a lelki nyomásgyakorlásról is beszámolt. Miközben bántalmazták, a nyomozók átadtak neki egy

levelet, melyben az állt, hogy a neje mérget vett be, és haldoklik. „Kértem, hogy engedjenek ki, szeretném látni, megcsókolni. Kérelmemet a detektívfelügyelő megtagadta.”⁶⁹ Később kiderült, hogy ez hazugság volt. Szentkatolnay utalt rá, hogy 46 éves nejét is megverték a vallatáskor, de ezzel a feleség a tárgyaláson nem érvelt.⁷⁰ Itt meg lehet még említeni, hogy egy másik beadványában arról panaszkodott, hogy jegygyűrűjüket elvették tőle és feleségétől, s azt nem adták vissza.⁷¹ Ez nem tűnik meglepőnek, más; az Andrassy út 60.-ban megkínzott rabok is beszámoltak értékes személyes tárgyaik eltűnéséről, az ügyben belső vizsgálat is indult.⁷²

Az ellentmondásos narratívák egyáltalán nem zavarták a korabeli sajtót. A *Felvidéki Népszava* megírta, hogy a vádirat szerint Réz és Gyarmati voltak felelősök a „gyilkos sortűz[ért] a felgyújtott kórházból menekülő betegekre”.⁷³ A *Kossuth Népe* is tisztázta, hogy a halálos ítéletet a dorosicsi „haláltáborban” történt gyilkosságokért kapták.⁷⁴ Majd kivégzésük után így írt a *Világosság*: „Felakasztották a két dorosicsi tömeggyilkost, akik felgyújtották a dorosicsi tifuszkórházat és az égő épületből menekülő munkaszolgálatosokat géppisztollyal lelövéldözték”.⁷⁵ Pedig a *Felvidéki Népszava* már 1945-ben megírta, hogy „1943 márciusában [sic!] a dorosicsi baraktáborban az éhségtől, fagytól és tifusztól elgyötört munkaszolgálatosok feküdtek tehetetlenül, Szentkatolnai Dezső, parancsnok gépfegyverekkel vétette körül a tábort és parancsot adott a felgyújtására. Az égő házakból menekülő munkaszolgálatosokat sortűzzel kergette vissza a biztos tűzhalálba”.⁷⁶ Majd ismét a *Kossuth Népe* 1946-ban: „Kötélhalálra ítélték Szentkatolnai munkászászlóalj parancsnokot [...] a vádirat szerint ő volt az, aki felgyújtatta a dorosicsi munkaszolgálatosok kórházat, melyben a szerencsétlen betegek benn égtek”. Utóbbi cikk nem felejtette el tisztázni, hogy az eredeti családnév német volt.⁷⁷

Végül Szentendrey (Vlasics) László orvos őrnagyot távollétében vádolták meg és ítélték el, következésképpen peranyaga is igen rövid. A nyomozati összefoglaló szerint a muszos tanúk nem tudták megerősíteni, hogy a kórházat Szentendrey utasítására gyújtották volna fel.⁷⁸ A vádirat szerint „a dorosicsi kórház leégését neki jelentették,

mint parancsnoknak”, azt „gyűjtogatás okozta” – de nem derült ki belőle egyértelműen, milyen szinten tartották felelősnek Szentendreyt. Az ítélet hivatkozott a Réz-perre is, és arra jutott, hogy „1943. tavaszán vádlott volt a [...] dorosicsi kórháznak parancsnoka”, ez utóbbit felgyűjtották, s vádlott „a tüzeset után olyan utasításokban és kitanításokban részesítette az őrséget, hogy a tűz miatt akkor senkit sem vontak felelősségre. A tűz és az azt követő lövöldözés több száz munkaszolgálatos halálát okozta. Vádlott ezen cselekedeteivel a Nbr. 15. §. 2. pontja szerinti népellenes büntett tényálladási elemeit kimerítette”.⁷⁹ Itt ismét nem teljesen világos, milyen felelősség terhelte Szentendreyt a kórháztűzben, de annyi bizonyos, hogy ez az ítélet is megnevezett egy újabb személyt mint kórházparancsnokot. A lapok megírták, hogy elítélték „a dorosicsi kórház parancsnokát”, részletekbe nem mentek bele.⁸⁰ Meg kell jegyezni, hogy a Hadtörténeti Intézet 1962-ben szakvéleményt állított ki Aigner József orvos zászlós perújítási ügyében, mely szerint: „A perújrafelvételhez kért egyik nyilatkozatból kiderült, hogy a 117-es [korosztályenyi] tábori kórház parancsnoka Szentendrey László őrnagy volt. Ez a név szerepel a kórházi értesítőn is. Kutatásaink során találtunk két kórtörténeti lapot, melyen dr. Szentendrey László százados aláírása található 1942-ből. [...] A két aláírás teljesen elüt egymástól, természetesen az is lehetséges, hogy két dr. Szentendrey László volt.”⁸¹

Említésre méltó, hogy a dorosicsi események még egy aktában előkerülnek. Pozsony (munkaszolgálat idején még: Popper) Endre volt ÁVH-s (Államvédelmi Hatóság) törzsőrmestert 1950 decemberében vette őrizetbe az ÁVH egy korrupciós ügyben. Még a bírósági tárgyalás előtt, 1951 novemberében öngyilkos lett a váci börtönben, ám aktájából kiviláglik, hogy az ügyben elővették volna azokat az állítólagos büntetteit, melyeket a dorosicsi tifuszkórház muszos ápolójaként követett el.⁸² A szövevényes ügy teljes feltárására itt helyszűkében nem vállalkozhatunk, ám a Pozsony-aktában összegyűjtött munkaszolgálatos visszaemlékezések nemcsak a „keretlegények” negatív szerepét erősítik meg, de kontextust adnak a munkaszolgálatosok szenvedéseéhez, a pajtába zárt/szorult

betegek általános állapotához és a kórházparancsnok személye körüli vitához. A „keretlegények” ügyeitől függetlenül született valamásokból – mint kontrollforrásokból – világos, hogy Gyarmati és Réz valóban súlyosan bántalmazta a muszosokat. „A keret végig a legszörnyűbb módon bánt a betegekkel. Ha éjszaka 40 fokos lázban latrinára mentünk, ránk fogták a fegyvert: buk fencezz, zsidó” – idézte fel Miklós János túlélő. Kórházparancsnokként ugyanő „dr. Szentendrey őrnagyot” nevezte meg.⁸³

A muszos ápolókról szóló visszaemlékezések ugyan értékes források, ám jelezni kell, hogy egy olyan eljárás során születtek, melynek a prekoncepciója az volt, hogy a muszosok szenvedésének egy jelentős részéért sortársaik feleltek. „A betegek éhezve, kínozva, a létért harcolva elvesztették erkölcsi érzéküket, egymástól is lopnak, raboltak, és előfordult, hogy olyan betegeket, akiknek nagyobb kenyérzsákja volt, eszméletlen állapotban, arccal a szalmára fektettek, rá pokrócot húztak, jobbra-balra ismét egy-egy beteget tettek a pokrócra és reggelre a kenyérzsák tulajdonosa megfulladt. Ekkor a kenyérzsákot ellopták” – emlékezett vissza Miklós.⁸⁴ Emlékezők szerint a muszosok nem forralták fel az ivóvizet, noha lehetőségük volt rá, „szükségleteiket kényelemből nem a kijelölt helyen végezték”, a következményképpen elkapott tifusz hatására pedig „megőrültek”. „A betegek között rengeteg a lázas delíriumban, vagy a betegség utáni elmebajban szenvedő volt, akik még jobban megnehezítették a rendfenntartást, és azt, hogy az ember különbséget tegyen az őrült és a bűnösök között.”⁸⁵ Egy forrás külön összekötötte a betegek állapotát a ténnyel, hogy tűzgyújtásra alkalmas eszközök voltak náluk. Popper állambiztonsági aktájában szerepel egy irat egy Jankolovits Mayer nevű „dühöngő őrültről”, aki egy Reichmann nevű ember mellett feküdt, akinek volt öngyújtója. Tény, hogy a munkaszolgálatosoktól az öngyújtókat a kórháztűzet követően beszédtek.⁸⁶ Ez a viselkedésforma persze a szigort is indokolhatta az ápolók részéről. „Hogy az ápolók részéről mennyire indokolt volt a szigor, mutatja az, hogy a betegek egymás holmiját lopkodták és ezt a kerítéshez jövő parasztokkal élelemmel [sic!] becserélték. Én pl. mikor elhagy-

tam a tábort egy alsónadrágban és egy ingben voltam, az összes holmimat ellopták. Ma józan fejjel megítélve a dolgokat, nem tudom elképzelni, hogy az ápolók szigor tekintetében másképp cselekedhettek volna” – emlékezett Brottmán Béla.⁸⁷ Maga Popper így idézte fel ápolói tevékenységét: „Ha visszatekintek Dorosicsra, úgy tűnik nekem, mint egy rossz vízió. Meg kellett vernem embereket, hogy megmentsem őket, társaikat, magamat az életnek.”⁸⁸

* * *

A dorosicsi kórháztűzre a fennmaradt népbíróági iratok alapján több magyarázattal szolgálhatunk. Talán a legkézenfekvőbb: mint a különböző eljárásokban a vád tanúinak egy része, a nyomozati szakaszban tett vallomások, illetve más, az eljárásoktól független visszaemlékezések – DEGOB, más emlékezések⁸⁹ – állítják, a keretlegénység vagy egyes tisztek kitervelték a kórház felgyújtását, esetleg a kerethonvédek felsőbb utasításra cselekedtek, a kórház ajtaját vagy ajtajait valamilyen módon eltorlaszolták, az épületet a betegek gyújtották, s végül a menekülőket lelőtték, illetve a betegek mentését akadályozták. A céljuk a munkaszolgálatosok kiirtása volt.

Ez a magyarázat azonban további kérdéseket vet fel, melyekre a peranyagok nem tudnak megnyugtató választ adni. Kik tervelték ki a kórház felgyújtását? Ha elfogadjuk, hogy Eckl legitim eljárás keretében mentették fel, akkor is elhangzik több név: Gyarmati, „Brandenburg” vagy Szentkatolnay. A kórház felgyújtását Gyarmati „Brandenburgra” fogta egy jogerősen elfogadott vallomásban, Szentkatolnay pedig magára vette egy szintűgy jogerősen elfogadott vallomásban. Melyik állítás az igaz? És ha elfogadjuk, hogy Szentkatolnayból erőszakkal verték ki a vallomást, akkor kicsoda „Brandenburg”, akinek sem a neve, sem a rendfokozata nem stimmel? Ha azonos Brandenburg Józseffel, akkor miért nem folyt ellene nyomozás? Miként lehetséges, hogy a nagyon alacsony rendfokozatú Gyarmati volt a kórházparancsnok, ha ráadásul nem is volt orvos? S ha a Szentendrey-per ítélete hivatkozott a Réz-per anyagára, ho-

gyan juthattak arra, hogy Gyarmati és Szentendrey egyszerre volt a kórház parancsnoka? S ha valóban a keret lőtte le a menekülő muszósokat, honnan volt gépfegyverük? Miért számoltak be a perektől független nyomozás keretében muszos orvosok alig néhány lőtt sérültről, halottról? Miért vallották egyes orvosok, hogy a keret segíteni akart a sérülteken? Amennyiben valóban a muszósok elpusztítása volt a cél, miért csak az egyik kórházat gyújtották fel? (A legtöbb forrás az egyes számú pajtakórházat nevezi meg a tragédia helyszínéként.) Miért hagytak életben olyan sok más muszost? (A legtöbb forrás több ezer főben határozza meg a muszósok számát.⁹⁰) És egyáltalán: ki adna utasítást egy barakktelepen gyújtogatásra késő tavasszal? Mint Gyarmati utalt rá: az ilyesmivel valóban a többi épület leégését és a nem zsidó személyzet halálát kockáztatták volna.

A kórháztűzre további magyarázatok is adhatók. Mint utaltunk rá, a tűz okát vizsgáló honvédségi nyomozás arra jutott, hogy a muszósok cigarettáztak, és egy baleset folytán égett le a kórház. Brinich János orvos őrnagy részt vett a tüzeset kivizsgálásában, észrevételeit magánnaplójában, a maga számára rögzítette, tehát feltételezhetően azt írta le, amit látott és tapasztalt. Április 30-i bejegyzése szerint egy esős, ködös napon szálltak ki a kórházhoz: „Dorosics faluban jártam délelőtt egy bizottsággal. [...] A helyszíni szemlén megállapítottam, hogy a szalmafedeles istállóépület – amelynek a padlásán is el voltak betegek helyezve – belülről gyulladhatott ki, eldobott égő gyufa v. cigarettavég folytán. A leégett istálló üszkös, füstölő romjai között több száz elszenesedett hulla hever [...] Szörnyű látvány volt e kép. Több jegyzőkönyvet vettünk fel a tábor pk-al, az orvossal, kihallgattuk az öröket, a zsidó munkatábor két munkaszolgálatos orvosát. Valamennyien azt vallják, hogy a munkaszolgálatosok többszöri figyelmeztetés ellenére az istállóban gyertyát gyújtottak, cigarettáztak, stb.”⁹¹

Dé nem csak ez a nyomozás jutott ilyen eredményre. A Mélykúti Orbánnal szembeni nyomozás során Lugosi László muszos orvos vallotta, hogy közvetlenül a kórháztűz után ő maga is dohányzásra gyanakodott.⁹² Itt lehet utalni egy érdekes adatra, mely egy, a do-

rosicsi eseményektől teljesen független népbírósi perben hangzott el. A miskolci népbírószágon zajlott egy főhadnagy pere, akit szovjet civilekkel szembeni kegyetlenkedés vádjával ítélték halálra, és végeztek ki 1948-ban. Ugyan a perben számos problémás, előzetes koncepcióra utaló elem merült fel, mégis érdemes foglalkozni két vallomással, hiszen a vádnak nem képezte részét a dorosicsi kórháztűz, tehát erről nem volt okuk hazudni a tanúknak. Az eljárásban Paktorovics Gyula muszos arról beszélt, hogy „a fel nem robbant áknákat és bombákat [...] egy szekéren Dorosicsba szállítottuk és a tifusz kórház udvarán helyeztük el a robbanószerkeket”.⁹³ Ugyanebben az eljárásban Kőrösi Endre muszos arról tett vallomást a PRO-n, hogy a kérdéses főhadnagy „a fel nem robbant lövedékeket” a muszosokkal együtt „a szomszédban lévő dorosicsi kórházba szállíttatta”.⁹⁴ Az eljárásban nem merült fel, hogy a kérdéses főhadnagy egyáltalán jelen lett volna Dorosicsban, vagy bármifajta köze lett volna a kórháztűzhöz. Rothbart Sándor muszos orvos ezenfelül a Mélykúti Orbánnal szembeni eljárásban homályosan utalt rá, hogy a pajtában vagy gyúlékony anyagokat tároltak, vagy pedig a pajta erősen gyúlékony szerkezetű volt.⁹⁵ A gyúlékony anyagok vagy robbanószerkeket jelenléte magyarázatot adhat arra, hogy a cigarettázásból miért lett ilyen hamar tűzvész, igaz, robbanásokról a források nem számolnak be. A robbanószerkeket tehát csak egy lehetséges magyarázatként tudjuk kezelni, mely a népbírósi eljárások egyikében vetődött fel.

Még egy lehetséges forgatókönyvvel bővíthető a sor. Az, hogy a fronton éjjel kigyulladt egy tábori kórház, nyilván másokban is felvethette a szabotázs, esetleges partizántámadás lehetőségét. Deutsch Béla már idézett leírása szerint a kórház leégése után „hirtelen autón megjelent egy német különítmény. Pillanatok alatt géppisztolyos katonák vették körül a leégett istálló mellett lévő IV-es kolhozot. Amint kb. 10 perces magyarázkodás után kiderült, azt hitték, hogy partizán támadásról van szó. Mikor megtudták a valót, nyugodtan elvonultak. Közben azonban a IV-es kolhozban lévők összefüggést láttak a tűz és a német katonák megjelenése között és meg voltak

győződve, hogy most rajtuk a sor”.⁹⁶ Ez két következtetést enged meg: az egyik, hogy a kórháztűz után egy harmadik narratíva is szárnyra kelt, mely szerint a közelben tartózkodó németek felelhetek a tömeggyilkosságért. A másik: a keret okkal gyanakodhatott szovjet partizánok jelenlétére a támadás során. Nem kizárt, hogy a lövöldözés a keret partizántámadás miatti pánikreakciójának volt az eredménye, noha meg kell jegyezni, hogy a Jad Vasem gyűjtése szerint egyetlen dorosicsi muszos halálát sem lett lőtt seb okozta.⁹⁷ Mindezt ki lehet még egészíteni azzal, hogy Bihari József muszos emlékiratában beszámolt arról, hogy legalább egy másik esetben felelőtlenség okozott pajtatűzet: emlékezése szerint a keleti fronton hallotta a (Dörosicstól független) történetet, miszerint 24 muszos égett benn egy pajtában, amely cigarettázás miatt gyulladt ki. Bihari arról írt, hogy látta is az áldozatok tömegsírját.⁹⁸

Persze egyfajta „vándormotívumról” is szó lehetett. Császár János honvéd főtörzsőrmestert 1945 júliusában állították népbírószá elé Szegeden, a vádirat szerint – más bűncselekmények mellett – 300 beteg munkaszolgálatosra rágyújtott egy pajtát a bori koncentrációs táborban. Ám a tárgyalás során a koronatanú, Nagyszegi László visszakozott, mondván: erről csak hallomásból tud. Sajnos nem derül ki, hogy konkrétan ezért is elítélték-e Császárt, ugyanis az ítélet hiányzik a peranyagból, mindenesetre Császár halálbüntetést kapott, és 1945. augusztus 3-án kivégezték.⁹⁹ Várkonyi István harkai munkaszolgálatos, ún. „zsidó rendőr” népbírószá perében szintúgy előkerült, hogy a németek állítólag fel akarták gyújtani a tifuszos barakkot.¹⁰⁰ A háború után Waldmann Jenő munkaszolgálatos állította, hogy bizonyos „Nagy Dezső százados” Debrecenben a 106/8. század tagjaira gyújtotta rá az élelmezési raktárt, noha áldozatokról nem számolt be, és a történet kontrollforrásokkal nem alátámasztható, legalábbis a századra vonatkozó perekben a történet nem kerül elő.¹⁰¹ Magyarfi József „keretlegény” 1952-ben arról vallott, hogy a 104/6. szekszárdi század parancsnoka, Bánky Elemér zászlós Fehéroroszországban egy kolhozban bezáratott kb. 600 muszost, s rájuk gyújtotta az épületet, és a tűzben mind meghaltak.¹⁰²

Bánky századához (melynek történetére még később kitérünk) egy sor népbíróági per kapcsolódott, de az említetten kívül egyikben sem emlékezett senki erre az esetre, és égési sérülésről szóló vesztésgkarton sem maradt fenn a századtól.

A fent tárgyalt eljárásokkal nem az a baj, hogy a magyar honvédek között keresték a dorosicsi kórháztűz felelőseit. Könnyen elképzelhető, hogy tényleg felgyújtották a dorosicsi pajtakórházat, hogy tényleg lezárták a pajta ajtaját, és tényleg tüzet nyitottak a menekülő zsidókra. Önmagában az sem probléma, hogy egy cselekmény miatt többeket ítélték el, esetleg több eljárásban (ennek, különösen a meglehetősen sajátos performa, a népbíróság esetében lehetett volna akár tényleges többes elkövetői alakzat esetén is eljárásbeli oka). A probléma az, hogy az azonos cselekményre vagy cselekményrészre jogerősen megállapított tényállások egymástól különböznek vagy esetenként egymást kizárják. Ezen felül nemegyszer olyasmit is be akartak bizonyítani – például Gyarmati táborvezetői mivoltát, vagy azt, hogy egy nem létező „vezérezredes” adott utasítást a kórház felgyújtására –, melyek egyszerűen nem feleltek meg az objektív tényeknek. Hogy ki a felelős a kórház leégéséért: a kérdést máig homály fedi. A peranyagok átolvasása után pontosan ugyanannyit tudunk elmondani a tragikus eseményekről, mint előtte: 1943. április 29-én este 10 és 12 óra között leégett a dorosicsi pajtakórház, és a tűzben legalább 396 munkaszolgálatos halt meg.

Nem Dorosics volt az egyetlen település, ahol magyar honvédek állítólag élve gyűjtöttak fel munkaszolgálatosokat. Leordina egy apró falu Máramaros vármegyében, 1910-ben 1669 lakosa volt, kizárólag románok és zsidók lakták. A szoros kommunista felügyelet alatt álló *Népbíróági Közlöny* 1946. március 16-i számában jelent meg Antal Gábor újságíró cikke, mely szerint Kern Antal alezredes a terület '44. szeptemberi kiürítésekor írásbeli utasítást adott utászainak a munkaszolgálatosok felrobbantására. A cikk szerint Kern alá

több muszos század tartozott, vegyesen románok és zsidók. A cikk emlegette az V/2. és a XI/2. századokat. Antal szerint a V/2. századot kimentették a településről, ám a XI/2-es század nem volt ilyen szerencsés. „Kern Antal felgyújtotta Leordinát, ahol mintegy 100 munkaszolgálatos és 300 román pusztult el.” A cikk szerint a Vörös Hadsereg jegyzőkönyvet is vett fel az esetről. Antal azt írta, hogy a XI/2-es század néhány életben maradt tagja 1945. szeptember 25-én gyásznapeséget rendezett „a leordinai tűz” emlékére, „amely örök szégyene marad az elsvábosodott, szadista lelkületű vezérkarnak”. A cikk alcíme szerint „saját utászai ölték meg Kern Antal alezredest”, ám ezt az állítást nem fejti ki a szerző. Az írás végül még egyszer tisztázta, hogy csak „romhalmaz” maradt a faluból.¹⁰³ Antal egyébként később „Dávid Mátyás” néven az állambiztonság ügynöke is volt.¹⁰⁴

A cikk meghökkentő állításokat tartalmaz. Antal nem állít kevesebbet, mint hogy a Magyar Királyi Honvédség Magyarország területén 1944 szeptemberében porig égetett egy települést, minden épkezláb ok nélkül, meggyilkolva 100 zsidó és 300 román munkaszolgálatost. Amennyiben ez igaz volna, úgy a munkaszolgálat történetének valaha volt második legpusztítóbb tömeggyilkosságáról lenne szó: Apafán „csak” 62 muszost, Kiskunhalason és Pusztavámon egy-egy századot mészároltak le a németek; Dorosicsban hivatalosan 396 áldozat halt tűzhalált, csupán Csérvénkán és a nyugat-bácskai menetelés során gyilkoltak le ennél több bori muszost (kb. 1100–1400 főt) a németek. A történet azonban számos talányt és kérdést vet fel. A kutatónak rögtön gyanúsak a kerek számok. Hogyan lehetséges, hogy pontosan 100 zsidó munkaszolgálatos és 300 román munkaszolgálatos hunyt el? Hogyan lehetséges, hogy a falu lakosságából mindenki túlélte a tűzvészt – már amennyiben igaz, hogy a falu égett le? Ki volt egyáltalán Kern Antal, és igaz-e, hogy utászai ölték meg? A sok kérdés már csak azért is megválaszolandó, mert Antal cikke bekerült a szakirodalomba is, és egyesek tényként vették át a történetet – noha nem minden szerző tett így (erre később még kitérünk).¹⁰⁵

Ahhoz képest, hogy állítólag 400 ember halt meg a falu felégetésekor, a korabeli sajtóforrásokban semmit sem találni az esetről.¹⁰⁶ A településen a munkaszolgálatos áldozatoknak sírja vagy emlékműve nincsen, sem az ortodox, sem pedig a román temetőben. Világháborús emlékművek vannak, de felirataik nem tesznek említést áldozatokról vagy a falu leégéséről.¹⁰⁷ A máramarosszigeti hitközségnél, mely gondozza a helyi zsidó temetőt, nem hallottak semmilyen tömegmészárlásról.¹⁰⁸ Néhány leordinai zsidó visszaemlékezése fennmaradt, de őket korábban deportálták, így emlékezésük értelemeszerűen ezen a ponton befejeződött. A falu leégéséről vagy tömegmészárlásról nem beszélnek.¹⁰⁹ Különösen fontosak azok a források, melyek más, itt szolgáló munkaszolgálatosoktól származnak. Zilbermann Tibor az V/2. századból Izraelben egy újsághirdetésben kereste volt bajtársait. Ebben arról írt, hogy „Leordinából megszöktem 1944 október közepén”.¹¹⁰ Weinstein Pál orvost 1944 májusában hívták be munkaszolgálatra, kissé kusza emlékirata szerint októberig itt vagy a szomszédos Havasmezőn tartózkodott.¹¹¹ Egyik szerző sem tett említést a falu leégéséről; noha Weinsteinnek erre bőven lett volna helye. Zilbermann pedig nem tartózkodhatott a faluban októberben, ha az az előző hónapban leégett. Kádár Jenő hódmezővásárhelyi munkaszolgálatos reagált Antal cikkére, melyben jelezte, hogy ő is az V/2. században szolgált, és ezért „érdeklődéssel kezdtem olvasni a cikket”, ám nem szállt vitába az abban foglaltakkal, hanem saját megmentőjét méltatta – finom jelzés volt ez arra, hogy ő is a cikkből értesült az állítólagos „barakk-tűzről”. Ha azonban elfogadjuk Antal állítását, miszerint a V/2. század elhagyta a települést a tűzvész előtt, úgy Kádár sem lehetett szemtanú.¹¹² Megdöbbentő tény, hogy az 1946-os cikk szerzője, Antal Gábor – maga is a V/2. század túlélője – 1986-os emlékiratában már egy szóval sem említette sem a falu leégését, sem azt, ő hogyan jutott ki a településről.¹¹³

Az eseményről a háború után a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetségének emlékezésein is szó esett, ahol az érintett századot a X/2. századként azonosították.¹¹⁴ Mindez különösen érdekes, mert a téma egyik legkiemelkedőbb kutatója, Randolph L. Braham állítása szerint maga is a X/2. század munkaszolgálatosa volt,

igaz, 1997-es életútinterjújában teljesen más helyszínt és századparancsnok-nevet adott meg, így lehetett szó más századról is.¹¹⁵ Mégis meglepő, hogy a történetet egyáltalán nem dolgozta fel kétkötetes nagy munkájában, a *Népiértás politikájában*: abban a település említésre sem kerül. Különös, hogy a neves kutató nem próbálta meg feltárni volt százada sorsát – a másik lehetőség persze, hogy a századot a megemlékezésen tévesen azonosították, vagy az eset sosem történt meg. Az említett századok néhány kerethonvédjét – főleg Szegeden és Kecskeméten – népbíróság elé állították, ám egyik perben sem került elő a falu felgyújtásának története.¹¹⁶

A veszteségi kartonok sem segítenek megoldani a rejtélyt. Az V/2. honi ép. mu. szd. két muszosának ismert a veszteségi kartonja, ők a trianoni Magyarország területén hunytak el '45 februárja és márciusa között. A X/2. századból ketten az anyaországban haltak meg '45 január-februárjában, egy muszos tifusz áldozata lett Dorosicsban, és valaki fejlődést kapott „Dolinán”, '45 májusában. A XI/2. muszos századtól egyetlen veszteségi karton sem maradt fenn. A honvédek közül a veszteségi kartonok alapján összesen öten vannak eltemetve Leordinán, de munkaszolgálatos egy sem.¹¹⁷ Antal a cikkében nem csak azt vélte tudni, hogy Kern a tettes – és hogy sváb volt –, hanem azt is, hogy „alig negyvenesztendőskorában kapta meg alezredesi rangját”. A honvédség 1944-es rangsorolásában valóban szerepel egy 1900-as születésű Kern Antal alezredes.¹¹⁸ Az ő veszteségkartonja azonban nem maradt fenn, és semmi jele annak, hogy 1944-ben megölték volna Leordinán.

Honnan származott egyáltalán a történet? A marósvásárhelyi Hét hasábjain Aszódy János kommunista író még egy érdekes részletet osztott meg. Cikkében „az NT. 1/1945. sz. népbírósi tárgyalás vallomásaiból” közölt részleteket, ahol egy ismerős név került elő: Gyarmati László volt tartalékos „főhadnagy”, „egy munkásszázad volt parancsnoka”, aki szerint Kern Antal „felgyújtotta Leordinát. A munkaszolgálatosok bennétek a faluban. Kern Antal alezredest néhány héttel később saját utászai lőtték le”.¹¹⁹ Valószínűleg ebből dolgozott Antal is, további mendemondákkal egészítve ki a történetet. Gyarmati „vallomása” szerint Dorosicsot nemcsak 1943 áprilisában, de később még

egyszer felgyújtották, és a tűzvésznek ezúttal 765 áldozata volt (!), a vallomása tehát még több kérdést vet fel. Az 1/1945. sz. néptörvényszéki (NT) per a Rotyis–Szívós-per, abban azonban Gyarmati nem vallott, az ügysző nem is volt köze, így ez sem segít a primer irat azonosításában. Felmerül továbbá a kérdés: hogyan lehetséges, hogy a korábban erősen megbízhatatlan vallomástevőnek bizonyuló Gyarmati két szándékos gyújtogatásnál is koronatanú lehet? Ráadásul semmi nyoma annak, hogy Leordinán szolgált volna 1944-ben, erről egyetlen más vallomásában sem beszél. A „leordinai tűzvész” történetét egyelőre kénytelenek vagyunk lezárni azzal, hogy az eset minden bizonynyal nem vagy nem így történt meg, s a téma további kutatást igényel.

* * *

Ellentétben Dorosiccsal vagy Leordinával, történtek olyan tömeges atrocitások, melyek nem kerültek be a közemlékezetbe, noha erre voltak kísérletek. Ennek kiváló példája a „péti karnevál”. Az *Új Élet* 1947 júniusában számolt be róla, hogy a kalocsai népbíróság elé állt Wasche József, a „karnevál” főbűnöse.¹²⁰ A perben voltaképpen két vádlott volt: Wasche, a 701/39. század parancsnoka, t. hadnagy, civilben jegyző, illetve Loór Ferenc, Wasche helyettese, volt törvényszéki bíró, szintűg t. hadnagy. A vádirat szerint a nyilas puccsot követően a veszprémi Pétfürdőn szolgáló századtól Loór az élelmiszert elvette, a muszosokat bántalmazta; Wasche pedig begyűjtötte a muszosok ruháját, majd direkt úgy osztotta ki őket, hogy „azokat a munkaszolgálatosok ne használhassák, mert az alacsony termetűeknek nagy kabátot, a magasabbaknak és testesebbeknek kicsi és szűk kabátot vagy más ruhadarabot adott” – utóbbi volt a „karnevál”.¹²¹ A századot később deportálták, nagy részük koncentrációs táborban hunyt el.

A tárgyaláson a tanúk alapvetően terhelően vallottak, bár abban nem tudtak megegyezni, konkrétan ki felelt a század kifosztásáért és deportálásáért. Meg kell jegyezni, hogy Büli László tanú így vallott: „míg de. kint álltam a folyosón és várakoztam, hogy sorra kerüljek, összebeszéltek a tanúk a jelenlétemben és azt mondták, hogy rá-

húzzák a vizes lepedőt I. r. vádlottra [Loórra]”.¹²² Ha így is volt, nem sikerült, ugyanis a tárgyaláson hamar világossá vált, hogy az események fő felelőse a századparancsnok volt. Beadványában Loór úgy érvelt, hogy a muszosoktól az ételt nem vonta el, a nyilas esküt parancsra tette le, és senkit sem fegyelmezett túl szigorúan. Ehhez csatolta több muszos nyilatkozatát, akik nagyon pozitívan szóltak tevékenységéről. Hubert Pál például igazolta, hogy bár nyilasok vették el a ruhájukat, „Loór hadnagy azonban ebben nem vett részt”.¹²³ Wasche beadványában azzal érvelt, hogy éppen hogy ő adta vissza a nyilasok által elvett ruhákat, ám érdemes jelezni, hogy *egyetlen* mentőtanút sem tudott megnevezni, érdemben a vádakat nem tudta vitatni.¹²⁴

A tárgyalás során nyilván meghatározó volt Sós Endrének, az *Új Élet* főszerkesztőjének – később a pesti izraelita hitközségi elnöknek, egyben az állambiztonság ügynökének „Sipos”¹²⁵ fedőnéven – vallomása. Sós a tárgyaláson úgy vallott, hogy Loórt alig két napig látta, csendes, jó ember volt. Szerinte a fő felelős Wasche volt, az ő számlájára írta, hogy elhelyezésük és étellemezésük pocsék volt, illetve hogy megrendezte a „karneváli játékot”. De beszélt arról is, hogy a keret is ugyanazt a kosztot ette, mint a muszosok.¹²⁶ A „péti karnevál” ügyével kapcsolatban az egyik különös részlet, hogy a tárgyaláson világosan bebizonyosodott, hogy Wasche valóban kegyetlenül bánt az alárendelt muszosokkal, és a tanúk egyhangzóan állították, hogy felelős volt a ruhák elvételéért, ilyen értelemben a történet, amelyet szerettek volna szélesebb körben elterjeszteni, alapvetően igaz volt, a tanúk maximum néhány részleten vitatkoztak érdemben (például mondta-e Wasche a lemaradó muszosoknak, hogy agyon fogja lövetni őket; a népbíróság végül arra jutott, hogy ezt nem látja bizonyítottnak). A kalocsai népbíróság végül Wasché 6 év börtönbüntetésre ítélte, míg Loórt felmentették; előbbi fellebbezett, ezt azonban a NOT végzésben utasította el.¹²⁷ Ám a történetnek nem lett nagyobb visszhangja, valószínűleg azért, mert ehhez a tömeges atrocitáshoz, dacára a kreatív ragadványnévnek, nem kötődött haláleset.

* * *

Egyetlen más század sem vált olyan hírhedtté – és épült be olyan mélyen a holokausztal kapcsolatos közemlékezetbe –, mint a 401. sz. különleges század (továbbiakban a köznyelvnek megfelelően *büntetőszázad*). A század tíz tagját állították népbíróság elé: Bedő László t. őrmestert, Csikvári Győző tizedest, Kalla István honvédet, Molnár Árpád tizedest, Németh István szakaszvezetőt, Rotyis Péter főtörzsőrmestert, Spóner Rudolf hadapród őrmestert, Südi József t. őrmestert, Szívós Sándor t. szakaszvezetőt és Tiszarovits József t. főhadnagyot.¹²⁸ A persorozatban hat jogerős és végrehajtott halálbüntetés (Rotyis, Szívós, Spóner, Csikvári, Bedő, Németh) született, több mint bármelyik másik századnál. Ezenfelül több súlyos börtönbüntetést szabtak ki (Südi 10 év, Molnár 4 év, Tiszarovits életfogytiglan tartó fegyházbüntetés), és csak egy vádlottat mentettek fel (Kalla). Ehhez a századhoz kapcsolódik a legelső népbírósági – voltaképpen néptörvényszéki – eljárás, amikor 1945. február 4-én (még az ostrom alatt) rövid tárgyalás után Rotyist és Szívóst felakasztották egy-egy lámpavasra az Oktogonon.

A század történetét az alábbiakban lehet összefoglalni. Nyakátáról indulva 1942. május 12-én vagonírozta ki Bjelopolijában, később Vorozsba, Szpacsi/Spascsina, Kurszk, Tim, Szinije Lipja, Arhangelszke s végül Sztari Oszkol településekre vezényelték át őket. A századparancsnok először vitéz Dudás László t. százados volt, őt váltotta augusztusban Tiszarovits József, majd őt október elején egy Krémer Károly nevű zászlós követte. Szpacsi/Spascsina településen a századot partizántámadás érte. Meg kell jegyezni, hogy valamikor Kurszk előtt egyesültek a 402. sz. büntetőszázaddal, de Kurszknál útjaik elváltak, ekkor „leadtak” kb. 40 főt. Arhangelszke (ma: Ukrajna) településen a 22. gyalogezredhez osztották be a századot, előbbi parancsnoka vitéz Haynal Alajos ezredes volt (1944. július 1-től vezérőrnagy). A század összesen 61 fő veszteséget jelentett, s ebből 36 fő alig öt nap alatt, 1942 szeptember 12-e és 16-a között hunyt el egy gyilkosságsorozat során.¹²⁹ Ez körülbelül napi hét gyilkosságot jelentett öt napon át, noha az áldozatok nagyrészt kb. 10 fős csoportokban végezték ki. Az éhezés, a betegségek, a rend-

szeres brutális verések további áldozatokat szedtek. Arhangelszke településen a századot két csoportra bontották (északi és déli munkacsoportra), az északi csoportban volt Rotyis és Szívós, ott történt a legtöbb gyilkosság. Egyesek szerint mínusz 20 fok volt. A században hasmenéses betegség terjedt, de gyógyszerük nem volt. Dudás századparancsnok a partizántámadás után azt jelentette 1942. május 27-én, hogy „elveszett a század [...] teljes anyagi- és élelemraktár[a]”, lovaik, illetve a tisztek és kerethonvédek „teljes felszerelése, kivéve a rajta lévő ruhát és fegyverzetet”.¹³⁰ A keret néha 24 órán át nem kapott enni, a muszosok még ennél is ritkábban. Az étel általában sovány levesből, némi kenyérből, esetleg üres feketekávéból állt. A keret tagjai is rossz hangulatban voltak, veszekedtek, Rotyis és Szívós „kisistent” játszottak, fegyverrel fenyegették a kerettagokat is, de a honvédek között verekedésre is sor került. A vételezésért felelős Spóner egyes visszaemlékezések szerint lopott az ételből, nyilván mert maga is éhezett.¹³¹ Ilyen körülmények között vitték el „munkára” a muszosok csoportjait egyes kerethonvédek, ám minden este a zsidók nélkül tértek vissza.

Az ítéleti tényállások összehasonlítása nem sokat segít a tisztánlátásban. Bedő ügyében az ítélet annyit rögzített, hogy egyéb büntetetei (pl. egy Martos nevű muszos agyonverése) mellett nem akadályozta meg a kivégzéseket.¹³² Csikvári ítélete szerint – aki Rotyis és Szívós után a harmadik, népbíróság által kivégzett személy volt, voltaképpen az első „valódi” népbírósági per halálra ítéltje – az ő esetében pusztán súlyosbító tényező lehetett, hogy tisztázatlan szerepe volt a kivégzésekben, ám hogy ez mit jelentett, a népbíróság nem fejtette ki.¹³³ Németh ügyében több ítélet született, a kecskeméti népbíróság még úgy látta, az eltűnésekben tisztázatlan szerepet játszott, míg a budapesti népbíróság már megállapította, hogy világos a szerepe, ő vezette az északi munkacsoportot, továbbá egyszer ő is átadott Rotyiséknak egy „halállistát”.¹³⁴ A Rotyis és Szívós ügyében hozott ítélet azt rögzítette, hogy Spóner volt a századparancsnok-helyettes, ám utóbbi szerepét tisztázatlannak találta. Az ítélet szerint nem világos, ki írta a listákat, de Rotyisnak bizonyosan szerepe volt

benne. Felbújtóként Haynalt és Muray Lipót alezredest, a nagyká-tai bevonulási központ parancsnokát nevezték meg.¹³⁵ Itt kell megjegyezni, hogy Spóner szerint viszont Rotyis volt a rangidős, így ő volt a századparancsnok-helyettes.¹³⁶ Spóner ügyében az ítélet kimondta, hogy a halállisták összeállításában szerepe volt, de a kivégzésekért ő és Rotyis a felelős, nem pedig Szívós.¹³⁷ Tiszarovits és társai ügyében a tényállás része volt, hogy a gyilkosságokat Rotyis, Szívós és Csikvári követték el, de Rotyis volt a főkolompos.¹³⁸ A rengeteg narratíva nyilván másokat is összezavart, például 1958-ban Tiszarovits kegyelmi kérvényét azzal utasította el jogerős végzésében Guidi Béla tanácselnök, hogy parancsot adott 120 muszos kivégzésére – a volt századparancsnokot nyilván terhelte felelősség a halálozásokban, de azt, hogy *parancsot adott volna* a kivégzésekre, senki sem állította.¹³⁹

A század története elsősorban Kossa István kommunista politikus emlékiratának köszönhetően került be a köztudatba. Kossa István Kósa néven született, házasságon kívül, így (nem zsidó) napszámos anyja nevének anyakönyvezték. Korán elárvult, később a szociáldemokrata pártba lépett be, illegális kommunista aktivista, szakszervezetis lett, majd a 401. sz. büntetőszázadba sorozták be. Könyveit – elsősorban a *Dunától a Donig* című 1948-as munkáját – úgy érdemes forgatni, hogy tudjuk: a szerző keményvonalas rákosista, majd kádárista funkcionárius, a diktatúra ökle volt. Országgyűlési képviselő, majd a negyvenes évek végétől az ötvenes évek végéig több miniszteri posztot is betöltött, legfontosabb szerepe azonban egyértelműen az Állami Egyházügyi Hivatal első elnöki posztján volt 1951–52 között. Része volt a Regnum Marianum templom lerombolásában, a Grósz-per előkészítésében, a teológiai akadémiák és hittudományi főiskolák összevonásában, illetve felszámolásában, számos más pap, lelkész letartóztatásában, meghurcolásában, de meg kell említeni, hogy a zsidó „tökések” kitelepítését is támogatta, „kizsákmányolóknak”, „élősködőknek”, „ellenségnek” nevezve őket.¹⁴⁰

Kossa népbírósgon tett vallomásait emlékiratával összehasonlítva világos, hogy megbízhatatlan emlékező volt, aki szövegeit a párt elvárásaihoz igazította. A *Dunától a Donig* az 1948-as könyvna-

pok sikerkönyve volt, 30 ezer példányban adták ki. A mű pártállami háttere világos, hiszen a későbbi kiadásokban olyan iratokat is idézett, melyek nincsenek benne a századra vonatkozó népbírósgai anyagokban, így csakis a titkosszolgálat irattárából juthatott hozzájuk.¹⁴¹ A dedikáló Kossáról fotókat közöltek a lapok – arról is, ahogyan átad egy példányt Dinnyés Lajos miniszterelnöknek –, s alapok még szórakoztató kis anekdotával is színesítették a dedikálást: az állítólag arra tévedt Mayer Jánost – Bethlen István volt miniszterét – Kossa kioktatta szocialista helytállásból. A Magyar Írók Szövetsége a könyv hatására Kossát soraiba választotta, állítólag a könyv színházi és filmfeldolgozása is elkezdődött, noha ezek végül nem készültek el. A *Népszava* 1949-ben Móríczy, Füst és Mikszáth mellett emlegette őt.¹⁴² A könyvet Faludy György így méltatta: „a magyar munkásmozgalom egyik büszkeségének” könyvében „szinte mezeitelenül állnak elibénk a Horthy-fasizmus utolsó felvonásának szereplői”.¹⁴³ Könyvének egyébként súlyos következményei lehetnek, Spóner szomszédjait, akik igazolták, hogy a volt „keretlegény” „szerény és vallásos lakótárs” volt, egy lelkes olvasó feljelentette.¹⁴⁴

Mielőtt rátérnénk az egyes atrocitások Kossa általi leírására, érdemes utalni a kötet narratívájának elfogultságaira. Kossa egy brutális század szerencsés túlélője volt, aki elképesztő szenvedéseken ment keresztül, miközben társait, barátait kegyetlenül lemészárolták – emellett elkötelezett munkásmozgalmár volt, ez nyilván meghatározta szemléletét. Mindez azonban nem indokolja a kötet rákosista ideológiáját, rasszista kiszólásait. Emlékirata szerint a baloldali muszosok a *Népszava* megalkuvó, „jobboldali” cikkeit kritizálták, forradalmi dalokat énekeltek, a szovjetekre a „micinkként” utaltak. A muszosok egy része „a Szovjetért mindent odaadná, az életét is, gondolkodás nélkül”.¹⁴⁵ Eközben szidta a „fél-zsidó intellektüelek[et]”, akik utálták a nácizmust, de amellyel éppúgy kiegyeztek volna szívesen, mint Horthy fasisztáival, ha azok kiegyeztek volna velük”, s akik „Horthy nevét csak »a kormányzó úr őfőméltósága« megjelöléssel [ejtették ki]”. Gyűlölete elsősorban Blau Artúrra, egy „jobboldali” szocdem muszosra irányult, aki Kossa szerint „kimutatta foga

fehérjét, tíz márkáért ad egy kilós kenyeret. A kenyér ára rohamosan emelkedik”, „akinek nincs pénze, az miatta éhezhet”. Másutt, az ételért aranyat, órákat kérő zsidókra így utalt: ők „a legundokabb” „üzérek a fronton, a nyomorúság vámszedői, tetvek, akik az utolsó vércseppet is kiszívták azokból, akik egyszer a hálójukba kerültek”.¹⁴⁶ Könyvében leírta Blau sorsát: „[Később] Blaunak már sok ezer márkája [volt] meg rengeteg órája és aranygyűrűje. [...] Sok haszna lett [belőle]. Akik vele voltak, mesélték el, hogy mily nyomorultul pusztult el a voronyezsi áttörésnél. Elmenekült a fasiszta tisztekkel együtt visszafelé a szovjet csapatok elől, és ott fagyott csonttá valahol a végtelen orosz hómezőkön”.¹⁴⁷ Ehhez képest a Rotyis–Szívós-ügy tárgyalásán az elnök kérésére, hogy „mondja meg azoknak a neveit, akikről úgy tudja, hogy kivégezték”, Kossa bementa Blau Artúr nevét is.¹⁴⁸ Egyébként veszteségi kartonja szerint Blau '42. szeptember 15-én hunyt el, vagyis valóban a kivégzések áldozata lett, de a jelek szerint Kossa arra használta tragikus sorsát, amire éppen szüksége volt. A kötet más, primitív prekonceptióknak is megfelelt, Rotyisra egy helyütt „cigányképű rablóként” utalt, majd később ismét a „gyáva”, „cigány” keretet emlegette. Molnár Árpád századírnokról pedig megjegyezte, hogy egy „zsidó származású” „kullancs” volt, aki „azért ordít, gúnyolódik, zsidózik, hogy elterelje magáról a gyanút”.¹⁴⁹ Természetesen sem Rotyis roma, sem pedig Molnár zsidó felmenőire nincsen bizonyíték.

Összességében nyilván nem vitatható, hogy Kossa a század sorsát – még ha széles ecsetvonásokkal is, de – hűen örököltette meg. Ám szerzőként bizonyos tényekkel is hadilábon állt. Könyvében utalt rá: szakácsként „jólakott”, privilegizált muszos volt, nem kellett hátizsákot cipelnie, és néha kocsi is ültetett.¹⁵⁰ Németh perében tett vallomásából viszont kiderül, hogy ő is „csicska” volt a századnál: Németh konyhafőnök számára bonyolított feketekereskedelmet a „doni bazárban”.¹⁵¹ De nem ez volt az egyetlen részlet, ami kimaradt Kossa könyvéből. Arról is elfelejtett említést tenni, hogy munkaszolgálatról való mentesítésének ügyében Homonnay Tivadar, ekkor budapesti főpolgármester, egyben a jobboldali Magyar

Élet Pártjának tagja járt el.¹⁵² Könyvében 11 oldalon át részletezte, hogy a keret – Rotyis, Szívós, Spóner, Csikvári, Bedő és Németh – hagyott meghalni 21 szovjet sebesültet: megtagadták az ellátásukat, ledobták a sebesülteket a porba. Az egyik sebesültnek már lyukak voltak a szeme helyén, a legyek ellepték az üregeket. A sebesültek másik részét élve temették el. „Az arcokon állati örömök gyönyöre. Szinte hallani lehet, ahogy a gyilkolás kékjéitől pihegnek. A vigyor a pofájukon csak a belső kéjt takarja.”¹⁵³ Talán így volt, talán nem, de a szóban forgó „keretlegények” tárgyalásain erre még nem emlékezett. Kérdéses, hogyan lehet egy ilyen jelenetet elfelejteni, majd újra emlékezni rá.

Egészen különös jelenete a könyvnek, amelyben Martos Sándor muszos „természetes halállal” elhunyt, noha előtte Spóner és még két keret valóban megverte. Mindez azért érdekes, mert Bedőt jogerősen elítélték – részben Kossa „határozott emlékezése” alapján – Martos agyonveréséért. A tárgyaláson tetteztársként Szívóست említette meg. Spóner perében nem emlékezett rá, hogy Spónernek köze lett volna az üggyhez.¹⁵⁴ Arról is írt, hogy egy Lázár nevű muszost Németh lőtt le a fronton, de Németh perében erről a gyilkosságról nem számolt be.¹⁵⁵ Könyvében utalt rá, hogy Bedő és Németh részegen orosz nőket erőszakoltak meg, ám a két „keretlegény” tárgyalásán ez sem jutott még az eszébe.¹⁵⁶ Könyve szerint Csikvári Lindenfeld Vilmost lényegében agyonverte, legalább is „végérvényesen” „összszeezett”. Erre Csikvári perében még nem emlékezett.¹⁵⁷

Kossa torzításai nem diszkreditálják az eljárást, hiszen nála sokkal megbízhatóbb források maguk a kerettagok, akik részletesen beszámoltak az eseményekről, így a gyilkosságokról is, a népbíróságon (persze a felelősséget másokra hárítva). A tárgyalásokon a vádlottak többsége nem állította, hogy megverték volna őket az előzetesben, illet csak Németh, Tiszarovits és Südi mondott,¹⁵⁸ de vallomásaik kikényszerített részei egyéb részleteket érintettek, nem a sorozatgyilkosságot. Tiszarovits a legkevésbé sem tagadta, hogy ő maga gyenge volt, és a megúszásra játszott: szabad kezét adott Rotyisnak, és azt is tűrte, hogy Molnár a halálzásokról hamis jelentéseket állít-

son ki.¹⁵⁹ Spóner azt akarta elhíttetni a tárgyalásán, hogy nem tudott a kivégzésekről: ez nyilván hazugság volt, már csak azért is, mert Spóner felelt az élelem vételezéséért, és azt is beismerte, hogy amikor elvittek zsidókat „munkára”, majd nem tértek vissza; „a hiányról jegyzőkönyvet vettünk fel”.¹⁶⁰ Spóner azt állította, hogy Rotyis és Szívós az ellenségei voltak, ezért vallottak ellene. Arra viszont nem reflektált, hogy ha az ellenségei voltak, miért nem jelentette fel őket a gyilkosságok miatt. Újabb ellentmondásba keveredett, mikor a NOT-tárgyalásán közölte: igenis feljelentette Rotyist a halott muszisosok szörméjének ellopása miatt.¹⁶¹ Tehát a gyilkosságokról nem tudott, de a halottak kifosztása miatt mégiscsak feljelentést tett? Bedő, Csikvári és Németh sem tagadták, hogy történtek gyilkosságok, egyszerűen azt állították, hogy abban nem volt szerepük.¹⁶²

A legfontosabbak nyilván Spóner már idézett vallomása, illetve Rotyis és Szívós sorai. Rotyist először 1945. január 28-án hallgatták ki, a kihallgatást maga Péter Gábor végezte. A későbbi főtörzsszörmester 1942 áprilisában vonult be a magyar királyi 1. honvéd bevonulóközpontba, Nagykátára. Állítása szerint itt Muray arra utasította őket, hogy „szigorúan” bánjanak a munkaszolgálatosokkal, maga Muray is három „görbe botot” tört el a muszisosok hátán. Szerinte Muray Haynalon keresztül érdeklődött, hogy megölték-e már a 20-22 megjelölt célszemélyt a században. Haynal Spóneret hívatta magához az ügyben, aki ideiglenes századparancsnok volt, ám a listát még Dudás századparancsnoknak adta át. Mint kiderült, a névlista eltűnt, az utasítást Dudás nem teljesítette. Ezért Spóner emlékezetéből állította össze a listát, melyet két menetben hozott el Tóth János tizedes Rotyishoz és társaihoz. A muszisosokat két menetben Rotyis kísérte el egy kolhozhoz, ám nem vett részt a mészárlásban, az szerint Reichord István, Szívós, Tóth és Németh István szakaszvezető műve volt. Úgy vélte, hogy a gyilkosságot Spóner engedélyezte. Szerinte igaz, hogy egy meglőtt muszisos elmenekült, és ezért felelősségre vonták őket. Tagadta, hogy bárkit személyesen megölt vagy megvert volna, és azt is, hogy a muszisosokat kifosztotta volna. A vallomást ezen a ponton megszakították, majd rövidesen

folytatták. Ekkor Rotyis újra megnevezte a gyilkosságban részt vevő kerettagokat, ám Németh ekkor már kihagyta a felsorolásból.¹⁶³ Szívós az előzetesben azt állította, hogy Haynal utasítására Rotyis és Spóner állította össze emlékezetből a meggyilkolandók listáját, amit Verbőczy Frigyes kerettiszt „örülségnek” nevezett. Szerinte a gyilkosságokért Rotyis, Reichord és Tóth feleltek, de ő maga is beismert öt gyilkosságot. Szerinte csak Rotyis 50 embert, Reichord pedig 31-et „nyírt ki”.¹⁶⁴

A főtárgyalást 1945. február 3-án tartották a Zeneakadémia kistermében. Az ügyben hat vádlott volt – Rotyis és Szívós mellett Haynal, Muray, Tiszarovits és Spóner –, de csak Rotyis és Szívós voltak jelen, a többiek ügyét távollétükben tárgyalták. A vádat Szabó Ferenc képviselte, akire a jegyzőkönyv utal „népügyészként”, „ügyészként” és „közvádloként” is. Major Ákos tanácselnök visszaemlékezése szerint a tárgyalás egy pontján a hozzátartozók – mind nők – térdre ereszkedtek a pódium előtt, és könyörögve kérték a vádlottakat: mondják el, élnek-e szeretteik.¹⁶⁵ Az újságok arról tudósítottak, hogy a tömeg többször „felháborodással”, bekiabálással zavarta a tárgyalást, ezért a jegyzőkönyv szerint nyugalomra intették őket. A lapok szerint ilyesmit kiabáltak be a publikumból: „Ti öltétek meg a testvéreimet!” „Adjátok vissza a fiamat!” „Kötelet nekik!”¹⁶⁶ Emlékiratában Major beismerte: „Engedtem, hogy az indulatkavargás, gyász, kétségbeesés, gyűlölet zavartalanul keveredjen a népbíróság előtt – azért voltunk népbíróság.”¹⁶⁷

A vádat a Btk. 278. §-ára alapozták, azaz 124 rendbeli gyilkossággal vádolták a két kerethonvédet. A vádirat felbujtóként nevezte meg Murayt és Haynalt, a gyilkosságok fő tetteseként Rotyist és Szívóst azonosította, illetve Rotyist századparancsnok-helyettesnek nevezte. Spónerrel szemben a vádat a Kbt. -ra alapozták. A vád mind a hat vádlottra halálbüntetést kért. A korabeli kaotikus viszonyokra utal, hogy a tárgyalási jegyzőkönyvben Rotyist és Szívóst először harmad-, illetve negyeddrendű vádlottként azonosították, majd a jegyzőkönyvben végig első- és másodrendű vádlottként hivatkoztak rájuk (utóbbiak valójában Haynal és Muray voltak).¹⁶⁸

A tárgyaláson Rotyis már változtatott álláspontján, és bűnösnek vallotta magát három gyilkosságban. A kérdésre, hogy Haynal honnan tudta, kiket kell megölni, azt felelte, hogy Tóth és Szokoli tizedesek ismerték jól a muszosokat, és felírták, ki dolgozott rosszul. Ugyanakkor azt is állította, hogy a listát emlékezetből ő maga állította össze. Major Rotyisnak szegezte a kérdést, hogy miért tört szét „görbe botokat” a bevonulási központban a zsidók hátán; mint emlékezhettünk, ezt Rotyis az előzetesben még Muray számlájára írta. Állítása szerint a századnál 35 gyilkosságról tudott; azt is beismerte, hogy ruhadarabokat és takarókat vett el a megöltektől. Major feltette a logikus – ám nyilván érzelmekre ható – kérdést: „milyen volt a szellemi állapot a szerencsétlen munkaszolgálatosok között, akik tudták, hogy minden parancshirdetés után több ember közülük el fog tűnni”, illetve hogy „nem jelennek-e meg neki az általa kivégzett áldozatok szellemei”?¹⁶⁹ Bedő egyébként saját ügyében azt vallotta, hogy miután nyilvánvalóvá vált, hogy a muszosokat megölik, több kiszemelt áldozat ellenállást tanúsított, és a „keretlegények” megtépve, megkarmolva jöttek vissza.¹⁷⁰

Major kérdésére, hogyan zajlottak a gyilkosságok, Rotyis már 11 fő kivégzésének leírásába kezdett bele. „Az áldozatokat felszólították, hogy tegyék le felszerelésüket és értéktárgyaikat, a kolhozban egy színbe vitték őket és elkezdtek lőni rájuk.” (Molnár Árpád saját eljárásában jelezte: úgy tudta, a muszosok számára előre megásták a sírokat is¹⁷¹.) Az elnök ezen a ponton megkérdezte, hogy „egyszerűen [...] megőrült[ek-e]”, vagy „szadizmus[ból]” cselekedtek-e, de Rotyis – a jegyzőkönyv szerint – érdemi választ nem adott. Major tovább firtatta: ha Haynal utasítást ad Tiszarovits agyonlövésére, azt is megtette volna? Rotyis igennel felelt. Major erre azt a – jogos – feleletet adta, hogy a törvénytelen parancsot a *Szolgálati Szabályzat* szerint is meg kell tagadni. Rotyis más, neki tulajdonított gyilkosságokat (Poltzer, Herzka, Gruber) viszont tagadott. A tárgyaláson Szívós azt állította, hogy Rotyis járt Haynalhoz, ő adta be a „halállistákat” is. Azt is mondta, hogy saját szemével látta, amint Rotyis zsidókat végzett ki, több

alkalommal is. Önmagát öt- vagy hatrendbeli gyilkosságban tartotta bűnösnek.¹⁷²

A vád koronatanúja, Kossa lehangoló teljesítményt nyújtott, hiszen vallomásában az áldozatok nevének részleges felolvasásán kívül érdemi információt nem tudott megosztani a néptörvényszékkel, elvégre nem is volt szemtanúja a gyilkosságoknak. Az egyetlen említésre méltó részlet az volt, hogy szerinte a tettesek loptak az áldozatok ruháiból. Meg kell jegyezni, hogy a tárgyalás után az MKP (Magyar Kommunista Párt) röplapot is adott ki, mely szerint „124 szakszervezeti vezető és szervezett munkás halálát megboszszulta a magyar nép”. Ez erős túlzás volt, és inkább a holokauszt zsidótlanítására való kommunista törekvést mutatta: az áldozatok jelentős részének a zsidóságán kívül semmilyen egyéb „bűne” nem volt, s a pártpropaganda is csak két nevesebb szociáldemokrata áldozatot tudott felmutatni. Hozzá kell tenni: egyikük sem volt sem „szakszervezeti vezető”, sem pedig „munkás”.¹⁷³ A teóriát, hogy a gyilkosságok során a legveszélyesebb kommunistákat ölték meg, cáfolja, hogy az egyik első áldozat Silberpfennig Júda (vesztéségi kartonján „Indel”, valószínűleg helyesen Júdel) vallásos cionista posztógyáros volt, akit Kossa emlékiratában is csak lenézően „kapitalistának” minősített. Silberpfennig meggyilkolását sokkal inkább egyes kerethonvédek baloldali antiszemitizmusa, antikapitalizmusa indokolhatta. Rotyis az idős gyáros halálakor megjegyezte, hogy felesleges volt megölni, mert egy ilyen gazdag embertől sokkal több zsákmányt várt, ám csak rongyokat szerzett.¹⁷⁴ A meggyilkoltak holmiját a gyilkosok minden alkalommal szétszortották maguk között.¹⁷⁵ Ez rámutat arra, hogy a gyűlölet, a hatalmi helyzet kihasználása, a gyilkolási vágy és a felsőbb utasítás mellett még egy szempont vezérelhetette a tetteseket: a hideg és az éhezés, vagyis a materiális előnyszerzés.

A tárgyaláson dermedtő hideg volt; a fennmaradt fotókon a résztvevők kalapban, kabátban ülnek a Zeneakadémián.¹⁷⁶ Tudósítások szerint az ítéletet Rotyis és Szívós szenvtelenül hallgatta végig; nyilván sejtették, mi lesz a végeredmény. Mind a kettejüket

halálra ítélték, ahogy Haynalt is, csak őt távollétében, míg Muray és Spóner ügyét elkülönítették várható kézre kerítésük miatt. Másnap, vasárnap az Oktogonra szállították a két elítéltet. Miközben Szívóst kiszállították az autóból, és elővezették, a tömeg állítólag ilyesmiket kiabált felé: „Adjátok elő a fiamat!” „Te gyilkoltad meg az apámat!” „Hol a testvérem?” Az ítélet-végrehajtóknak nem volt rendes kötelük, ezért a Hűség Házában talált spárgából sodortak egyet. Szívóst az egyik lámpaoszlop alá kísérték, kezét hátrakötötték, lábát összezsinegelték, majd feltették egy székre. A nyakán áthurkolták a kötelet, majd egy katona kirúgta a lába alól a széket. Major úgy emlékezett vissza, hogy a kötél Szívós súlya alatt elszakadt; erről a tudósítások nem írtak.¹⁷⁷

Szívós után Rotyis következett. A lapok szerint, amikor kiszállt az autóból, „a hangorkán most szinte megrázza a teret. [...] »Ne akasszátok fel, adjátok ki nekünk!« – követeli a tömeg. A levegőbe a botok százai emelkednek. Mindenki ütni akarna rajta, a rendőrök azonban megakadályozzák a tömeglincselést és így a nyomorult gyilkos akasztófára kerül és nem esik a nép dühének martalékaul.” Végül a holttestekre felíratot akasztottak: „Szemet szemért, fogat fogért! Így járnak a fasiszta gyilkosok.” A tudósítások és Major emlékezése ezen a ponton ismét eltért. A *Szabadság* szerint „furcsa színfolt tűnik fel a tömegben. A kavargó áradat ide-oda sodor egy tájékoztatlan nőt – [aki] nem tudván miről van szó – sajnálkozását fejezte ki az akasztás miatt. A tömeg az asszonyban az egyik gyilkos hozzátartozóját véli felfedezni. Már-már attól lehet tartani hogy a tömeg őt is meg akarja lincselni. A rendőrségnek csak a legnagyobb nehézségek árán sikerült elvezetni az asszonyt a tömegből”. Erről Major ugyan nem írt, ám arról igen, hogy a Rotyisékhoz hasonló kivégzések során „a nézők egyes rétegeinek magatartása és indulatkitörései az új antiszemitizmus feléledésének a csírait termelték ki”.¹⁷⁸ Rákosi viszont elégedett volt: február 11-én Debrecenben tartott beszédet, ahol külön méltatta a fővárosi néptörvényszék ítéletét.¹⁷⁹

A 101/1. sz. táb. munkásszázad 1942 júniusában indult Nagykátáról, vonulási útjuk – amennyire rekonstruálható – Kijev, Krutyec, Krasznoje, Veretyje, Novij Gran Hresztiki – utóbbi helyen huzamosabb ideig állomásoztak –, majd Popasznoje. A századparancsnok eredetileg egy Csányi nevű tiszt volt, őt váltotta rövid időre Toronyi Károly t. hadnagy, korábban a 101/10. és 101/11. táb. mu. századok parancsnoka, majd az összevont 101/1. és 101/3. századok parancsnoka, s végül ismét Csányi következett.¹⁸⁰ Az ügyben több kerettagot is felelősségre vontak, így magát Toronyit és vele egy perben Szlifka Istvánt és Szabó Gyulát, továbbá Fábián Lajost, illetve ismét egy perben Kele Mátét és Jánosi Károlyt. Más, a közelben állomásozó századok tagjait is bíróság elé állították, itt főleg Toronyi és Kele ügyével fogunk foglalkozni. Toronyi ügyében a fő vádpont az volt, hogy miatta kerültek ki a hóra a beteg munkaszolgálatosok a bunkerből, hiszen ezzel közvetve az összes „végelgyengüléss” halálesetért felelőssé lehetett tenni, míg Kelét szovjet állampolgárok legyilkolásával vádolták. Az ügy koronatanúja egy Sallai Elemér nevű korábbi bokszó, kommunista író volt, aki szenvedéseinek történetét több könyvben is megörökítette: a *Mozgó vesztőhelyben* és a *8000 kilométerben*, de részben muszos élményeiről szólt még a *Csűrhe* és a *-42 fok* is.

Sallai Salamon néven született a máramarosi Farkasaszon, aszsimiláns zsidó családba. Magyarországon könyvelésből tartotta fenn magát, később munkaszolgálatra hívták be, ahonnan 1942 decemberében megszökött, majd a Szovjetunióban partizánképzést kapott, és a Vörös Hadsereggel érkezett Magyarországra. A Szovjetunióban ideológiai képzését főleg Vas Zoltán és Gergely Sándor látták el, de Sallai részt vett Rákosi Mátyás és Farkas Mihály előadásain is. Emlékiratai megírására egyenesen Rákosi utasította, aki a kéziratot is látta, tőle származott a cím is, illetve a könyv 1943-as kéziratába Gergely Sándor szerkesztőként annyira belenyúlt, hogy néhány helyen közös kiadványukként szerepel.¹⁸¹ A kéziratból született a *Mozgó vesztőhely*, mely először 1945-ben jelent meg Moszkvában Saly Elemér néven, majd 1946-ban Budapesten Sala-

mon Elemér, s végül 1979-ben Sallai Elemér néven.¹⁸² A *Képes Figyelő* részletekben közölte le az írást, de reklámozta a *Szabad Nép* és más rendszerhű kiadványok is.¹⁸³ Sallai hazatérve azonnal a politikai rendőrség kötelékébe lépett, így egykori századparancsnokának és több kerethonvédnek a letartóztatásában és vallatásában is része volt, továbbá pereikben is tanúskodott. Szerepe meghatározó, hiszen később Sára Sándornak a Don-kanyarról szóló híres filmjében is láthatta a közönség, könyve pedig fontos és sokat idézett munkája a második világháborús és munkaszolgálatos emlékirat-irodalomnak.

Akárcsak Kossa könyvénel, itt is érdemes kiemelni, hogy egy egyébként kivételezett muszos írta meg az egyik leghírhedtebbé vált „halálszázad” történetét. Mint könyvében tisztázta, ő maga Kiss Barna parancsára a konyhán dolgozott a századnál, és „a keretlegénység is megkülönböztetetten viszonyult a szakácsokhoz. Hiszen velük mindenki jóba akar lenni”.¹⁸⁴ Erre utalt a Kele-János-perben is: „Engem a keretek nem ütlegettek, mert bizonyos kivételes helyzetem volt”.¹⁸⁵ A Toronyi-Szabó-Szlify-perben viszont már úgy emlékezett, Szlify kikötötte oly módon, hogy a két térde közé fárudat tett, kezét összekötözte, majd kidobta a hóra, miközben az anyját szidta. „Végre Salamon is jégre kerül”, mondta állítólag.¹⁸⁶

Az egész ügy egyik központi kérdése volt: vajon a mostoha körülmények vagy célzott gyilkosságok okozták a muszosok vesztét? A század „kerethonvédei” – így Jánosi Károly őrzetű, Fábian Lajos hadapród őrmester vagy Szlify István – nem tagadták, hogy a muszosokat megverték, kevesebb ételmet adtak nekik, megtagadták tőlük a fürdési lehetőséget, gúzsba kötötték őket, nem fűthettek, vagy éppen heccből vizet öntöttek primitív szállásaik kéményeibe, s tették mindezt beteg, legyengült, éhező és haldokló embertársaikkal.¹⁸⁷ A gyilkosságokat ugyan tagadták, ám nem lehet kétségünk afelől, hogy a muszos túlélők által előadott rémtetteknek legalább egy részét valóban elkövették. Tetteiket csakis beteges lelkiületű emberek kirívóan kegyetlen viselkedésének láthatjuk. Mindazonáltal a verések mellett egyéb szempontok is szerepet játszhattak. Sallai

voltaképpen már Toronyi perében beismerte, hogy „a századot már a rossz állapotban vette át, amit a hideg és szisztematikus éheztetés okozott, meg Csányi az előző parancsnok bűne”.¹⁸⁸ A *Mozgó vesztőhelyben* persze hozzátette, hogy Csányi „cigánylegény” volt,¹⁸⁹ igaz, a rasszista megjegyzésekből Toronyinak is kijutott, hiszen a 8000 kilométerben felidézte, hogy az előzetesben maga közölte a volt századparancsnokkal: „nem volt maga sosem magyar, maga sváb volt”.¹⁹⁰ Toronyi maga azzal védekezett, hogy bár szigorú volt, de a körülményekről nem tehetett, és senkit sem bántott személyesen. Sallai szerint viszont direkt dobálták ki a hóra a haldokló betegeket.¹⁹¹

A fentiekhez érdemes több megjegyzést is fűzni. Amennyiben a történet igaz – s a bunkerből való kidobálás tényéről mások is vallottak, pusztán a felelős személyében nem tudtak kiegyezni (lásd lentebb!) –, úgy nyilván súlyos bűncselekmény történt: a tettesek végső soron felelősek voltak azért, hogy a muszosok halálra fagytak, mivel nem biztosítottak számukra tisztességes téli szállást. Am higiéniai szempontok is szerepet játszhattak a bunkerek kiürítésében (melyek természetesen nem indokolják a kegyetlen eljárást, amennyiben az így történt). A bunkereket maga Sallai így írta le vallomásaiban, illetve könyvében: „A bunkereket, amiben laktunk, mi magunk csináltuk. Ezek tulajdonképpen földbe vájt gödrök voltak, amit kőróval béleltünk ki”. „Földalatti lakásunk kb. 10 m. hosszú és 4 m. széles lehetett. Ebben 40-en, de sokszor 50-an is voltunk. Az ajtaja egy csonttá fagyott pokróc volt.” Ha esett az eső, „gödreink megteltek vízzel”. A muszosok „a bunker falára pisiltek, a vödörig settenkedtek, és [ott] könnyebültek meg terhüktől”, majd „a vödör is eltűnt”, „gátlás nélkül végezték már egyesek szükségletüket a bunkert kettéválasztó árokban”. „A dög- és trágyabűzös, hányingert keltő levegőben nagyon nehezen aludtam el.”¹⁹²

A következő nagy kérdés az áldozatok száma. Sallai a Toronyival szembeni eljárás során azt mondta, hogy 200-an voltak, de ugyanezen per során máskor 100-120 főről beszélt, és az is elhangzott a szájából, hogy „a mi századunk 65 főből állt”, utóbbi irreális alacsony szám.¹⁹³ A többi tanú vallomása alapján megnyugtatóan si-

került tisztázni, hogy a század 214 fővel indult el. Máshol Sallai azt állította, 40 muszos „ukránbetegségben” (vérhas) hunyt el, illetve szerinte 30 embert az árkászok öltek meg.¹⁹⁴ Még különösebb volt, amikor tagadta, hogy bárki más életben maradt volna rajta kívül. Tóth Ruggiero Ödön perében azt állította, hogy „a 101/1., 2., 3. századból egyedül nekem sikerült visszajönnöm [...]”. Ez azt jelentené, hogy 641 munkaszolgálatos halt meg ezekből a századokból. Az állítás nyilván másnak is feltűnt a tárgyaláson – már csak azért is, mert a vonatkozó perekben túlélő muszosok tucatjai vallottak, köztük a neves író, Zsolt Béla –, de Sallai csak azért is megismételte: „csak annyit tudok mondani, hogy senki sem jött vissza a századból”.¹⁹⁵ Toronyival szemben azt is felhozta, hogy más századoknál nem lehetett ilyen embertelen bánásmódot tapasztalni: „másutt jobb volt a helyzet, így a 101/4. századnál, mely közelünkben volt, rendes téli szállásról gondoskodtak”.¹⁹⁶ A *Mozgó vesztőhely*ben viszont így írt: „a 101/4. század egy hónappal előbb jött ki a frontra, májusban. [...] Eddig harminc halottnál tartottak”.¹⁹⁷ Valószínűleg utóbbi volt igaz. Gerencsér Ferenc főhadnagy, a 101/4. század parancsnoka fertőtlenítette muszosait, és gyógyszert is adott nekik, ám százada így is 76 főt veszített. Elmarasztaló ítéletében a tényállás rögzítette, hogy ő nem bántotta a muszosokat, és fel sem merült, hogy a muszosokat kidobálták volna a hóra, mégis sokan meghaltak, Gerencsér pedig jogerősen 3 év fegyházbüntetést kapott.¹⁹⁸ Más századokban is fagytak halálra muszosok Novij Gran Hresztikiben, így a 101/5., 104/1., 104/3., 107/8., 107/9. sz. táb. munkaszolgálatos századokban és a 431. büntetőszázadban, noha arra, ami ezeknél a századoknál történt, Toronyinak nyilván nem volt semmilyen hatása.

A 101/1. századnak 97 fő vesztesége volt, ebből 45 fő hunyt el Novij Gran Hresztikiben Toronyi századparancsnoksága – november 2-től 30-ig – alatt, 47-en pedig Csányi parancsnoksága alatt. A veszteségszám igen magas, de a hasonló veszteségi számok Csányi és Toronyi alatt inkább azt mutatják, hogy az elhalálozásokban a kemény hidegnek, fagynak nagy szerepe volt (amellett, hogy a parancsnokoknak nyilván törődniük kellett volna a muszosok-

kal). A 101/4. század ugyanebben az időszakban 72 főt veszített, főleg Novij Gran Hresztikiben, a 101/3. század pedig 53 főt, ugyanitt, noha ennek a néhány századnak az állománya keveredett, „keretlegényeik” egymás muszosait is fegyelmezték, a források alapján életük néhány hétre annyira összefonódott, hogy történeteik nehezen elválaszthatók. Megjegyzendő, hogy a 101/3. század helyettes parancsnoka állítólag bizonyos Toronyi Gyula volt, ami – ha nem névtévesztésről van szó – eredményezhetett félreértéseket is a valamásokban.¹⁹⁹ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy más századok is hasonló veszteségi számokat produkáltak, mint a 101/1. század Toronyi parancsnoksága alatt.

A 101/1. századhoz kapcsolódó perek közül az egyik legkülönösebb Kele Máté kerethonvéd ügye. Az első pere idején 52 éves, szentmártonkátai születésű földműves, korábban a század őrmestere kétszer állt a népbíróság elé, miután az első ítéletet a NOT megsemmisítette. Első tárgyalásán – 1946 májusában – a koronatanú Sallai volt, aki ekkor még úgy vallott, hogy Kele a felelős több zsidó fagyhaláláért is: „Egy alkalommal nem engedte I. rendű vádlott [Kele] Eisenstetter Györgyöt a bunkerba menni. [...] Azt mondotta, hogy üljön le a konyha mellé, majd kap enni, s ez a munkaszolgálatos azután meg is fagyott”.²⁰⁰ Később tompított a kijelentése élén, hiszen a júniusi tárgyaláson már arról beszélt, hogy „a munkaszolgálatos, akit Kele Máté nem engedett be a konyhába, anélkül is megfagyott volna”. „Igaz az, hogy a hajnali órákban, amikor ki kellett vonulnunk, Kele Máté lopott ki embereket a menetoszlopból”. Futólag utalt rá, hogy „úgy rémlik, mintha I. rendű vádlott [Kele] ott lett volna a korotojaki kivégzésnél”.²⁰¹

Erre a tömeggyilkosságra érdemes részletesen is kitérni. A vádlottak sem tagadták, hogy Korotojagnál (ma: Oroszország) néhány tucat partizángyanús egyént végeztek ki a Magyar Királyi Honvédség katonái. A tettesek azonosítását a megvizsgált források nem tették lehetővé. Kele mindössze annyival érvelt tárgyalásán, hogy ő csak a holttestek eltemetésében vett részt munkaszolgálatosaival. Sallai a *Mozgó vesztőhely*ben részletesen és szemléletesen írta le a bor-

zasztó tömeggyilkosságot, melyet ő augusztus 15-re datált: „Az erdő szélén [...] hatvannyolc [...] szovjet állampolgár – nők, férfiak, néhány kamasz – állt a mélyedésben. Szemben: szakasznyi csapatcsendőr sorakozott fel [...]. A tűzparancsra kaptam fel a tekintetem. [...] A szerencsésebbek nyomban meghaltak, aki nem kapott halálos sebet, feltápáskodott [...] mintha [...] kér[ne] még egy kicsit abból az ólomból. [...] Egy ilyen »telhetetlennek« nekiugrott zsoldáros őrmesterünk [Kele], és pisztolya teljes tárát közvetlen közlőre a fejébe eresztette. Teljesen szétmállott a szovjet ember feje. Az őrmestert megcsapta a vérgőz, újra töltött, és vakon lödözött az itt-ott még fetrengő haldoklókra. Tizenöt év körüli gyermek tápáskodott fel, kikapáskodott nagy kínlódva a mélyedésből, s négykézláb az erdőnek tartott. Egy csendőr utánaballagott, és két kézre fogott puskájának tusával verte szét a fejét. Hallottam: reccsent a gyermekkoponya. [...] Egy hatvan körüli [...] bácsika közeledett. [...] Négy nagydarab csapatcsendőr kísérte. [...] »Tűz!« Zsoldáros őrmesterünk is lőtt egyet a pisztolyával. Az öreg eldőlt. [...] Ránk meredtek a szuronyos puskák, amikor gépiesen ástuk ki az agyagos, homokos földet, és eresztettük a gödörbe a még meleg, itt-ott rángatózó testeket is. [...] »Le kell őket is lőni mind!« – ordított vértől részeg őrmesterünk. »Is-tentagadó kommonisták ezek is!« [...] Ha a tűzér zászlós nem fékezi meg a csendőröket, velünk is végezhetek volna.»²⁰²

A szöveg több szempontból is figyelemre méltó. Nem csak a megörökített barbár mészárlás és gyermekgyilkosság miatt, hanem Kele szerepének eltérő leírása, voltaképpen nevének elhallgatása okán is. A *Mozgó vesztőhelyben* Sallai egyszer sem írja le Kele nevét, végig „zsoldáros őrmesterként” utal rá, s ha az ember nem olvassa el a 8000 kilométer című könyvét, ahol feloldja az utalást, ki sem derül a „zsoldáros” kiléte.²⁰³ Kele a szöveg szerint több haldoklóval is végzett, továbbá agyonlőtt egy idős férfit, és utasítást is adott a munkaszolgálatosok kivégzésére, melyet szerencsére nem teljesítettek. Ezt Sallai 1945. júliusi, Kele ügyében tett nyomozati szakaszi vallomásaiban megerősítette: e szerint legalább egy civilt „ő lőtt agyon”.²⁰⁴ 1945-ben tehát még úgy emlékezett, hogy Kele véreskező

gyilkos volt, 1946-ban viszont már csak talán ott volt korotojaki erdőben. Könyvében továbbá egyértelműen felelőssé tette Kelét azért is, hogy Eisenstadter és Bauer Miklós muszosok halálra fagytak,²⁰⁵ amire fentebb már úgy utalt, hogy Eisenstadter amúgy is megfagyott volna, Bauer neve pedig fel sem merül.

Kele ügyének újratárgyalásán Sallai újra változtatott az elbeszélésén. A per során – 1947 februárjában – Kele eleve úgy vallott, hogy ő segített Sallainak megszökni a munkaszolgálatból.²⁰⁶ Ez érdekesítő újdonás volt, hiszen a *Mozgó vesztőhelyben* szó sincs róla, hogy Sallai egy „keretlegény” segítségével szökött volna meg. Megdöbbentő módon azonban Sallai igazolta a tárgyaláson, hogy valóban Kele segített neki megszökni, itt tehát egy olyan részlet jelent meg, amit sem 1945-ös könyvében, sem 1945-ös, sem 1946-os két vallomásában nem idézett fel, pedig nem érdektelen momentum, hogy a terhelt mentette meg a koronatanút a szinte biztos haláltól. A gyilkosság történetét most már így mondta el: „Kele Máté vezetésével húsz munkaszolgálatos lett kivégzelve az előttünk kivégzett 67 partizán elföldelése végett. A partizánokat egy löszert hordó század végezte ki. Ekkor úgy emlékszem, utólag hoztak oda egy elfogott embert s ennek az embernek az agyonlövésében Kele Máté is részt vett. A két-három méterre álló emberre ugyanis Kele Máté több lövést adott le, rajta kívül azonban mások is lőttek erre az emberre. Az eset után Kele dicsekedett, hogy azt a pisztolyt elviszi magával emlékebe.” Ehhez pontosításképp hozzátette, hogy pusztán „valószínű”, hogy egy szovjet állampolgárt eltalált, de nem biztos. Sallai tehát most már abban sem volt biztos, hogy Kele egyáltalán bárkit eltalált – azaz az őrmester a tömeggyilkosból, aki a muszosokat is ki akarta végeztetni, potenciálisan ártatlan, levegőbe lövő katonává avanszált. Korábbi emlékezése tükrében teljességgel érthetetlen volt Sallai következő megjegyzése: vádlott „rendes ember volt, úgy-hogy ő rá nem is tudok haragudni”.²⁰⁷

A népbíróóság végül életfogytiglan tartó kényszermunka-büntetésre ítélte Kelét, részben Sallai vallomása alapján, noha szovjet állampolgárok tömeges legyilkolásáért és a két megfagyott munkaszolgálatos

haláláért nyilván sokkal súlyosabb büntetést kellett volna kapnia.²⁰⁸ Kele végül az utóbbi büntett alól is feloldozást nyert, hiszen 1983-as, Zsadányi Oszkárnak adott interjújában Sallai már úgy emlékezett, hogy még csak nem is Kele felel azon gyilkosságokért, amikor a muszosokat nem engedték felállni a hóból: „az árkászok nagyon előzékenyek voltak, ha valaki nagyon elfáradt, megengedték, hogy leüljön a hóba, csak felkelni nem engedték meg. Sajátságos módja a kivégzésnek!”²⁰⁹ A büntetést viszont Kele nem ülte le teljes egészében, ugyanis 1958 nyarán kegyelmi kérvényt nyújtott be, amit pozitívan bíráltak el anélkül, hogy bármilyen érdemi indoklást adtak volna. Kele még az év őszén szabadult s hazatért Szentmártonkátára. 1970-ben hunyt el.²¹⁰

A Sallai által festett kép 1943 és 1947 közötti megváltozásának minden bizonnyal Kele Toronyi Károly perében tett, 1945. július 7-i vallomáshoz lehet köze: „Tudomásom van arról, hogy a századból többen meghaltak. Azt is tudom és láttam, hogy a munkaszolgálatosok bunkerja előtt feküdtek hullák. Toronyi parancsára hozták ki az embereket a bunkerból.”²¹¹ A vallomás különösen nagy súllyal esett latba, hiszen ezúttal nem egy munkaszolgálatos, hanem egy „keretlegény” tett terhelő vallomást a századparancsnokra, akit végül részben Kele vallomása alapján ítélték halálra.²¹² Sallai nyilván tudhatott a Kelével kötött vádalkuról, hiszen saját elmondása szerint nem csak Toronyi, Szlifka és Kele kihallgatásában vett részt, de még a vádirat megszövegezésében is, melyet részben a könyvére alapozott a népügyész, Fenesy Ferenc.²¹³ Kele politikai rendőrségi vallomásán a július 16-i dátum szerepel, ám az eleve egy hamisítvány, hiszen nem rögzítette Sallai jelenlétét, mint kihallgató rendőrt. Sallai azt állította a 8000 kilométerben, hogy még az előtt letartóztatták Kelét, hogy a Toronyi-tárgyaláson vallomást tehetett volna.²¹⁴ Kele anyagában feketén-fehéren benne van, hogy július 7-én vették őrizetbe, s hogy a népügyészségről vitték át a fogdába. Utóbbi azért is fontos, mert az anyagában nem található jegyzőkönyv arról, hogy miről beszéltek előtte a népügyésszel, pedig az ilyesmirel mindig vesznek fel jegyzőkönyvet.²¹⁵ Kelét nem eskették meg a Toronyi-tárgyaláson, ami azt

jelozte, hogy a vallomását hitelesnek tartották – igen nagy megelőlegezett bizalmat feltételez ez egy volt „keretlegénnyel” szemben.²¹⁶ A vádalkuról szóló feltételezésünket erősíti, hogy Sallai a következő megjegyzést tette a Toronyi-per kapcsán: „Ezek legjobb barátait is bemártanák”.²¹⁷ Meglehetősen árulkodó, hogy Kele nyomozati kihallgatási összefoglalójába a készítők odaírták: „a félelemtől reszkető ember”.²¹⁸ Kelén kívül egyetlen kerettag sem emlékezett vissza arra, hogy Toronyi az itt tárgyalt utasítást adta volna, dacára annak, hogy – éppen mint a 401. század esetében – saját magukat mentették volna, ha felsőbb utasításra hivatkoznak.²¹⁹

Toronyi kapcsán a *Mozgó vesztőhely* egy különálló gyilkosságról is beszámolt, noha mint már utaltunk rá, perében Sallai azt állította, személyesen nem vett meg senkit. Ám a könyv szerint miután Szabó Andor muszost agyonverte a keret, „a zajra Toronyi hadnagy és Fábián hadapród is kiszaladt. A még mindig üvöltöző keret urakhoz a sor végén álló Ganzfried [sic!] volt a legközelebb. [...] Lapátokkal, csákányokkal, hasonló módon verték agyon őt is. A meglepett ember sikoltani sem ért rá, tömpán, nyögve elbukott. Vége lett”.²²⁰ A két gyilkosság nem történhetett ugyanazon a napon, Szabó vesztésgkartonját napokkal hamarabb, november 30-án állították ki, míg Ganzfried Hermann december 2-án hunyt el, s ekkor Toronyi már nem volt a századdal.²²¹ Sallai más gyilkosságok kapcsán is elmentmondásba keveredett. Szabó Gyula, ekkor 42 éves, felsőrajki származású kovácsségéd, korábban a 101/3. sz. táb. munkásszákad szakaszvezetője először 1946-ban állt a népbíróság elé. A 101/1. és a 101/3. táb. munkásszákad ugyanott volt elszállásolva, „ügyszólván egymás közt éltünk” – emlékezett vissza Sallai, aki ekkor még rövid vallomást tett Szabó tárgyalásán: „Konkrétan nem tudok róla semmit” – mondta.²²²

Szabó Gyula szakaszvezető ügyét 1949 novemberében a megszűnt budapesti népbíróság jogutóda, a Budapesti Büntetőtörvényszék tárgyalta újra, és Sallai ismét tanú volt. Ekkor már két oldalon keresztül vallott Szabó tetteiről. Mint állította, Szabó *naponta* öt-hat embert vert agyon lapáttal, kalapáccsal, ő volt a századnál a legkegyetlenebb

kerethonvéd. Az ellentmondás nem kerülte el a védő figyelmét, aki rá is kérdezett a tárgyaláson a vallomások közti különbségre. Sallai a jegyzőkönyv szerint nem szolgált épkezláb magyarázattal: „Nem tudom, hogy az előző tárgyaláson miért csak általánosságban vallottam, és hogy miért nem említettem részleteket.” A nyilvánvalóan hamis tanúvallomás nem zavarta különösebben a Kiss Endre által vezetett tanácsot, mely a tényállás megállapításához Sallai vallomását is figyelembe véve négy év kényszerszermunka-büntetésre ítélte jogerősen Szabót. Előzetesben és börtönben töltött idejéből semmit sem számítottak be, dacára annak, hogy már 1945 óta előzetesben volt.²²³ Toronyi perében Sallai azt is közölte, hogy az árkászok áldozatai között volt Blum Ede, a *Népszava* munkatársa.²²⁴ Két könyvében viszont Blumot nem egy árkász, hanem Fábián „keretlegény” veri agyon.²²⁵ Sallain kívül más tanúk nem emlékeztek Fábián szerepére a Blum-gyilkosságban, s bár Fábián halálbüntetést kapott, ítéletének tényállása nem is említi az esetet.²²⁶

A 101/I. század egyik kerethonvédjének, Jánosi Károlynak a perében védője, Bán Imre ügyvéd – maga is a munkaszolgálat túlélője – részleteket olvasott fel Sallai *Mozgó vesztőhelyéből*, bizonyítandó a tanú elfogultságát. Jánosi az egyező vallomások tükrében valóban több muszos meggyilkolásáért felelt, s halálbüntetést kapott, melyet végre is hajtottak. Ám Bán, akit a tárgyaláson dühös nézők majdnem megvertek sajtóhírek szerint, rátapintott valami lényegesre.²²⁷ A *Mozgó vesztőhelyben* Sallai több helyen is Toronyi meggyilkolásáról fantáziált: „Gyakran arra gondoltam: tudnék ölni, embert ölni [...]. Ha csákányt emeltem, s nagyot csaptam a jeges földre, Toronyi fejére gondoltam.” Illetve így fogadkozott: „Akasztófára juttatom Toronyiékát [...]!” Bosszúszomját nem is titkolta: „Eddig a szerelmet tartottam a legerősebb érzésnek. [...] De most már rájöttem, a bosszú mindennél erősebb! Egyre csak azért lihegtem, fáradhatatlanul ebben a szörnyű orosz télben”.²²⁸

Könyvében a bosszúállást világosan összekötötte a háború utáni számonkéréssel. Sorait érdemes részletesen idézni: „Egy köralakú, óriási amfiteátrum áll. Hol is? Nagykátán? Pesten? A Vérmezőn? Porond-

ja homok. Nyakig temetve a homokba: [...] Toronyiék [...] s a »magyar királyi honvéd vezérkar«. Élünkön a kormány s a lovas tengerész. A tribünökön bajtársaim családtagjai ülnek. Kezemben a század névsora. Egyenként olvasom a neveket. Ahány név, annyi kiló hangya, jó kis vörös, mérges hangyácskák. [...] Hangyácska, amely csíp, eszik és rág. Csontig. Lerág mindent szépen tisztán, takarosán, húst. De nem egyszerre ám! Hohó, azt nem! Ha már rágtak egy ideig, vizet rájuk. Én, személyesen, mindegyik fejre egy vödörrel. A hangya után tetűt rájuk: Egy marék jó fajtájú tetűt. Majd én markolok értük a zsákba. [...] A tribünön teleszkópok lesznek az apa, anya, feleség, gyermek – az agyonvert, agyonlőtt, halálra éheztetett munkaszolgálatosok családtagjai előtt. Hadd figyeljék kedveseik tetűinek rajzását. Remek! Remek! Filmre vétetem a jelenetet. Lesz egy kis gépem. Minden reggel és este levetítem magamnak. Szépen, lassítva. Ez lesz az imádságom! A reggeli és esti imádságom! Barátokat hívok majd ehhez a szertartáshoz.”²²⁹ Ennek tükrében érdemes rögzíteni, hogy Sallai Toronyi perében „érdektelen tanúként” szerepelt.²³⁰ Kele sorsáról már beszámoltunk; még egy Gáspár István nevű honvédet a századtól felmentettek terhelő vallomások hiányában. Toronyit, Fábiánt és Jánosit végül felakasztották. A többi századtól: Tóth Ruggierót felakasztották, Gerencsér jogerősen három év fegyházbüntetést, Kreskai József János tíz év fegyházbüntetést, Szabó pedig négy év kényszerszermunkabüntetést kapott. Sallai rendőrségi karrierje után a honvédség szolgálatába állt alezredesként. 1952-ben a Magyar Néphadsereg Vezérkar Szabályzat-szerkesztő Csoportfőnökség Hadtörténelmi Osztályának vezetője, egyben a *Hadtörténelmi Közlemények* főszerkesztője lett, működése alatt Lenin portréja és Rákosi beszédei is helyet kaptak az egyébként nívós tudományos folyóiratban. 1959-ben az MTA-n adott elő arról, hogy a Horthy-rendszer „sovinizmusának, nacionalizmusának” maradványait fel kell számolni, mert ezeknek „eredményeképpen az [1956-os] ellenforradalomban olyan sikerrel tudtak jószándékú embereket is csatasorba állítani”.²³¹ 1983-ban hunyt el.

A 401. büntetőszázadban beteges sorozatgyilkosok irtották társaikat, a 101/1–3. tábori munkásszázadokban pedig gyilkosságok, a hideg és a hanyagság szedte áldozatait. A legborzasztóbb történet azonban kétségkívül a szekszárdi 104/5–7. tábori munkásszázadok története volt. Dacára annak, hogy a három század hatalmas veszteségeket szenvedett el, az ottani események nincsenek benne annyira a második világháborút és a holokausztot érintő közlemékezetben, mint az előbbieket: a túlélők nem adtak közre emlékiratokat, s történetüket senki sem akarta megfilmesíteni vagy színdarabot írni belőle. Pedig a három szekszárdi muszos század történetére sokkal inkább illenek azok a jól ismert jelzők, melyekkel a munkaszolgálatot jellemezni szokás („halálszázad”, „mozgó veszthely” stb.).

A 104/5., 104/6. és 104/7. tábori munkásszázadokat 1942. április 16-án állították fel mozgósításkor. Előbbi a 12., a többi a 10. könnyű hadosztályok alárendeltségébe került.²³² A 104/5. század parancsnoka Szalai István t. főhadnagy volt, akit később Kauschký György t. hadnagy váltott, a 104/6. század élén Bánky Elemér zászlós, a 104/7.-én pedig Dunst Károly zászlós állt. A századok egységesen 216–216 munkaszolgálatossal és 22–22 fős kerettel indultak el. E századokba Somogy, Tolna és Baranya vármegye 30 év alatti zsidó fiataljait hívták be. Kerethonvédjeik mezőgazdasági vagy gyári munkások voltak, a tiszthelyettesek között jegyző, gimnáziumi tanár, terményhivatali felügyelő és ügyvéd is akadt. A három században érdekes módon több büntetett előéletű egyén is szolgált,²³³ a legsúlyosabb ügy nyilván Kurucz János szakaszvezető, konzervgyári munkás nevéhez fűződött, aki gyilkosságért – menyasszonyát szúrta agyon – egyszer már 10 év fegyházbüntetést kapott s részben letöltött. 1942. május 30-án indultak el Szekszárdról – a vonatúton állítólag a *Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország* c. revíziós nótát énekelték a muszosok –, a júniusi, resicai kivagonírozás után pedig hatheti gyaloglás következett a tűzvonalhoz, ahol a 10. könnyű hadosztály alárendeltségében dolgoztak.²³⁴ A 104/6. század egy ideig lemaradt Puhovónál, a 104/7. pedig '42 októberétől favágási munkálatokat végzett egy hónapra át az Osztrogozsszk környéki erdőkben. A 104/5. és a 104/7.

század '42 szeptemberében Dolzsikban, a 104/5. és a 104/6. decemberben Liszkijben találkoztak.

Lényegében mind a három századról elmondható, hogy hatalmas veszteségeket szenvedtek ezen időszak alatt: a 104/5. század '42 júliusa és '43 januárja között 180 fő veszteséget jelentett (178 nap alatt napi 1,01 áldozat), a 104/6. század 146 főt '42. szeptember 11-e és december 16-a között (96 nap alatt napi 1,52 áldozat). A 104/7. században pedig a jelentések szerint 37 fő halt meg (107 nap alatt napi 0,3 áldozat), ám hozzá kell tenni, az utóbbi század veszteségkartonjai nagyon hiányosak. Az előbbi két század esetében, amelyknél a veszteségkartonok túlnyomó többsége fennmaradt, pusztán a lejelentett veszteségek alapján 75%-os halálozási arányt láthatunk, ami kiugróan magas szám a keleti fronton szolgáló munkaszolgálatos századok esetében.

Nem számítva a vádemelés nélkül lezárt nyomozásokat és a Szovjetunióban lefolytatott katonai bírósági eljárásokat, a szóban forgó századokban elkövetett bűncselekmények kapcsán legalább 41 személyt vádoltak meg, vagyis többet, mint a 401. és a 101/1–3. századok esetében összesen. Szükségszerűen a legkirívóbb és a fennmaradt dokumentumokból legjobban megismerhető gyilkosságokra és tömeggyilkosságokra fogunk koncentrálni, azt is jelezve, hogy a három szekszárdi század teljes történetének feldolgozása továbbra is várat magára. Az itt tárgyalt ügyek a következők: a 104/5. században Gáspár József munkaszolgálatos meggyilkolása, ugyanezen századnál a scserbakovói tömeges kivégzés, s végül a 104/7. századnál a vavluki, majd az Osztrogozsszk környéki erdőkben történt három tömeggyilkosság. A fenti esetek feltárását megkönnyíti, hogy a tettesek egy része még a tárgyalóteremben sem tagadta a gyilkosságok megtörténtét és abban való részvételüket, s azt sem állították, hogy az előzetesben megkínózták volna őket. Voltaképpen az összes vonatkozó per kapcsán csak egyetlen vádlott állította, hogy megverték az előzetesben.²³⁵ A tettesek és tettestársak vallomásai különösen értékesek történeti szempontból, hiszen betekintést engednek a munkaszolgálatosokat lemészároló kerethonvédek és honvédek motivációiba, önképébe és – némileg – lelkivilágába is.

Gáspár József jogászhallgatót (veszteségi kartonján tévesen „dr.”), a 104/5. század muszosát 1942. július 25-én gyilkolták meg Puhovónál. A három században nem ez volt az első gyilkosság. Gottlieb Károlyt, a szomszédos 104/6. század munkaszolgálatosát Prónyi József honvéd, civilben földműves, Bánky századparancsnok utasítására már június 19-én, Csernyigovnál agyonlőtte, miután a muszos lemaradt. A gyilkosságnak ugyan nem volt szemtanúja, ám más honvédek ott találták Prónyit a tett helyszínén, aki nem tagadta a tettét. Később Prónyit Kaposváron állították népbíróság elé gyilkosságért, amelyért jogerősen 15 év kényszermunkát kapott. Prónyit egyébként még a fronton felelősségre vonták a tettért, egy hadbíróság kényszermunka-büntetésre ítélte, amit nevetésesen könnyű körülmények között (állatok őrzése) töltött el.²³⁶ Mindenesetre az ügy mutatja, hogy az első gyilkosságoknak még következményeik voltak a legbrutálisabb századoknál is, később már nem tapasztalni ilyen hozzáállást.

A második gyilkosság áldozata Gáspár volt, állítólag ez a különálló gyilkosság is a századparancsnok, esetünkben Szalai parancsára történt. A tettes Kurucz János, tette idején 36 éves szakaszvezető, civilben szigetvári konzervgyári munkás volt. A történetekre Kurucz úgy emlékezett vissza minden kényszer nélkül tett vallomásaiban, hogy Szalai századparancsnok Gáspár politikai kapcsolataival indokolta a gyilkosságot, miszerint a „befolyásos” zsidót „el kell tenni láb alól”. A Puhovóba tartó vasútvonal mellett Kurucz szándékosan lemaradt a menettől Gáspárral, ám ekkor – egy különös, sorsfordító véletlen folytán – váratlanul előkerült a bokrok közül Breuer Ferenc munkaszolgálatos: mint állította, vízért tért le az útról. Hárman folytatták útjukat, mígnem eleredt az eső, és behúzódtak néhány lombos fa alá. Gáspár kiterített pokrócára ült le, Breuer pedig Gáspár jobb oldalán egy fatönkön kuporgott. Kurucz Gáspár bal oldalán állt, tőle 5-6 lépés távolságra, az eső ellen sátorlapját terítette a vállára. „Ekkor jutott az eszembe, hogy Gáspárral végezzek. Kb. 5-6 lépésre voltam tőlük, fegyverem csőre volt töltve, a zárócsapot csendben kinyitottam, két lépést tettem feléjük és [...]

fejbe lőttem Gáspárt. [E]z a golyó keresztül ment Breuer nyakán is úgy, hogy mind a ketten eldőlték. Breuer jóval alacsonyabb volt Gáspárnál, mert nálam is alacsonyabb volt, és bár Breuer ekkor egy fatönkön ült, még mindig alacsonyabb volt és Gáspár jobb oldalán foglalt helyet. A golyó Gáspár bal halántékánál ment be és a jobb halántéka alatt jött ki úgy, hogy a golyó iránya felülről lefelé rézsztos volt. Ugyanez a golyó hatolt be Breuer bal füle alatt a nyakánál és valahol a jobb oldalán alul jött ki.” Kurucz ott hagyta a két testet, és visszaindult a körletébe, ahol Szalai biztosította, hogy „nem baj, hogy Breuert is agyonlőttem. Akkor csomagot kapott és megkínált két süteménnyel és egy kis konyakkal”.²³⁷

A keleti fronton számos igazságtalan, kegyetlen és borzalmas gyilkosság történt a második világháború során, a Gáspár-ügy azonban más volt, mint a többi. Közbeszólt egy újabb különös véletlen: Breuer ugyanis nem halt meg, csupán megsérült a golyótól. Mind ezt Kurucz is megerősítette: Hütter Gyula honvéddel másnap reggel „el is mentünk, de csak Gáspárt találtuk ott. [É]n megástam Gáspár ásójával a sírt, [...] azután Gáspár holttestét belefördítettem az árokba, köpenyével betakartam a fejét, hogy föld ne érje és ráhúztam a földet. Gáspár ásóját is a bokros részre dobtuk, és Gáspár minden szerelvénye pokróccal együtt ott maradt a bokros részen”.²³⁸ Breuer néhány órával a gyilkossági kísérlet után magához tért, civilek juttatták el a legközelebbi magyar álláshoz, onnan hadikórházba utalták, majd hazatért Magyarországra, ahol többeknek elmesélte a történetét. Kurucz nyilván nem tudta, hogy amikor meghúzta a ravaszt, egy olyan szövevényes és súlyos ügyet indított el, mely végső soron a teljes Magyar Királyi Honvédség megítélésére kihatott, s az egyik legfontosabb, honvédségi vezetővel szembeni koholt perben is kiemelt szerepet kapott. A fenti ügyre még vissza fogunk térni, ám előbb fel kell tárni a szekszárdi századoknál történt többi gyilkosságot, tömeggyilkosságot. Kurucz saját tárgyalásán Gáspárral együtt legalább hat munkaszolgálatos meggyilkolását és még tizenegy kivégzésében való részvételét vallotta be, ám ezzel együtt is csak „kispályásnak” számított a századnál, hiszen nyomá-

ba sem ért a Szalai századparancsnokot váltó beteges hajlamú, szadista és antiszemita tartalékos hadnagynak, Kauschky Györgynek.

Kauschky György Konrád szegedi születésű, tettei idején 33 éves újbudai bornagykereskedő volt. Fiatalon hosszútávú futó bajnok volt, később állítólag zűrös kereskedelmi machinációkból gazdagodott meg, és szerzett magának zsidó haragosokat – egyesek ezzel magyarázták erős antiszemitizmusát. 1932-ben vonult be tényleges szolgálatra, részt vett a felvidéki, erdélyi és délvidéki bevonulásokban. 1942. július 26-tól '43. március 4-ig szolgált a keleti fronton, ahonnan súlyos betegséggel került kórházba, fél éven át lábadozott. '43-ban I. o. Tűzkeresztet kapott.²³⁹ Kauschky századánál gyilkosságokért és tömeggyilkosságokért is felelt, s bár nevét nemigen tartja számon a történelmi közemlékezet, kétségtávol az egyik legsötétebb figura volt a honvédség és a holokauszt történetében. Kauschkynak több olyan vonása is volt, melyekből egy beteges sorozatgyilkos alakja rajzolódott ki. Az alá beosztott egyik keret „vérengző, szadista, abnormális emberként” jellemezte,²⁴⁰ míg más arra utalt, hogy a keretet is „terror alatt tartotta”.²⁴¹ Még árulkodóbb Ijász Henrik karp. honvéd számvivő megjegyzése, aki szerint „egy alkalommal a kék-zöldre vert must [sic!] Kauschky, nyilván szadizmusból, lefényképezte”.²⁴² Az erőszakos tetteikről való fotókészítés, illetve egyéb – nem napi használatra szolgáló – tárgy, testrész, „trófea” gyűjtése a szadisztikus pszichopata (esetleg parafíliával társuló pszichopátiában szenvedő) sorozatgyilkosok jellemzője, mely később emlékezésre, a tettek „újra, élésére”, vagy akár szexuális öröm szerzésére is szolgálhat. Utóbbi megállapítást erősítheti, hogy több „keretlegény” is utalt Kauschky állítólagos homoszexualitására, mely összefügghet a megvert férfitestekhez, illetve holttestekhez való vonzódásával. Eközben tény, hogy a legtöbb sorozatgyilkos szeretné, hogy büntetéseit valamiképp vele azonosítsák, ezért hagy például kézjegyet a helyszínen vagy levelezik a hatóságokkal – vagy éppen fotókat készített magáról áldozataival.²⁴³

Viselkedésében az ideológiának is szerepe lehetett. Fennmaradt a levele, melyet 1942. szeptember 24-én – négy nappal a scserbakovói tömeges kivégzés után – írt Simsay Lajos Vilmos alezredesnek, később külügyi osztályfőnöknek. Nemcsak levelének cinikus, dehumanizáló nyelvezete megdöbbentő („Bánky[yal] közös a jókedv a tömeges légyhullás miatt”), de utal szélsőjobboldali elkötelezettségére, kapcsolataira, amikor Endre László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispánt, később a német megszállás alatt a deportálásokért felelős belügyi államtitkárt emlegeti: „Sok Endre Laci kellene!!! Vagy pedig ő jobb pozícióban”.²⁴⁴ Tárkányi Ernő szekszárdi vezetőbíró – akit még a Horthy-rendszerből örökölt a népbíróági rendszer – több olyan perben is elnökölt, ahol előkerült Kauschky levele. Ítéleteiben a hadnagy „egészen ördögi perverz” kegyetlenségét osztorozta, ám igazán akkor találta fején a szöveget, amikor a „bomlott agyú emberi fenevadról” megállapította, hogy „ezen kívül telítve volt a legtúlzóbb faji gyűlölettel is”.²⁴⁵ Eltekintve a dehumanizáló jelzőktől, melyek nem segítik a büntettek megértését, a bírónak nyilván igaza volt abban, hogy Kauschky tetteihez nemcsak az antiszemitizmus, de a „perverz”, „bomlott agy” (parafíliával társuló pszichopátia) is szükséges volt.

Kauschky Simsaynak írt levelében büszkén újságolta, hogy „az én létszámom a 215-ről 139-re csökkent”. A századnál történeteket nem lehet pontosan feltárni. Viszonylag sokat tudunk azonban az 1942. szeptember 20-i scserbakovói kivégzésekről, melyeknek során a 10. könnyű hadosztály parancsnokság tábori bírósága mint rögtönítélő bíróság H.74/42. számú ítéletével a 104/5. sz. tábori munkásszázad állományába tartozó 24 munkaszolgálatost szökésre és zendülésre szövetkezés büntette miatt agyonlövessel végrehajtandó halálra ítélte egy nyilvánvalóan jogsértő eljárásban. Az ügy háttere, hogy augusztus 20-án – nem sokkal azután, hogy Kauschky átvette a századot – két felvidéki (máshol máramarosi) származású ortodox zsidó, Herzl Simon és Fröhlich Andor megjelent Kauschkynál és bejelentette, hogy a század közel harminc tagja a keret kiirtására szövetkezik, valamint arra, hogy átszöknek az oroszokhoz. Ez még önmagában

nem teljesen életszerűtlen, és motiválhatta is a munkaszolgálatosok érthető – és jogos – önvédelmi reflexe is. Az már kétségesnek tűnik, hogy valóban olyasmit terveztek, hogy „a keresztényeket ki kell irtani”, s hogy ha átszöknek, „ott egész biztosan népbiztosok lehetnének és kellő alkalommal majd az oroszokkal Magyarországra visszatérve uralomra kerülhetnének”.²⁴⁶

A feljelentést Herzl azzal indokolta, hogy hallgatásával nem akart bűnrészesé válni és büntetést kapni, illetve mert vallásos érzületével ellenkezik a terv. Szeptember 2-án Kauschky írásbeli jelentést készített arról, hogy előző nap ő és kerethonvédjei hét muszost agyonlőttek, mert az egyikük a lapátjával meg akarta ölni őt. A jelentésben rögzítette, hogy a merényletet azért sikerült megakadályozni, mert Herzl figyelmeztetése folytán fokozott óvatosságra intette a keretet. A következő napok egyikén Kauschky jelentette, hogy leleplezte az összeesküvést. A vádlottakat szeptember 19-én kísérték Scserbakovóba, az ügyben a két zsidó feljelentő mellett Vesztergombi Ferenc kerethonvéd volt az egyik tanú. Azt, hogy miképpen folyt le a rögtönítélő bírósági eljárás, nagyrészt a Rivészy Józseffel szembeni pécsi és a Vesztergombival szembeni szekszárdi népbírósági per irataiból tudjuk.

A főtárgyaláson Rivészy százados, a 10. könnyű hadosztály vonatparancsnoka volt az elnök, Korom Béla őrmester a jegyzőkönyvvezető és dr. Rihmer József zászlós a védő. A muszosokat egy iskola udvarán őrizte a keret. A tárgyalás reggel 7-kor kezdődött, az ítéletet 15-kor hirdették ki, 17-kor pedig már lezajlott a kivégzés is. A muszosok azzal védekeztek, hogy a kérdéses időpontban nem is voltak egy helyen, nem beszélhettek össze. Mások szerint viszont a vádlottak nem szólalhattak meg a saját érdekükben. Az ügyben Kauschky is tanú volt, s arról beszélt, hogy egy törött ablakon keresztül maga is hallotta, hogy a muszosok összeesküvésről beszélnek, továbbá felidézte, hogy merényletet kíséreltek meg ellene. Az ügyben Vesztergombi, Klézli József keret és Bánky századparancsnok is Kauschky szavait támasztotta alá. A következő tanúk Herzl és Fröhlich voltak, egyesek szerint a Tórára, mások szerint a Talmud-

ra eskették meg őket. A két ortodox zsidó fenntartotta vallomását. A négy bíró és Rivészy egyhangúan szavaztak a bűnösség kimondása, a halálbüntetés és a golyó általi halál mellett, ugyanakkor kegyelemre javasolták a vádlottakat – így tett Rivészy is –, amit Tanító Béla vezérőrnagy elutasított.²⁴⁷ (Tanító ekkor a magyar királyi 10. könnyű hadosztály parancsnoka volt, később a magyar királyi 2. honvéd hadsereg műszaki alakulatainak lett a felügyelője; itt mint illetékes parancsnok utasíthatta el a kegyelmi kérvényt.)

Az ítélethirdetés után a vádlottak megköszönték Rihmernek, hogy ellátta a védelmüket. Rihmer mentegetőzött, hogy többet nem tudott elérni. Egyesek szerint néhányan a halálra ítélt munkaszolgálatosok közül – többségük 27-28 éves fiatal férfi – zokogtak. Az ítéletet 4-6 fős csoportokban hajtották végre. „Hála” Kauschky perverz szokásának, hogy tetteiről fotókat készíttetett, a kivégzésről történetesen képi forrással is rendelkezünk. Horváth Ferenc honvéd, motoros hírvivő vallomásából azt is tudjuk, hogy a fotókat Riskó János kaposvári honvéd készítette. Az egyik fotón egy hadnagy is látható, sötét haja és bajsza alapján minden bizonnyal maga Kauschky. A lövések pillanatában felszegett állal, kidüllesztett mellkassal, büszkén néz előre, miközben összerogynak a zsidó férfiak; egy másik fotón a holttestek mellett a kamerába mosolyog. Horváth így idézte fel a fotósorozatot: „az első képen sorba voltak állítva a kivégzettek, a második a lövés pillanatában készült, úgy-hogy még a puskák füstje is látszott rajta. A harmadikon, ahogyan a saroglyáról a gödörbe dobják őket, és a negyediken, amikor már benne voltak a gödörbe.”²⁴⁸

A rögtönítélő bíróság és az azt követő népbírósági eljárások – főleg Rivészy ügye – kapcsán több dologra érdemes rámutatni. A legfontosabb persze azt tisztázni, hogy a rögtönítélő bírósági eljárás jogsértő volt, hiszen a kirendelt védő, Rihmer zászlós állítása szerint egyáltalán nem adtak neki lehetőséget, hogy védenecivel konzultáljon, noha a katonai bűnvádi perrendtartásról szóló 1912. évi XXXIII. tc. világosan kimondta, hogy a vádlottnak joga van ellenőrzés nélkül érintkezni védőjével.²⁴⁹ További jogsértés volt, hogy bár

a hatályos törvények Kauschky számára rövid határidőt biztosítottak a rögtönítélő bírósági eljárás megindítására – a statáriális eljárás „előkészítésére netalán szükséges megállapítások nem terjedhetnek nyolc napon túl”²⁵⁰ –, ám ez a határidő az ítélet szerint szeptember 7-én lejárt. Rögtönítélő bíróságot eleve nem lehetett volna összehívni: „olyan egyénekét kell rögtönítélő bíróság elé állítani, a kiket vagy tetten értek, vagy a kiknek bűnössége minden valószínűség szerint haladéktalanul be fog bizonyulni.”²⁵¹ A fentiek tükrében határozottan visszaszámítva, hogy Rivészy bírói függetlenségével érvelt, hiszen egy jogsértő módon felállított rögtönítélő bíróság munkájában vett részt, így bírói mivoltára nem hivatkozhatott volna.

Ilyen értelemben nem lehet vitatkozni a Rivészyvel szembeni NOT-ítéletet megszüvegező Hraskó Gyula tanácselnökkel, aki a rögtönítélő bírósági ítéletet „puszta formalitásnak” minősítette, ürügynek a muszosok kivégzésére. Hraskó szerint ugyan egy-két dologban még tévedhetett egy hadbírói elnök, „de [ilyen sok dologban] való tévedés a műveltség alacsony fokán álló ember részéről is kizárt [...]”, a vádlott pedig Ludovika Akadémiát végzett tényleges állományú százados, az átlagosnál magasabb műveltségű egyén. Bírói funkciójában tehát a vádlott vagy teljesen kikapcsolta valamely okból számára kötelezően előírt következtető és értékelő szellemi működést és a műveleteket félretéve, azaz mintegy gondolkodás nélkül hozta meg döntéseit, vagy a következtető, mérlegelő munkát elvégezve eljutott a bűnösség megállapítását és a halálos ítéletet kizáró eredményhez, a helyes eredményt azonban a helyesség felismerése után valamely okból félretette és tudatosan ellenkező eredményt akarva, tehát szándékosan a saját következtetése és értékelése ellen szavazott”. Az ítélet szerint mindegy is, melyik történt, „mert mindkettő egyaránt [...] köteleességellenes, [...] szándékosan törvénytelen”. Rivészy első fokon 5 év kényszermunka-büntetést, másodfokon pedig 15 év fegyházbüntetést kapott.²⁵² Vesztergombit első fokon 2 év börtönbüntetésre, majd a NOT által – a tényállást kiegészítve egy muszos meggyilkolásával – életfogytiglanra ítélték.²⁵³ Meg kell jegyezni, hogy Vesztergombi saját eljárásban nem hivatkozott arra,

hogy utasításra tett hamis vallomást, noha ez kézenfekvő mentség lett volna, főleg annak tükrében, hogy ahhoz már volt elég esze, hogy az időpontokat – nyilván a fent jelzett jogi okokból – meghamisítsa: először azt állította, hogy az eljárás a feljelentést „2-3 nappal”, majd azt, hogy „4-5 nap múlva” követte.²⁵⁴

A vonatkozó népbírói perek további érdekessége, hogy komoly dilemmát okozott a terhelő vallomást tevő két muszos történetének feldolgozása. A pécsi népbírói tárgyaláson Rivészy ügyében tett vallomásokból világos, hogy a népbíró mindenkinél rákérdezett, Herzl és Fröhlich tudtak-e egyáltalán magyarul és épelméjűek voltak-e. Utóbbi kapcsán meglehetősen dehonesztáló vallomások hangzottak el. Rihmer védő szerint a „talmudisták” „degeneráltak” voltak. Steiner Lajos tanú szerint „nem egészen normális orthodox” volt a két zsidó. Mások „csirkefogók[nak]”, „bigottok[nak]”, „vallási tébolyultak[nak]” titulálták őket.²⁵⁵ A Rivészy-ügy vádiratában „vallási egzaltáltságban szenvedő[k]”, a NOT ítéletében „gyengeelméjű[ek]”, a Vesztergombi-ügy elsőfokú ítéletében pedig „alacsony műveltségűek” voltak.²⁵⁶ A vallomások mögött a hatóságok elfogultsága is állhatott. Huszár István pécsi népbíró, mint a Rivészy-tárgyaláson kiderült, az egyik tanú szájába adta, hogy Herzl és Fröhlich „sötét alakok” voltak, de a tanú csak annyit értett ez alatt, hogy „fekete, piszkos emberek voltak” – mint ahogyan az összes többi muszos is siralmas állapotban volt a rögtönítélő bírósági eljárás során.²⁵⁷ Mások viszont „normálisnak”, „semmi esetre sem bolondok[nak]”, „értelmes, okos embereknek” tartották a két ortodoxot.²⁵⁸

Nem kizárt, hogy egyesek vallomásait bizonyos, a vallásos zsidósággal szembeni sztereotípiák is motiválhatta. A két muszos leírása – erősen vallásos, fekete öltözetű, halk, vallomásuk megtétele során „dülöngélő” – a haszid zsidóságra illik, és nem feltétlenül „gyengeelméjűségre” utal. Nem egészen életszerűtlen, hogy egyes – vallásos, konzervatív – zsidók a lázadás és a szovjet oldalra való átállás ötletét felháborodottan fogadták. Szabó Ödön békéscsabai cionista rabbi, munkaszolgálatos megdöbbenően jegyezte fel emlékiratában, hogy amikor muszos társainak 1944-ben azt javasolta, hogy

támadják meg a kerethonvédeket és szökjenek át a román határon, társai tiltakoztak, és azzal fenyegették, hogy feljelentik őt.²⁵⁹ Az bizonyos, hogy feljelentett társaik mélységesen megvetették a két tanút. Egyesek szerint vallomásuk közben „hullarablónak” nevezték őket, mások szerint le is köpték az előttük elhaladó két ortodoxot; mások szerint nem volt köpdösés.²⁶⁰ A népbíróság azt a narratívát is erőltette, hogy vallomásukért cserébe a két tanú jutalmul „keretkosztot” kapott,²⁶¹ noha az elképzelést, hogy két haszid nem kóser ételt evett volna, hacsak nem az éhhalál küszöbén álltak volna, elvethetjük. Egyesek szerint később Kauschky a két tanút is kivégeztette, ám ha így is volt, vesztésgkartonjuk nem került elő.

* * *

Ez azonban még csak a borzalmak kezdetét jelentette a szekszárdi munkaszolgálatosok számára. A 104/5. századnál még legalább 27 zsidót végeztek ki hat további alkalom során november 2-a és december 29-e között, január 15-ére a század létszáma 33 főre, 28-ára pedig légítámadás és egyéb okok következtében állítólag három főre apadt.²⁶² Kivégzések a szomszédos, 104/6. századnál is történtek. Bálint Sándor főhadnagy a 6/I. zászlóalj 1. századának parancsnoka volt. Az erődítési munkálatokra a hadosztály a neki közvetlenül alárendelt muszos századokból kirendelt néhány főt az első vonalakba, így 1942. augusztus-szeptember folyamán Bánky századának muszosa dolgoztak ennek a védőkörletnek bizonyos védőállásain is. Bálint, akit egy kivégzési jegyzőkönyv meghamisításával vádoltak, botor módon saját naplóját nyújtotta be a népbíróságra bizonyítékként, melyben a következő, szeptember 11-én feljegyzett sorok szerepeltek: „A délelőtt csendesén telt el, nem volt semmi, csak távoli harci zaj. Délután kaptunk pár lövést. Reggel az aknavetőszakasz három munkaszolgálatos zsidót vízért küldött. Valószínűleg megszöktek. Megtorlásul Bánky zászlós 13 zsidó muszt agyonlővetett. Kegyetlen természet. Nem hagyta magát szándékától eltéríteni.”²⁶³ Eközben a vonatkozó szeptember 11-i jegyzőkönyvben ez állt: „Ne-

vezetteket elkülönítve, szigorított munkára beosztva az esti órákban munkahelyükre kísértették, a zsidó századhoz tartozó keresztény őrökkel, [...] a munkahely megközelítése alkalmával fentnevezettek szétugrottak és az arcvonal irányában futni kezdtek, mire a kísérő személyzet a szd. parancsnok által kiadott parancsnak megfelelően fegyverüket használták és valamennyit felkoncolták.”²⁶⁴ A jegyzőkönyvön tanúként Bálint neve szerepelt. Hozzá kell tenni, hogy ezt másnap újabb 11 muszos felkoncolása követte.²⁶⁵

Nem teljesen világos, hogy a fenti kivégzéseken kik vettek részt tevőlegesen, ám néhány Bánky által elrendelt gyilkosságnál ismét Kurucz János szakaszvezető nevével találkozunk, akit augusztus 1-jével áthelyeztek a 104/5. századtól a 104/6.-hoz.²⁶⁶ Még a hónap során Puhovónál Bánky magához rendelt több keretet – Kuruczot, Seffer Györgyöt, Hütter Gyulát és másokat –, és utasítást adott, hogy vigyenek „munkára” hét muszost egy közeli bombatölcsérhez, majd lőjék bele őket. Erre Kurucz így emlékezett: „Oszlop kettésével felsorakoztattuk őket, elől meg 2 honvéd, utána 7 munkaszolgálatos és hátul mentünk mi hárman, töltött puskákkal. [Olvashatatlan] előtt egy pár nappal bombázások voltak és több bombatölcsér volt [olvashatatlan] adtunk a muszosoknak, hogy a bombatölcsérek helyén bunkernek gödröt ássanak. A munkaszolgálatosokkal a gödröt ki is ásattuk, amikor kiásták, az első lövést, mint jelző lövést Hütter adta le, s utána mind az öten elkezdtünk tüzelni. A munkaszolgálatosok a lövések után azonnal elesetek. Mind az öten odamentünk a gödörhöz és megállapítottuk, hogy a munkaszolgálatosok mind meghaltak, [majd] azokkal a szerszámokkal, amiket a munkaszolgálatosok hoztak magukkal, eltemettük őket.”²⁶⁷ A következő hónap során Kurucz újabb négy, ezúttal betegeskedő muszost végzett ki Seffer kerettel. „A munkaszolgálatosokkal el is indultunk, én és Seffer csak később mentünk utánuk, mert tudtuk, hogy ezek betegek és nem is tudnak gyorsan menni. Kb. 1 km-re hagyták el a körletet, amikor utolértük őket. Az út mellett volt egy napraforgó tábla, ott leültem őket és én elkezdtem a lövést és Sefferrel együtt 3 embert agyonlőttünk, a negyedik egy vékony gyerek volt, akire nem is

kellett rálőni, már ijedtében meghalt. Kivégzés [után] a gödröt megástuk és eltemettük a 4 munkaszolgálatost.²⁶⁸ Ezen kívül az ítéleti tényállás még legalább öt muszos halálát írta Kurucz számlájára, nyilván vallomása alapján.²⁶⁹

A gyilkosságokat egyedül Kurucz vallotta be az előzetesben és a tárgyaláson egyaránt. Simonfai János keret a HM Katonapolitika Osztályán (Katpol) tett vallomásában beismerte, hogy részt vett egy tizedelésben '42 decemberében, ekkor öt embert ölt meg Seffer oldalán. Ezt egy újabb vallomásában ismét beismerte. A kaposvári népügyészségen azonban már tagadott: szerinte ő nem használt fegyvert, csak a társa.²⁷⁰ Tetteire azonban Kurucz is vallott, aki megkérdezte egyszer Simonfaitól, hol van a muszos, akire vigyáznia kellett volna. A válasz így szólt: „puskával szétlőtte a fejét”.²⁷¹ Kuruczot és Simonfait halálra ítélték, és 1947 márciusában kivégezték.²⁷²

Magyarfi József, a 104/5. század kerethonvédje. 1952-ben a kaposvári ÁVH-n ismerte be, hogy utasításra ő és Hütter két muszost végeztek ki '42 decemberében Krinicán.²⁷³ Vallomását a legsötétebb Rákosi-diktatúra idején tette, s akár feltételezni is lehetne, hogy kimerőszakolták belőle, ám történetesen megmaradt a században szolgáló Novák János t. karp. őrmester 1943. november 22-i jelentése, miszerint folyó év augusztus 17-én Fürst Tibor muszost szabotázsért Magyarfi kivégezte, Blum Imrét és Herschkovics Károlyt pedig Seffer lőtte le.²⁷⁴ Itt tehát primer forrás igazolja, hogy a keret többi tagja is részt vett kivégzésekben. Magyarfi nem népbíróság elé állt, hiszen 1952-ben tartóztatták le, miután valószínűleg egy volt szeretője jelentette fel bosszúból, aki megtalálta nála a valódi iratait. A férfi álneven élt, és új családot is alapított, korábbi családját nem kereste. A kaposvári ÁVH-n a két gyilkosságot beismerő vallomását az államügyészségen is fenntartotta. Érdekes módon orvosi véleményezése során viszont öt muszos meggyilkolását ismerte be. A tárgyaláson ingadozott, először két gyilkosságot vallott be, de aztán csupán egy muszos, Fürst Tibor agyonlövését vállalta fel (ez logikus volt, hiszen erről az egy kivégzésről történetesen primer forrás maradt fenn, tehát ezt nem tagadhatta le).²⁷⁵ Ezért viszont nem érezte bűnösnek magát,

mivel utasításra cselekedett. Fürst meggyilkolását így írta le: „Fürst Tibor kb. 100 méterre távolodott el a menettől s én utána mentem, s már kísértem visszafelé. Kb. 50 méterre tőlem állt egy Zsidrai nevű szabadkai alezredes, aki reám kiáltott, hogy »lőjje le azt a kutyát«, s erre én lelőttem. [...] Parancsra teljesítettem ezt.”²⁷⁶

Magyarfit a tettéért a Kaposvári Megyei Bíróság 1952 májusában halálra ítélte. Fellebbezett, s magát mindenekelőtt szegény származásával, a proletársors felemlegetésével próbálta mentesíteni: „A cselédsors elzárta előlem az iskolát. Abban az időben nem törődtek az uradalmi cselédek földszagú szobában nevelt, sápadt gyermekeivel. [...] A nevelés, az iskolázottság hiánya [...] károsan érezte hatását életem későbbi éveiben [...] Érzem, hogy bűnös vagyok, de egy bűnös kornak a hullámai sodortak magukkal, engem, a tehetetlen, erőtlén, piciny embert. A parancsok, az utasítások, a fenyegetések ereje sodort, hajtott a bűnös úton.”²⁷⁷ A Horthy-rendszerben a cselédek valóban kevéssé vették emberszámba, ám ez persze nem volt mentség a viselkedésére: amikor a sorba már visszatért Fürstre fogta a fegyverét és meghúzta a ravaszt, éppen elég hatalommal rendelkezett. Fellebbezését a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága elutasította, s az ítéletet 1952. augusztus 23-án Kaposvárron végre is hajtották.²⁷⁸

* * *

A 104/7. tábor munkásszázadnál történt gyilkosságok egy része nem a „keretlegényekhez”, hanem a Szász Ottó százados által vezetett bajai IV/1. utászszázad honvédjeihez köthető. Közéjük tartozott Apaczeller József is, aki társaival '42 szeptemberétől végzett favágási munkákat a voronyezsi Vavluk és Osztrogozsszk erdőiben. Az utászok láncfűrészsel dolgoztak, a muszosok baltával, mások szerint lapátéllal kopasztották a fákat. A favágás során sok volt a baleset, a lassan dolgozó muszosokat az utászok ütlegették. Az utászok között többen szakállt növesztettek, egy emlékező szerint úgy néztek ki, „mint egy állat”. Az élelmezés silány volt, a zsidó férfiak fagyott

növényeket, elhullott lovakat ettek. A helyszínt a muszosok egymás között „halálerdőnek” nevezték.²⁷⁹

Szász emberei ekkor Dunszt Károly t. hadnagy századparancsnok utasításait követték. Apaczeller legelső dokumentálható gyilkosságát a közeli Dolzsik falucskában követte el, ahol szeptember 30-án agyonverte Kállai Ferenc muszost.²⁸⁰ Ezen felül legalább 2-3 fő agyonverését ismerte még be, noha nem tudta megnevezni a pontos helyszínt, időpontot, és az áldozatok nevére sem emlékezett. A tanúk által megadott személy(ek) – Báin, Bán vagy Bein – veszteségi katonjai nem kerültek elő. Szeptember és november között több tömeges kivégzés is zajlott az erdőkben, és Apaczeller nemcsak az előzetesben, de tárgyalásán is elismerte, hogy ezekben részt vett. A bujkáló egykori utászra egy Amerikából érkezett feljelentés nyomán találtak rá a Tolna megyei rendőrök 1970-ben (Apaczeller bűncselekményeiért távol lévő névrokonát, Jánost ítélték el még a népbírószágon, akinek apja az Egyesült Államokból évtizedekkel később felpanaszolta a tévedést; így akadtak rá a valódi tettesre).²⁸¹

A történetet Apaczeller egészen apró eltérésekkel adta elő a vizsgálati fogságban és a tárgyalásán. Annyi bizonyos, hogy egy éjszaka Végh József tizedes és Dunszt Károly századparancsnok ébresztette fel a körletben őket azzal, hogy szereljenek fel és menjenek ki az erdőbe kivégezni a kitermelt fákat őrző 10-15 munkaszolgálatost. A cél szerinte az volt, hogy megfélemlítsék a század maradványát. Végh, Soós József és Hólik István honvédekkel vonult ki, Soósnál Dunszt géppisztolya volt, de Véghnek is volt géppisztolya. Hólik és Apaczeller karabéllyal voltak felfegyverkezve. A kivégzés részleteit odafelé beszéltek meg. Apaczeller úgy emlékezett vissza, hogy erős holdfényben mentek, jól lehetett látni, a havas fák között szinte nappali világosság volt. Végh felsorakoztatta a munkaszolgálatosokat, azt állítva, hogy visszamennek a körletbe. Hólik és Apaczeller kétoldalt álltak az oszlop mellett. Először Végh és Soós nyitottak tüzet. „A sorozat után a munkaszolgálatosok földre estek, nem próbált meg senki elszaladni közülük.” Valaki felült, volt, aki az oldalára fordult. Ezeket Apaczeller közvetlen közléről kivégezte: „az egyi-

ket mellbe, a másikat pedig fejbe lőttem. [...] A tisztás tele volt vérral. [...] Kb. még egy jó fél órát ott vártunk, majd miután azidő alatt senki sem mozdult meg a munkaszolgálatosok közül, bevonultunk a körletbe”. A körletben megmosakodtak és letörölték a vért csizmájukról, majd megbeszélték, hogy a gyilkosságot a partizánokra fogják majd a többi munkaszolgálatos előtt. A holttesteket másnap a muszosokkal szállították el, akiknek közben az *Ergerberger* című antiszemita nótát kellett énekelniük.²⁸²

Alig 2-3 héttel később, ismét Dunszt parancsára újabb tömeggyilkosság történt. 10-12 munkaszolgálatost előbb valamilyen indokkal bezártak egy pajtába vagy pincébe (a vallomások itt valamennyire eltérnek). Apaczeller szerint ez kb. egy kilométerre a körlettől történt, a kivégezést muszosokat ugyanazok a tettesek, hasonló módszerrel mészárolták le. Ezúttal ő egy vagy két álló emberbe lőtt bele, de nem tudja, hogy meghaltak-e. Azt állította, hogy sebesültek kivégzésében nem vett részt.²⁸³ Az ügyben rendelkezésünkre áll Hólik néppügyészségen tett vallomása is, melyet ugyan a tárgyaláson visszavont, de nem azzal az indokkal, hogy megverték, hanem azzal, hogy egyszerűen „ráhagyta” a néppügyészre, hogy írjon le, amit akar. A szöveg mindenestre erősen hasonlít Apaczeller évtizedekkel későbbi verziójára. Hólik szerint előre megtöltötték puskáikat, hogy a muszosok „ne gyanítsanak semmit”. „Ezután valamennyien, akik mi ott a keretnél voltunk, elkísértük a munkaszolgálatosokat mintegy 100-200 méternyire és ott egy szakadék aljában Végh parancsára sortüzet adtunk a munkaszolgálatosokra. [...] Úgy rémlik, hogy két vagy három munkaszolgálatos életben maradt a sortüz után, ezeket külön lőtték agyon. A munkaszolgálatosokat azután elföldelték.” Vallomása visszavonásakor egyébként nem a történetet vitatta, csak annyit tett hozzá, hogy ő nem tüzelt, hanem csak „látta” az eseményt.²⁸⁴ Végül Apaczeller az iménti gyilkosságoktól újabb 2-3 hétre datálta a harmadik, utolsó tömeggyilkosságot. Ekkor szerinte 10-15 beteg muszost végeztek ki. Itt annyi volt a különbség, hogy előbb sorba állították a muszosokat, majd ezt követően adtak sortüzet. Előzetesben tett állítása szerint egy álló és három föl-

dön fekvő embert ölt meg. A földön fekvők meghaltak, a tántorgó egyén sorsáról nem tudott. A tárgyaláson már csak az utóbbi megölését ismerte be.²⁸⁵

Ahogy a 104/5. századnál történt kivégzéseknél, úgy ennél a pernél is előkerült egy „kollaboráns” munkaszolgálatos története, akinek szerepére az ügyész láthatóan rendszeresen rákérdezett, hiszen több vallomásban is szerepel erre vonatkozó válasz. Állítólag Hanák György kaposvári származású pécsi belgyógyász állította ki a hamis jegyzőkönyveket a kivégzésekről. Őt Varjas Ferenc honvéd „az utászok spiclijeként” jellemezte, „engem is beárult [...] hogy a muszosok sorsa felől érdeklődöm”. Igaz, később Varjassal szemben is vádat emeltek. Hanákot ezt követően a pécsi IV. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljhoz osztották be. Az ügy tárgyalásakor azonban nem tudták előkeríteni; egyes tanúk szerint 1944-ben Pécsről deportálták. Hanák ellen állítólag már a német megszállás előtt is eljárás folyt a veszteségi kartonok hamisítása miatt.²⁸⁶ A Sutyor András honvéd ügyében hozott kaposvári népbíróági ítélet egyenesen úgy utalt rá, mint aki „szökésben van”. Az ítéleti tényállás szerint Hanáknak „eléggé nem kárhoztatható szerepe volt a századnál, ugyanis összejátszott Dunszt Károllyal, s ő volt az, aki olyképpen fedezte parancsnokának sorozatos kegyetlenkedéseit, hogy orvosi bizonyítvánnyal igazolta: agyonvert társai természetes halállal haltak meg”.²⁸⁷ Ügyéről sajnos több irat nem maradt fenn, a vádat nem lehetett érdemben megvizsgálni.

A 104/7. századnál történeteket a Hólikkal és társaival (köztük a névtévesztés következményeként, távollétében halálra ítélt Apaczeller Jánossal) szembeni perben így foglalta össze Pálosi Béla NOT-tanácselnök: a tettesek „még a népbíróági eljárások anyagának alapján is alig elképzelhető bestiális módszerekkel, sokszor még látszólagos ürügyet sem keresve”, „szadizmussal”, „nagy tömegekben irtott[ák] az aláj[uk] rendelt munkaszolgálatosokat”.²⁸⁸ A Kurucz és társai felett ítélező Imrefi László kaposvári tanácselnök súlyosbító körülményként rögzítette „azt a kegyetlenséget, azt a szinte hihetetlen cinizmust, megátalkodottságot, amellyel véres tetteiket végezték, azt

az emberi mértékkel szinte fel sem mérhető kint, keserűséget, szenvedést és elkeseredést, amelyet áldozataikban és azok itthoni hozzátartozóiban felkeltettek, kiváltottak”.²⁸⁹ A Rivészy-ügyben pedig a vádirat szólt így: a kerettagok „véres betűkkel” „beírták nev[üket] az emberi gonoszság könyvébe”.²⁹⁰ Az igazságszolgáltatás embezeit megdöbbsentették a hallottak; szóhasználatuk a kutatót a James Bulger-ügy vagy a Ted Bundy-ügy elhíresült ítéleteire emlékezteti.²⁹¹ A Szekszárdi Megyei Bíróság 1970. szeptemberi ítélete nem élt hasonlóan drasztikus szavakkal, viszont érdemes idézni Lak Lajos o. alezredes, pszichológus, igazságügyi szakértő véleményét, aki Apaczeller megvizsgálása után megállapította, hogy „nem menthető viselkedése az akkori körülményekkel, mivel rajta kívül igen sok katona volt a háború rendkívüli körülményei között és tanúsított emberhez illő viselkedést, nem élt vissza helyzetével és nem, hogy nem vált gyilkossá, hanem segített embertársain”.²⁹²

4.

VÁRATLAN ELKÖVETŐK?

ROMA KERETHONVÉDEK ÉS „KOLLABORÁNS”

MUNKASZOLGÁLATOSOK ÜGYEI

Bár a második világháború végétől a Rákosi-rendszer kiforrásáig tartó átmenet éveit elsősorban az egyházellenesség, illetve a hagyományos vezető társadalmi osztályok üldözése jellemezte, a romaellenességre is akadt számos példa a korszak baloldali sajtójában. Az átmenet éveiben megjelent cikkekben alapvetés volt, hogy a romák munkakerülő, bűnöző hajlamú nép, akiket erővel kell integrálni az új, „demokratikus”, szocialista Magyarország rendszerébe. A gyakorlat olyan elterjedt volt, hogy a költő Faludy György ismert szignója alatt (f. gy.) rövid írást is közölt a *Népszavában* 1948 januárjában: „A napisajtóban egyre gyakrabban olvashatni cigány rablókról, cigány tolvajokról. Nem tudom, vajon csak az én fülemet sérti-e az ilyen meghatározás?”¹

Nehéz lenne megmondani, hogy a „tojás” vagy a „tyúk” volt előbb, ám tény, hogy a romákat bűnözőkként bemutató cikkekkel párhuzamosan számos roma származású „keretlegény” ügye is nagy sajtónyilvánosságot kapott. Röviden írhatunk csak Megyesi János zenész ügyéről, aki egy ismeretlen század kerethonvédjeként szolgált a hírhedt bori munkatáborban, a megszállt Szerbiában. Hiányos népbíróági anyaga szerint 1947. december 6-án a budapesti népbíróság 10 év kényszermunka-büntetésre ítélte, mert ’44 júliusában Borban megverte a muszosokat – az indoklás nagyon általános,

és mélyebb konklúzió levonására nem alkalmas.² Mindössze a Megyesi fellebbezését elutasító NOT-végzésből tudjuk meg, hogy a védelem szerint a vád tanúi hamis vallomást tettek, s hogy Megyesi új, a tevékenységét kedvezőbb színben feltüntető tanúkat akart behívatni – de mivel erre nem került sor, már nem tudjuk meg, mit akartak mondani.³ A napisajtó, köztük a *Népszava* viszont megírta, hogy „tízévi kényszermunkára ítélték Megyesi János cigányzenészt, aki a bor táborban [sic!], mint keretlegény, kegyetlenkedett beosztottjaival”.⁴

Többet tudunk Kása János esetéről, aki 1896-ban született a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Alpáron. Családi adatai szerint házasság, egy gyermek atyja, vagyontalan, foglalkozásához „rendőr” van beírva, de ez nem csak a háború utáni időszakra vonatkozott, már a honvédségbe való behívása előtt is rendőr volt. 1945. június 8-i feljelentésében Adler Sándor „alhadnagy” azzal vádolta Kását, hogy a 101/14. sz. táb. munkásszázad tizedeseként ’44 tavaszán megkínnoztta az alá rendelt muszosokat Ukrajnában. Kását érdekes módon még aznap letartóztatták és kihallgatták, az első jegyzőkönyv szerint minden vádat tagadott. Azt elismerte, hogy orvos jelenlétében – tehát az előírásnak megfelelően – utasításra muszosokat kikötött, ám ez a *Szolgálati Szabályzat* szerint bevett büntetési módszernek számított, tehát nem volt bűncselekmény.⁵

Tíz nappal később azonban újabb jegyzőkönyvet vettek fel vele, ebben már elismerte, hogy a századparancsnok „azt a parancsot adta, hogy a munkaszolgálatosokkal a legszigorúbban bánjunk [...], amit természetesen én helyeseltem és szigorúan betartottam [...] száz százalékig az utasításhoz híven követeltem meg mindent. Azt szintén elismerem, hogy több alkalommal bottal megvertem a munkaszolgálatosokat, akik a szakaszomban voltak beosztva, mert több alkalommal részeg voltam, és akkor nem tudtam, mit csináljak”. Kása a jelek szerint nem is próbálta védeni, mentesíteni magát, hiszen mint fogalmazott, „nem érdekelte”, mi lesz azokkal, akiket megvert.⁶ A nyomozati összefoglalót még aznap elkészítették, e szerint Kása „elismerte azt, hogy kint a fronton Ukrajnában a legkegyet-

lenebbül bánt az ott kint lévő munkaszolgálatosokkal”, „amit még most sem tagad le” – sajátos leírása volt ez annak, hogy Kása eleinte mindent tagadott, majd az előzetesben⁷ töltött tíz nap után mindent bevallott.⁸ A történész elgondolkodik, hogy vajon mi történt a két időpont között... A vádirat mindenesetre Kása vallomása és más, a nyomozás során született vallomások alapján zsidók megverésével, kikötésével és kifosztásával vádolta a volt tizedest.⁹ Meg kell jegyezni, hogy bár kommunista propagandisták azt terjesztették, hogy a kikötés „sajátságos Horthy-találmány”, ez valójában már a dualizmus óta létezett, s a *Szolgálati Szabályzat*ban rendszerített büntetési módszer volt. Következésképp az előírásoknak megfelelően végrehajtott – csak azt lehetett kikötni, aki megfelelő egészségi állapotban volt, a kikötésnek félreeső helyen kellett történnie, orvos jelenlétében, és a büntetett egyén lába el kellett, hogy érje a földet stb. – kikötés nem volt bűncselekmény.¹⁰

Sajnos a fenti kérdésre, miszerint miért változtatott vallomásán, nem kapunk választ az 1946. június 25-i főtárgyalási jegyzőkönyvből sem, mert bár ott Kása újra tagadta bűnösségét, és visszatért első, a nyomozati szakaszban tett vallomásához, a népbíróság – jogsértő módon¹¹ – nem kérdezett rá az eltérés okára. A tárgyaláson három muszos tanú vallotta, hogy Kása bottal ütötte-verte a munkaszolgálatosokat. Kása orvosi iratokat nyújtott be arról, hogy korábban alkoholfüggőséggel kezelték, ezért kérvényezte, hogy beszámíthatatlanként vegyék számba.¹² Érdekes, hogy egyetlen mentőtanút sem hozott a védelem, noha a vád egyik tanúja, Kurzweil Endre arról beszélt, hogy a terhelt vele mindig rendes volt.

Kása tagadása a népbíróságot mindenesetre nem győzte meg, ezért 12 év fegyházbüntetésre ítélték emberek törvénytelen megkínzásáért és csalásért.¹³ A vádlott fellebbezett, ezért a NOT 1947 áprilisában az elsőbíróság ítéletét megsemmisítette, és átminősítéssel 3 év börtönbüntetést szabott ki rá, melyből 1 év 8 hónapot kitöltöttnek tekintett.¹⁴ Itt lehet utalni rá, hogy a jegyzőkönyv szerint a főtárgyaláson csak a védő fellebbezett, a vádlott nem; ez elméletben érvénytelenné tette volna a fellebbezést: de mint a NOT ítéletéből

kiderül, valójában Kása is fellebbezett, de ezt nem foglalták jegyzőkönyvbe, ami ismét súlyos alaki hiba volt, avagy a NOT szerint „irreparabilis jogsérelmet jelenthet”.¹⁵

A fentiekén kívül fennmaradt még Kása néhány beadványa, melyeket az előzetesből írt a népbíróságnak. Érdekes módon itt sem tért ki arra, miért ingadozott álláspontja az előzetes letartóztatásban. Arra viszont utalt, hogy milyen állapotok uralkodtak ott: „A jelenlegi börtönviszonyok olyan borzalmasak és elviselhetetlenek, hogy [...] emberileg elviselhetetlen és életveszélyes a letartóztatottakra a mostani fogda-állapot. Ablak nélküli fűtetlen helyiségekben, dermesztő hidegben didergünk. Nincs élelmezésünk és nincsen olyan takarónk, amellyel a hideg ellen védekezni tudnánk. Ha továbbra is el kell szenvednünk a mostani helyzetet, élve nem kerülünk ki és még a főtárgyalást sem érzük meg.” Mint utalt rá, korábban szívbajjal és vesebajjal kezelték. „Ezek a betegségeim most annyira megerősödtek, hogy lábra is alig tudok állani. Az életemért esedezem, amikor a szabadlábra helyezésem elrendelését kérem. Nem követtem el én halálos bűnt, hogy az életemmel kelljen elítéltetés nélkül bűnhődnöm.” Kérelmének hátára a népügyész ennyit firkantott: „Kása János terhelt szabadlábra helyezését ellenzem.”¹⁶ Itt egyébként utalni kell rá, hogy legyengült állapotát az elsőfokú ítéletben is elismerték, ezért sem küldték kényszermunkára. Meg kell jegyezni, hogy bár Kása származása egyszer sem került szóba a tárgyalás során, a lapok valahogy mégis megneszelték. „Kása János[t], a 101/14. számú munkaszolgálatos század cigány keretlegényét tizenkét évi fegyházra ítélték” – írta a *Szabadság*,¹⁷ de más lapok is siettek megírni, hogy a „cigány keretlegény ütötte-verte a munkaszolgálatosokat”.¹⁸

Az itt tárgyalt ügyek közül egyetlenegy sem olyan homályos és nehezen kibogozható, mint Orsós József tizedesé. Ő 1915. november 25-én született Tolnatamásin (ma: Tamási), a világháború alatt a IV. munkaszolgálatos zászlóalj különböző századaiban szolgált keretként. Orsóst 1947 májusában fogta el a mohácsi rendőrség, tárgyalása 48 márciusában zajlott, s végül 1948. október 19-én végezték ki Pécsen. Ügye részleteiről nagyon keveset tudunk, ugyanis peranya-

ga nem lelhető fel sem a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában, sem a Pécsi Törvényszék irattárában, sem pedig az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Az ügyben keletkezett néhány nyomozati anyag, s az elsőbírósági ítélet viszont szétszórta megtalálható más anyagokban, így az ügy néhány részlete rekonstruálható.

A vádirat (mely a lapok tudósítása szerint 17 oldalas volt) nem maradt fenn, viszont az elsőbírósági ítéletből tudjuk, hogy emberek törvénytelen megkínzásával és kivégzésével, illetve fasiszta uralmi szerv hatalmi eszközeinek felhasználásával elkövetett személyes szabadság elleni bűncselekménnyel vádolták. Az *Új Dunántúl* arra utalt, hogy a vádirat szerint 70 ember haláláért kellett felelnie.¹⁹ Az ítélet Orsóst muszosok válogatott kínzása és mindenekelőtt Geiger Ernő munkaszolgálatos haláláért tette felelőssé, akit állítólag 1942 októberében fakitermelés közben vert agyon a keleti fronton. Az ítélet szerint Orsós ezen felül részt vett a mohácsi gettó kifosztásában is.²⁰ A mohácsi gettót 1944. május végén állították fel, és június végén deportálták lakóit. Az ítéletből tehát megtudható, hogy Orsós elméletben már 1944-ben az anyaországban volt.

A nyomozati szakaszban tett vallomások esetében sokszor azt sem sikerült tisztázni, Orsós mikor és hol szolgált. Simon János arról vallott a kaposvári PRO-n, hogy Orsós szakaszvezető volt, és 1940 decemberétől szolgált a IV/4-es muszos századnál. 1942 júniusában mentek ki a Szovjetunióba, ahol brutálisan bánt velük. Később a zászlóaljparancsnok áthelyezte a IV/3-as századhoz. Hallomásból tudta, hogy Orsós ott több embert meggyilkolt.²¹ Bossányi Béla, a IV/3-as muszos század parancsnoka viszont úgy tudta, hogy az előző szolgálati helyén követett el súlyos kegyetlenkedéseket, az ő századánál már csak verekedett, amiért többször megfenyítette. Gyilkosságról itt nem esett szó.²² Tihanyvári Géza, a IV/2-es század parancsnoka szerint a IV/3-asoknál 1943 decemberéig szolgált, majd hozzájuk került, és „a mi századunkban beosztásából kifolyólag munkaszolgálatosokkal nem került kapcsolatba, s így kifogás ellene nem merült fel”.²³ Pupp Ignác ny. alezredes viszont úgy tudta, hogy Orsós

'43 őszén már az anyaországban szolgált, itt vele személyesen érintkezett.²⁴ Armuth Albert arról is tudott, hogy Orsós a deportálások során kifosztotta a pécsi gettót.²⁵ Gold István viszont azt vallotta, hogy Orsóssal együtt szolgált 1944 júniusában, egy meg nem nevezett muszos században.²⁶ Korda (Spitzer) Sándor szerint Geigert agyonverte: Orsós „úgy megverte, hogy másnap reggel sérüléseibe belehalt”. Vallomásaiban leszögezte, hogy „Orsós szk. cigány volt”.²⁷ Ezt a mondatot – az egyetlen mondatot az egész rendőrségi vallomásban – valaki aláhúzta.

A fentiekből már-már az a benyomása alakulhat ki az embernek, hogy több Orsós József is szolgált a IV. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljnál. S bár a lapok egyáltalán nem számoltak be arról, hogy Orsós ezzel védekezett volna, voltaképpen pontosan ezt tudjuk meg felfolyamodásának NOT általi elutasításából: e szerint védekezését arra építette, hogy a szakasznál két Orsós József is volt, és őt személyesen sosem osztották be fakitermelésre és -hordásra, így ott sem lehetett Geiger halálakor. A NOT szerint viszont nem mutatott be új bizonyítékot, csak pár régi, illetve új tanút hozott (hogy utóbbi miért nem érdekes, nem derült ki), ezért a felfolyamodást elutasították, és az elsőbíróság ítélete jogerőre emelkedett.²⁸ Sajnos nem lehet megállapítani, hogy állítása igaz volt-e, de annyi bizonyos, hogy a szovjet szervek által átadott, háborús bűnösökre vonatkozó kompromittáló anyagok gyűjteménye szerint több Orsós Józsefet is kerestek, illetve internáltak a háború után.²⁹ Megjegyzendő, hogy a pécsi népügyészség a szegedi népügyészségnek így írt 1945 májusában: „Megkeresem t. címet, hogy az orosz hadifogoly táborból kiadott Orsós József volt szakaszvezetőt [...] hozzám át-kísértetni szíveskedjék [...]”³⁰ Majd a pécsi PRO '46 februárjában azt jelentette, hogy „Orsós József szkvt. kihallgatottak szerint a harc-térről hazajövet a határon agyonlőtték”.³¹

Az itt idézett iratokból is kitűnik, hogy egy másik Orsóst is – legalább még egyet – letartóztattak a fenti bűncselekmények kapcsán Szegeden 1945-ben – ő nem lehetett azonos az 1948-ban kivégzett Orsóssal, hiszen utóbbit 1947-ben, Mohácson tartóztatták le, s ki-

zártnak tűnik, hogy ha már 1945-ben letartóztatják, akkor ilyen súlyú vádak mellett futni hagyják. Elgondolkodtató, hogy a pécsi PRO szerint Orsóst a frontról hazatérve agyonlőtték – e szerint volt még legalább két Orsós, akiből egy szovjet hadifogságba esett valamikor, s még valaki, aki a háború végét sem érte meg. Feltételezésünket erősíti, hogy összesen 11 Orsós József nevű honvéd veszteségkartonja maradt fenn, közülük kilenc 1944–'45-ben hunyt el.³² De a lehetséges félreértések sora folytatódik két muszos, Geiger és Sternberg János halála kapcsán.

Az Orsós ügyében hozott ítélet már ott ellentmondásos, hogy a szöveg felelőssé tette Orsóst Geiger „kivégzéséért”.³³ Azonban Bossányi Béla századparancsnok népbíróági perének ítéletében az indoklásban a következő szerepel: „Geiger hulláján nem volt sem sapka, sem cipő. Halála *kihűléses halál volt, mely nem azonos a fagyással*”. Az ítélet nem vitatta, hogy előtte Orsós megverte Geigert („ez az Orsós egy cigány volt, durva, vad, embertelen alak [...]”), de azt is rögzítette, hogy „Geiger Ernőt betegen küldték ki munkára”, s ez „közvetve róható s rovandó terhelte”.³⁴ Meg kell jegyezni, hogy az ítéletet annak a Kocsis Miklósnak a tanácsa hozta meg, aki Orsóst is elítélte később, azaz ugyanazért a halálesetért ugyanazon tanácselnök két eltérő tényállást jegyzett fel két külön ítéletben, két személy ellen hozva jogerős büntetőítéletet. Szintúgy érdemes elgondolkodni azon, hogy Kocsis mennyire lehetett elfogult, ha már egyszer egy korábbi ítéletben erősen romaellenes sztereotípiákat írt le Orsós kapcsán.

Az ítélet utalt rá, hogy Schützer Tamás tanú szerint Sternberget Orsós verte agyon. A bizonyítási szakaszban tett vallomása sajnos nem maradt fenn, de az ismert, hogy ugyanezen Schützer arról vallott Bossányi perében, hogy a munkában összeesett Sternberget egy Krénusz József vagy János nevű keret nem engedte behozni a hidegből, s így halt meg. Ugyanitt Krénusz felelősségét emelte ki Spitzer (később Korda) Sándor tanú is.³⁵ Az Orsóssal szembeni ítélet fontos részletet tesz ehhez hozzá: „Arra tekintettel már most, hogy Krénusz az Orsóshoz hasonlóan fekete kinézésű, szintén cigány ember

volt, csak valamivel talán alacsonyabb és zömökebb, kézenfekvő, hogy összetévesztették a mostani főtárgyalási tanúk vádlottunkat és Krénuszt”.³⁶ Az ítélet arra is utalt, hogy Engelmann József tanú szerint Krénusz József is ott volt Geiger megverésénél, ezt viszont a népbíróság nem vette figyelembe, mert több tanú vallott Orsós szerepéről.³⁷ Ezek szerint tehát nemcsak, hogy több Orsós lehetett a századnál, de volt még egy roma „keretlegény”, aki egyesek szerint jelen is volt Geiger megverésénél (ezt a népbíróság vitatta), ám aki-vel egyes tanúk egy másik gyilkoságnál össze is keverték a terhel-tet (ezt még a népbíróság is elismerte). Nyilvánvalónak tűnik, hogy nagyobb gondot kellett volna fordítani az ügy különböző szereplői személyazonosságának a tisztázására, azonban a jelek szerint erre kísérletet sem tettek. Az ítélet például ennyivel intézte el a tényt, hogy a tanúk összevissza vallottak arról, Orsós mikor, melyik szá-zadnál szolgált: „A nagy visszavonulás alkalmával Orsós általában a századnál volt [...] de a visszavonulás ideje, sokszor nehéz zűr-za-vara mellett nincs kizárva az sem, hogy Orsós egy-két napot elke-veredett, vagy éppen elcsavargott [...]”.³⁸

Az itt tárgyalt perek során Orsóssal kapcsolatban lehetett tapasztalni a legerősebb dehumanizáló retorikát, az ítéletben, a tanúvallo-másokban és a sajtóvisszhangban egyaránt. Az ítélet mindjárt az első oldalon tisztázta: „Vádlott [...] köznyelven kifejezve teknővájó cigány ember [...]”.³⁹ Ezt követően az ítélet oldalakon át sorolta a dehu-manizáló jelzőket a tanúk vallomásaiból: „Engelmann József azt vallot-ta, hogy [...] többször kétségbe vonta [...] hogy vádlottban ember áll előtte”. „Sebők Imre ekként látta vádlottat: »nyugodtan állíthatom, hogy azt a nyomasztó légkört, amelyet vádlott maga körül teremtett, még a német koncentrációs táborokban sem tapasztaltam. Valósá-gos fenevad volt ez az ember«”. „László Pál vallomásában ezt olvas-suk: [...] »több alkalommal kételkedtünk abban, hogy Orsós vajon ember-e«”. „Fried László megfigyelése: »bajtársaim panaszkodtak, hogy olyan kegyetlenül bánik velük, hogy nem is tudják embernek tekinteni, hanem vadállatnak [...] rendületlenül bízott a német győ-zelemben« [...]”.⁴⁰ Néhány oldallal később maga az ítélet is levonta

a konklúziót: Orsós „primitív, egészen állatias ember”, „magát ci-gányi vadságában soha meg nem tagadó egyéniség”.⁴¹

Erre már csak kontráztak a lapok, melyek így emlegették: „vér-bajos szadista”, „állat, nem ember”, „vályogvető cigány”, „tigris”, „vér-bajos, szadista hajlamú cigánylegény”.⁴² Még néhány cikkcím: „Egy cigánylegény hajmeresztő kegyetlenkedései”,⁴³ „Halálra ítélték egy vérengző cigánylegényt”,⁴⁴ „Halálra ítélt a NOT egy kegyetlenke-dő miskolci cigányt”. (Nem világos, Orsós mitől volt „miskolci”, a város egyszer sem kerül elő peranyagában, mely tisztázta, hogy besorozásáig szülőfalujában élt.) Az országos lapokban ezen felül utalt származására a *Hírlap*,⁴⁵ a *Magyar Nemzet*⁴⁶ és a *Szabadság*⁴⁷ is cikkeiben.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy vajon milyen hangulatban folyt a tárgyalás? „Orsós Józsefre és az ő személyében a fasiszta barbár-ságra olyan keményen kell lesújtani, mint még talán soha nem sújtott le a népbíróság a felszabadulás óta” – így szította a hangulatot egy lap.⁴⁸ Azt tudjuk, hogy a népügyész, Huszár István halálbüntetést kért rá: „nem ő vádolja, hanem a halottak vádolják az egész rend-szert és annak pribékjét, Orsóst [...]”.⁴⁹ Annyi bizonyos, hogy a tár-gyalás első napján az *Új Dunántúl* tudósítása szerint „meg akarták lincselni a gyilkos keretlegényt”. A védő, Nagy László „a tárgyalás vezetési módja miatt” el akarta napoltatni azt, de a népbíróság nem engedte. A cikk szerint „a tárgyalás befejezése után az áldozatok hozzátartozóiól és barátaiból álló tömeg meg akarta lincselni az el-vetemült gyilkost, akit csak erős fegyőr és rendőrkordonnal tudtak a városházi őrszobába szállítani”.⁵⁰ Egy másik lap szerint azért „ka-pott néhány ütést”.⁵¹ A *Dunántúli Népszava* még egy információt osztott meg: a tárgyalásra „csak a Munkaszolgálatosok Antifasisz-ta Szövetsége rendezőgárdájának igazolása után lehetett belépni”.⁵² Kérdéses, hogy volt-e szerepük ezeknek az aktivistáknak a lincse-lési kísérletben. Annyi bizonyos, hogy Orsós aggályait nem vizs-gálták meg érdemben.

S bár Orsós peranyaga eltűnt, a *Magyar Zsidó Levéltárban* meg-található az ítélet egy másolata, mely minden bizonnyal a *Fegy-*

vertelen álltak az aknamezőkön című, a bevezetőben már említett forráskiadáshoz készült.⁵³ A romaellenes nyelvezetet használó, el-
lentmondásos ítéletet olvasva talán a szerkesztők is arra jutottak:
jobb, ha ezt az ítéletet nem emelik be a forráskiadásba, melyben vé-
gül nem is publikálták annak leírását. S igazuk volt: a romaellenes
éllel zajló népbírószági perek kétségkívül nem vetnek jó fényt a má-
sodik világháború utáni magyar igazságszolgáltatás ezen fejezetére.

* * *

Nem csak romák lehettek olyan „váratlan elkövetők”, akiknek nép-
bírószág elé kellett állniuk munkaszolgálatos perekben. Elszigetelt
esetekben voltak zsidó „keretlegények” és kivételezett századpa-
rancsnokok vagy századparancsok-helyettesek is.⁵⁴ Érdekes kar-
riert futott be Fischer Gyula, aki a 104/301. század parancsnoka volt
Pécsett, majd a helyi népügyészség vezetője, később belügyminisz-
tériumi osztályfőnök lett. Századparancsnoki voltára hivatkozva
1949-ben kizárták az MDP-ből (Magyar Dolgozók Pártja), fizikai
munkás lett. 1955-ben rehabilitálták, 1957-től nyugdíjazásáig a Leg-
főbb Ügyészségnél főosztályvezető ügyész volt.⁵⁵ „Áruló muszosok”
ügyében néha bekértek adatokat, például a IX. kerületi rendőrség hir-
detést adott fel, miszerint „aki [...] Dadasev József áruló muszosról
[...] működéséről tudnak, jelentkezzenek [sic!]”.⁵⁶ A világháború ke-
gyetlen viszonyai közepette a muszosok között kevésbé mutatkozott
meg a mitikus „zsidó szolidaritás”. Szerb Antal például így írt leve-
lezésében: „Fantasztikusan utálok a bajtársaimat, ezeket a prolikat
és félprolikat, akik a fejük búbjáig rosszhiszeműséggel vannak tele
és mást mint keserű gorombaságot mondani nem tudnak.”⁵⁷ „Ko-
fák és bűnözők, Klauzál és Garai tériek voltak velem” – szolt Zsolt
Béla értékelése.⁵⁸ Ezek persze érthető emberi reakciók, melyek felett
nem lehet pálcát törni; voltaképpen pont arra mutatnak rá, mennyire
gyenge lábakon állnak az elavult etnokarakterológiai magyarázatok.

Olykor politikai színezete is lehetett a muszos „kollaboránsok”
perének, mint például Mittler Jenő és Halász Hugó esetében. Mitt-

ler pere idején 36 éves, bajai zsidó, civilben selyemszövő mester volt,
míg Halász nagyszebeni születésű, 31 éves gyári munkás. Mind
a ketten családosak voltak, iskoláskorú gyermekeket neveltek. Ha-
lász felesége akkoriban tért haza a deportálásból, egészségi állapota
siralmas volt.⁵⁹ A két zsidó férfi 1943 nyarán kezdte meg szolgálatát
a 101/13. századnál Szentkirályszabadján. A PRO ez ügyben készült
1945. tavaszi összefoglalója szerint két „gerinctelen”, „aljas” zsidó-
ról volt szó, akik a jó „kommunistákat”, a „fasizmus” ellen küzdő-
ket besúgták a századnál, „nevezett [Mittler] a mai demokratikus
ország felépítésénél igen káros és nem kívánatos egyén”. A nyom-
ozati szakaszban számos veterán kommunista tett vallomást arról,
hogy a vádlottak a baloldaliakat a századnál megfigyelték, a szá-
zadparancsnoknak jelentették, illetve a kommunizmust degradáló
jelzőkkel illették. Mivel a kommunizmus totalitárius eszme volt, s
végeredményét tekintve lényegi eltérést nem mutatott a nácizmus-
hoz képest, ezért utólagos szemmel a fentieknél nyilván súlyosabb
vádak számított az, hogy állítólag társaik értékeit, például óráikat
ellopták. Meg kell jegyezni, hogy egyetlen tanú sem állította, hogy
a két zsidó „besúgása” miatt bárki életét vesztette volna.⁶⁰

Királyfi István muszos vallomása árnyalta a fenti sorokat: szerin-
te a feljelentéseket követően Tilcz Ervin századparancsnok alakít-
totta át büntetőszázaddá a századot. Nyilván nem reális elképzelés,
hogy két kiszolgáltatott muszos dirigál a keretnek, illetve dönt olyan
kérdésekben, hogy büntetést érdemel-e a század vagy sem. Gárdos
György vallomásából az is kiderült, hogy Tilcz századparancsnok
megverette a két terheltet. Nem tűnik lehetetlennek, hogy Mittler és
Halász fizikai erőszak hatására cselekedtek. Ahogy az a „kollaboráns”
zsidók ügyeinél szokás volt, az eljárásban lehetőséget kapott Tilcz,
hogy elmondja: a két muszos még nála is nagyobb hatalmat gyako-
rolt a században, rettegett tőlük, és a verésekért is maguk a zsidók
voltak felelősek. Említést érdemel, hogy bizonyos Solti József „teljes
mértékben” jobboldalinak nevezte őket.⁶¹ Ezt a kijelentést kritikával
kell kezelni, hiszen a háború után mindketten politikai rendőrnek
csaptak fel, s ilyen értelemben tulajdon kollégáik tartóztatták le őket.

Mittler az előzetesben nem tagadta tetteit: „Elismerem, hogy ezen spicli munkámmal munkaszolgálatos bajtársaimmal szemben súlyos vétséget követtem el, mivel olyan bajtársakat árultam el, akik a reakció büntetéséből kerültek a munkatáborba”. „Vállaltam az áruló szerepét”, és társai, akiket „felnyomott”, „feltételezem [...] elpusztultak”. Halász vallomásában még különösebb beismerést tesz: „Közösen vállvetve dolgoztunk és hajtottuk végre a piszkos spicliskedésünket. Figyelemmel kísértem, hogy ki szönik meg [...] aztán gondoskodtunk arról, hogy azok el is vegyék [sic!] a méltó büntetéseiket.” Állítása szerint a századot büntetéshez („kibaszásra”) sorakoztatta, társait megverte. „Aljas aknamunkával igyekeztem a fasiszmus szolgálatába állani”, „gerinctelen munkáshajcsár voltam”, „a fasiszta hiénákat [...] támogattam” stb. Bár nem tud róla, mi lett a megbüntetettekkel, de „valószínű olyan helyre kerültek, ahol aztán pokol volt a további életük”.⁶²

Tehát bár nem tudták, hova kerültek társaik – dacára annak, hogy Halászt igenis a frontra küldték büntetésekként társaival együtt –, de feltételezték, hogy bizonyára sokat szenvedtek, meghaltak. Mittlernél az a rész nem áll meg, hogy bármit tudna megbüntetett társai sorsáról (ráadásul rajta kívül senki sem állította, hogy bárki meghalt volna azért, mert besúgta!), míg Halásznál az a rész tarthatatlan, hogy *ne* tudott volna a vele együtt a frontra kerültek életkörülményeiről. Talán nem meglepő, hogy mind a ketten visszavonták vallomásait a tárgyaláson, arra hivatkozva, hogy az előzetesben megverték őket a politikai nyomozók. Mindenesetre a vádirat szerint – ez is Ferencz Tibor népbügyész munkája – Mittler részt vett emberek törvénytelen megkínzásában, és mindketten fasiszta szerv besúgóí voltak, Halász pedig az előbbi mellett katonai alakulatnak erőszakos cselekedethez nyújtott segítséget. Mittler így háborús és népellenes bűnökkel, Halászt pedig háborús bűnökkel vádolták. A vádirat szerint egyenesen „a kémelhárító osztály ügynökei” voltak.⁶³

A főtárgyalást 1946 novemberében tartották a budapesti népbíróságon, miután a letartóztatottak jogsértő módon már több mint egy évet ültek előzetesben. A tárgyaláson Mittler és Halász tagadták,

hogy bármilyen osztálynak az ügynökei voltak, vagy hogy bárki-nek komoly hátránya származott volna tetteikből. Szerintük egyszerűen jelentették feletteseiknek, hogy kik lógtak el, kik vonták ki magukat a szolgálat alól, ahogyan az rajparancsnokként a dolguk volt. Tagadták, hogy tetteiknek politikai színezete lett volna, de azt nem tudták megmondani, hogy többségében miért kommunistákat jelentettek fel. A történész számára fontos az ügyben Abádi Ervin grafikus, cionista, később izraeli kommunistaelenes szerző vallomása, hiszen utóbbiról nem feltételezhető, hogy beépített vagy elfogult tanú lett volna. Abádi szerint ugyan a vádlottak – főleg Mittler – valóban jelentették az ellógókat, ám ezért mindössze néhány nap elzárást kaptak, és egyébként is, elszökődő társaik egy része valóban kommunista szervezkedéshez csatlakozott, amivel a többiek felélőtlenül veszélyeztették. Abádi nem tett említést róla, hogy a két vádlott bárkit megvert volna. Szerinte Halászt ugyanúgy Lengyelországba küldték az incidens után büntetésből, mint a többieket.⁶⁴ Más vallomásokból, például Schwartz József vallomásából világosan kiderül, hogy Mittler is attól tartott: kivégezhetik őt, ha nem jelent. Szerinte Halász a fronton „nagyon rendesen viselkedett”. Rózsa Nándor úgy emlékezett, hogy komoly konfliktusba keveredett Mittlerrel, *majdnem* sor került tettelegességre – de végül nem lett verekedés a vége. A tárgyaláson Mittler végül megbánást tanúsított, jelezve: a besúgások valóban megtörténhettek.⁶⁵

A népbíróság Székbíró Rezső-tanácsa Mittler 9 év fegyházbüntetésre, Halászt pedig 2 év börtönbüntetésre ítélte. Az ítélet utalt rá, hogy a „vádlottak maguk is zsidók” – bár ezt súlyosbító körülményként csak Mittlernél vették figyelembe –, és azt állította, hogy tetteiket beismerték és megbánták, noha Halász végig tagadásban volt. Az ítélet tettazonosságát emlegetve arra jutott, valójában Halász a népellenes bűnös, és Mittler a háborús bűnelkövető. A népbügyész és Mittler fellebbezését követően a NOT Hráskó Gyula-tanácsa annyiban változtatott az ítéleten 48 áprilisában, hogy Halászt mégiscsak háborús bűnösnek nevezte, és büntetését 4 év börtönbüntetésre súlyosbította.⁶⁶ A lapok megírták a „bajtársaikat feljelentő munkaszol-

gálatosok” ügyében született elsőfokú ítéletet.⁶⁷ Az ügy sajátossága, hogy Mittler és Halász úgy lett háborús bűnös, hogy a feletteseik mindkettőjük életét fenyegették, Halászt pedig ráadásul büntetésből a frontra küldték, miközben tetteikkel nem okozták senki halálát, a vád tanúi még csak súlyos büntetésekről sem számoltak be a keret részéről. Mittlernek és Halásznak egyértelműen azért kellett bűnhődniük, mert kommunista aktivistákat juttattak honvédekékre. Ami pedig az egyik rendszer szemében hazafias kötelesség volt, az a másiknál már főbenjáró bűn – így ment ez a kelet-európai diktatúrák forgószínpadján.

* * *

Mittler és Halász peréhez hasonló dinamikák figyelhetők meg Vadász Kornél, a pere idején 25 éves zsidó kesztyűszabász esetében is. Vadászt 1945 májusában kapták el, a vád vele szemben is az volt, hogy muszos társait besúgta a XIII/1. századnál. Bár ezt nem tagadta, a nyomozati szakaszban tett terhelő vallomások lényegében mindegyike a PRO nyomozóitól érkezett: Hajdu György Pápan volt politikai rendőr, Kertész István nyomozó, Szamosi László pedig egyenesen csoportvezető volt a PRO-n. Vádlói azonban a tárgyaláson nem jelentek meg, így törvénysértő módon sem a vád, sem a védelem nem állított tanúkat a perben, az egyedüli meghallgatott személy maga Vadász volt, akit így kizárólag önmagára tett terhelő vallomása alapján ítélték el.

A bohózatba illő tárgyalást 1945. július 31-én tartották meg, s Vadász a tárgyaláson nem tagadta, hogy valóban jelentett a századról a kémelhárításnak. Ám amikor kijelentette, hogy visszaélésekről és megvesztegetésekről nem tud a századnál, „ütlegeltek és azzal fenyegettek meg, hogy a szüleimet deportálják, ha nem teszek vallomást”. Állítása szerint egyszer valakit feljelentett, hogy angol rádiót hallgat, de jelentései miatt komoly baja senkinek sem esett. Egy ízben viszont őellene is nyomozás folyt baloldali tevékenysége miatt. A népbíróságnak írt beadványában egyébként régi szocialis-

taként jellemezte magát. Bár a védelem javasolta tanúk meghallgatását, hogy enyhítő körülményeket tárjanak fel, ezt a népbíróság elutasította, és egyetlen, önmagára tett terhelő vallomás alapján tíz év kényszersmunka-büntetésre ítélte Vadászt. A Dekány Zoltán által vezetett tanács ítélete már a korszakban is durva *justizmord* volt, hiszen a vádlott tanúit meg kellett volna hallgatni, illetve önmagára tett terhelő vallomás alapján, bizonyítékok nélkül senkit sem volt szabad elítélni. A népügyész és a vádlott mindenesetre fellebbezett, később a NOT 1946 augusztusában 5 év kényszersmunka-büntetésre enyhítette az ítéletet. Vadász beadványaiból tudjuk, hogy tanúit másodfokon sem idézték be.⁶⁸ Végül egy perújrafelvételi eljárás során 1949 júniusában 2 év börtönt kapott. „Indoklás” címén annyi szerepelt az ítéleten, hogy „a népbíróság utal az újrafelvételi vizsgálat során kihallgatott tanúk vallomására”, a tárgyalásról jegyzőkönyv pedig nem készült, így kérdés marad, mivel bizonyították be Vadász bűnösségét. Annyi bizonyos, hogy a népbírósági anyagban szerepel egy beadvány Mezei Györgytől, aki tanúsította, hogy Vadász semmitmondó jelentéseket adott muszos társairól.

Az első- és másodfokú ítéletek esetében kérdéses, hogy miért érezték szükségesnek az ilyen súlyú büntetést, miután a terhelt már három évet lehúzott munkaszolgálaton és egy évet koncentrációs táborban: bár bevallotta, hogy valóban besúgó volt, egyetlen tanú sem akadt, aki igazolta volna, hogy neki ezzel ártott, ráadásul nyilván kényszerhelyzetben volt megvert, fenyegetett munkaszolgálatosként. A népbíróságnak írt beadványaiban Vadász tragikus történetet mondott el. Mint írta, baloldali aktivista mivolta miatt Kolozsváron az elhárítók „félholtra” verték, aminek hatására beleegyezett, hogy semmitmondó jelentéseket ad társairól. A háború vége felé Mauthausenbe deportálták, ahonnan 35 kilós „emberroncsként” került haza. A kommunista rendőrök megverték az előzetesben, de soha sem mutatták meg neki a nyomozati szakaszban tett vallomásokat, melyek alapján megvádolták, tanúit nem hallgatták meg a perben. Mint írta, besúgói tevékenysége „jól tudom, bűn volt, de úgy érzem, életem számtalan szenvedésével leróttam azt”. A meghurco-

lásának ezzel nem lett vége, feleségét a botrányt követően kizárták a pártból, s a nő a szabadulása után elvált tőle. Vadászból később sztahanovista bűrmunkás lett, s bár '56 nyarán kérte priusza törlését, mint „elfáradt, keserű” munkás, a forradalom idején a rendszer ellen fordult, ami miatt nyomozást indítottak vele szemben. Végül Svédországba menekült, ahol a magyar emigráció ismert tagja lett.⁶⁹ A perek nemcsak arra mutatnak rá, hogy valóban voltak muszos besúgók a századoknál – Mittler, Halász és Vadász mellett utóbbi peranyaga bizonyos Finály Lászlóról tesz említést –, hanem arra is, hogy a volt muszosokból lett politikai nyomozók néha ugyanolyan vehemenciával fordultak egykori társaik ellen, mint volt „keretlegényeik” ellen.

Gazdag Gyula, az eljárás idején 35 éves, magas, szőke postatanácsos a 109/26. táb. mu. század tagja volt kivételezett, keresztény létére (édesapja és édesanyja is zsidó, ám neje „őskeresztény”). Ügye különleges, ugyanis szolgálatvezetőként szolgált a században, dacára annak, hogy ez a pozíció elvben számára nem volt elérhető, mint maga is beismerte, csak ott kint nevezték őt így. Feladatai közé tartozott a muszosok fegyelmezése is. A muszos század a kérdéses időszakban egy romos iskolában lakott Konotop településen (ma: Ukrajna). Az udvaron halomba hordott padok, behorpadt földgömbök, összetört fizikai kísérleti műszerek, széjjeltépett füzetek, tankönyvek hevertek. Egy terembe 65–70 ember zsúfolódott. Az emlékezők havas, jeges utcákat idéztek fel, s nyomorgó ukránokat, akik megrohanták a muszosokat, szappant és ételt követelve. De az élelem kevés volt, a tifusz pedig hamar felütötte a fejét. „Torz és primitív élet[et éltünk]”, „lassanként mindnyájan olyan ingerültek lettünk, hogy a legbékésebbnek indult társalgás is durva káromkodásokká fajult” – emlékezett vissza egy túlélő.⁷⁰

Gazdagot a jelek szerint először Korda György román államrendőr jelentette fel a nagyváradai politikai rendőrségen 1945-ben,

az ügy az úpesteri rendőrség elé került: a feljelentés szerint muszosként megverte társait Ukrajnában. A nyomozás eleinte arra jutott, hogy Gazdag nem volt bűnös. A PRO 1945. februári jelentésével akár le is lehetett volna zárni az ügyet: „A nyomozás során megállapítottam, hogy viselt pozícióját, mely tagadhatatlanul az ő számára előnyöket jelentett, nem viselhette úgy, hogy az egész század megelégedését bírja.” A népügyészség azonban pótnyomozást rendelt el, amelynek végén, 1947 októberében már arra jutottak, hogy Gazdag „nagyfokban visszaélt” hatalmával, „kiszolgált a szadista keretet”. Az új nyomozást Ákos Miklós vezette, a tárgyalás előtt a MOASZ egyeztetést folytatott Ferencz Tiborral, aki akkor már népfőügyész volt. Ennek ismeretében érdekes, hogy a nyomozást annyira erőltette valaki, hogy a későbbi eljárásokban még azokat a politikai nyomozókat is meghallgatták, akik először lezárták az ügyet. Ugyan az ő vallomásukból nem tudunk meg többet arról, ki, miért volt jó- vagy rosszakarója Gazdagnak, de annyi bizonyos, hogy a korabeli eljárásokról érzékletes képet festett két nyomozó, Békefi György és Keveházi Lajos vallomása. Békefi szerint a nyomozást úgy intézték el, hogy az úpesteri kapitányságon összeültek azok a nyomozók, akik Gazdag századában szolgáltak, illetve a század túlélői, és szavazást tartottak, melyen 75% Gazdag ártatlansága mellett szavazott. Felmerül a kérdés: vajon hány „keretlegény”-ügyet intéztek el így? Ehhez már csak adalék Keveházi vallomása: „Ebben az időben a csoportban az ügykezelésnek a formája nem volt kialakulva, és így történhetett meg, hogy előbb a detektívjelentést írtam meg, és ezután vettem fel a tanúvallomási jegyzőkönyveket.”⁷¹

Gazdag Gyula az előzetesben és a népbírószágon is azzal érvelt, hogy a században a keret brutális volt, így a muszosok kérték meg, hogy beszéljen Rózsa Mihály századparancsnokkal, és egyezzenek meg egy új rendszerben: a büntetéseket a zsidók egymás között intézik el, lehetőleg pofozással. Így a kihágásokat a keretnek nem is jelentették. Nem tagadta, hogy „én magam sok bajtársammal szemben alkalmaztam testi fenytést, nem tudom, hány ízben.

Azonban sokkal súlyosabb lett volna a megtorlás, ha a büntetendő cselekményeket pl. lopásokat jelentik. Azonban, hogy mi vetjük át a fenytést, soha semmit nem jelentettünk, hanem magunk között intéztük el". Attitűdjében valóban volt valami cinikus felsőbbrendűség-tudat: mikor egy muszos felhozta a tárgyaláson, hogy megütötte őt, Gazdag annyit reagált, hogy „nem is egyszer, de megérdemelte”. Szerinte szigorú bánásmódjával voltaképpen javított a zsidók helyzetén, próbálta kímélni a gyengéket, és nem felelős senkinek a haláláért.⁷²

A vádiratot végül a számos koholt perből ismert Gyarmathy István népügyész nyújtotta be 1947 áprilisában: e szerint Gazdag emberek törvénytelen megkínzásáért és kivégzéséért volt felelős, nevezetesen Lefkovics, Huszár, Halász, Majtényi és Reich haláláért. A népügyész halálbüntetést kért a terheltre.⁷³ A főtárgyalást 1947. május 28–30-án tartották. Gazdag ügye monstre perré nőtte ki magát, a tárgyaláson negyvennél is több tanút hallgattak meg, és egyedül a védelem 70 tanú idézésére tett javaslatot. A tárgyaláson a muszosok nem vitatták, hogy Gazdag erőszakos ember volt, aki sokszor megverte őket. Az elsőbírósági ítélet joggal állapította meg, hogy „a nevek felsorolása felesleges, mert a kihallgatott 40-nél több tanú csaknem valamennyiét megverte, vagy legalább is ütötte”.⁷⁴ Fontos részlet azonban, hogy *egyetlen* szemtanú sem jelentkezett egyik gyilkosság kapcsán sem, voltaképpen azt is csak néhányan pedzegették, hogy közvetlen tudomásuk volna az esetekről. Bár az alapítéletben és a perújrafelvételi ítéletben is az állt, hogy három vagy négy tanú így tett, ha elolvassuk a vallomásokat, nem ez szerepel bennük pontosan: „Kinéztem, láttam, hogy Lefkovics fekszik a ház előtt s szabadkozik, hogy nem tud kivonulni. Vádlott a földről felfelé ráncigálta. Majd miután ez eredményre nem vezetett, utasítást adott, hogy öntsék le vízzel, illetve *nem tudom, talán* személyesen öntötte le Lefkovicsot. Az esetet láttam, de arra határozottan *nem emlékszem*, hogy személyesen öntötte le, vagy leöntötte” – mondta Weigl Andor. Hoffman György így vallott: „Lefkovics [...] köztudomásúan a legpiszkosabb volt a században. [...] Egy reggel kivonu-

lásra ösztökölték, mert az orvos is kivonulóképesnek nyilvánította. Lefkovics nem akart kivonulni, ezért verte meg őt vádlott. [...] Lefkovicsot meg akarták mosdatni, *hogy kik, arra már nem emlékszem*. Az eset reggel történt, tél volt, mínusz 1-2 fok lehetett. *Nem láttam*, hogy Lefkovicsot ki vitte ki az udvarra és *nem is hallottam*. Azt láttam, hogy mosdásra kényszeríti, mikor ellenszegült, vádlott egy vödör vízzel leöntötte. Lefkovics aznap meghalt. Huszárt Bauer és Bondi verte meg”. Szerinte tehát leöntötte, de nem verte meg muszos társát. Említésre érdemes, hogy ugyanez a Hoffman arról is vallott, hogy Majtényi végelgyengülésben hunyt el, de vallomásaiban ilyen gyöngyszemek is vannak: „mindenki ki akarta vonni magát a munka alól”, „200 ember közül 180 szimuláns volt”, a pofonokért „hálás vagyok neki”. Hogy a népbírók miért válogattak önkényesen a tanúvallomás elemei közül, kérdés marad. Schreiber György és Szerednyei Sándor szerint Gazdag valóban megverte Lefkovicsot – de egyikük sem állította, hogy leöntötte vízzel. Agyonverésről nem beszéltek.⁷⁵ Schreiber viszont Gál József keret perében is tanú volt, ahol azt vallotta, hogy Gál verte agyon Reicht és Majtényit.⁷⁶ Lefkovicsal kapcsolatban Gazdag annyit vallott, hogy a zsidó férfi elhagyta magát, nem fürdött, ő pedig rá akarta venni, hogy mosakodjon, ezért „utáloccsintott”, de a vízzel nem érte el.⁷⁷ Meg kell jegyezni egyébként, hogy a századtól veszteségkartonok is maradtak: Halász Imre és Majtényi János végelgyengülésben hunytak el, Lefkovics László – és Lefkovics Sándor, noha a vallomások főleg Lászlót emlegették – „idegösszeroppanásban” (és egyikük sem télen, hanem tavasszal!), Reich László pedig betegségben.⁷⁸

A perben viszont egyéb fontos részletekre is fény derült. Egyesek szerint Huszár és Lefkovics olyan emberek voltak, akik addigra már teljesen leépültek, elhagyták magukat. Huszárt, Reicht és Majtényit többen a tifusz áldozataként tartották számon. Vértés Bódog orvos szerint Lefkovics is tifuszban hunyt el, és Gazdag verései senkinél sem okoztak 8 napon túl gyógyuló sérülést. „Vádlott verései és a munkaszolgálatosok halála között okozati összefüggést nem láttam.” Mások szerint viszont Huszárt, Reicht és Halászt

valóban megverték – de nem Gazdag, hanem a keret. Megint mások úgy vélték, javult a helyzet a században, miután Gazdag átvette a fenyegetéseket, ugyanis a keret brutálisabb volt, mint ő. Volt, aki nem tagadta: megígérte Gazdagnak egy pofon után, hogy a háború végétével majd leszámol vele. Gerő János tanú szerint Gazdagnak „volt jó és rossz oldala”. De persze olyan is akadt, aki szerint ő volt „a legrosszabb”.⁷⁹

Az elsőbírósági ítéletben különösen fontos volt Zsadányi Oszkár vallomása, aki egy században szolgált Gazdaggal – voltaképpen az ítélet két helyen is rögzítette, hogy nagyrészt Zsadányi vallomásán alapszik, záró soraiban az újságíró lesújtó véleményét idézte Gazdagról.⁸⁰ Zsadányi a holokauszt magyar történeti irodalmának egyik első, meghatározó szerzője volt, aki tucatszámra írt cikkeket, és néhány, a témával foglalkozó könyvet is letett az asztalra. Bár nevét mostanra nagyrészt elfeledték, szemfülessége és jó tolla miatt máig felbukkannak írásai a szakszövegek irodalomlistájában. Szerepének megértése kulcsfontosságú a Gazdag-ügy áttekintéséhez is.

Zsadányi Bécsben született 1906-ban, első satirikus írásai Pécsen jelentek meg a húszas években, ekkor még eredeti családnévvel együtt Wiesenberg-Zsadányi vagy W. Zsadányi név alatt. Neve azonban nem csak versei és cikkei miatt kerültek be a sajtóba. Az *Est* 1924-ben *Egy színész nő meztelen fényképe, egy zsaroló álhírlapíró és néhány pofon története* címmel jelentetett meg cikket. E szerint Siklóssy Janka (Janczi, Jancsi) színésznőt egy fotós beugratta: azt mondta, hogy egy nagy filmvállalattól érkezett, és egy szerephez szeretne róla aktfotókat készíteni, amibe a színésznő bele is ment. Később a fotós több százezer koronát kért a színésznőtől a képekért, amit az nem volt hajlandó kifizetni. Később kiderült, hogy a férfi az utcán árulta a művész nő képeit, amiért le is tartóztatták. „A történet ezzel a rendőrségi aktussal még nem ért véget, mert alig két nappal ezelőtt megjelent Siklóssy Jancsi [...] lakásán egy [...] fiatal ember, magát V. Zsadányi Oszkár hírlapírónak, több színházi lap munkatársának mutatta be és felszólította a leányt, hogy egy interjú keretében számoljon be a vele történt atrocitásról. Siklóssy kétségbeesetten

könyörgött, hogy ne adja ki róla a cikket, mire a »hírlapíró« szerényen a következőt válaszolta: »Kedves művész nő, én velem lehet okosan beszélni, én eszem körülbelül 300,000 korona jövedelemtől, ha ezt a cikket nem írom meg, ha ezt készpénzben kifizeti, hajlandó vagyok a cikk megírásától elállni.« A színésznő azt az ajánlatot tette az újságírónak, hogy jelentkezzen ma, pénteken, délelőtt a lakásán, akkor rendezni fogják az egész cikkel hallgatási ügyet. V. Zsadányi Oszkár meg is jelent, amikor egyszer csak kopogtattak az ajtón és megjelent E. István, egy sportegyesület elnöke, a színésznő ismerőse és belépve a szobába szó nélkül három csattanó pofont illesztett a zsaroló álhírlapíró képére”.⁸¹ Mindez kiegészíti Benoschofsky Ilona 1962-es jelentését, aki szerint Zsadányi „a hírek szerint zsarolásból élt”. Ez különösebben nem érdekelt az állambiztonságot, akik Zsadányit megbízható potenciális ügynöknek minősítették, és javaslatot tettek újbóli beszervezésére.⁸²

1926-ban már azzal került be a hírekbe, hogy öngyilkos akart lenni, de nem sikerült neki.⁸³ Bár magát a kezdetektől fogva szocialistaként jellemezte, 1931-ben Pécsen kiadta *A felszabadulás aranykönyve* című könyvecskét, mely a város Magyarországhoz való visszatérésének tízéves évfordulóját ünnepelte, benne effajta sorokkal: „A szervezett bolsevizmussal szemben a szervezetlen nacionalizmus álláspontja győzött. A vörös rongy a sárba bukott 1921 nyarán nemcsak Pécsen és Baranyában, de az egész Európában is.” A kötet ajánlása „Csonka-Magyarország újjáépítőjének, Ófőméltósága Nagybányai vitéz Horthy Miklós úrnak, Magyarország kormányzójának” szólt.⁸⁴ Botrányos sajtócikkeiért többször is folyt ellene eljárás, fél évre börtönben is volt.⁸⁵ A második világháború alatt a keleti fronton, Gazdag századában teljesített munkaszolgálatot.⁸⁶ Beilleszkedése a népi demokráciába a második világháború után nem volt zökkenőmentes, noha már korán voltak szoros kommunista kapcsolatai. 1946-ban Zsadányi az MKP pécsi lapjának bűnügyi rovatvezetőjeként dolgozott, ám ittas állapotban Pécsen hat üzlet kirakatát beverte, ezért a lap kizárta őt a szerkesztőségből.⁸⁷ Kritikusai elővették korábbi, Horthyt méltató írásait, s a pécsi

sajtóban széles nyilvánosság előtt idéztek belőle. Később a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetségének sajtófelelősévé avanszált. Valamikor 1956 után ügynök lett, de ebből az időszakból az anyaga nincsen meg, 1962 és 1969 között pedig ismét jelentett, ezúttal „Pesti Péter” néven, ami egy nem túl kreatív fedőnév volt, tekintve, hogy Zsadányi egyik regényének főszereplőjét nevezték így.⁸⁸ Jelentései alapján világos, hogy történelmi témájú cikkeit is egyeztetette tartótisztjével, például egy 1969-es írását a holokauszt alatti embermentésekről.⁸⁹

A fentiekből kitűnik, hogy Zsadányi olyasfajta hányattatott sorú, instabil egyén volt, akit a rendszer tökéletesen alkalmasnak talált arra, hogy szolgálatába fogadja, és így apró juttatásokért a holokauszt narratívájának kommunista torzításait napi szinten elvégezze. Zsadányi 1947-ben a népügyészségen tett vallomást Gazdag ellen: itt azt állította, hogy Lefkovicsot, Huszárt, Halászt és Majtényt is agyonverte, továbbá Reich Lászlót nehéz munkára osztotta be, ezért halt meg. Majd némi szereptévesztéssel „a legsúlyosabb büntetést” kérte a terheltre – talán megfélemlítve arról, hogy ez inkább a népügyész dolga lenne.⁹⁰ A népbíróságon arról beszélt, hogy Gazdagból, ha nem lett volna zsidó, második Toronyi Károly vált volna. Ekkor már úgy pontosított, hogy a Lefkovics-ügyről csak hallott, míg Majtényi és Huszár megverését látta – noha halálukkor nem volt ott –, illetve fenntartotta korábbi állítását, hogy a terhelt felelős Reich haláláért.⁹¹ A védelem is készült: felhozta, hogy Zsadányi 1945 februárjában megjelent könyvében, a *Mindenki szolgájában* nem írt Gazdag állítólagos gyilkosságairól. S valóban: a könyv szerint Huszárt mások verik agyon, Reich halálánál sem említi Gazdagot. Lefkovicsot a könyvben Gazdag csak kirángatja, de Gál tizedes veri agyon. Viszont fontos részletet osztott meg annak kapcsán, hogy Lefkovics hasmenéses beteg volt, aki rendszeresen nadrágjába végezte dolgát – ez már más fényt vet a „kényszerfürdetésre”. Majtényt és Halászt a tifusz áldozataiként említi, akiket ugyan megvertek más zsidók, de Gazdag nevét nem írta le itt sem. Megemlítette viszont, hogy Gazdagot kinézték a keretben, mert keresztény hitre

tért, akár csak ő maga.⁹² Gazdag azzal lőtt vissza a tárgyalóteremben, hogy „Zsadányi egyszer bonozással [papírfecnyire írt fizetési ígérettel, amit a háterszágban a rokonok később beváltak – V. L. B.] kapcsolatosan 50 embert árult el”. A jelenet szerepel Zsadányi könyvében is, ahol természetesen arról ír, hogy ő bátran tartotta a száját, a bonozókat egy Rubinyi nevű orvos adta fel.⁹³ Talán így volt, talán nem, de Hochstädter Antal muszos egy másik ügyben tett vallomása szerint Rubinyit kifosztotta és megverte a keret – tekintve, hogy két vallomás is ellentmond Zsadányiéknak, inkább ez a történet lehetett igaz.⁹⁴

Szerencsére akad egy primer irat, amely eldöntheti a Zsadányi vallomása körüli vitát. 1945 márciusából fennmaradt egy Hámor Tibor tanú – Gazdag volt muszos helyettese – előtt tett igazolás, melyet Zsadányi Gazdag ügyében írt. E szerint Gazdag sok embert megvert, ő is kapott pofont tőle, de „kényszerítő körülmények alatt cselekedett így. Ha bűnösöket keresünk, ne itt lent keressük, hanem sokkal feljebb, ott, ahol a parancsokat kiosztották. Gazdag csak annyiban bűnös, hogy nem volt eléggé hős a parancsnokokkal szembeszállni, de mindig és mindenkor parancsra cselekedett. [...] Minden hibája mellett sokat tett a századért és ezért én nem tudom őt bűnösnek tartani”.⁹⁵ Gyilkosságról itt nem esik szó. Az iratra, melyet a védelem nyújtott be, a szerző a tárgyaláson reagált: szerinte arra azért volt szüksége, mert vidékre akart utazni, és ehhez kellett valamilyen igazolás. Hogy miért ne utazhatott volna vidékre, vagy miért pont Gazdag igazolására volt ehhez szükség, nem derült ki.⁹⁶ Hasonlóan állította, hogy a *Mindenki szolgájában* nem „mert” többet írni Gazdagról, de a *Te vagy a tanú!* című későbbi válogatáskötetben már szabadon írhatott.

Mindez több kérdést is felvet. Az első: miféle igazolással zsarolhatták Zsadányit? Ez a perből nem derül ki, de történetesen eljárás indult Hámor Tibor ellen is. Hámor ügyében – amelyben végül ejtették a vádat –, bár nem nevesítették Zsadányit, de felmerült a gyanúsítás, hogy Hámor bizonyos igazolást csak akkor adott ki valakinek, ha cserébe a kérdéses személy aláírta, hogy a „zsidó keret” nem tett

semmi rosszat a munkaszolgálaton. A történet szerint Hámor a Magyarországi Deportáltak Országos Szövetségének volt tagja, és ilyen minőségében élt vissza a hatalmával. Azonban a kérdéses csoport vezetői igazolták, hogy Hámor sosem töltött be olyan magas pozíciót az egyesületben, hogy igazolásokat osztogathasson, s így a történet hazugságnak bizonyult.⁹⁷ (Noha eleve kérdéses, hogy miért lett volna szüksége a hatalomhoz jól bekötött Zsadányinak egy jelentéktelen egyesület igazolására ahhoz, hogy vidékre utazhasson?) Zsadányi ugyan azzal érvelt, hogy a *Te vagy a tanú!* c. válogatáskötetben már pontosabban írta le az „igazat” Gazdagról, ám valójában ott sem vádolta meg őt gyilkossággal.⁹⁸ Meg kell jegyezni, hogy Gazdag perében Kohn László tanú is arról vallott, hogy 1945-ben Zsadányi még Gazdag ügyét támogatta.⁹⁹ Zsadányi egyébként lazán értelmezte a szerepköröket az eljárásban, hiszen amellet, hogy a vád tanúja volt, cikket is írt az *Igaz Szóba* – a Partizánszövetség lapjába, melynek a muszos túlélő Fazekas György volt ekkor a főszerkesztője –, s a cikkben tényállításként közölte, hogy Gazdag gyilkos volt, ám arról már nem tett említést, hogy ő maga is érintett az ügyben.¹⁰⁰

De nem ez volt az egyetlen furcsaság az eljárásban. A nyomozati szakaszban lehetőséget kapott a terhelő vallomástételre Kapusztai János kerethonvéd, aki ugyanott szolgált, mint Gazdag. Szerinte Gazdag „megkülönböztetőleg durván bánt a többi munkaszolgálatos bajtársaival. Kapusztának, mint a század keretjének, módjában állott megfigyelni dr. Gazdag tevékenységeit. Nagyon rosszindulatú embernek ismerte meg, mert pozícióját nem arra használta fel, hogy [...] bajtársainak jobb életet biztosítson, hanem inkább még ő is ütötte bajtársait. [...] Ő volt az, aki a bajtársait a legtöbbször megverte, ellentétben a kerettel”.¹⁰¹ „Módjában állott megfigyelni” – így is lehet fogalmazni, noha inkább arról volt szó, hogy Kapusztai kerettársával, Lobkovitz Jánossal agyonverte Forgács Andor muszost. Ez kiderült a tanúvallomásokból, melyeket Kapusztai külön perében tettek. Érdemes összevetni a vallomásokat a Lobkovitz perében elhangzottakkal – a vallomásokban ugyanis nincs elté-

rés, még akkor sem, ha a mindkét perben tanúskodók tették is őket. Gazdag perében tehát egy gyilkos „keretlegény” kapott lehetőséget, hogy elmondja: a halálesetekért nem ők, a keret, hanem maguk a zsidók felelnek. Kapusztai végül jogerősen 15 év fegyházbüntetést, Lobkovitz pedig először 15 évet, majd jogerősen 8 év fegyházbüntetést kapott.¹⁰² A fentiekből is látszik, hogy a holokauszttorzítás gyakran előfordult a zsidókkal szemben indított népbírószági perekben. Áldozatból elkövető, a pofonokból agyonverés, a fürdésre biztatásból a -25 fokban történő fagyhalál szándékos előidézése lett a perben. A tolvaj, lógós vagy az alapvető higiéniaira sem adó, amúgy beteg munkaszolgálatosok indokolatlanul megfenyített áldozatokká, a brutális kerethonvédek pedig passzív szemlélőkké alakultak.

Bár a védő – Kaczián Lóránd ügyvéd – további bizonyítást kért, ezt a népbírószág elutasította, és 10 év kényszermunka-büntetésre ítélte Gazdagot. Ugyan az ítélet megállapította, hogy senki sem szenvedett a verések miatt 8 napon túl gyógyuló sérülést, mégis tényállásként fogadta el, hogy Gazdag megverte Huszárt, Halászt és Reichet, illetve leöntötte vízzel Lefkovicst – majd egy újabb csavarral arra jutott, hogy tettei dacára nem felelős az illetők haláláért. Az ítélet súlyosbító körülményként vette figyelembe Gazdag zsidó voltát, így nyugodtan kijelenthető, hogy a pernek antiszemita jellege volt. Az ítélet továbbá teljesen érthetetlen módon azt is leszögezte, hogy Gazdag pozícióba kerülését követően „tűrhető” lett a helyzet a századnál: most akkor vagy tűrhető volt, vagy embereket vertek (agyon) Gazdag segítségével – a kettő egyszerre nehezen értelmezhető.¹⁰³ Meg kell említeni, hogy Pálosi Béla tanácselnök felfolyamodással élt az ítélet miatt, mondván: Gazdag maga is muszos volt, ráadásul tettei a lényegesen enyhébb ítélettel járó népellenes bűncselekmény kategóriájába tarthatnának, ám a NOT Jankó Péter-tanácsa 48 februárjában helybenhagyta az elsőbírószág ítéletét.¹⁰⁴ A lapok siettek megírni a hírt: fegyházbüntetést kapott a társait kínzó kitért zsidó.¹⁰⁵

Gazdag néje ezalatt igyekezett újabb tanúkat toborozni, például annak bizonyítására, hogy férjét közfelkiáltással nevezték ki a muszosok a vezetőjüknek, s ilyen minőségében osztogatott büntetése-

ket. Sor is került a perújrafelvételre, és fontos új részletek derültek ki. Muszosok igazolták, hogy szavazással választották meg Gazdagot vezetőjüknek (ez volt az ún. „zsidó parlament”). Különös, hogy ilyen részletekre például az emlékiratot író Zsadányi nem emlékezett – közel hetven aláíró szava állt szemben az övével. A védelem tanúi szerint Gazdag járta ki, hogy a tifuszbajjárvány alatt fertőtlenítés a körletet, és hazatérve elérte, hogy a század Zuglóban maradjon, amíg az oroszok fel nem szabadították őket. „A kerettagok a munkaszolgálatosokat egymással pofoztatták” – érvelt az egyik tanú. Timár Pál vallomása döntő jelentőségű lehetett volna, hiszen végre egy valódi szemtanú jelentkezett a Lefkovics-ügyben, aki részletesen is el tudta mondani az eseményeket. Szerinte Gál keret rángattatta ki a zsidó férfit Gazdaggal, mert le akarták mosni. Lefkovics ellenállt, Gált is megkarmolta (ez egyébként súlyos fegyelmi vétség volt). Végül kiszakította magát Gazdag kezeiből és elszaladt, Gazdag pedig szitkozódva utánaöntött egy vödör vizet, de akkor Lefkovics már messze járt.¹⁰⁶

Ám a Kiss Endre-tanács nem tekintette bizonyító erejűnek Timár vallomását, és úgy vélte, a tény, hogy a keret durvább büntetéseitől akarta óvni a muszosokat, nem mentesíti Gazdagot a felelősség alól, így 3 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélte őt '49 szeptemberében. Ironikus módon az ítélet maga szögezte le, hogy Gazdagnak nem állt szándékában kínozni a társait, hanem más okból ütlegezte őket.¹⁰⁷ Ennek fényében kevésbé meglepő, hogy fellebbezést követően a NOT Noszko Imre-tanácsa bűnelkövetői szándék hiányában végül felmentette Gazdagot.¹⁰⁸ A lapok természetesen nem írták meg a felmentést, és senki sem kárpótolta Gazdagot azért, mert '47 tava-sza óta letartóztatásban, illetve fegyházban, majd börtönben volt.

* * *

Vidéken is zajlottak perek „kollaboráns” muszosokkal szemben. Fischer Sándor 25 éves bonyhádi kőfaragót azzal vádolták, hogy kegyetlenkedett társaival. Fischer 1942. október 5-én vonult be a Mohá-

cson felállított IV/1. számú kmsz. századhoz, később a bács-bodrogi Szenttamáson, majd a baranyai Palotabozsokon, illetve Mohácson, majd az erdélyi Marosvécsen, végül pedig Kárpátalján, a Vereckei-hágó környékén volt. Fischert 1945. május 14-én jelentette fel nyolc volt munkaszolgálatos társa, valószínűleg a pécsi politikai rendőrségen (a jegyzőkönyv alapján sajnos nem sikerült tisztázni, hol „jelentek meg” a volt muszosok). A feljelentés szerint Fischer „munkaszolgálatos bajtársait a lehető legembertelenebbül kínoztta, verte, nyomorította, *parancs ellenére*, illetve parancson túlmenően”.¹⁰⁹ A feljelentésben szereplő „parancs ellenére” szavak igencsak meghök-kentő képet idézhetnek az olvasó elé: az ember szinte látja a zsidók kínzását elítélő, joviális „keretlegényeket”, akik nem tudják meg-fékezni az őrjöngő Fischert. A feljelentés szerint Fischer „született hóhér” volt, aki 80 kg súlyú (!) horgonnyal a nyakukban futtatott muszosokat, trágyába állította társait, meggyújtotta társai lábfejét, „a keret [...] csicskája” volt, „régí csendőrmódszereket” alkalmazott. A feljelentés hosszasan taglalta, hogy „különbözőbb szappanozás vagy vizezés nélkül” borotválta meg társait, „legfeljebb áldozatá-nak arcát megköpködve húzta le a szakállt”. Az aláírók között szerepelt a bevezetőnkben már említett Hanák Péter is.

Az ügyben folytatott nyomozás során további tanúkat hallgat-tak meg, akik ismét hosszasan ecsetelték Fischer kínzási módszereit – igaz, valahogy mindig akadtak eltérések, ellentmondások a vallomásokban. A bonyhádi Brick Ernő azt vallotta, hogy Fischer „Fried Izidort arra kényszerítette, hogy alsó testét nyalja ki”. Szerinte amikor a század Mohácson tartózkodott, kínzásképp horgonyt akasztott társai nyakába – igaz, nem egy, hanem egyszerre három embernek. Továbbá társait „200 kg súlyú gerendával futtatta”.¹¹⁰ A homosze-xuális nemi erőszakra felhozott példa a fenti feljelentésben már úgy szerepelt, hogy „Fried Izidort kényszerítette ill. megfizette, hogy musz. társának alsótestét kinyalja”. Brick vallomását Sauber Slomó, szintúgy bonyhádi lakos megerősítette.¹¹¹ A vallomásokban vissza-térő motívum volt, hogy Fischer ételt lopott társaitól. A vádiratban

végül Fischert egyrendbeli törvénytelen kínzással, háromrendbeli sikkasztással és egyrendbeli hivatali sikkasztással vádolták.

Az egyik leginkább inkrimináló vallomást Hanák tette a népbírószágon, igaz, szinte minden részletről kiderült, hogy „[...] nem láttam [...] én más körletben [...] voltam elhelyezve [...] de köztudomású volt a században”.¹¹² Szerinte Fischer személyesen ütött meg egy bizonyos Katzot Bozsokon, és valóban 80 kg-os horgonyt aggatott társai nyakára. A borotválást Hanák külön kiemelte: „[...] emlékszem, egy ízben megcsinálta azt, hogy leköpte egyik társunk arcát és azután minden pamacsolás nélkül megborotválta”. Mivel talán maga is érezte, hogy ez azért kevés a „megkínzás” jogi fogalmának bizonyításához, hozzátette: „nagyon erős szakálla volt”. A lábujjak közé tett papírok meggyújtását Hanák szerint „korántsem találtuk viccnek [...]”. Bár mások vallottak erről, Hanák tagadta, hogy ő maga megverte volna vizes pokróccal Fischert, és a vádlott azon védekezésére is volt válasza, miszerint Fischert a „keretlegények” többször megverték: hallomásból tudta, hogy Fischer „szimulált”, egyébként fegyverrel is rendelkezett, mert „nem tekintették zsidónak [...]”.¹¹³ Ugyan Fischer körözési irataiból tudjuk, hogy szőke volt és kék szemű, ám Hanákon kívül senki sem állította, hogy Fischert ne kezelték volna zsidóként felettesei. Érdekes módon Hanák munkaszolgálatos emlékirataiból Fischer teljességgel kimaradt, ott már csak a „keretlegények” büntetéseit idézte fel – idős fejjel, neves akadémikusként talán már maga is belátta, milyen kellemetlen dolog zsidókra fogni a holokauszt bűneit.¹¹⁴

Fischer tárgyalását 1945. június 19-re tűzték ki, ezt azonban már nem tudták megtartani, mert Fischer megszökött az előzetes letartóztatásból. Fischert október 9-én tartóztatták le Budapesten, és ismét Pécsre vitték. 1946. januári tárgyalásán szökéséről is beszélt: „A népbüszségről nem azért szöktem meg, mert nem éreztem magam ártatlannak, hanem, mert elő akartam keríteni a vádiratbeli sértetteket, hogy azok mondják meg: mi volt a való tényállás. Ugyanis lehetetlen és groteszk helyzetnek tartottam, hogy míg a vádiratban majdnem húsz sértett van megjelölve, azok közül egyetlen ide nem

áll, feljelentést nem tesz, hanem két tanú van, akik sérelmet maguk nem is szenvedtek. Ezért akartam felkeresni és idehozni a sértetteket. A Felvidéken – a határon túl – meg is találtam Rosenbaum Izsót, Preis Mihályt és Weisz Jánost. A többi sértettet még megtalálnom nem sikerült.” Fischer vallomása itt némileg kiegészítésre szorul: a tárgyaláson Hanák mellett Schillman Rudolf jelent meg, s bár közülük Hanák érdektelenként szerepelt a jegyzőkönyvben, valójában mind a ketten azt vallották, hogy Fischer ártott nekik a tevékenységével. Ráadásul az sem igaz, hogy nem jelentették fel őt: mind a ketten aláírása ott volt az 1945. május 14-i feljelentésen. De az megfelel a valóságnak, hogy a többi, korábban vallomást tevő személyt vagy nem találták otthon, vagy más vette át az idézésüket, vagy szabályszerű idézésre sem jelentek meg. Közülük egyetlen személy, Sauber Slomó küldött csak magyarázatot: ő beteg volt. Maga helyett ajánlott két másik tanút, akik szintúgy nem jelentek meg.

Fischer ellentmondásokba keveredve védekezett népbírószági tárgyalásán: nem igaz, hogy bárkit megvert, csak parancsra tett ilyet. Hogy a parancsra történő verés miért nem számít verésnek, nem fejtette ki. Elismerte, hogy Katz muszos társának egy levelét átadta a főhadnagynak, ezt követhette a verés. Azt sem tagadta, hogy téglát tett Rosenbaum táskájába, de szerint ez „inkább csak megszegényítés, mint büntetés volt”. A horgonyos történetre megjegyezte, hogy ilyen súlyú nehezékekkel „semmi esetre sem tudtak volna futni” társai, így a történet kitaláció. Egy bizonyos Weingartent azonban nem megvert, hanem verekedett vele – ráadásul Weingarten késsel rontott rá –, és ezért büntetést is kapott. Azt állította, hogy Weingarten kirabolta a vallásos Östreicht, aki nem tartott magánál pénzt szombaton. Szerinte a lopott pénzt Weingarten prostituáltakra és itálra költötte. Azt is mondta, hogy Weingartent Hanák buktatta le, aki irodista volt a századnál. Elismerte, hogy Weisz Samut megborotválta, de „ez nem »kínzás« volt”. Szerinte Weisz őt is megborotválta. A századnál dívó, ennél különösebb szokásokról is beszámolt: „Igaz, hogy Östreichernek egy fél cigarettapapírt tettem álmában a lábujja közé és azt meggyújtottam. Ez azonban csak »katonatréfa«

volt, ahogy velem is megcsinálták ugyanezt, bekentek cipőkrémmel, néha még a hímvesszőmet is”. Vallomásaiban szót ejtett a homoszexuális nemi erőszak ügyéről is: szerinte Fried „ön- és közveszélyes őrült” volt, akit később el is távolítottak a századból. Saját védelmében felhozta, hogy őt is többször megbüntették a „keretlegények”, bezárták és megkínózták.¹¹⁵

Fischer hosszú beadványt is írt a pécsi népbíróságnak 1946 decemberében, melyben néhány újabb érvet is felhozott: azzal védekezett, hogy társai szakálla tetves volt, ezért muszáj volt őket megborotválni; szerinte nem is volt jelen, amikor Fried és Weisz között tisztázatlan okokból valamifajta szexuális aktus történt, és ő is csak hallott a történetről; Mohácsszigeten őt és nem társait kötötték ki; mint érvelt, szökött társainak élelmet szerzett, és figyelmeztette őket, ne hogy deportálás áldozatául essenek Ungváron. (Ez szerinte 1944. október 25-én történt; hogy hogyan deportálták volna társait a városból, nem világos, hiszen azt két nappal később a szovjet csapatok elfoglalták.) Végző soron úgy érvelt, hogy ha néha megfenyítette is társait, azt mindig parancsra tette, és az „alárendelt helyzetben lévő egyén magatartása semmiképpen sem minősül bűncselekménynek”.¹¹⁶

A pécsi népbíróság Kocsis Mihály-tanácsa azonban másképp gondolta, és öt év kényszermunka-büntetésre ítélte Fischert emberek törvénytelen megkínzásáért. Az ítélet a népbíróságokra – legalábbis az elsőfokú ítéletekre – jellemző logikai ugrással minősítette őt „hóhérrak”.¹¹⁷ Az indoklás szerint „[...] saját sorstársai előtt [...] hóhérrá vált, illetve ezek hóhérrak nevezték”. Tehát nem kellett bizonyítottan embert ölni ahhoz, hogy valaki „hóhér” legyen, elég volt, ha egyes tanúk szerint valakik annak nevezték. Hogy mi számított „kínzásnak”, ismét értelmezés kérdése volt: akárcsak Hanák, úgy a bíróság is fontosnak tartotta tisztázni, hogy az ecsetelés nélküli borotválkozás után „[...] mindkét embernek vérzett az arca”. Az ítélet külön kiemelte, hogy Fischer vallásos zsidókat is megborotválzott. Azt nem tartotta lényegesnek a népbírósági tanács, hogy helyszíneket és időpontokat beazonosítsanak, egyedül egy esetről, a deszkával való futtatásról nevezték meg Mohácsot és az 1943. évet, de

a hónapban már nem voltak biztosak: „[...] az eset március hónapban történhetett”. Az ítélet a Fried-ügyben a lefizetés és a kényszerítés narratíváját emelte ki, bár hogy miként kényszerítette Fischer Friedet a homoszexuális aktusra, nem derült ki az indoklásból.

Az ítélet az összes verést és kínzást megtörténtként fogadta el, egyszerűen figyelmen kívül hagyva a vallomások közötti eltéréseket. Viszont dacára annak, hogy a tettesen kívül mindenki azt vallotta, hogy Hanák Péter 1943 nyarán pokróccal összeverte Fischert, ennek a történetnek a bíróság nem adott hitelt. Például Brick Ernő vallomása szerint Fischer „megpokrócozása” valóban megtörtént, és Fischer azt is vallotta, hogy az irodista Hanák buktatta le Weingarten Vilmos lopását.¹¹⁸ Bár más perek során letartóztatták azokat a tanúkat, akikről kiderült, hogy a vád tárgyát képező bűncselekményekben részt vettek, Hanákot mégsem fogták le. Egykorú primer források hiányában természetesen lehetetlen megállapítani, hogy Hanák tényleg megverte-e Fischert, ám ugyanaz a bizonyítási mód, ami a vádlott ügyében megfelelt a bíróságnak, Hanák esetében már láthatóan nem volt elég jó. A bíróság mindössze egyetlen, Fischer számlájára írt atrocitásról fogadta el, hogy valószínűleg nem vagy nem úgy történt meg, ahogyan a tanúk előadták: „Arra, hogy vádlott Halfert Salamont úgy kikötötte volna, hogy a karja eltörött, a főtárgyaláson bizonyító adat nem merült fel.” Hogy miért nem fogadták el éppen ezt a történetet, és miért adtak hitelt az összes többinek – nem világos. A fenti ellentmondásokon viszont öncélúan keresztüllépett az ítélet: a vallomások „hitelt érdemlő[k], aggálytalan[ok]” voltak; a leírt tettek – ideértve a borotválást – „kétségtelenül az illetők megkínzását jelentett[ék]”, még akkor is, ha „súlyos, egyénileg helyrehozhatatlan kárt senkiben sem tett[ek]”.

Az ítélet még meglepőbb kifejezéseket is használt: Fischer Hermann Tibor muszost „a tiszttel megverte”, máskor Illés István „ke-rettiszttel” „megverte a századot”. Eltekintve attól, hogy utóbbi megfogalmazással a népbíróság már nem is próbálta azt a látszatot kelteni, hogy az ítélet az események pontos leírását adja – hiszen hogyan lehet egyvalakivel megveretni egy egész századot? –, si-

került a munkaszolgálatosokkal való kegyetlenkedéseket teljesen a visszájukra fordítani: itt már a gonosz zsidó vereti meg a tisztékkel (!) a többi muszost, nem pedig a tiszték kényszerítik egyik zsidót a másik büntetésére.

Különösen érdekes a Fischer-perben hozott ítélet azon része, mely megindokolja, miért volt súlyosbító körülmény Fischer zsidó származása. „Az egyéni bántást színezte és súlyosbította az, hogy az olyan egyéntől eredt, aki nem csak sorstársa volt a megalázottságban, hanem ugyanannak a vallásnak volt a fia, akitől ha nem is együttérzés, de legalább a keretlegény embértelenségével szemben közömbösség volt várható”. A felett a tény felett, hogy Fischert utasították a tettek elkövetésére, elsiklott az ítélet. „A munkaszolgálatos társai őrizése, fegyelmezése, megfenyítése éppen nem volt jogi kötelessége. Erre a szerepre nem csak önként, saját elhatározásából vállalkozott, hanem nyilván abból a bűnösségi tudatot színező rosszhiszemből, hogy ezzel egyrészt saját sorsán enyhít, viszonzásként a keret irányában a munkaszolgálatosok helyzetét súlyosbítja”. Az ítélet azt feltételezte, hogy a munkaszolgálatos tetteit szabad akaratból követte el – nem pedig erőszak hatására vagy félelemből.

Fischer még az ítélethozatal napján fellebbezett, ezt azonban a pécsi népbíróság végzésben elutasította, melyet a NOT 1946. augusztus 8-án helyben is hagyott. Fischer ezt követően újrafelvételi kérelmet adott be a pécsi bíróságra, amelyet ugyancsak elutasítottak, mivel védekezésén a főtárgyalás óta nem változtatott. 1946. november 16-án megkezdte kényszermunka-büntetését, melyből leghamarabb 1951. augusztus 8-án kérhette feltételes szabadlábra bocsátását. Fischer ítéletét érdemes összevetni Berkes János nem zsidó „keretlegényével”, aki ugyanezen században való kegyetlenkedéséért két év fegyházbüntetést kapott a pécsi népbíróságtól.¹¹⁹ Fischer olyan értelemben még szerencsés volt, hogy az országos sajtóban rosszul hozták le a nevét: a kommunista *Szabadság* egy bizonyos Fischer Imre Andor pécsi elítéléséről írt.¹²⁰ A helyi sajtóban azonban balszerencséjére helyesen szerepelt a neve: „Ötévi kényszermunkára ítélték egy bonyhádi munkaszolgálatost, mert kegyetlenkedett sorstársai-

val” – írta a *Dunántúli Népszava*. „Fischer Sándor [...] a szadista természetű vádlott elnyerte méltó büntetését.”¹²¹

Más muszos perek is ismertek, Jelinek Emil muszos a győri népbíróság szerint 1944 decembere és '45 márciusa között zsidó nőket kínzott és erőszakolt meg nyilasok oldalán a városban, ám a fennmaradt szegényes levéltári anyagból több nem derült ki, így nem tudjuk, hogy a súlyos vádak igazak voltak-e.¹²² Sajtóhírek szerint 1948-ban két évet kapott, ám súlyos betegségére való tekintettel ezt nem kellett letöltenie.¹²³ Ugyancsak népbíróság elé állítottak szökött muszosokat, vagy éppen a nyilas időkben Nyugat-Magyarországra deportált egyéneket – így Wirth Árpádot, akit bűnösnek is találtak zsidók kivégzésében, és zsidó létére háborús bűnösneként 1946. május 9-én kivégeztek Kecskeméten –, illetve muszos orvosokat is, ám mivel ezek a perek nem kapcsolódnak szorosan a munkaszolgálat és „keretlegények” történetéhez, itt nem részletezzük őket.¹²⁴

* * *

Nem csak volt muszosok soraiból kerültek a vádlottak padjára zsidó származású egyének a munkaszolgálatokkal kapcsolatos perekben. 1945. március 28-án este Ligeti Ferenc volt tartalékos zászlós, civilben gépészmérnök nem érkezett haza a munkából. Felesége, Totth Éva nem gondolt semmi rosszra. Férje, „Franci” rendes ember volt, tehát nála szóba sem jöhetett egy „görbe este”. Ráadásul nem olyan időket éltek, hogy szórakozni lett volna kedvük: Ligeti pár hónapja temette el apját, a neves magyar-zsidó szobrászt, Ligeti Miklóst – többek között a városligeti Anonymus-szobor alkotóját –, illetve anyósát; kedvenc nagynénje eltűnt, és sok rokonról, barátáról nem volt semmi híre. Két fiát, feleségét szerette, szívesen járt haza. Mikor azonban másnap sem tért haza, felesége bement Ligeti munkahelyére, ahol tájékoztatták: férjét nyomozók vitték el. Ligeti hagyatékában megmaradt egyik első, feleségének írt levele – a sok-sok levélből –, melyben váltásruha és élelem mellett fertőtlenítőt és sebhintőport is kért. Futólag meg is jegyezte: a vallatás során a nyomozók „megnyúztak”.¹²⁵

Ligeti Ferenc a 101/10. sz. táb. munkásszázad századparancsnokaként teljesített szolgálatot a keleti fronton. A szóban forgó század öt tagját állították népbíróság elé. Először Ligeti Ferencet ítélték el 1945. szeptember 11-én. A tényállás szerint 1942 augusztusától 1943 februárjáig volt a 101/10. sz. munkaszolgálatos század parancsnoka. Ez alatt az idő alatt a muszosokat kegyetlenül csuklóztatta, kihajtotta az aknamezőre, és a keretnek drótból font korbácsokat adott, melyekkel verette őket. Sándor Balázs szakaszvezetőt 1945. október 15-én ítélték el, a tényállás szerint Práger Istvánt és Lendler Imrét megverte, egy Rózsa nevű muszost pedig többször kikötött. A vádirat része volt az is, hogy megölt egy Deutsch József nevű muszost, de ezt a népbíróság nem látta bizonyítottnak. Bóta Imre őrzetőt 1946. július 4-én ítélték halálra, mert a tényállás szerint Mérő Dénest kikötötte, Mandel Józsefet és Zsolt Béla íróát súlyosan megverte, Deutsch Botkával együtt megölte, s végül Schön Istvánt agyonverte. Botka Márton honvédet 1946. november 8-án ítélték halálra, a tényállás szerint Mayerhof Gyulát megverte, Mérő Dénest kikötötte, Marschik Józsefet agyonverte, Deutsch Józsefet Bótával együtt agyonverték, és Schön Istvánt is agyonverte. S végül Farszky László őrmestert 1949. január 25-én ítélték el, a tényállás szerint Marschik Miklóst agyonverte. Ezeken a perekon kívül még további négyet (Miticzky András, Toronyi Károly, Borza József és Mike Sándor) idézünk majd fel, amennyiben valamilyen módon kapcsolódnak a fenti ügyekhez. Az ügyiratok mellett kutatásunk fontos forrása a Ligeti hagyatékában megtalálható levelezés, amelyet nejével és anyjával folytatott a börtönből. A leveleket zsírpapírba csomagolva csempészték ki és be, ételes fazekak aljára rejtve.

Már pusztán az ítéletekben szereplő tényállások is fejtörést jelentenek a történésznek. Mint a felsorolásból kilálglik, több embert is elítéltek a következő bűncselekményekben: Mérő Dénes kikötése, Deutsch József, Marschik József/Miklós és Schön István agyonverése. A vádiratokban – melyeket a nyomozati szakaszban tett vallomásokra építettek – még több helyen szerepeltek ezek a bűncselekmények, például Sándor Balázs ügyében is, ám azokat a népbí-

róság nem látta bizonyítottnak. Hogyan lehetséges, hogy egyszerre ennyi embert ítélték el ugyanazon tettekért? S miként lehetséges, hogy további olyan vallomások hangzottak el a nyomozati szakaszban, melyekben még több embert neveztek meg tettesként? A történet felgöngyölítése – mint általában a munkaszolgálatos századok történeteie – nem egyszerű feladat, a fenti ügyeken kívül közvetve kapcsolódó perek sorát kell feltárni, összehasonlítani az emlékiratokkal, a sajtócikkekkel és a primer dokumentumokkal, hogy esélyünk legyen a tisztánlátásra.

A fennmaradt személyes hagyaték, de az időrendiség okán is legelőször Ligeti perét tárgyaljuk. A levelek kivételes betekintést engednek a népbírói eljárások kevésbé ismert részébe: a vádlott és a védő kapcsolatába, a rokonokkal való kommunikáció nehézségeibe. Ligeti arra kérte családját, hogy a mentőtanúk felkutatásában „minden ismerőst és rokont vegyetek igénybe”. Közülük néhányan – például Vigh P. Gáspár keret vagy Zsolt Béla – kiemelkedően fontosak, „imádkozz, hogy ezt a kettőt megtaláljuk”. „A tortúra még hosszú, de a végén hiszem, hogy rendbe fog jönni.” Nejének leveleiből sem hiányoznak a megrendítő sorok: „Mi mindannyian annyit imádkozunk, hogy meg kell hogy hallgasson minket [az Isten]” – írta egy helyütt. „[M]ost az az érzésem, hogy beszélgetek veled. Itt ülök az íróasztalnál, a srácok már alszanak, cigarettázom, és azt képzelem, hogy itt ülsz mellettem a zöld karosszékben” – írta máshol.¹²⁶

A hagyatékban megmaradt egy feljegyzés három különböző kézírással (Totth Éváé, Ligeti Miklósné Kern Hedvigé és valószínűleg a védőé, Káldi Istváné). A kusza, összefüggéstelen szövegben ilyen mondatok szerepelnek: „Éva krajcár nélkül 2. gyerektől semmit se tud keresni.” „Andrássy úti aláírás – ha szüleit, feleségét, gyerekeit ölte volna meg, azt is aláírta volna.” „Hetekig véres gennyes foltok.” „Végrendelet.”¹²⁷ A család egyébként nem volt maradéktalanul elégedett Káldival, és ebben a védő zsidó származása is szerepet játszott. Ligeti neje egy helyütt így írt: „Káldinál voltam [...]. Kezdek belőle kiábrándulni, mert szörnyű slamos lett. Pláne, hogy most a nagyokat is ő csinálja. Ezen a héten az Imrédyt tárgyalta, abban volt ben-

ne fülíg. Ő fogja védeni Reményi-Schnellert is,¹²⁸ és még egy csomó mást. Azt mondja a Te ügyedre február előtt nem fog sor kerülni, és hogy mivel felmentésről úgy sem lehet szó, jobb is nem sürgetni, mert hát jobb vizsgálatnak lenni, mint jogerősen elítéltnek. [...] Mami [Kern Hedvig] és húgod nagyon szidják. Bár Maminak szégyennek igen vérmes reményei voltak, ő azt hitte, hogy haza fog-nak engedni. Ő nem beszélt egy munkaszolgálatossal sem, és nem érezte azt a tehetetlen bosszúvágyat, ami ezekből az emberekből csak úgy sugárzott ki. Jaj Kikukám [Ligeti Ferenc], azért az egészben az volt a legrémesebb, hogy az ember ott állt velük szemben és képtelen volt megérteni őket, hogy miért vannak úgy felháborodva. Képtelenség volt megértetni velük, hogy amit üldöztetésnek vettek – speciel a Te esetemben, mert nem mindegy, tényleg voltak szörnyű dolgok máshol –, azon keresztül megy akármelyik újonc a katonaságnál. [...] Úgy álltunk egymással szemben, mintha más nyelvet használnánk. Mintha nem egymáshoz, hanem egymás mellett beszél-nénk el. Hiába, akárki akármit is mond, ez egy más világ, más emberekkel, mint aki vagyunk.”¹²⁹

Ligeti válaszlevelében ez áll: „A Káldi-ügyről már én is sokat gondolkoztam. A tárgyaláson nem hiszem, hogy bárki többet tudott volna elérni, de hát ő is a másik oldalhoz tartozik, és zsidó szem-szögből nézi az egész ügyet. Így ő is azt hiszem bűnösnek tart és ő is bűnömül rója fel származásomat.” Majd máshol: „Én még kevésbé tudok Káldival beszélni, mert csak minden sátoros ünnepkor látom, és akkor is csak 1 percre.” Az ügyet „nem találja érdekesnek és nem is akar foglalkozni vele”. „Hibája, hogy ő is az általad olyan találóan jellemzett másik világhoz tartozik és inkább hisz hamisan esküdöző hitsorsosainak, mint nekem.”¹³⁰

Mint már utaltunk rá, a népbíróági iratok számos ellentmondást tartalmaznak. A memoárirodalom átböngészése ezeket nem oldja fel. Fáti István,¹³¹ aki hat hét után dezertált a századtól, 1944-ben, Moszkvában adta ki emlékiratát, itt esik szó először Ligeti századáról. A visszaemlékezés utószavát Gergely Sándor moszkovita író írta, már előre meghozva a honvédség felett a kollektív ítéletet: „Az asz-

szony, gyerek és lélekgyilkosok hada fölött hamarosan méltó törvényt tesznek. Emlékük a magyar történelem szégyenfoltja lesz.” Utószava szerint a honvédeket „a szegedi gondolat” vezérelte a „munkás, paraszt” és „zsidóölésben”.¹³² Fáti könyvében több helyen is említi például Ligeti századparancsnokot, de nem ír egyetlen olyan tetteről sem, amely kapcsán vádat emeltek ellene.¹³³ Sőt, Ligeti a perében bizonyítékként akarta behozni Fáti könyvét, bár fenntartotta, hogy abban Fáti összekeveri a 101/10. és a 101/11. századok történetének néhány részletét. A könyv felolvasását a népbíróság félbeszakította, ennek kapcsán Ligeti védője semmisségi panasszal is élt, melyet elvetettek (a jegyzőkönyvben csak a panasz szerepel, a félbeszakított felolvasás nem – utóbbi jelenetet Ligeti mesélte el beadványában).¹³⁴

Fáti utal rá, hogy egy „Benedek” nevű keret drótkötéssel vert meg orosz civileket, hogy magyar „huszárok” orosz civileket hajtottak aknára, illetve hogy bizonyos „Balázs” „halálra fekvőtámaszoztatott” egy muszost.¹³⁵ Ezek hasonlítanak ugyan a Ligeti ellen felhozott vádakra, de Fáti nem köti össze őket a századparancsnok személyével. Fáti nem mindig tűnik megbízható emlékezőnek: arról is írt, hogy Miticzky András t. főhadnagy, a 101/11. sz. parancsnokának utasítására 1943. július 18-án Egreskátán (ma: Nagykatán, Pest) a teljes századot két héten át naponta kikötötték. Miticzkyt egyébként népbíróság elé állították, jogerősen három év hat hónap börtönbüntetést kapott, de sem a vádiratban, sem az ítéletben nem szerepel a szóban forgó eset.¹³⁶ Meg kell említeni, hogy a perben Simonyi Zoltán muszos azt vallotta, hogy a vádlott alatt szolgált 1943 júliusától Szentkirályszabadján (Veszprém vármegye).¹³⁷ Ez egybeesik Miticzky vallomásával, miszerint 1942 októberétől 1944-ig Szentkirályszabadján – és nem Egreskátán – szolgált.¹³⁸ Természetesen megtörténhet, hogy Fáti egy közszájon forgó legendát gyúrt át könyvében, ám állítása szerint egy, a kezébe került primer katonai iratot idézett annak bizonyítására, hogy Miticzky a kérdéses napon Egreskátán tartózkodott, így itt minden bizonnyal forráshamisítással van dolgunk.¹³⁹ A fentieken kívül még két emlékirat említhető (Zsadányi Oszkár és Zsolt Béla emlékirata), ezekre később térünk ki.

Ligeti ügyében a nyomozati szakaszban Róna Imre muszos arról vallott, hogy a vádlott verette meg Zsoltot Borza József szakaszvezetővel.¹⁴⁰ Mátrai (Mandel) József színész, később az Állami Déryné Színház igazgatójának a vallomása szerint Borza más században szolgált, de Ligeti „áthívatta”, hogy a saját századjánál kegyetlenkedjen.¹⁴¹ Maga Ligeti a PRO-n beismerte Weber kikötését és halálát, Schön halálra kínzását is, és hogy drótkábeleket adott a keretnek, hogy azzal verjék a muszosokat. Bevallotta, hogy a muszosokat aknára hajtotta.¹⁴² A vádiratot Káli Nagy Elemér népügyész készítette, aki korábban a csíkszeredai királyi ügyészségen dolgozott. Slendrián munkát végzett, kevesebb mint egy oldalban foglalta össze az eseményeket: szerinte Ligeti drótkorbáccsal verette a zsidókat, aknára hajtotta őket, továbbá felelős Weber és Schön haláláért.¹⁴³

A főtárgyalást a perben 1945. szeptember 11-én tartották. Ligeti itt már minden vádat tagadott. Szerinte nem adott drótkábelt a keretnek, helyette emberséges viselkedésre utasította őket. Weber nem az ő századában szolgált, Schön pedig még élt, amikor őt leváltották a század éléről – szerinte éppen azért, mert túl emberséges volt, és emiatt még hadbíróság elé is állították (ennek eredményéről nem számolt be).¹⁴⁴ Törvénysértő módon nem kérdeztek rá a PRO-n és a népbírószágon tett vallomásai közötti eltérés okára. Ha rákérdeztek volna, akkor kiderült volna az, amit a hagyatékból megtudhattunk: az Andrássy út 60.-ban Révai-Bánki Elemér nyomozó (maga is a munkaszolgálat túlélője) megverte, majd mikor már a földön volt, az arcát és a fejét rúgta, s összesen négy napon át kínozták. Kínzásában részt vettek olyan személyek is, akik a vád tanújaként jelentkeztek a népbírószágon (Mátrai, Róna, Kondor és Hoffman). Nejeének leírta „a fogság kórtörténetét” is: az Andrássy úton elszenvedett verés, betegség, depresszió és az éhezés hatására „teljesen leromlott”, „a végén [...] egyáltalán nem tudtam lábra állni. [...] Az itteni vizsgálat vérszegénységet, testi gyengeséget, és neuraszténiát állapított meg. A térdreflexem negatív volt” – idézte fel az ekkor 35 éves, ereje teljében levő, rendszeresen sportoló férfi.¹⁴⁵ Egyébként a kínzás tényét a későbbi NOT-eljárásban Róna és Kondor sem tagadta, pusztán azt állították, hogy nekik maguknak nem volt közük az esethez.

Róna így vallott: „vádlottat előttem verték meg a nyomozók. Fel is voltam háborodva”.¹⁴⁶ Kondor pedig arról beszélt, hogy látta vádlottat Révai-Bánki nyomozótól „véres állal eljönni. [...] vádlott nyakendőjével törülte le a véres állát”.¹⁴⁷

A vád tanúi közül érdemes kiemelni Mátrait, aki azt vallotta, hogy a századnál Ligeti megérkezése után rosszabbodott a helyzet, aki kábellel verette a zsidókat; továbbá, hogy igenis volt aknaszedés, a muszosok nem kaptak rá kiképzést, és hogy ez a vádlott hibája. Mátrai arról is vallott, hogy amikor Bóta őrzető fejbe verte őt, Ligeti is jelen volt, és nem tett semmit.¹⁴⁸ Róna tanú itt már nem tudott róla, hogy vádlott utasítására kínozták-e meg Zsolt Bélát (mint emlékezhettünk, a PRO-n ezt még egyértelműen állította). Viszont kívágta magát a dilemmából: „Azt nem tudom, hogy Zsolt Béla volt bajtársam csuklóztatását vádlott rendelte-e el. [...] Valószínű azonban, hogy ezt a csuklóztatást a vádlott rendelte el”.¹⁴⁹ A sort Kondor folytatta, aki szerint „vádlott távollétében nem ütlegettek bennünket a kerethegények”. Ezek szerint tehát a tisztességes kerethonvédek nem is bántották a zsidókat, őket csakis Ligeti jelenléte vagy parancsai „vadították meg”. Szerinte Zsoltot a vádlott küldte aknaszedésre, melyen egy muszos, sőt még egy kerettag is felrobbant!¹⁵⁰

A tárgyaláson Zsolt Béla is megjelent, akit már a védelem idézett meg tanúként, a jegyzőkönyv szerint mégis terhelő vallomást tett Ligetire. Zsolt itt – állítólag – azt mondta, hogy miközben ő beteg volt, és egy Bajor nevű keret csuklóztatással kínozták őt, vádlott egyetlen szót sem szólt a védelmében.¹⁵¹ A Ligeti hagyatékában található beadvány azonban más képet fest a dologról: „Az értelemzavaró hibák közül [a jegyzőkönyvben] csak Zsolt vallomására akarok kitérni. Ez a vallomás Kondor tanú többszöri közbeszólása és az ügyész észrevételei következtében elveszítette összefüggő voltát. Így eshetett meg, hogy a jegyzőkönyvbe Kondor közbeszólásai és az ügyész megjegyzései (hibás következtetései) kerültek az eredeti vallomás helyett. Hibásan van felvéve vallomásának második bekezdése, mely szerint B[ajor] szakaszvezető csuklóztatta, és mikor

már nem bírta, hozzám fordult segítségért. Ez a rész Kondor közbe-kiabálásának eredménye. [...] Zsolt már ájult volt mikor a helyszínre érkeztem. A jegyzőkönyvben szereplő azon kitétel, hogy »vádlott-nak már előbb módjában állott volna a munkaszolgálatosok sorsán enyhíteni, stb.« az ügyész szavainak a tanú vallomásaival való összecserélése következtében keletkezhetett.” Ligeti itt azt is kifejtette, hogy a népügyész vádbeszédében már nem halálbüntetést, hanem súlyos büntetést kért rá, ám ez is kimaradt a jegyzőkönyvből.¹⁵² Ez persze nem egyszerű „értelmezavaró hiba” volt, hanem a perrendtartási törvény szerint semmisségi (érvénytelen ségi) ok.¹⁵³ Szintügy kiemelendő, hogy Kondor, a vád tanúja nem csak Ligeti megkínzásában vett részt, de még a tárgyalást is bekiabálással zavarta.

Még kuszábbá teszi a helyzetet, hogy a már említett Toronyi Károly t. főhadnagy perében a vádirat része volt, hogy megverette Zsoltot.¹⁵⁴ Lantos Dezső koronatanú arról vallott a perben, hogy Toronyi Farszky-nak adott utasítást, hogy veresse meg az író; az utasítást Bóta teljesítette.¹⁵⁵ Az ítéletben foglalt tényállás viszont megint csak annyit állapított meg, hogy Toronyi megverette Zsoltot – Farszky és Bóta neve már nem került bele.¹⁵⁶ Toronyi a PRO-n tett vallomásaiban még elismerte, hogy Bóta verte meg Zsoltot az utasítására, ám a tárgyaláson vallomását visszavonta, és a történet ezen részét nem is ismételte meg.¹⁵⁷ Toronyi perében Zsolt nem tett vallomást.

Farszky perében sem a vádiratban, sem pedig az ítéletben nem volt szó Zsolt megveréséről.¹⁵⁸ Bóta Imre perében a vádiratban és az ítéleti tényállásban is szerepelt, hogy megverte Zsoltot – az utasító kilétére nem derült fény.¹⁵⁹ Borza perében sem a vádirat, sem pedig az ítélet nem említi Zsolt megveretését.¹⁶⁰ Pedig Ligeti perében még arról vallottak a tanúk, hogy Ligeti „áthívatta” Borzát, hogy verje meg Zsoltot. Ligeti elsőfokú ítéletében a történet úgy módosult, hogy Ligeti csak végignézte Zsolt megkínzását, és nem segített neki.¹⁶¹ Igaz, Ligeti NOT-eljárásában már az derült ki egy tanú vallomásából, hogy Borzát valójában Fazekas „munkavezető törzsparancsnok” – Ligeti felettése – rendelte át, aki erősen antiszemita volt, nem bízott Ligetiben, felülbírálta döntéseit: „a valóságos parancsnok

Fazekas volt, vádlott csak névleg volt parancsnok”.¹⁶² A NOT-eljárásban Róna tanú már visszavonta azt az állítását, hogy Ligeti ártott volna Zsolt-nak, pusztán a már bemutatott Kondor tanú erősködött továbbra is, hogy Ligeti rendelte ki Zsoltot aknaszedésre – érdekes módon erről maga Zsolt nem tudott.¹⁶³

Zsadányi Oszkár azt írta emlékiratában, hogy Zsoltot Toronyi századparancsnok verette meg egy Pálinkás nevű keretlegénnyel. Később – félreérthetően fogalmazva – egy Kardos nevű hadnagyot vagy egy Miltényi nevű pécsi tisztet vádolt a tettel.¹⁶⁴ Természetesen lehetséges, hogy két eltérő esetről van szó, de maga Zsolt azt írta visszaemlékezésében, hogy Bóta, az „emberevő” keretlegény verte meg őt puskatussal, és Fazekas századparancsnok (Ligeti utódja) köttette ki.¹⁶⁵ Zsolt emlékiratában egyáltalán nem kerül elő, hogy Ligeti vagy Toronyi bántotta volna őt. Pálinkás János tartalékos szakaszvezető perében Zsolt azt vallotta, hogy valóban a terhelt verte őt „cafatosra”, Pálinkás pedig a tárgyaláson beismerte, hogy Toronyi utasítására verte az embereket (Zsolt bántalmazását viszont tagadta).¹⁶⁶

Vajon igazat írt-e beadványában Ligeti? Valóban tévesen jegyezték fel Zsolt szavait az elsőfokú tárgyalási jegyzőkönyvben? Zsoltot a NOT-eljárás keretében is meghallgatták, ekkor bár betegágyához szálltak ki egy népbíró, a népügyész és a védő társaságában. Ekkor arról vallott, hogy Bajor valóban megcsuklózta őt betegen, melynek hatására szívrohamot kapott. Ezután jelent meg a vádlott, aki utasítást adott, hogy autón szállítsák őt el, később egy külön kialakított, muszos orvosok által ellátott „zsidó betegszobába” fektette be, sőt még gyógyszert is szerzett neki. Szerinte Ligeti tisztázta előtte, hogy „félzsidó” származása miatt nem tiszteli őt a keret, és ezért a muszosoknak „morális rendőrséget” kéne alakítaniuk, hogy a keretnek ne legyen oka fegyelmezni. Zsolt szerint amíg Ligeti ott volt, senki sem halt meg, pusztán távozása után durvult el a helyzet. Arról is beszélt, hogy Farszky László tisztességes ember volt, aki segített Ligetinek a keret visszafogásában, Ligeti pedig felajánlotta neki, hogy ha megírja, mit művelnek a keleti fronton a muszo-

sokkal, akkor segít Budapestre csempészni a cikk kéziratát, hogy az megjelenhessen a baloldali sajtóban. Mikor egy keret kirendelte beteg dolgozni Zsoltot, Ligeti felülbírált a döntést és visszarendelte őt. „Vádlott alatt nem volt aknaszedés”, következésképp ő maga sem szedett aknát Ligeti parancsára. Amíg Ligeti ott volt, nem került elő kábel- vagy drótkorbács. Figyelemre méltó egy további megjegyzése is, miszerint „Borza volt a legkegyetlenebb” keret, s hogy Ligeti elődje, Parragh egy „filoszemita fasiszta hadnagy” volt, aki fel akarta fegyverezni a zsidókat az oroszok ellen, és „zsidó udvartartást” rendezett be, estélyeket tartott – Ligeti olyan értelemben szigorú volt, és katonás rendet tartott, hogy ezeket az „estélyeket” valóban berekesztette.¹⁶⁷ Ligeti egy jegyzetében össze is kötötte ezt az ellene folyó eljárással: „szétosztottam munkára a munkaszolgálatos tanács tagjait, amivel végkép meggyűlöltettem magamat, feljelentőim mind ezek közül kerültek ki.”¹⁶⁸ A Ligeti-hagyatékban megtalálható Zsolt Béla feleségének, Rácz Ágnesnek a levele, melyet Ligeti Miklósnak írt 1942. december 23-án. Ebben köszönetet mond fiának, Ferencnek, amiért segítséget nyújtott férjének: „A legmegbízhatóbb értesülések alapján oly tények jutottak tudomásomra, amelyek ...] tökéletesen meggyőztek arról, hogy Méltóságod fia a leghumánusabban bánik századának embereivel, közöttük az én férjemmel is.”¹⁶⁹

Az ítélet még a tárgyalás napján megszületett (mutatva az ügy koncepciójára jellemzőt): a népbíróóság a fentiek ellenére életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte Ligetit. A vádirattól eltérően nem emberek törvénytelen megkínzásában (Nbr. 11. § 5.) találta bűnösnek, hanem mert katonai jellegű alakulatnak nyújtott segítséget személy elleni erőszakban. (Nbr. 13. § 2.). A tényállásban rögzítették, hogy vádlott aknaszedésre rendelte ki a muszosokat, nem segített Zsolton, s hogy csuklógyakorlatokkal kínozták a muszosokat. Nem találta viszont bizonyítottnak, hogy Weber és Schön halálához köze lett volna, vagy hogy bárki meghalt volna az aknaszedés során. Utóbbiról a vád tanúi vallottak, és az ítélet a vallomások hiteles bizonyítékként fogadta el, a tényálladási elemek közötti önkényes válogatás

tehát érthetetlen. Az ítélet nem is tagadta diszkriminatív (antiszemita) életét: „A népbíróóság súlyosbító körülményként vette figyelembe, hogy vádlott cselekményeit folytatólagosan követte el, továbbá vádlott, hogy zsidó származása miatt a keretlegénységgel és felettesével szemben magát mentse, követte el kegyetlenkedéseit a munkaszolgálatosokkal szemben, s e cselekményekkel, mely emberek megkínzását jelentette, a figyelmet származásáról elterelni igyekezett.” Vigh P. Gáspár keretet, akit a védelem idézett volna be tanúnak, a népbíróóság nem hallgatta meg, mert szerintük a tényállást így is sikerült feltárni.¹⁷⁰ Az ítéletben a vád megnyugodott, míg a védelem fellebbezett.¹⁷¹ A NOT-nak írt beadványában Ligeti így fogalmazott: „[...] óvakodni kell attól, nehogy esetleg eszközül adják oda tekintélyüket emberi gyengeségekből eredő, indokolatlan és alaptalan bosszúvágyak szertelen kielégítésére.”¹⁷²

A NOT a védelem kérésének megfelelően alaposabb bizonyítást rendelt el. Ők már meghallgatták Vigh P. Gáspár keretet – akit még Róna és Mátrai tanúk is „demokratikus érzelmű”, „100%-ig szavahihető emberként” írtak le¹⁷³ –, aki tisztázta, hogy a keret más tagjai maguk szedtek össze drótokat, és összeesküdtek Ligeti ellen, mert nem bíztak meg benne zsidó származása okán. Utasításait direkt szabotálták. Szerinte 8-10 napos kiképzésen kellett részt venniük az árkászoknál azoknak, akik önként jelentkeztek aknaszedésre – a muszosok közül azért vállalkoztak többen is erre, mert itt nem volt túl sok munkájuk, és jobb ellátást kaptak.¹⁷⁴ Ugyanitt Belgráder György muszos tisztázta, hogy „baleset nem történt az aknaszedésnél”. Ligeti sosem verte az embereket, ezt egy Bajor nevű keret csinálta egy fekete gumikötéllel, amit ő „négerkolbásznak” hívott. „Vádlott kezében sohasem volt korbács.”¹⁷⁵ Másodfokon Róna tanú, önkritikát gyakorolva, már némileg módosította korábban tett vallomásait: „Abban az időben a tényeket még nem gondoltuk annyira át, túlfűtött volt a hangulat, annak idején borzalmas nyomás alatt állottunk. Utólag rájöttünk, hogy vádlott sok mindenről nem tehet. Meg aztán a rendőrségen is szigorúbban vették fel a vallomásokat.”¹⁷⁶ Később fontos részlet lesz, hogy a NOT-eljáráshoz a nép-

ügyesség kérte egy új tanú, bizonyos Práger István kihallgatását. Ligeti védője viszont – nem teljesen világos okokból – a kérés elutasításáért folyamodott, utalva rá, hogy Práger „égből pottyant tanú” – valószínűsíthető, hogy a védő szemében valahogy már eleve gyanús volt ez a személy.¹⁷⁷

A NOT az első ítéletet megsemmisítette, ám továbbra is bűnösnek találta Ligetit a Nbr. 15. § 2. pontjában meghatározott népellenes büntetben (a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények túlzó végrehajtása). Ezért 3 év börtönbüntetésre ítélte, melyből 2 évet és 10 napot tekintett kitöltöttnek. A NOT-ítélethez Márton Emil bíró különvéleményt írt: e szerint még a NOT-ítélet is túl szigorú volt, és nem állja meg a helyét az idézett paragrafus.¹⁷⁸ A lapokat persze a tények kevésbé érdekelték. „Zsolt Béla zsidószármazású hóhér-parancsnoka a népbíróság előtt” – ezzel a címmel jelent meg a *Világosság*. „Ligeti Ferenc, volt munkásszázadparancsnok [...] Ukrajnában kegyetlenkedett alárendeltjeivel”, szólott egy cikk, persze tisztázva a századparancsnok származását is: „Ligeti Ferenc [...] Ligeti Miklós neves építésmérnök fia, maga is részben zsidószármazású.” „A vádirat szerint a félzsidó Ligeti Ferenc Oroszországban [...] a századához beosztott munkaszolgálatosokat kegyetlen bánásmódban részesítette” – így egy újabb lap.¹⁷⁹

Ligeti leveleiben még egy fontos megjegyzés szerepel: „Egyáltalán érdekes lenne összehasonlítani a vádiratokat. Mikéttől értesültem például, hogy Weber halálával hárman vannak megvádolva, és mindhárom esetben a parancskiadó, a kikötés oka és helye más. Másik ilyen hasonló a Bóta eseté. Nálam a tárgyaláson a tanúk megesküdtek, hogy távozásomig semmi erőszakos haláleset nem történt. Ugyanakkor Bóta azzal van vádolva, hogy kifelé menet egy folyóátkelésnél egy muszt a folyóba lökött és mikor az ki akart mászni, puskatussal fejbe vágta, úgyhogy az illető a folyóba fulladt. Rendes bíróságon perégyesítéssel gyerekjáték lenne az ilyen vádak hamisságát bizonyítani, de még most is kellő utánajárás árán, az egyes vallomások összehasonlításával igen kellemetlen percek lehetne szerezni a tanúknak.”¹⁸⁰ Valóban, megéri „összehasonlítani a vallomá-

sokat”, hiszen nem csak Práger volt „égből pottyant tanú”, hanem több tanú szavahihetőségét is meg lehet kérdőjelezni a század többi tagja népbíróági pereinek összevetése után. Az ügyekben kulcsfontosságúnak tűnnek Klein Miklós (Budapest, 1912, kereskedősegéd), Mérő Dénes (Borosjenő, 1912, vállalatvezető) és Práger István (Vác, 1914, cipész) vallomásai.

Botka Márton perében Klein így vallott: „Deutsch Józsefnek lefagyott a lába és nem bírt a menettel menni. Egy emelkedés előtt lehettünk, amikor Bóta őrzető és a vádlott elmentek, félrevonták Deutscht és 10 perc múlva a vádlott jelentette a századparancsnoknak, hogy ez is el van intézve.”¹⁸¹ Farszky László perében így: „Úgy tudom, hogy Deutsch agyonveretésére is vádlott adott parancsot”.¹⁸² S végül Sándor Balázs szakaszvezető perében így: „Azt mesélték, hogy Deutsch Józsefet Falski [sic!] és Botka őrmesterek vádlott tudtával bevitték az erdőbe és nélküle jöttek vissza.”¹⁸³ (Hogy miért kellett volna egy őrmesternek egy szakaszvezető „jóváhagyása”, a vallomásból nem derült ki.) Eközben Botka perében Mérő azt vallotta, hogy „Deutsch Józsefről közvetlen tudomásom nincs. Hanem hallottam, hogy a visszavonulás másik szakaszán a vádlott [Botka] különös kegyetlenséggel bánt Deutsch Józseffel. Bezavarta Deutsch Józsefet az erdőbe és azután a vádlott az erdőből Deutsch József nélkül tért vissza”.¹⁸⁴ Farszky László perében pedig már így vallott: „Deutscht agyonverték a keretesek.”¹⁸⁵

A zavart csak fokozza Práger vallomása. Botka perében arról beszélt, hogy „Deutsch József nem tudott a menettel tartani, akinek a kezei, lábai le voltak fagyva. Akik nem bírtak menni, azokat a vádlotték ütötték-verték. Mikor a völgynek egy mélyebb részére, vízmosáshoz értünk, ott a vádlott [Botka] Bóta őrzetővel együtt Deutsch Józsefet az erdőbe bevitték. Ezt a saját szememmel láttam, és azt, amikor a vádlott a századparancsnoknak azt mondta, hallottam, hogy jelentette, ez sem fog már bennünket vissza tartani a visszavonulásban, ezt is elintéztük. Másnap egy faluban voltunk és a vádlottnak saját szájából hallottam, hogy agyonütötte Deót, Deutschnak különben ez volt a neve”.¹⁸⁶ Farszky perében viszont

így vallott Práger: „Deutschról nem tudok, csak annyit, hogy bevitték az erdőbe és onnan nem jött vissza”.¹⁸⁷ Lehet még utalni rá, hogy Bóta kerethonvéd vádirata szerint a vádlott Deutsch Józsefet folyóba lökte, és úgy fulladt meg a musz, de ez az ítéletben már az erdőbe vivős történetként szerepelt.¹⁸⁸

Összefoglalva: Klein szerint Deutschot Bóta és Botka vitték be az erdőbe, hogy megöljék – vélhetően Ligeti parancsára. Majd Farszky parancsára „verték agyon”. Ugyanakkor Deutschot Farszky és Botka vitték be az erdőbe, vélhetően Sándor Balázs parancsára. Mérő szerint viszont, bár nem tud az ügyről, úgy hallotta, hogy Botka eltűnt Deutschsal az erdőben. Ugyanakkor Deutschot agyonverték a kerethonvédek. S végül Práger szerint Deutschot Botka és Bóta ölte meg, ám ugyanekkor az ügyről semmit nem tud.

Marschik megölésére a három tanú közül csak Práger tért ki érdemben, de sajnos itt sem bizonyult megbízhatóbb forrásnak. Botka perében Práger arról beszélt, hogy „[...] este felé a Marschikot, a fejét annyira megverte [Botka], hogy még az orosz asszonyok is felsikoltottak. És még messziről sem tudták ezt nézni. Marschikot feltették egy kocsira és egy bizonyos idő, egy fél óra múlva jelentették, hogy Marschik meghalt”.¹⁸⁹ Ugyanekkor Farszky perében: „A Marsik üggyel kapcsolatban előadom még: Marsik a tócsa előtt állt. Ekkor vádlott egy lapátot kikapott egy muszos kezéből és ezzel megütötte. Marsik elesett, de nem halt meg még ekkor. Akkor én elszaladtam onnan.”¹⁹⁰ A vallomásában többet nem beszélt Marschikról, így nem derült ki, mikor halt meg, de nyilvánvalónak tűnik, hogy a muszos megöléséről beszélt, hiszen a „Marsik-ügyet” emlegette. Ugyanitt azt állította, hogy Rózsa muszos kikötését Farszky parancsára Botka végezte el: „Rózsa kikötésével kapcsolatban kérdésre előadom még, hogy [...] Botka csinálta a kikötést”.¹⁹¹ Sándor Balázs perében viszont ugyanő azt vallotta, hogy „a vádlott egy alkalommal Rózsa nevű munkaszolgálatost kikötött[e]. Ez volt a leg súlyosabb kikötés, amit láttam”.¹⁹²

Nem sikerült abban sem megegyezni, ki kötötte ki Mérő Dénest. Sándor Balázs szakaszvezető perében Práger arról vallott, hogy Sán-

dor kötötte ki Mérőt, ezt ő maga látta: „Egy másik kikötését is a vádlottnak szintúgy láttam. Egy Mérő nevű munkaszolgálatost kötött ki, mert vaját vásárolt egy oroszától. Ez a kikötés nem volt olyan súlyos, mint a Rózsaé, de ez is két óráig tartott és Mérő többször is elájult.”¹⁹³ Botka perében ugyanő így vallott: „Dr. Mérőt kikötötték, de nem tudták annyira felhúzni, hogy a lába ne érje a földet, s nagyon keveset érte a lába a földet, és a vádlott Mérő lába alól a földet kikaparta.”¹⁹⁴ Maga Mérő Botka perében nem vallott, de Farszky perében arról beszélt, hogy „engem a Bóta kötött ki. [...] Bóta és a vádlott [Farszky] jelen voltak, Botka kiásta a földet a lábam alól”.¹⁹⁵ Farszky reagált Mérő szavaira, amelyek szerint ő, Farszky adott erre parancsot: „Nem felel meg a valóságnak, hogy én adtam parancsot tanú kikötésére. Botka önként ásta ki a földet tanú lába alól.”¹⁹⁶ Práger ugyanitt már Farszkyt tette felelőssé Mérő kikötéséért.¹⁹⁷

Érdekes, hogy Mike Sándort, a 101/11. század keretét is népbíróság elé állították, és az ő perében ismét tanúként hallgatták meg Mérőt. Itt azt vallotta, hogy Weber „Andort”, akinek kikötésével Ligetit is vádolták – ám Ligeti tisztázta, hogy Weber nem is az ő századában szolgált –, a vádlott kikötötte.¹⁹⁸ Mérő vallomására Mike azt reagálta, hogy „a tanút a népbírósági tárgyaláson láttam először, az én századomban ő nem szolgált”.¹⁹⁹ Valóban elgondolkodtató, hogy akkor Mérő a 101/10. vagy 101/11. században szolgált-e – elvégre két században nem lehetett egy időben egyszerre. Mivel Mike ügyének peranyagát nem vetették össze más perekével, a népbíróságnak nem szűrt szemet az ellentmondás, és Mike ítéletében végül az szerepelt, hogy Borzával együtt kikötötte Weber „Andort”.²⁰⁰ Weber kikötése kapcsán szükséges rögzíteni még, hogy Borza vádiratában is szerepelt, hogy Weber „Jánost” „saját kezűleg” kötötte ki, majd az ítéletben, hogy Weber „András” kikötését „maga hajtotta végre”.²⁰¹ Ezek szerint tehát Weber Andrást/Jánost/Andort egyszer Mike kötötte ki Borzával; majd Borza „saját kezével”. Mindenesetre sem a 101/10., sem pedig a 101/11. századoktól nem jelentettek veszteséget Weber vezetékével.²⁰²

A fentiekből nem az a megállapítás következik, hogy a perbe fogott kerethonvédek „ártatlanok” lettek volna, vagy hogy minden munkaszolgálatos tanú „hazudott”. Ilyen fekete-fehér kategóriákkal nem lehet leírni a hazugságok, igazságok és részigazságok, mentségek és vádak, jóindulatú torzítások és rosszindulatú felnagyítások kusza szövevényét, amelyet ez a néhány népbíróági per anyaga kiad. A fentiek sokkal inkább a történelem (egy-egy aspektusainak, például a frontszolgálat közben történt politikai erőszak) megismerhetősége kapcsán vet fel kérdéseket. Leírható-e ennyi év után egy megverés, egy eltűnés, egy kikötés, egy gyilkosság története? Elválasztható-e a tanúk vallomása a korszak szellemétől, az eljáró totalitárius (vagy kiforróban lévő diktatórikus) hatóságok elvárásaitól és szükségszerű torzításaitól? A fentiek tükrében nehéz lenne határozott igennel válaszolni ezekre a kérdésekre.

Végül Farszkyt három év, Sándort tíz év, Mikét tizennégy év kényszermunka-büntetésre ítélték. Borza halálbüntetést kapott, melyet kegyelemből életfogytiglan tartó kényszermunka-büntetésre változtattak, 1956-ban szabadult. Mint láttuk, Toronyit kivégezték, ahogyan Bóta és Botka is halálbüntetést kaptak, az ítéleteket végrehajtották. Ligeti ügyének kezdete után alig egy héttel kirúgták állásából, két évet töltött előzetesben és egy évet börtönben. A meghurcoltatást sohasem heverte ki teljesen. Az addig példás apa élete hátralevő részében esténként hazatérve leült a fal felé fordított íróasztalához, és csak a hátát mutatta a családnak. „Télen hideg van, nyáron nincs iskola, apám nem beszél” – idézte fel gyermekkorát fia, Miklós.²⁰³

5.

„HAZUG VOLT A ROSSZ, MERT AZT HITTE, HOGY Ő JÓ”

KONCEPCIÓS PEREK ÉS HAMIS VALLOMÁSOK

A romantikus nacionalista múltértelmezés természetesen kevésbé tudta kezelni a munkaszolgálat során elkövetett borzasztó bűncselekményeket. A már bemutatott Kurucz tizedes ügyéről például egy emigráns szélsőjobboldali író már-már mártírlegendát költött. Szerinte Kurucz „egyszerű őr”, „vidéki gyerek” volt, „de nem volt kegyetlen keretlegény”. Nem akart szökni, önként jelentkezett. „Ott voltam a tárgyaláson. Kurucz nyugodtan viselkedett és válaszolt minden kérdésre. A tárgyalás szünetében édesanyja adott neki enni és mindenki biztos volt benne, hogy felmentik, terhelő tanú nem volt ellene. A tárgyalás szünetében a folyosón három férfi összeszegűgött és mivel ismerték közben a tárgyalás menetét, jelentkeztek, mint tanúk, akik abban a munkatáborban voltak, ahol Kurucz. Elmondták, hogy kegyetlen keretlegény volt, ütötte, verte őket bottal és többen meghaltak az ütlegetések következtében.” Az idézett sorok szerzője szerint vallomásuk alapján még aznap felakasztották Kuruczot.¹ A valóság persze az, hogy Kurucz maga ismerte be lőfegyverrel elkövetett gyilkosságait, a vád tanúi már a nyomozati szakaszban is vallomást tettek, és Kurucz nemhogy nem jelentkezett önként, de még verekedett is a nyomozókkal, akik kirángatták őt az ágya alól, ahová elbújt előlük.² Természetesen felmerülhetne,

hogyan a szerző egy másik Kurucz nevű „keretlegényre” gondolt, ám egyetlen más személyt sem végeztek ki ezzel a vezetéknevvel Magyarországon a második világháború után.

Néha maguk a munkaszolgálatosok gyilkosai keveredtek beszökő hazugságokba a számonkérés során. Emlékezhetünk a valószínűleg mentálisan zavart Aigner József t. orvos zászlós ügyére, aki muszosok legyilkolásának a vádjával állt a szegedi népbíróság elé. Aigner részben azzal védekezett, hogy valójában a kórházparancsnok ölette meg a vádiratban szereplő négy munkaszolgálatost, emiatt állítása szerint még annak idején büntetőeljárást szorgalmazott, sőt tanúskodott is az ügyben. „Ez az a Horthy-hadbíróság előtti eljárás, amely a népbírósági eljárásban is szóba került, és amelyről ellenségeim ma is azt állítják, hogy én annak vádlottja, sőt elítélte lettem volna.”³ Aigner beadványaiban összetett történetet adott elő arról, hogyan esküdtek össze a vád tanúi tulajdon védőjével (!), hogy tönkretegyék őt.

Az ügy kulcsát a makói levéltárban kell keresni, ahol Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegye alispánjának iratai között fellelhető a M. kir. VII. honvéd hadtest parancsnokság tábori bíróságának 1943. július 9-i ítélete a 116. honvéd tábori kórház állományába tartozó Czigler Gyula és Kovács János honvédek, illetve Radnóczy György törzssörmester és dr. Aigner József t. orvos zászlós ellen több emberen elkövetett szándékos emberölés büntette miatt.⁴ E szerint Korosztényben 1943. május 30-án meggyilkolták Klein Miklós, Platschek Imre, Lichtenstein Izrael és Eberstörk Mór muszosokat. Az ügyben Aigner a felbújtó volt: a honvédeket azzal szidta, hogy „szarok”, mert nem irtják a zsidókat, és „a zsidókat irtani kell”. A férfiakat a hullakamrába zárták, mert „parancs ellenére sapkában feküdtek”, majd megölték őket: a vádlottak először megittak fél liter rumot, majd Kleint felakasztották, a másikat leütötték, a harmadikat és a negyediket agyonlőtték. Végül a leütött muszost is agyonlőtték. Aigner arra adott utasítást, hogy a haláleseteket szökési kísérletként és öngyilkossággként adják elő. Aigner 12 év fegyházbüntetést kapott, a többi vádlott 10–11 évet.

Hozzá kell tenni: a szigorú ítélet annak ellenére született, hogy alapvetően a kerettagok enyhe elbírálását írták elő a tábori bíróságoknál. Egy 1942-es tájékoztatóban „a tábori bíróságok által követhető irányelvekről” az szerepel, hogy „a kivonuló seregtesteknél különleges munkásszázadok kerülnek alkalmazásra, amelyek a fegyveres keret kivételével megrögzött bűnözőkből, egyébként súlyos bűncselekmények miatt elítéltekből, kommunistákból, kémgyanúsakból, internáltakból, zsidókból stb. tevődnek össze. [...] Mint hogy számolni kell azzal, hogy a különleges és tábori munkás századok tagjai a szigorú katonai rendbe nem tudnak bele illeszkedni, és így független sértésre és zendülésre hajlamosak lesznek, az őrizetükre rendelt fegyveres őröknek, illetve a felügyelő keret tagjainak esetleg ellen szegülnek, továbbá veszélyes helyzetekben sokszor gyáván fognak viselkedni [...] az ilyen alakulatok tagjai által elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatban a parancsnokok, őrök stb. által alkalmazott kényszerrendszabályok – fegyverhasználat, stb. – büntetőjogi elbírálásánál a nemzet védelmi érdekeket szintén a legnyomatékosabban kell tekintetbe venni.”⁵

A honvédek azzal védekeztek, Aigner adott utasítást a bűncselekményre, aki viszont arra hivatkozott, hogy „a közelben elhelyezett német katonák erőlyesen tiltakoztak a zsidók közeli elhelyezése miatt és oly értelmű kijelentést tettek, hogy felrobbantják az épületet. Másrészt hivatkozott arra, hogy a nemzetközi zsidóságot mindig a magyarság ellenségének tekintette”. Az ítélet szerint „a haditörvényszék egyik vádlott védekezését sem fogadta el. Az I–III. r. vádlottak teljesen tudatában voltak annak, hogy Aigner »parancsszerű felhívása« [...] büntetőtörvénykönyvben tiltott cselekményt követelt, tehát azt teljesíteniök nem lett volna szabad. Aigner védekezése is teljesen elméleti síkon mozog, világnézeti felfogásának kifejtése, s a konkrét esetben elkövetett felbújtás tekintetében semmi jelentőséggel nem bír”. Az ítélet enyhítő körülményként vette figyelembe Aigner idegbetegségét és a tényt, hogy tettét „töredelmesen beismerte” és megbánta. Büntetésének letöltését nem kezdte még, ennek oka az iratokból nem derül ki. Mindenesetre az ítéletből világosan kitűnik, hogy a tartalékos zász-

lós, aki magát ártatlannak akarta feltüntetni, valójában négy ember haláláért felelt. A fent tárgyalt esetekre történetesen jól illenek Rejtő Jenő jóval korábban megfogalmazott sorai: „Hazug volt a rossz, mert azt hitte, hogy ő jó. [...] A bűnös nem hitte a bűnét”.⁶

Hamis vallomások azonban nem csak a vádlottak részéről hangozhattak el. Néhány történet csak legendaként maradt fenn. Kardos János ügyvéd emlékirata egy századparancsnok perének a kapcsán idézte fel a következő históriát: „Szavahihető embertől hallottam, aki közvetlenül volt szem- és fültanúja annak, hogy amikor egy ilyen bűnperben a bizonyítás gyenge lábon állott, a hallgatóságból ment ki a folyosóra és jelentkezett tanúként egy asszony, akit azután a bíróság ki is hallgatott. Az asszony a legnagyobb részletességgel vallotta, hogy a vádlott mit tett és miket mondott a vádbeli alkalommal. A vallomás megtétele után a bíróság szünetet tartott és az asszony szomszédja – maga is vérszomjas látogatója az akkori tárgyalásoknak – kíváncsiskodva megkérdezte, hogy a tanú valóban tud arról, amire nézve vallomást tett. Erre a tanúként kihallgatott asszony legyintve azt válaszolta, hogy »a fenéket, de legalább megint sikerült egyet az enyém után küldeni!« Ezek szerint a tanúnak a gyermeke áldozatul esett, a tanú pedig természetesnek tartotta, hogy hamis vallomásával valakin bosszút álljon, akiről persze még csak azt sem tudta, hogy nem tökéletesen ártatlan-e.”⁷

Azonban konkrét esetek is ismertek. Staub Sándor volt munkaszolgálatost azért tartóztatták le, mert sorra járta a 109/9. táb. mu. századhoz kapcsolódó pereket, és minden „keretlegényre” rávallotta ugyanazt a bűncselekményt. Kemény Ferenc Károly karp. honvédet, civilben budapesti tisztviselőt azzal vádolták, hogy 1942 nyarán Oroszországban Ferenc József honvédet arra utasította, hogy a század munkaszolgálatosait agyba-főbe verje. Az 1945. november 26-i főtárgyaláson más terhelő tanúk mellett Staub, az ekkor 36 éves abonyi származású fűszerkereskedő azt vallotta, hogy „Novobelicán Ferenc József honvéddal vádlott megpofoztatott egy pár embert, így engem is, mert a feküdjfölt nem hajtottam elég gyorsan végre. Nekem három fogamat pofozta ki Ferenc József”. Vallomását esküvel

erősítette meg. Az ítéletet részben ezen vallomásra alapozva a népbíróság első fokon 5 év, a NOT pedig másodfokon, 1946. augusztus 1-jén 4 év kényszermunka-büntetésre ítélte Keményt.⁸ 1946. október 12-én már a századparancsnok Székely Károly t. hadnagy, civilben váci jegyzőgyakornok állt a népbíróság elé. Az ő perében is vallomást tett Staub, ahol arról beszélt, hogy „Zlinkán nem elég gyorsan ugrottam ki a vonatból és ezért vádlott 3 olyan pofont adott, hogy két fogam a bal alsó állkapcsomból ott helyben kiköptem”.⁹ Ezt a vallomását is esküvel erősítette meg.

A két perben más volt a tanácsvezető, a védő és a népügyész is, viszont Magyar Károly népbíró és Babits Sándor jegyzőkönyvvezető mindkét ügy tárgyalásán részt vett – talán ők szűrták ki az ellentmondást. Mindenesetre Kemény periratait helyben kellett beszerezni, tehát valószínűleg nem a védelem rendelkezett azokkal. Székely tárgyalási jegyzőkönyvének végére a következő végzés került: „Staub Sándor tanú a folyamatban lévő bűnügyben Székely Károly vádlottal kapcsolatban esküvel megerősítve azt a vallomást tette, hogy Székely Károly vádlott Zlinkán, mert nem ugrott tanú elég gyorsan ki a vagonból, 3 olyan pofont adott tanúnak, hogy baloldali alsó állkapcsából két fogát azonnal kiköpte. A rövid úton szerzett [...] Kemény Ferenc Károly elleni bűnügy irataiból megállapíthatóan ugyancsak Staub Sándor tanú [...] azt a vallomást tette, hogy Novobelicán vádlott – Kemény Ferenc Károly – tanúnak 3 fogát pofozta ki Ferenc József honvéd által. Staub Sándor tanú ezen vallomását is esküvel erősítette meg. Fentiek szerint tehát Staub Sándor tanú úgy ezen ügyben, mint a Kemény Ferenc Károly vádlott elleni bűnügyében egyszer azt a vallomást tette, hogy Székely Károly vádlott, máskor pedig Kemény Ferenc Károly vádlott Ferenc József honvéd útján pofozta ki a fogát, s mind két vallomását, ami egymásnak teljesen ellentmond, esküvel erősítette meg. Fenti tényállás szerint tanú elkövette a Btk. 213. §-ába ütköző hamis tanúzás büntetét, miért is a népbíróság az eljárás lefolytatása végett Staub Sándor tanúnak a két bűnügyben tett vallomását, valamint ezen végzés másolatát hiteles alakban a budapesti államügyészséghez megküldeni rendelte.”¹⁰

A népbíróság elrendelte Staub letartóztatását, ám ő addigra már távozott a helyszínről. Székelyt a fentiekől függetlenül első fokon halálra, másodfokon 5 év kényszermunka-büntetésre ítélték. A hamis tanúzásnak azonban nem lett komolyabb következménye. Nincsen nyoma, hogy vádat emeltek volna Staub ellen, dacára annak, hogy azért nem bűjt el olyan nagyon, 1950-ben például ingatlant vásárolt Budapesten.¹¹ A kiépülő kommunista rendszer narratívagyárának kegyetlenkedő magyar honvédekre volt szüksége, nem pedig hamisan tanúzó munkaszolgálatosokra. Kemény értesült Staub hamis tanúvallomásáról, és erre hivatkozva kezdeményezte perújrafelvételét, ám a jelek szerint eredménytelenül, hiszen a büntetését leülte, csak 1950-ben helyezték szabadlábra.¹²

Nem mindenki bukott le hamis tanúvallomásával. Fränkl Andor makói kereskedő két perben is vallott: Gerzonits Elemér t. főhadnagyban, aki az V/1. kmsz. század századparancsnoka volt, illetve Borsos Mihály őrzetetőben, aki ugyanezen század szolgálatvezetője volt. Gerzonits ügyében 1945. augusztus 24-én azt vallotta a makói PRO-n, hogy „az egyik munkaszolgálatos, Joszovics az ő áldozata lett. Én az esetnek mindaddig szemtanúja voltam, míg verték és elkergették a völgy felé. Hallottam a lövést is, és amikor este elvonultunk Gerzonits a tudunkra adta, hogy egy szökevényt szökés közben agyonlőtték”.¹³ Veszteségi kartonja szerint a szóban forgó muszos, Joszovics Ignác 1944. augusztus 12-én esett el Vízközben, halálának oka „lövés”.¹⁴ Fränkl 1947. január 17-én eskü alatt vallotta a makói népbíróságon (pontosabban a szegedi népbíróság makói tárgyalásán), hogy mégsem tudja, ki lőtte le a muszost: „Joszovics-csal együtt dolgoztam, helyesebben ő a mellettem lévő csoportban dolgozott. Egyik keret rászólt, hogy vegye a hátizsákját és fusson le a hegyről. Később lövést hallottam, de hogy ki lőtte agyon, én azt nem láttam, mert én fennmaradtam a hegyen. [...] én erről az esetről többet nem tudok”. Ugyanitt arról is beszélt, hogy „engem Borsos és Ábrahám nevű honvédek vertek meg kb. 2-3-szor”, és hogy „fegyelmező gyakorlat a századnál soha nem volt”.¹⁵ A század keret-honvédje, Borsos 1948. március 18-án állt népbíróság elé Szegeden.

Ekkor Fränkl már arról vallott eskü alatt, hogy „Joszovics munkaszolgálatosra emlékszem, akit Kállai keret lőtt agyon”. Továbbá „fegyelmező tartásánál a vádlott volt a legdurvább”. Érthetetlen módon itt viszont nem beszélt róla, hogy Borsos megverte volna őt.¹⁶

A korábbi nyomozati vallomása szerint tehát Joszovicsot Gerzonits verette meg és lőtte agyon (előbbinek szemtanúja is volt), aztán a tárgyaláson arra jut, hogy nem tudja, mi történt, majd végül a későbbi perben Kállai lőtte le Joszovicsot. Az első perben tett vallomása szerint nem volt fegyelmező gyakorlat, majd azt mondta, hogy azok során Borsos volt a legkegyetlenebb. Továbbá először Borsos többször megverte őt, aztán mégsem. Az eljáró népügyész mind a két ügyben Márai Pál volt, ám vádiratának nem volt része Joszovics agyonlövése, Gerzonitsot csak azzal gyanúsította, hogy hamis jegyzőkönyvet állított ki az ügyben.¹⁷ Gerzonitsot végül felmentették, Borsos pedig egyéb kisebb verésekért kapott hat hónap börtönbüntetést, így súlyos következménye a vallomásnak nem volt. A továbbiakban nem mindig fogunk kitérni rá, hogy ki vallott eskü alatt, és ki nem, ugyanis feladatunk elsősorban a történeti igazság feltárása, nem pedig a hamis vallomás büntetőtörvénykönyvi eseteinek kimutatása. Így kutatásunkat kiterjesztjük a PRO-n (vagy ÁVO-n, vagy ÁVH-n) tett vallomásokra, a sajtóban megjelent cikkekre, interjúkra és az emlékiratokra is, amikor egyes tanúk szavahihetőségét fogjuk vizsgálni.

Hasonlóan lehetne idézni pere idején ötvenes éveinek közepén járó hódmezővásárhelyi tanító, Csada Alajos ügyét. Őt szintén Szegeden állították népbíróság elé, mert tartalékos főhadnagyként az V/3. kmsz. század parancsnoka volt, s a keleti fronton a századánál munkaszolgálatosokkal szembeni súlyos kegyetlenkedések és törvénytelen kivégzések történtek. A századból másokat is népbíróság elé állítottak, például Laczó Endre t. zászlóst. Csada ügyében a vádiratot 1946. június 7-én nyújtották be, e szerint Csada eltúrte, hogy Kaufmann Györgyöt a kerettagok agyonverjék, s a megszőkött Galla Endre, Güntler Sándor és ismeretlen muszosokat elfogják és kivégezzék.¹⁸ A vádiratot Polónyi Jenő népügyész írta, akit

1944-ben zsidó származása okán töröltek az ügyvédek névsorából, s ő is képviselte a vádat a több mint egy évvel későbbi (!), 1947. július 5-i főtárgyaláson.¹⁹

A tárgyaláson Csada tagadta bűnösségét.²⁰ A legsúlyosabb vádpont nyilván a három muszos kivégzése volt, ennek kapcsán főleg Jellinek Endre vallomására lehet utalni, aki szerint a vádlott parancsára vettek fel hamis jegyzőkönyvet a muszosokról, akik valójában nem is akartak szökni, csak távol voltak: „Hallomásból tudom, hogy négy musz 24 órán keresztül távol volt a századtól, ezeket a vádlott rendeletére hadbíróóság elé állították, ott halálra ítélték őket szökés kísérlete miatt és kivégezték őket. A vádlott szökést jelentette be ezekre a muszokra.”²¹ A perben Kaufmann haláláról is hangzott el vallomás, Gräczner Pál szerint „egy Kaufmann nevű bajtársam ott halt meg a századnál általános gyengeség következtében, az orvos nem merte beutalni a kórházba, előbb hosszú ideig beteg volt, orrából-szájából folyt a nyál, még egy imát sem engedett a vádlott elmondani a halottért”.²²

Az ítélet szerint, melyet Kiss Dezső népbíróági tanácselnök szignált, Csadát a muszosok kínzásának tolerálása mellett felelősségterhelte egy meg nem nevezett beteg muszos haláláért – ez nyilván Kaufmann volt, de az ítéletben nem szerepel név –, illetve a hármas kivégzésért is: „A századtól a megerőltető munka és bánásmód miatt három ember, köztük Gala Endre az erdőbe félrevonult pihenni. Ezeket a keretlegényei ott megtalálták, vádlotthoz előállították, aki szökési beadványt készített ezekről az emberekről, aminek alapján a hadbíróóság halálra ítélte őket és kivégezték.”²³

Csada az ellene folytatott eljárás során több panaszlevelet is benyújtott. Az elsőfokú ítélettel szembeni fellebbezésében például így írt: az ítélet „kizárólag [...] vádló tanúim lehetetlennél lehetetlenebb, felelőtlenül és felületesen összeállított, érthetetlen bosszúért lihegő, de a valósággal homlokegyenest ellenkező vallomásai alapján történt. Ezekről a vallomásokról bárki megállapíthatta, hogy egyöntetű előkészület, megbeszélés és megállapodás alapján jöttek létre a [...] munkaszolgálatosok részéről”. Mint jelezte, a védelem egyetlen

tanúját sem idézték meg.²⁴ Felesége is hasonlóan érvelt beadványában. Mint írta, jelenleg nyomorban élnek három gyermekükkel, 54 éves férjének nyugdíja lenne az egyetlen bevételi forrásuk. Csadáné fontos szempontként hívta fel a figyelmet: „A férjem és Laczó Endre iratainak áttanulmányozása után kétségtelenül bebizonyosodik az a tény, hogy nem férjem kegyetlenkedett a munkaszolgálatosokkal, hanem Laczó Endre – ez utóbbi perben a tanúk egyértelműen, elterőleg a férjem bűnügyi irataiban foglalt tanúvallomásaiktól, Laczó Endre ellen vallanak terhelően”.²⁵

Hogy Laczó peranyaga teljesen cáfolná Csadát, egyértelműen nem állítható. Mindenesetre a két peranyag összehasonlításakor valóban kiütköznek bizonyos ellentmondások. Laczó ügyében a vádiratot 1947 augusztusában nyújtotta be ismét Polónyi népügyész – tehát alig egy hónappal a Csada perében meghozott ítélet kihirdetése után. A vádirat csak nagy általánosságokat tartalmazott, konkrétumként csak Kaufmann muszos „agyonvéretése” szerepelt.²⁶ A két perben akadtak tanúegyezések. Érdekes módon Jellinek a tárgyaláson nem beszélt a három muszos kivégzéséről, viszont a nyomozati szakaszban vallott róla: „Egy esetről egyszer hallottam, hogy 6 bajtársunk megszökött, nem bírva Laczó kegyetlenkedéseit, és szökésük nem sikerült és Laczót [sic!] hadbíróóság elé állíttatta és mind a hat bajtársunkat kivégezték.” Eltekintve az elírástól – nyilván Laczó állította őket hadbíróóság elé, nem pedig önmagával tett így –, itt már a kivégzettek száma négyről hatra nő, és a felelős nem Csada, hanem Laczó.²⁷ Gräczner, aki Csada perében még azt vallotta, hogy Kaufmann betegségben hunyt el, ekkor már egészen másképp emlékezett: „Kaufmann sátra megett volt a mi sátrunk. Kaufmann annyira beteg volt, hogy csak a levesét tudta megenni. Egy éjszaka jajveszkelésre ébredtem fel. Hangjáról felismertem vádlottat, hogy ő is ott volt; amikor Kaufmann bántalmazták. Kaufmann már a végelgyengülés határán volt ekkor. Reggel Kaufmann holtan találtuk meg, arccal a sárba feküdve.”²⁸

Az ítéletet 1947. november 5-én (alig négy hónappal a Csada-ügyben hozott ítélet után) ismét Kiss Dezső hozta. A népbíróági ta-

nácselnök által megfogalmazott tényállás kategorikusan kizárta a Csada ügyében leírt tényállást: „A nehéz és megerőltető munkában elfáradt munkaszolgálatosok közül három munkaszolgálatos, névszerint Grosz, Görgényi és Galla a munkáról rövid időre az erdőbe visszahúzódtak, hogy pihenjenek. A bevonulásról lekésték és a távoli szálláskörletükbe való visszatérés közben elfogták őket. A három munkaszolgálatos szökni nem akart, ilyen előkészületeket nem tettek, bevonulás közben nyilván eltévedtek, ennek ellenére a vádlott olyan tényvázlatot szerkesztett, amely tényvázlat szerint ezek a munkaszolgálatosok az oroszokhoz akartak átszökni, hogy azoknak katonai titkokat áruljanak el. A tényvázlat alapján a hadbíróság a három munkaszolgálatost halálra ítélte és kivégezték őket.” Az ítélet szerint Laczó továbbá „bottal megverte” Kaufmann mustost, aminek következtében a zsidó férfi elhunyt. Az ítéletben az is szerepelt, hogy a századparancsnok, Csada iszákos ember volt, aki „a századdal nem sokat törődött”, azt „teljesen vádlottra bízta rá”.²⁹ A hármaskivégzésért tehát egyszer Csada, másszor Laczó volt a felelős. Meg kell jegyezni, hogy a Laczóval szembeni vádiratban nem is szerepelt a hármaskivégzés, tehát végső soron olyasmért ítélték el – jogsértő módon – Laczót, amivel nem is vádolták. A perekben több tanú is a fővárosi rendőrségnél szolgált már ekkor: ők maguk jelentkeztek, hogy tanúskodnának.³⁰

Kérdéses persze, hogy a terheltek vallomásaiban mennyire bízhatunk. Effajta aggályokat már a dorosicsi kórháztűz kapcsán zajlott nyomozásnál is meg kellett fogalmaznunk, elsősorban Szentkatolnay Dezső vallatása kapcsán. De nem csak ő írta le a módszereket. Kiss Gábor Jenő t. hadnagy, „munkavezetőtörzs-parancsnok” – ügye idején 51 éves, 75%-os hadirokkant – a szegedi népbírósa elmondta, hogyan dolgozott a szentesi politikai rendőrség: „A rendőrségen [...] tagadtam, azonban ott annyira megverték, megkínóztak, hogy végül is aláírtam. A felmutatott jegyzőkönyvön valóban az én aláírásom van, de azt aláírtam anélkül, hogy felolvasták volna előttem. Gulyás [Emil] detektív, a rendőrség politikai osztályának volt vezetője azt kérdezte, beismerem-e, hogy a munkaszolgálatos-

sokkal rosszul bántam. »Nem« – válaszoltam, erre hátulról valakitől kaptam egy hatalmas ütést, félig a nyakszirtre, félig az arcomra. Így kezdődött a kínzásom. [...] Gulyás detektív a két karomat szíjjal kötötte össze, áthúzta a két lábam között karjaimat, rudat húztak az így keletkezett kis, hézagszerű, karjaimmal lezárt rész között, annál fogva felfüggesztettek két asztal közé, fejemet letakarták és ütöttek. Amikor már nem bírtam tovább, felfektettek az egyik asztalra, meghajlítottak, s mikor már a vér is eleredt az orromon keresztül, kijelenttem: »Uraim, nem bírom tovább«, s erre aláírtam mindent. [...] kihallgatásom [...] 1 és 1/2 óráig tartott [...]”.³¹

Persze vannak olyan hamisított vallomások, melyeknek háttere némi szerencse nélkül egyszerűen feltárhatatlan. Bár önmagában nem érinti a munkaszolgálatot, mégis szemléletes példa Cseresnyés Sándor újságíró esete, akit a Rajk-perben ítélték el, s akinél az ügyész-ségi perújítási indítvány így foglalta össze a korábbi nyomozás módszereit: „Faludi Ervin volt. av. tiszt Cseresnyés volt kihallgatója azt vallotta, hogy [...] Cseresnyéssel szemben a rábeszélést alkalmazta. [...] Décsi Gyula volt ezr. és a tanú [Faludi] azzal beszélték rá Cseresnyést a jegyzőkönyv aláírására, hogy Cseresnyés már sok szolgálatot tett a Pártnak és az ÁVH-nak [...] tehát okoskodásával ne rontsa el az eddig szerzett jóindulatot. Megígérték neki, hogy kevés büntetést fog kapni, és azt sem kell majd teljes egészében kitölteni. A főtárgyalásra Cseresnyés Sándort Faludi Ervin készítette elő oly módon, hogy a jegyzőkönyv tartalmát Cseresnyésnek meg kellett tanulnia. Cseresnyés felesége férjének elítélése után hónapokon keresztül rendszeres pénzjuttatásban részesült.”³² A történet sz nem láthat bele mindig abba, kinek a felesége kapott pénzjuttatást, és kivel magoltatták be vallomását, így a koncepciós perek esetében bele kell nyugodnunk abba, hogy a történeti igazságot nem mindig lehet teljes egészében feltárni.

További problémát jelentenek az olyan ügyek, ahol sajátos szereptévesztések miatt esett folt az eljárás tisztaságán. A büntetőeljárás szerepköreinek sajátos összefonódásaira jó példa Magyar János földművesnek, korábban a 110/14. táb. mu.század örvezetőjének a nép-

bíróági pere is. A monostorpályi származású, négy elemít végzett parasztembert 1945 augusztusában tartóztatták le, s az előzetesben beismerte, hogy '42 karácsonján pisztollyal lövöldözve zavarta ki éjszaka a muszosokat körletükből a megszállt Szovjetunióban, majd a hóba fektette, továbbá megverte őket, majd a visszavonuláskor sorsára hagyta a századot. Kihallgatója Vértés Imre rendőrszázados volt. Magyar az eljárás során számos beadvánnyal bombázta a népbírószágot: girbegurba betűkkel írt leveleiből kiderül, hogy a Horthy-rendszerrel szemben álló, egyszerű parasztember volt, akinek apja az első világháborúban esett el, gyermekét és özvegy anyját próbálta eltartani soványka jövedelméből. A főtárgyalásra '46 áprilisában került sor. A tárgyaláson Magyar vallomását teljes egészében visszavonta, ám a jegyzőkönyv szerint törvénysértő módon nem kérdeztek rá, hogy mi volt az oka az eltérésnek. Viszont az egyik beadványából kiderül: az előzetesben Vértés saját fantazmagóriáit írta be a vallomásba, mondván, „ellenem is kell valami terhelő adatot leírni”, majd kényszerítette Magyar a papíros aláírására. A tárgyaláson rögtön Magyar után a vád koronatanúja vallott: Vértés Imre – ekkor már – rendőr alezredes. Mint kiderült, ő is a században szolgált munkaszolgálatosként, és az *egyetlen* tanú volt Magyar előzetesben beismert kegyetlenkedéseire. Más tanúk is fogalmaztak meg általánosságban vádak Magyarra szemben – például Gereben István „keretlegény” fontosnak tartotta közölni, hogy Magyar „hóhér” volt –, ám ezek konkrétumot nem tartalmaztak. Ennek ellenére halálra ítélték, az ítélet egyszerűen annyit állapított meg, hogy „kegyetlenkedett” a muszosokkal, s így részese volt emberek törvénytelen megkínzásának és kivégzésének. Az ügyben Késmárky Ernő tanácsvezető bíró különvéleménnyel élt: mint írta, a tárgyalás során egyetlen adat sem merült fel arra, hogy Magyar ténykedése következtében bárki meghalt volna, vagy „súlyos egészségi károsodás állott volna elő”. Az ügyben a NOT új tárgyalást rendelt el, mely során a tanúk már úgy vallottak, hogy Magyar önhatalmúlag senkit sem bántott, mindössze egyszer kötött ki szabályszerűen, utasításra egy munkaszolgálatost. Végül a NOT '48 novemberében 5 év kény-

szermunka-büntetésre ítélte Magyar, mondván: az elsőbíróági ítélet helyesen állapította meg a bűnösséget, pusztán a büntetés nem állt arányban a tettekkel. Hogy mi alapján jutottak arra, hogy Magyar valóban bűnös emberek *törvénytelen* megkínzásában – a vallomások is arról szóltak, hogy a kikötés szabályos volt! –, a tárgyaláson elhangzottakból nem derül ki.³³

Perekre néha a kirendelt védő nélkül is sor került. Mentális zavara kapcsán a második fejezetben már utaltunk Frigyes Ernő szakaszvezető, a 101/320. kmsz. század szolgálatvezetőjének perére. Ebben Horváth László tanácsvezető előterjesztésben jelezte: „a bíróság a vádlott védőjéül az eljárás előkészítő szakaszában dr. Fejes Mihály ügyvédet rendelte ki, aki [...] a tárgyalás elhalasztását kérte. A bíróság a kérelmet indokoltnak látta s [...] végzésével a tárgyalást újabb határnap [március 9.] egyidejű kitűzésével beállította, egyben a védővel a határozatot szóban közölte. Az 1945. évi december hó 12. napjára tűzött tárgyaláson a védő ezért meg sem jelent, abban a biztos tudatban, hogy a tárgyalás el lett halasztva. A kezelő iroda azonban a végzést a tanúknak nem adta ki s így a határnapon megjelent tanúk követelték a tárgyalás megtartását. A tömeghangulat hatására azután a népbírák a tárgyalás megtartását határozták el s így a vádlott védőjéül dr. Fejes Mihály felmentése mellett a népbíróság dr. Kahán Elemér ügyvéd személyében olyan védőt rendelt ki, aki az ügyet természetsszerűleg nem ismerte.”³⁴ Itt érdemes megvizsgálni Horváth beadványát, és feltenni a kérdést: hogyan találtak ilyen hamar védőt? Erre Fejes védő semmisségi panasa ad választ: „a nagy számban megjelent volt munkaszolgálatosok [...] a folyosón védőt is fogattak”.³⁵ Tehát Frigyes ügyvédjét lényegében a váddal egyetértő agresszív tömeg „fogadta fel”.

De nem ez volt az egyetlen furcsaság a perben. Mint emlékezhetünk, Frigyes szemben az volt a vád, hogy egy szökött muszost agyonlőtt a századparancsnoka utasítására. Horváth így folytatta: „A vádlott és századparancsnoka Molnár hadnagy közti beszélgetésnek Hajdú Iván kivégzésével kapcsolatban egyetlen tanúja volt csak, Fábri (Friedmann) György. Ez a tanú a nyomozat során azt

vallotta, hogy csak a beszélgetés végére ért oda, s a hadnagynak ez volt utolsó szava amit hallott: »Tehát Frigyes, mindent úgy csináljon, ahogy megbeszéltük«. A tárgyaláson pedig ez a tanú azt vallotta, hogy a beszélgetésnél jelen volt s a hadnagy azt mondta a vádlottnak: »csináljon mindent, ahogy jónak látja«. A tapasztalat szerint a tanúk nyomozati vallomása szokott terhelőbb lenni, szokatlan és semmivel sem indokolt a két vallomás közti eltérés. Amint utóbb teljesen érdektelen és kívülről harmadik személytől értesültem, ez a tanú a tárgyalás egész ideje alatt benn a teremben tartózkodott.” Mindez azért volt problémás, mert a perrendtartási törvény szerint a tanúkat egyesével kell behívni, éppen azért, hogy ne tudják, milyen kérdéseket fognak feltenni nekik. „Ezt a körülményt a terem túlszűfoaltsága miatt mint tanácsvezető nem észlelhettem, annál kevésbé, mert a tanú nevének szólítására szinte megtévesztően kinyitották az ajtót és úgy jött elő az utoljára kihallgatott Fábri György tanú, aki korábban fültanúja volt [...] [a többi tanúhoz] többször is feltett kérdéseimnek: mit mondott a századparancsnok a vádlottnak? Ilyen körülmények között ennek a tanúnak a vallomása ezen a lényeges ponton aggályos és nem állapítható meg megnyugtató módon, hogy a századparancsnok a Hajdú Ivánnal szemben követendő eljárást teljesen a vádlott belátására bízta volna, hanem ellenkezőleg a tanú nyomozati vallomása egyenesen arra mutat, hogy Hajdú Iván kivégzésére a vádlott századparancsnokától utasítást kapott” – érvelt a tanácsvezető. Mint kiderült tehát: a tanácsvezetőt megpróbálták átverni, és a koronatanú előre megtudta, milyen kérdésekhez kell igazítania válaszát.

Az is előfordul, hogy ordító justizmordra bukkan a kutató, még akkor is, ha a vádlott, egy „keretlegény” a források szerint részben nyilván bűnös volt. Kevés népbíróági per mutatta meg jobban, hogy a kommunista hatóságok bármit megtehettek egy vádlottal, mint Pető Elemér debreceni születésű bőrdöngöségéd, volt t. örvető esete. A pere idején 38 éves, kétgyermekes családapá ügyében megdöbbentő jogsértéseket lehet tapasztalni. Petőt 1945 júniusában tartóztatták le, és ’46 októberében ítélték el (vizsgálati fogságban

töltött ideje a megengedett kb. 182 nap helyett törvénysértő módon 500 nap). A vádirat, melyet Ferencz Tibor néppügyész írt meg, csak általánosságokat hozott fel – muszosok kínzása, csuklóztatásuk a hidegben –, az ítéletben szereplő legsúlyosabb tényálladási elem viszont a Szepesi István muszos halálában való részvétel volt.³⁶ Am az események kronológiája kérdéseket vet fel. Maga a vádlott, Pető azt állította, hogy 1943. január 10-én hagyta el a századot.³⁷ Természetesen felmerülhet, hogy nem mondott igazat. Csakhogy több tanú szerint a vádlott a visszavonulásnál már nem volt jelen.³⁸ Rádai Ernő muszos szerint a visszavonulás 1943. január 12–13-án kezdődött meg.³⁹ A század veszteséglistája szerint pedig Szepesi 1943. január 12-én hunyt el „szívgyengeségben”.⁴⁰ Ezek szerint Pető igazat mondhatott, amikor így érvelt a népbíróságon: „A Szepesi-féle esetkor én már nem voltam kinn a századdal.”⁴¹ Nyilván az sem kizárható, hogy Szepesi kartonját dátumozták vissza. A kronológiai ellentmondás a jelek szerint a nyomozóknak is feltűnt, ugyanis Petőnek a PRO-n tett vallomásában az szerepelt, hogy január 13-án indult el szabadságra. Ezt később pontosította, s mint kiderült, a PRO-n tett vallomását hatnapnyi kínzás előzte meg.⁴² További lehetőség, hogy Pető nem sokkal hazaindulása előtt úgy megverte Szepesit, hogy abba a férfi többnapnyi szenvedés után belehalt. Csakhogy több tanú is állította, hogy Szepesi „még azon a napon”, „néhány óra múlva” halt meg.⁴³ A halál beálltát megállapító muszos orvos, Marosi Imre „fagyhalált” állapított meg, „Szepesin külsérelmi nyomokat nem találtam”.⁴⁴

Pető ugyan azt állította, hogy egyáltalán nem emelt kezét Szepesire, ezt azonban a vallomások cáfolják. Még azok is állították, hogy megütötte a férfit, akik a jelek szerint nem voltak beszerzett vagy a hatóságokkal összejátszó tanúk.⁴⁵ Utóbbira is nyilván akadt példa, Pető beadványában jelezte, hogy a nyomozati szakaszban „egyik esetben az egyik tanú, dr. Székely [Sándor] is megvert” – az illető egyébként „minisztériumi alkalmazottként” szerepelt az iratokban.⁴⁶ Valószínűleg az a verzió áll meg, miszerint „mikor Szepesi nevű munkaszolgálatos összeesett, sikerült nekünk valaho-

gyan Pető és Nyulasi nevű keretlegények akadályozása ellenére is bevinni a körletbe. Ennek ellenére Szepesi később az állandó verés, éhezés és hideg következtében meg is halt”.⁴⁷ E szerint Petőnek valóban lehetett némi szerepe Szepesi legyengülésében, ám már megszerte járt, amikor a muszos végül elhunyt. Ennek ellenére Petőt 1946. október 31-én halálra ítélte az elsőfokú budapesti népbíróság.

Idáig tart a történet ellentmondásos része – ezután következett a durva jogsértések egész sora. A tárgyalást követően Pető védője, Lemhényi Dezső ügyvéd – 1919-től a fehérterror ellen fellépő szociáldemokrata Jogvédő Iroda tagja, ’45-től ’47-ig kispap, majd nemzetgyűlési képviselő – beadványt írt a népbíróságnak, melyben jelezte, hogy a tárgyaláson három semmisségi okot is megjelölt.⁴⁸ Először is az ügyben volt egy korábbi főtárgyalás, melynek jegyzőkönyve a törvényi előírással szemben nyolc nap alatt sem készült el (sőt, voltaképpen valószínűleg soha, hiszen az a peranyagban sem található); másodszor a főtárgyaláson a tanácselnök a védelem tanúinak kihallgatását egy kivételével mellőzte; s végül a bizonyítási eljárás befejezése után a védelem újabb tanúk meghallgatását kérte, melyre szintügy nem került sor. Lemhényi utalt rá – és Pető is jelezte a tárgyaláson⁴⁹ –, hogy a század veszteséglistája megmaradt, s így ellenőrizni lehetett volna, hogyan is halt meg a szóban forgó muszos, ám erre sem tettek kísérletet. Az ítélet elhangzása után Lemhényi újrafelvételi kérelmet, majd kegyelmi kérvényt is előterjesztett, kérve, hogy azt felsőbb helyen bírálják el. „Felhívtam a figyelmet két kiskorú (14 és 10 éves) gyermekére és ellátatlan beteg feleségére.” Lemhényi itt tömören fogalmazott, Pető korábbi beadványa már részletesebb volt: „Feleségem csökkent munkaképességű, amit a csatolt orvosi bizonyítvány igazol. Két kis gyermekem van [...], itt van a súlyos tél. A családom tüzelő, élelem és kenyér nélkül van, nincs, aki keressen rájuk, 1944 december óta nincs keret, mert nem dolgozhattam, az ostrom, majd letartóztatásom miatt”.⁵⁰ A tanács azonban ezeket is elutasította. Az elutasító végzések ellen Lemhényi azonnal felfolyamodást jelentett be, melyeket a népbíróság elfogadott, és a NOT-hoz küldött. „Ezután megkérdeztem a jelenlévő

népügyész urat” – Donner Tibor holokauszt-túlélőt – „hogya az ítélet végrehajtása elmarad-e vagy sem. Erre azt felelte, igen elmarad”.

A beadvány így folytatódik: „Negyedórával később, mikor a fogházügyész irodájába mentem, hogy a vidéken lakó és a tárgyalásra bejött feleség és gyermekek részére beszélgetési engedélyt kérjek, jött az eljáró népügyész úr, és közölte, hogy nem lehet a kivégzést elhalasztani, mert a felfolyamodás nem halasztó hatályú. Visszasiettem a tárgyaló tanácsához, ahol az együtt lévő tanácsot kértem, hogy függessze fel a kivégzést a NOT döntéséig [...]. A felfüggesztés nem történt meg, bár az egyik népbíró ezt [...] kifejezetten kívánta. [...] Közben újabb újrafelvételi kérvényt csináltam, [...] de mire én a kész beadvánnyal visszajöttem – délután 1 óra 10 perckor – senki sem volt az elnöki hivatalban. [...] Ezekután jött a népügyész úr két órakor a minisztériumból vissza a végső döntéssel és délután 4 óra tájban Pető Elemér kivégzést nyert, miután – mint a lapokból olvastam – öngyilkosságot is megkísérelt”. (A *Világosság* cikke szerint a siralomházban felvágta az ereit, ám sérülései nem voltak súlyosak.)⁵¹ Mindezt Lemhényi azért írta le a kivégzés után, „hogya kimutassam [...] milyen súlyosan megsértett[ék] a védelem lényeges elvét: a vád tanúi mellett a védelem tanúit is meg kell hallgatni és a bizonyítékokat be kell szerezni”. Pető több másik tárgyalásra is be volt idézve, mint a vád tanúja, ám végül nem hallgatták meg őt ezekben a perekben. Lehetséges, hogy vádalku köttetett vele, majd mégsem használták fel vallomását, s végül a „túl sokat tudó” terhelte így dobták félre. Nem ez lett volna az első olyan eset, amikor „félredobják” a „kellékeket”.⁵² Ezek a perek még nem feltétlenül voltak koncepciószok, ám legalábbis súlyosan elfogultnak minősíthetők, gyanúsán sok volt bennük az egy irányba mutató „véletlen”.

Ám néha talán többről is szó volt, mint pusztán véletlenről. A hazatérő munkaszolgálatosok rövidesen érdekvédelmi szervezetekbe tömörültek, melyek egy ideig párhuzamosan működtek, majd

egybeolvadtak. Eleinte Országos „MUSZ” Szervezetnek, de néha egyszerűen „MUSZ”-nak hívták, végül megállapodtak a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége névben. Pach Zsigmond Pál voltaképpen már 1945. február 24-én memorandumot készített „a munkaszolgálatos-ügyek felállítandó intézőszervének programtervezete” címmel. A szöveg szerint a muszosok a zsidóság legéletképesebb és legtapasztaltabb rétege, amelynek különleges érdekei vannak, s ezeket – a tervezet szerint – a hitközségi szerkezeten belül kell képviselni. Pach az olyan hétköznapi teendők mellett, mint a segélyezés és a munkaközvetítés, néhány nagyobb ívű dolgot is javasolt: „közhivatali tiszteségekben való elhelyezés”, „közreműködés a háborús bűnösök megbüntetésében”, „a munkaszolgálatok történetének [...] elkészítése”.⁵³

Az Országos „MUSZ” Szervezet alapító ülését 1945. szeptember 20-án tartották a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) Síp u. 12-i székházának dísztermében. Az elnök Simor Dezső kereskedő lett. Pető József alelnök itt arról beszélt, hogy „mi szót és befolyást kérünk a társadalom minden rétegéből kikérülő tagjaink számára, politikai és gazdasági téren egyaránt”. Az ambiciózus vezetőségi tag egyenesen a parlamentbe akart volt muszosokat küldeni, „az ország vezetői közé”. Dániel Miklós fővárosi vezető kontrázott: „a mi táborunk a legelsősorban jogosult arra, hogy hatalmi erőhöz jusson, mert köztünk nincsenek árulók, nincsenek a régi *regime*-nek sem titkos, sem nyílt barátai”. Neki szerényebb ambíciói voltak: már csak a városházán akart volt muszosokat látni. Kallós Imre így fogalmazta meg a „cél” hallgatói előtt: „mind azért, ami szenvedés ezt a réteget érte, valamilyen formában elégtételt kapjon”. Ripper Frigyes, korábban a PIH Hadviseltek Bizottságának elnöke, ekkor már ezen új szervezet tagja úgy vélte, hogy a volt muszosoknak a pártokban a helyük: „Be kell menni a pártokba [...] az egyes bajtársakat utasítani kell arra, hogy a pártokban benn legyenek és a pártokon keresztül is a munkaszolgálatos érdekekért küzdjenek”. Veress Endre felvetette, hogy az üléseket inkább „clubszerűen, fesztelen beszélgetések formájában [kell] megtartani”.⁵⁴

Ezzel párhuzamosan vidéki munkaszolgálatos csoportok is léteztek, például Debrecenben. Nem teljesen világos, hogy miért, de az Országos „MUSZ” Szervezetet 1947-ben átalakították. A manővernek bizonyos személyi kérdésekhez lehetett köze: 1946 decemberében az Országos „MUSZ” Szervezet díszelnökének Nagy Vilmost választották meg „szünni nem akaró, óriási taps és éljenzés” közepette. Nagy részt is vett néhány rendezvényükön.⁵⁵ Egyébként nemcsak ő volt tiszteletbeli tag, Reviczky Imre a nyíregyházi főcsoport díszelnöke lett, de tiszteletbeli taggá avatták Erdész Pál volt hadapród őrmestert is, aki a 108/73. századnál óvta a muszosokat.⁵⁶ Rövidesen azonban problémássá vált Nagy személye, állítólag a belügy vonakodott megadni a működési engedélyt, amíg a volt honvédelmi miniszter le nem mondott.⁵⁷ Nagy rövidesen távozott, az új szervezet a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Egyesülete lett.

A MOASZ országos „zászlóbontására” 1947 májusában került sor a Városi Színházban. Képviseltette magát a HM (Röder Jenő nyugállományú altábornagy, korábban a hátszói munkaszolgálatos alakulatok felügyelője), a PIH (Stöckler Lajos), az MKP (Farkas Mihály) és a partizánok is (Nógrádi Sándor). Utóbbi arról beszélt, hogy a partizánokat „nem elégíti ki a tisztogatás üteme”. Beér János, a MOASZ választmányi tagja a jobboldali zsidókat fenyegette: azokat, „akik valamilyen érdekből vagy talán csak nemtörődomségből az elmúlt rezsim mellé álltak, s ezzel ákaratlanul is erősítették a reakciót. Ennek most meg kell szünnie, erre kötelez a mártírok ártatlanul kiontott vére”.⁵⁸ Az egymással rivalizáló muszos csoportok egyesítése után az elnök Simor Dezső, az alelnök pedig Pór Dezső⁵⁹ író lett, ők végig a vezetőségben maradtak. Alapító szabályzatuk szerint céljuk „a fasiszmus elleni küzdelem”, társadalmi téren „a közéleti tisztaság támogatása”. Tag lehetett bárki, akit üldözött a fasiszmus, vagy ilyen személy rokona. A csoport feladatának tekintette az egykori üldözöttek álláshoz juttatását. Volt „a közéletileg elintézendő összes ügyek” bonyolítására hivatott politikai bizottságuk, ahogyan „propaganda bizottságuk” is. Felállították a jogügyi bizottságot is, amely „a hatóságokhoz intézendő

beadványok kellő alakban való elkészítése és a tagoknak a jogi felvilágosítása és véleményezése” címszó alatti feladatokat látta el, és volt női csoportjuk is. Működési engedélyüket hivatalosan 1947 szeptemberében kapták meg a belügyminisztériumtól.⁶⁰

A MOASZ vezetőségi tagjai között nemcsak befolyásos kommunistákat és hitközségi vezetőket találunk, de a büntetőeljárásokban részt vevő szervezetek is képviseltették magukat a társaságban, voltaképpen minden szinten.⁶¹ Korai választmányi tagok lettek többek között Fáti István író, Kossa István kommunista politikus, az MKP budapesti Központi Vezetőségének tagja, Köves András szakszervezeti vezető, Pach Zsigmond Pál történész és Ruttkai György nagykanizsai népbíró, bár nem Ruttkai volt az egyetlen népbíró a szervezetben. Tag volt Dán Dezső népbíró, és nem maradhattak ki a rendőrök sem: a teljesség igénye nélkül tag volt Ákos Sámuel politikai nyomozó, Csillag Pál győri nyomozó, Kovács Zoltán rendőr százados és Stelczér Géza rendőr hadnagy, Feldmann Oszkár veszprémi rendőr alhadnagy és Herczeg Pál veszprémi rendőrnagy, Forgács Ferenc gödöllői rendőr százados, Halmos Ernő szikszói rendőr százados, Hegyi András budapesti rendőr százados, Kóbor Pál budapesti rendőr százados, Koltai Sándor dunavecsei rendőr százados, Kovács Dezső devecseri rendőr őrmester, Lazarovics László tokaji rendőr alhadnagy, az olvasó által már jól ismert Sallai Elemér író, rendőrtiszt, Siklósi István nagykanizsai rendőr, Vázsonyi József szikszói nyomozótiszt és Zinner Dezső budapesti rendőr hadnagy.

Érdekes módon a tagok sorát több hitközségi vezető, rabbi folytatja: Ábrahámsohn Frigyes bonyhádi hitközségi elöljáró, Grünfeld Béla pásztói hitközségi elnök, Jakobovits Endre gyöngyösi rabbi, Kárpáti László ónodi hitközségi elnök, Katona József neológ rabbi, Lemberger Nándor makói ortodox rabbi, Pollák Artúr egri rabbi és Sipos Miklós nyíregyházi hitközségi elnök. A szerepek persze itt is keveredhettek, mielőtt Ábrahámsohn (akinek nagybátyja Ábrahámsohn Manó, a neves pesti kántor volt) hitközségi főtitkár lett volna, politikai nyomozó volt.⁶² A fentiekén kívül tag

volt Székely Miklós, az elhagyott javak kormánybiztosi megbízottja, és egyfajta színfoltként Seress Rezső zeneszerző, a *Szomorú vasárnap* zenéjének szerzője is. A titkári posztot kezdetben Sarlós Béla jogász töltötte be (később NOT-bíró, egyben állambiztonsági ügynök⁶³). Pető József tisztvisele alelnök, Dániel Miklós jogász a fővárosi vezető lett. Egy 1947-es irat szerint változatlan elnökség mellett az alelnök ekkor már Pór mellett Domonkos Miksa, a PIH ügyvezetője volt. Egyéb posztok mellett a főtitkár Benedek László, a zsidókórház igazgató főorvosa, a főtitkárhelyettes pedig Farkas László miniszteri tanácsos volt. A szövetség főügyészének Béer János jogászt, a Magyar Jogász Szövetség társelnökét választották (ahol Ries István igazságügyminiszter oldalán ült). Az egészségügyi előadó posztjára Kelemen Endre törvényszéki szakértő – több népbírói per megbízott orvos szakértője – került. Vályi Gábor – a későbbi befolyásos kommunista politikus, Vályi Péter testvére – egy időben nemcsak külügyi sajtófogalmazó, de a MOASZ-sajtóosztály vezetője is volt (őt valamikor 1947 után Zsadányi Oszkár váltotta a pozícióban).

A MOASZ fővárosi tevékenysége kapcsán néhány adat segít felmérni, milyen társadalmi befolyása volt az egyesületnek. 1949 februárjában az újpesti szervezet 460 tagot számlált, az Erzsébetvárosban működő bori csoport 405-öt, míg a IX. kerületi csoportjuk 1900 taggal rendelkezett.⁶⁴ Címük ekkor Bajcsy-Zsilinszky út 5. volt. A szövetséget az állam az Országos Sporthivatalon keresztül több mint kétszázezer forinttal támogatta (ekkoriban egy háromszobás érdi családi ház ára 45 ezer forint volt⁶⁵). De biztosítottak nekik a III. kerületi Filatori-dűlőn lőteret „berendezéssel” és gondnoki lakással, illetve motoros szakosztályt is létrehoztak, amihez kaptak motorkerékpárokat.⁶⁶ 1949. február 25-én a MOASZ összeolvadt a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségével, s ezzel megalakult a Magyar Szabadságharcosok Szövetsége. Új székházukat az Andrássy út 105. címen jegyezték be, a szervezet közvetlenül a BM és a HM felügyelete alá tartozott. Az új elnökük Nógrádi Sándor lett, de néhány MOASZ-vezetőt is átemeltek a szervezet

vezetésébe.⁶⁷ A Szabadságharcos Szövetség később Partizánszövetség néven lett ismert, s tény, hogy több korábbi MOASZ-tag fegyveresen vállalt részt az '56-os forradalom leverésében, például Köves András is.⁶⁸

Rövidesen meg- és újjáalakultak a vidéki szervezetek is: volt MOASZ Debrecenben, Győrött, Miskolcon, Nagykanizsán, Nyíregyházán, Pécsett, Sátoraljaújhelyen, Sopronban, Szegeden, Szolnokon, Szombathelyen, Zalaegerszegen, de alcsopórtok működtek Mátészalkán, Szentesen, Mezőtúron, vagy éppen Bökönyön, Nyírmihálydin és Nyírlugoson is. A debreceni alakuló ülésen az hangzott el, hogy „azt a szeretetet valljuk, amit a demokrácia hirdet”.⁶⁹ A pécsi szervezet jelszava viszont ez volt: „Demokrácia vagy halál”.⁷⁰ Nem lehet kétségünk afelől, hogy a szervezetet a kommunista párt-hoz való hűség mellett erős zsidó identitás is jellemezte. A debreceni MOASZ zászlóbontásakor Weisz Miksa rabbi tartott beszédet, melyben megfogalmazta, hogy a csoport célja „zsidónak maradni, zsidóságunk mellett kitartani és a zsidó származást le nem tagadni [...]”,⁷¹ még akkor is, ha a szövetségnek volt egy-két nem zsidó tagja is. Az Országos „MUSZ” Szervezet 1945. szeptemberi alapító ülésén Veress Endre „sürget[te] azt, hogy a bizottság szakadjon már ki a hitközség épületéből”.⁷² Gyulaházi Jenő, a debreceni MOASZ második elnöke 1948-as jelentése szerint „régí álmunkat kívánjuk megvalósítani azzal, hogy a hitközség körletéből más körletbe menjünk”.⁷³ A MOASZ vidéken újságokat is alapított, Debrecenben és Nyíregyházán is megjelent az *Élünk* című kiadvány, noha annak címét inkább egy debreceni MOASZ-tag sajátos kiegészítésének tükrében kell értelmezni: „Élünk – és nem felejtünk”.⁷⁴

A munkaszolgálat közös élménye a zsidó származáson és a baloldali világnézetén is túl egyfajta kényszerű sorsközösségbe kovácsolta a túlélőket. Az emlékek kitörölhetetlennek bizonyultak. Mikor Örkény István 1969 nyarán egy „muszregény” megírására biztatta Nemes Györgyöt, úgy fogalmazott, hogy az „élményanyag” „mélyről tör fel” és „szuggesztíven valósul meg”. „Nem lep meg, én is így vagyok, legszívesebb csak erről írnék”.⁷⁵ Zelk Zoltán 1972-ben a Ná-

cizmus Üldözötteinek Bizottságához címzett kárpótlási kérelmében úgy idézte fel a munkaszolgálaton töltött két évét, miszerint „költői és publicisztikai munkámban örök nyomott hagyott ez a két esztendő”.⁷⁶ A volt muszosok bajtársias kapcsolatát Aczél Jenő, a debreceni MOASZ első elnöke egy új „vérszerződésnek” jellemezte.⁷⁷ Bihari József a 106/8. század volt tagjainak debreceni találkozóján az alábbi beszédet mondta: „Ha a közös szenvedések és veszedelmek nem is forrasztottak volna bennünket egy testté és lélekké, már csak a krasznapoli sírhantok miatt is kötelességünknek érzem, hogy mint a legyilkolt, halálba kergetett bajtársaink élő lelkiismerete, megőrizzük emlékeinket, felújítsuk barátságunkat, mely mátol fogva elszakíthatatlan szálként kell, hogy összekapcsoljon mindannyiunkat. [...] Üres a mi életünk, ha nem ápoljuk azoknak emlékeit, akik gyilkos fasiszták áldozatai lettek. [...] Az ő haláluk bennünket valamire kötelez. Kötelez arra, hogy szeressük egymást, hogy segítsük egymást, de kötelez bennünket arra is, hogy engedelmes eszközei legyünk az igazságos isteni megtorlásnak, igazságszolgáltatásnak. Ezért senki nem járhat közülünk nyugodtan az utcákon, míg bajtársaink gyilkosai ugyanott járnak.”⁷⁸

Mindez a társadalmi pozíciók megszerzésében való segédkezést is jelentette. Az *Élünk* vezércikke így fogalmazta meg a társadalmi szerepvállalás feladatát: „tartson számon a MUSZ [MOASZ] minden olyan téren való beavatkozást, ahol tagjának érdeke forog szóban, kövessen el mindent, hogy sokat szenvedett tagjaink érdekét ármányos törekvések el ne gáncsolhassák”. „Ellenállunk minden törekvésnek, amely [...] egy MUSZ [MOASZ]-tagot [...] boldogulásában háttérbe akarja szorítani”.⁷⁹ Gyulaházi így summázta eredményeiket 1947 tavaszán: „Munkaszolgálatos bajtársainkból alakult meg a demokratikus rendőrség és munkaszolgálatos bajtársaink kerültek fel Debrecenből Budapestre az újonnan megszervezett államrendőrség élére. Munkaszolgálatos bajtársainkat hívták meg munkatársul a miniszterelnökön kívül az egyes reszortminiszterek, munkaszolgálatos bajtársainkból kerültek ki a kultuszminisztérium művészeti ügyeinek intézője, a kereskedelemügyi minisztériumban a közleke-

dés fontos problémájának megoldója, a belügyminiszter titkára, a sajtóosztály vezetője, munkaszolgálatos bajtársunk indította meg a posta munkáját és kezdeményezte azokat a fontos intézkedéseket, amelyek szociális téren vártak az új, demokratikus Magyarországra. Nem akadt minisztérium, amelyben ne találtunk volna ütött és kopott íróasztalok mellett bajtársainkat és valljuk be: nem volt minisztérium, ahol a miniszterek és a felek egyaránt ne a legnagyobb elismeréssel emlékeztek volna meg bajtársaink önfeláldozó munkájáról.”⁸⁰ „Magyarországon, mint a lapokból kiveszem, a kommunisták, szövetkezve a zsidó kommunistákkal és munkaszolgálatosokkal, koncentrikus támadást intéznek [...] nyilvánvalóan azon célzattal, hogy kezükbe kaparintsák a hatalmat [...]” – summázta a magyarországi sajtóhíreket 1946 nyarán az ekkor már Palesztinában élő Káhn Niszon volt cionista vezető.⁸¹

„Jön a számonkérés, amikor mi nem ügyészek, de koronatanúk leszünk” – ígérte 1945 áprilisában Dániel és Kallós Stöcklernek.⁸² De azért néha ügyészek is voltak. A MOASZ tagja volt Ruttkai György nagykanizsai, Deák Sándor és Jávör Iván debreceni, Frank László kaposvári, Kormos Illés, Löw Tivadar, Kolos Oszkár és Ágoston Pál miskolci népügyészek, Sugár Gyula miskolci tbt. városi főügyész és Alapy Gyula győri vezető népügyész (utóbbi később a vád képviselője lett pl. a Mindszenty-, illetve a Rajk-perben). A fővárosban tag volt többek között Kohn (később Kéri) Lajos népügyész (korábban a váci zsidó tanács tagja, később a Budapesti Zsidó Hitközség elnöke, a Mazsihisz örökös tiszteletbeli díszelnöke), de tag volt Samuel Jenő népfőügyész-helyettes és Ferencz Tibor népfőügyész is. Utóbbiak értelemszerűen számos fontos muszos ügyben láttamozták a vádiratot – ha éppen nem ők írták azt, vagy nem ők képviselték a vádat –, de Frank László népügyész volt a szekszárdi „halálszázadok” ügyében, és a vádat több debreceni „keretlegény”-perben is Deák Sándor képviselte.⁸³ Természetesen ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a tanúk összebeszéltek volna a népügyészekkel. Ennek bizonyítására olyan iratokra lenne szükségünk, ahol a MOASZ tagjai lejegyzik terveiket egy konkrét, munkaszolgálati kapcsolatos

ügy befolyásolására. Rendelkezünk-e ilyen iratokkal? Ennek a feltárására csak a MOASZ egyik helyi ágának, a debreceni csoportnak az esetében reménykedhetünk.

„Az elszaporodó feljelentések szörnyű képet rajzoltak a keretítészek és keretlegénység gazságairól, amelyeket a távoli Ukrajnában követtek el. E perek által erősen volt érintve a keresztény középosztály. Ennek elkeseredését még fokozta az, hogy a rendőrségen sok zsidó volt. Dr. Kun István, dr. Klein László, Braun Sándor és mások a rendőrségen működtek. Az ügyészségen a zsidó dr. Deák Sándor és dr. Jávör Iván képviselték a vádat. Nehéz volt lenyelni, hogy a bíróság előtt álló fiaikat és férjeiket vádoló ügyészek s az őket elítélő bírák a pár hónappal azelőtt halálra szánt zsidók voltak” – emlékezett vissza Gonda László debreceni tanár, volt muszos.⁸⁴ A perek komoly feszültséget okoztak a városban. A zsidó származású báró Ullman György, a Magyar Általános Hitelbank volt ügyvezető igazgatója így írta le beszélgetését a hatóságokkal naplójában: „Este [...] a népügyésszel – Jávör Iván – a politikai rendőrség vezetőjével – Kun István – és a detektívtestület főnökével – Kárpáti – vacsoráztunk együtt [...]. Ritka utálatos három zsidó jampec, kiket utálat volt hallgatni és kik semmivel sem voltak szimpatikusabbak mint a nyilasok. Véresszájúak és komiszok és teljesen érthető a Debrecenben folyton növekvő antiszemitizmus. Az ember zsebében tényleg kinyílik a bicska ilyen láttára.”⁸⁵

Gonda és Ullman ugyan csak annyit írtak, hogy Deák, Jávör vagy éppen „Kárpáti” zsidók, de ők mindhárman konkrétan volt munkaszolgálatosok, a MOASZ helyi tagjai voltak. A debreceni rendőrkapitány Kárpáti László volt, aki egyben a debreceni MOASZ fegyelmi bizottságának is az élén állt. A debreceni rendőrség Politikai Rendészeti Osztályát pedig már 1944 decemberétől Vizsolyi Zoltán, a debreceni zsidó tanács volt alkalmazottja vezette. Ugyanő ’44 decemberétől a debreceni Zsidó Szövetség elnöke is volt.⁸⁶ Később Izraelben telepedett le, s 1964-ben függő beszédben készített vele interjút az izraeli *Új Kelet*. Elmondása szerint kinevezése után „mindenekelőtt a bűnügyi osztályt vette kézbe. 302 rendőrt vett át.

Ezekből csak harminckettőt tartott meg. Helyükbe volt munkaszolgálatosokat nevezett ki nyomozóknak és tiszteknek”.⁸⁷

Az egyik legnagyobb botrányt a már említett Szilády Gyula csendőr ezredes pere váltotta ki, akinek perében többször felmerült az apafai muszosok lemészárlása. Emigráns jobboldali kiadványokban elterjedt a legenda, hogy Sziládyt a közönség súlyosan bántalmazta a tárgyalás során, sőt meg is halt ennek következtében, s így csak holttestét akasztották fel Debrecen főterén.⁸⁸ A primer források alapján a halálos ítéletet 1945. április 26-án mondták ki, a kegyelmi tanácskozásra május 2-án került sor, és másnap már ki is végezték Sziládyt, így a történet, miszerint „agyonverték”, nyilván legenda.⁸⁹ Tettleges inzultusra viszont bizonyosan sor került a tárgyaláson. Sőregi János, a Déri Múzeum – ahol a tárgyalást tartották – igazgatója így emlékezett erre naplójában: „A Népbíróság ma tárgyalta Szilády Gyula csendőrezredes ügyét a mi előadótermünkben. Mikor itt dolgoztam a szobámban, egyszer csak nagy kiabálás és ordítozás zaja riaszt fel munkámból. Kiszaladok a folyosóra. Éppen szembe jön velem Tomola [Béla], a népbír[óság] elnöke és kiveresedve, lihegve kérdezi, »van-e telefonom?« »Nincs!« »Az Istenért, a közönség leütötte a vádlottat, felfordult a rend! Karhatalom kellene!« A francia forradalomban lehettek valamikor ilyen jelene-tek! A dühösen hadonászó, teletorokkal vadul kiabáló, dobogó és nyüzsgő emberek az előadó pódiumon és az előtt voltak összegabajodva. Egy rendőr, ki csitítani akart, egy civil, talán a védőügyvéd, ki szót mert emelni, volt a felindult emberek célpontjai. Úgy láttam, hogy ütötték, lökdösték egymást! Lesújtó öklöket láttam és kerestem a csendőr ezredest a szememmel. Sújja egyik hajdúm sápadt arccal: ott fekszik félholtan, véresen a pódium előtt.”⁹⁰

Hozzá kell tenni, nem ez volt az egyetlen ismert per, ahol verekedés tört ki, Borotvás Boldizsár főhadnagy már említett szegedi perében is hasonló jelenetre került sor,⁹¹ míg Németh József munkásszázad-parancsnok védőjét, Lédermann Miklós holokausztúlélő ügyvédet – aki Magyar János örvezetőt is védte – a közönség leköpködté, és a halálát követelte; a tárgyalást el kellett napolni.⁹² Major

Ákos, a budapesti népbíróság elnöke 1945 októberében egyenesen pártközi konferenciát javasolt a kerethonvédek büntetőpereinek gyakori megzavarása miatt. Mint írta: „több tanácsvezetőtől olyan értelmű jelentést kaptam, mely szerint a zsidó munkaszolgálatosok terhére elkövetett bűncselekmények megítélésénél a népbírók nem tudnak kellő tárgyilagosságot tartani; a büntetés kiszabásánál teljesen elvesztik a mértéket, azzal szemben más vonatkozású súlyos politikai ügyekben hoznak felmentő ítéleteket. [...] Ezen túlmenően az elmúlt héten háromízben tört ki botrány kerettagok tárgyalásánál, amikor is szervezeten felvonult hallgatóság terrorizálta a mentőtá-
nukat, bántalmazta a vádlottak hozzátartozóit, meg akarta lincselni a vádlottakat, úgy hogy a fegyőrök kénytelenek voltak a levegőbe lőni, sőt a hallgatóság közül valaki az ablakon át a fogház udvarára lőtt. Ilyen esetek megakadályozására a rendőrfőkapitányságtól naponként 20 fő fegyveres rendőrt kértem.”⁹³

Kik lehettek a zavargók Szilády perében? Egy, az MKP első debreceni pártiskolájáról szóló tanulmány csak homályosan utal rá, hogy Szilády tárgyalásán „tettlegességre” került sor. Az elkövetők olyan kommunista aktivisták voltak, akik „a saját bőrükön tapasztalták [Szilády] kegyetlenségét” – nyilván volt muszosok –, s ezért Révai József megfeddte őket.⁹⁴ Gyulaházi elégedetten nyugtázta, hogy a tömeghangulatot a népügyész korbácsolta fel. Az eljáró népügyész a vádiratot is benyújtó Jávor Iván, a MOASZ tagja volt, aki a vádiratban így fogalmazott: „Ilyen emberekre a demokratikus Magyarországnak nincs szüksége, sőt a demokratikus magyar népbíróságoknak legszebb és leghálásabb feladatuk az, hogy az ilyen tömeggyilkosokat a magyar életből egyszer s mindenkor eltüntessék [...]”, „a legsúlyosabb büntetés kiszabadását kérem”.⁹⁵ Jávor később hadbíró ezredes lett, koncepciós perekben ő küldte a halálba Pálffy György altábornagyot, Sólyom László altábornagyot és még számos más katonatiszt társukat, mielőtt ő is kényelmetlen lett a rendszernek, s börtönbüntetésre ítélték. Szavai arról, hogy kire „nincs szüksége” a „demokratikus Magyarországnak”, talán eszébe jutottak, amikor 1951. május 5-én egyszerre szállították át őt a Kozma

utcai börtönbe az ebben a kötetben is szereplő Aigner József, Kicsi Péter, Kreskai József János, Rivészy József, Vesztergombi Ferenc és Vojlai Virgil társaságában.⁹⁶

A kommunista párttagság nem zárja ki, hogy a Szilády-per idején zavargók a MOASZ fiatal aktivistái lehettek. Gyulaházi így foglalta össze a szervezet helyi tevékenységét a központnak írt levelében 1948 februárjában: „Politikai vonal: mint bizonyára elöttetek is ismeretes, tagjaink 98%-a a Magyar Kommunista Párt tagja, így tehát itt sem az irányvonalnál, sem pedig más vonalon hiba nem volt és nem is lehetséges. [...] A fasiszták és reakciók elleni harcunk igen eredményes: felvettük a harcot a debreceni ügyvédek ellen is (sajnos zsidó ügyvédek ellen is) akik a reakciókat igyekeznek védeni és rá kívánjuk őket kényszeríteni arra, hogy minden nyílas védelemről mondjanak le, mert mi ezt a mi elgondolásainkkal nem tartjuk összeegyeztethetőnek. Jellemző tünetként bejelentjük, hogy a debreceni népbírói tanácselnököket az általunk eljuttatott panaszok alapján Ries miniszter elvtárs felfüggesztette, sőt eredményt értünk el maguknál a népbíráknál is, akiknek egyike-másika igen furcsán viselkedett és ezeket a munkáspártok vezetősége által visszahívtuk.”⁹⁷ Gyulaházi dicsekvése, miszerint egy, a MOASZ-nak nem tetsző ítéleteket hozó népbíró megbuktattak, segít beazonosítani, mely ügyekbe szólhattak bele eredményesebben, ugyanis a két legfontosabb, munkaszolgálatos kapcsolatos per, melyben egy később leváltott bíró – Tomola Béla – ítélezett, a Lunka Péterrel, valamint a Szelekovszky Ernővel és társaival szembeni per volt.

* * *

Lunka Péter roma kőművessegéd 1942 augusztusában vonult be a 108. hadtáp zászlóaljhoz törzsőrmesteri rendfokozatban. Rövidesen a keleti frontra került, s a háború után főleg a Novi Oszkolban (ma Belgorod terület, Oroszország) teljesített szolgálata kapcsán merültek fel panaszok vele szemben, miután 1946 februárjában letartóztatták. Roma származása ellenére ügyét nem a negyedik fejezetben

tárgyaltuk, mivel a MOASZ érintettsége és a Szelekovszky-perrel való kapcsolata okán nem lett volna célszerű megbontani az elbeszélés egységét. Lunka ellen Bihari József munkaszolgálatos, oktató tett feljelentést: Bihari 17 éves korától baloldali mozgalmár volt, ekkoriban az MKP választási aktivistája is, aki magát büszkén nevezte „marxista szelleműnek”.⁹⁸ Később Debrecenben orosz tanácsképet alapított, majd Egerbe költözött, de foglalkozott a jiddis és héber nyelvvel is. 1958-ban nyílt levélben köszönte meg a Szovjet Hadseregnek a forradalom leverését: „Két éve már [...] [hogy] november 4-én szétfoszlott a lidérc, a ti hős katonáitok másodszor is megmentettek bennünket [...] nem hagy[v]a [...] hogy ez a kis ország ismét a [...] fasizmus martaléka legyen”.⁹⁹ Alig egy hónapra rá a művelődésiügyi minisztertől az Oktatásügy Kiváló Dolgozója kitüntetést vehette át.¹⁰⁰

A feljelentő Bihari tudni vélte, hogy Lunka elhencegett szomszédjának, Szabó László festőmesternek, hogy a háború során több partizánt gyilkolt meg. Lunka viszont a népbírószágon állította, hogy sosem mondott ilyet, s hogy Szabó régi haragosa, aki ellene bosszút esküdött. Szabó egyben a Magyar Kommunista Párt tiszalöki szervezetének párttitkára is volt.¹⁰¹ A népügyész külön kérte, hogy a nyomozati szakaszban kérdezzenek rá: igaz-e, hogy Lunka kémelhárító is volt Oroszországban, ilyen minőségében nőket és gyerekeket kínzott, illetve igaz-e, hogy partizánvadászaton is részt vett, mely során 25-30 embert kapott el?¹⁰² Később a perben „keretlegényként”, illetve „tábori csendőrként” is utaltak rá, pontos szerepét sosem tisztázták. Lunka tehát a nyomozók, a népügyészség, a tanúk és a népbírószág szerint egyszerre volt „keretlegény”, tábori csendőr, kémelhárító és partizánvadász.¹⁰³

A tiszalöki államrendőrség 1946. március 5-én először nem a várt választ küldte: a tanúk szerint Lunka „alárendeltjeit jó bánásmódban részesítette”, helyette a légénységet fegyelmezte, akik meg is akarták ezt bosszulni rajta. „Partizánvadászaton részt nem vett, kémelhárítóknál szolgálatot nem teljesített, az oroszokat nem kínozták és értékeiket tőlük el nem vette [...]”.¹⁰⁴ Ez a válasz valakiknek nyil-

ván nem tetszett, ezért Lunka átkerült a nyíregyházi rendőrségről a debreceni politikai rendőrségre, ahol – egy korábbra datált iratban – részletesen bevallotta, hogy a meztelen munkaszolgálatosokat verte a hóban-fagyban, s a bántalmazásba akár bele is halhattak néhányan. A muszosokat kirabolta, a hidegben csuklózattatta, ez végtagjaik fagyását okozta. Ezen felül partizánvadászatban is részt vett, az elkapott oroszokat pedig átadta a honvédeknek, akik később kivégezték őket. Vallomásaiban saját magát becsmérlő nyelvezetet használt.¹⁰⁵ Vallomását azonban a népügyészségen már visszavonta. Mint tárgyalásán fogalmazott: a rendőrségen „tettleg bántalmaztak, félig agyonverték, még 6 hét múlva is kék volt a testem az ütésektől”. Tisztázta, hogy egyáltalán nem is volt kerethonvéd: „én nem voltam munkásszázadnál soha”. Lunka vélemezte, hogy származása miatt indult ellene hajsza: „Azért haragusznak rám, mert cigány vagyok”.¹⁰⁶ Itt fontos megemlíteni, hogy kivételesen bizonyítékunk is van a bántalmazásra, ugyanis a népügyészségen jegyzőkönyvet vettek fel Lunka állapotáról, mely szerint „testén ütések nyomai és sebhelyek vannak”. Lunka elmondta, hogy a rendőrségen gumibottal ütötték, talpát és bokáját verték, hasba rúgták és pofozták.¹⁰⁷ A jegyzőkönyv dacára a népbíróság a vallomás visszavonását nem fogadta el, azt bizonyítékként kezelte.¹⁰⁸

Lunka ügyét egyesítették Soós Márton t. zászlós, aknavető kiképzőtiszt ügyével. A két ügy csak mellékszálon kapcsolódott egymáshoz – a muszosok gyűrüinek elvétele kapcsán –, így Soós vallomásával itt főleg részletesen foglalkozni. Az Arany Bikában tartott tárgyaláson számosan tettek terhelő vallomást Lunkára, erőszakos, a muszosokat kínzó honvédként írták le őt, noha közvetlen gyilkosságot senki sem varrt a nyakába. És arról sem sikerült ellentmondások nélkül, egységesen vallaniuk, hogy azok, akiket állítólag megvert, később meghaltak volna. Ráadásul a tanúk nem is törekedtek rá, hogy állításaikat hitelt érdemlőn bizonyítsák: valaki például közölte, hogy látott egy vérbe fagyott 14-15 éves orosz fiút, és hallomásból úgy tudja, hogy a gyermeket Lunka verte agyon. Azt sem sikerült pontosan tisztázni, hogy milyen tisztséget is vi-

selt Lunka, többen azt vallották, hogy tábori csendőri egyenruhában járt, noha nem volt tábori csendőr.¹⁰⁹ A nyelvezetnek viszont, amelyet Lunkáról szólva használtak, kétségkívül dehumanizáló éle volt: a lapok szerint „rendkívüli kegyetlensége [...] még a keretlegények szokásos szadizmusát is messze felülmúlta”. A kommunista *Néplap* több cikkben is hangsúlyozta, hogy „csaknem írástudatlan cigány”, „aljas, hitvány”, „leketlen fasiszta”, „bestia”, „emberbőrbe öltözött fenevad” volt.¹¹⁰ Deák népügyész „a múlt rendszer [...] rendkívül aljas pribékjének” nevezte, aki már-már „emberinek sem mondható”, egy tanú pedig egyenesen „ördöggént” emlegette.¹¹¹

A legtöbb tanú szavahihetőségét sajnos nem sikerült ellenőrizni, így megfeythetetlen talány marad, hogy Lunka valóban megverte-e a muszosokat Novi Oszkolban. 1957-ben Bihari papírra vetette 150 oldalas emlékiratát, melyben több helyen írt Lunkáról. Bihari visszaemlékezésében azt írta, hogy a muszosok kínzásában „mindenben elől járt Lunka Péter, ez a szadista cigány törzsőrmester, aki teljhatalommal rendelkezett most élet és halál fölött. Amikor megunt a játékot, meglegedetten eltávozott, de pár perc múlva visszajött és kezdett mindent előlről megint”. Szerinte Lunka olyan kegyetlen volt, hogy a többi keretlegény sírva fakadt brutalitása láttán. Bihari szerint elvette a karikagyűrűiket, akinek az ujjára volt szorulva, annak a kezéről késsel vágta le. Valakire – Bihari nem emlékezett, kire – Lunka rálőtt, de a golyó nem talált. A kerettagok megverték Dávid Zoltánt – Lunka csak ezután érkezik a helyszínre, a verésben nem vesz részt –, majd a férfit feltették egy szekérre, végül eltévedtek vele, s így a hidegben estére megfagyott: „estefelé [...] kiszervegett”.¹¹² A Lunkával szembeni feljelentésében viszont már azt írta, hogy Dávid Zoltánt Lunka verte meg úgy, hogy egy órára rá meghalt. Feljelentésében szerepel a mondat, hogy „nem voltam jelen” a muszosok megverésénél, ám ezt valaki később kihúzta. A feljelentés aláírását és lezárását követően még másfél oldalnyi szöveg következik, „amit még nem mondtam el” kezdettel: e szerint Lunka rálőtt bizonyos Darvasra – akinek neve mögé kérdőjelet tettek –, és „állítólag” Lunka „megölt nyolc zsidó partizánt”.¹¹³ Talán így volt,

talán nem, mindenesetre a Lunka-perben Bihari már másképp emlékezett. A PRO-n arról vallott, hogy Lunka Dávid Zoltánt lényegében agyonverte (aki itt egy órával később halt meg), s emellett nyomorékká püfölt ötven (!) embert, köztük Láng Gézát és Ullman Gyulát.¹¹⁴ A tárgyaláson Lángot és Ullmant már más verte meg, viszont Dávidot ismét Lunka verte agyon, de csak „pár óra múlva” halt meg. A népbíróságon azt vallotta, hogy ezenkívül Lunka megkéselte Rosenfeld Lászlót, és lelőtte Darvas muszost (nem derült ki, meghalt-e). Ezekre a bűncselekményekre emlékiratában, feljelentésében és a PRO-n még nem vagy nem így emlékezett.¹¹⁵ Hogy még zavarosabb legyen a dolog, Bihari hagyatékában megmaradt egy beszéd, melyet a népbíróság előtt szándékozott elmondani – vagy talán el is mondott – Soós és Lunka ügyében. Itt a vádlottakat „bestiának” és „fenevadnak” nevezte, s tisztázta: Dávid „estefelé” halt meg, és „az ütések nagy részét [...] Lunka Pétertől kapta”.¹¹⁶

Lunka még a tárgyalás előtt beadványt¹¹⁷ írt a népbíróságnak melyben tagadta a vádakát. Ebben „a bosszútól elvakult egyes muszok” hazugságait kárhóztatta, kijelentve, hogy „nem, és ezerszer nem igaz ez az alaptalan vád”. Mint utalt rá: állítólag elvette a muszosok sapkáit, felszerelési tárgyait, konzervjeit, szalonnájukat, de „ugyan mit csináltam volna egymagam száz ember ruhájával” és ételével? Szerinte értelmetlen volt a hidegben való csuklóztatás vádja. „Ha lett volna is csuklózás – amit határozottan tagadok – [s] ha az állítólagos csuklóztatást valóban én végeztem volna, a jelzett helyen és időben, tehát fél méteres magas hóban és 30-40 fokos hidegben, úgy először nekem kellett volna megfagynom. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mint vezénylő tisztnek a század előtt kellett volna állnom, mozgás nélkül, szabadon mozgó kezekkel, mert hisz zsebre dugott kezekkel, kesztyűsen egy század előtt álló katona nem vezényelhet. Ha tehát én egyhelyben állva, csupasz kezekkel, az állítólagos 2 órán keresztül nem fagytam meg, úgy nem fagyhatott meg a muszok közül senki sem.” Ugyan beismerte, hogy valóban beszédre parancsra a muszosok gyűrűit, de azt már vitatta, hogy a kifosztott és távozó muszosok elé szept szórt volna, hogy felsértsék a lá-

bukat, vagy hogy korbáccsal verte a távozókat. „Fogalmilag kizárt, hogy egy és ugyanazon pillanatban korbácsoljam is és még az ajtóban külön ki is buktassak minden egyes embert. Vagy az ajtóban álltam, vagy a teremben álltam, de egyszerre mind a kettőt állítani egyenlő az állítás öncáfolatával.” (Bihari ötvenes évekbeli emlékezése szerint már ott voltak a szegek a kifosztás színhelyéül szolgáló terem padlóján, amikor odaértek – s még Lunka érkezése előtt¹¹⁸). Lunka beadványába egy cinikus sor is bekerült: „Kétségbe vonom a vádiratnak azt a semmi adattal alá nem támasztott pusztá felvetését, hogy az esetleg lemaradtak elpusztulhattak. Sokkal inkább kézenfekvő az a feltevés, hogy ha voltak lemaradott muszok, úgy azok mindenképpen az emberséges orosz hadsereg fogságába estek és talán máris haza érkeztek vagy várják a hazatértüket.” Igaz, eleve tagadta, hogy miatta maradtak volna le a muszosok. Végül megnevezett öt mentőtanút, akiket nem idéztek be a tárgyalásra, vétívet sem küldtek nekik.¹¹⁹

A népbíróság ítéletében Dávid megöléséért és Ullman megveréséért, illetve későbbi haláláért is Lunkát tette felelőssé. Lunkát továbbá bűnösnek mondták ki az 1943. január 12-i motozásban Novi Oszkolban, 30-40 ruhájától megfosztott musz lemaradásában és megfagyásában, a muszosok gyűrűinek elvételében, és 33 partizán kivégzésében, illetve az „orosz lakosság” „megkínzásában és kirablásában”. Az ítéletet a Tomola Béla által vezetett tanács hozta, s hozzá kell tenni, hogy bár a muszosok kínzásáról valóban elhangzott számos vallomás – azaz akár még igazak is lehettek az állítások –, a partizánok és szovjet civilek kivégzésére *kizárólag* Lunka nyomozati szakaszban kierőszakolt vallomása, Bihari hallomáson alapuló feljelentése, illetve szomszédja vallomása volt a bizonyíték (utóbbi nem járt a fronton, hanem állítólag neki is Lunka mondta el az esetet). A népbíróság halálra ítélte mind a két vádlottat.¹²⁰

Lunkát még az ítélethirdetés napján, 1946. július 5-én kivégezték – az ítélet-végrehajtó megbetegedett vagy nem tartózkodott a városban, így végül golyó általi halál lett a büntetése, s újsághírek szerint a délelőtti tárgyalás után szinte azonnal végrehajtották az ítéletet.¹²¹

Soóst kegyelemre méltónak találták, és így az elítélt kegyelmi kérvényt nyújtott be, melyben izgalmas részleteket osztott meg a tárgyalás lefolyásáról: „[...] távolról sem volt olyan nyugodt atmoszféra a főtárgyaláson, mint amelyben egy ítélet hibátlanul kiforrt. A főtárgyaláson hangulatirányítás folyt. Nem volt lehetőség egy szembesítésre, a védelem egy kérdésére való nyugodt válaszadásra, sőt a védőbeszéd elmondása is teljesen lehetetlen volt, mert mindazoknál a részekenél, amikor védőm a büntetésre komolyan kiható kérdéssel, mint pl. az egyes vádpontok és esetek nem bizonyított volta, a tanúk vallomásának értékelése, egyéni körülményeim stb. foglalkozott, a beállított tömeg vezényszóra olyan hangzavart teremtett, hogy védőm szavát senki meg nem érthette. Így lényegileg védelem nélkül voltam ténylegesen, pedig a védelem kötelező az ügyben.”¹²²

Sajnos nem derült ki, hogy kik lehettek a beépített hangulatkeltők, akik elvégezték a büntetőeljárás megzavarásának piszkos munkáját, de bizonyosan nem lehettek a rendszer ellenségei. A kommunista *Néplap* tudósítása szerint Lunka kivégzése után „a közönség a Népbíróságot éltette, majd rendben szétoszlott”.¹²³ Meg kell említeni, hogy a jegyzőkönyvből a fenti jelenetek teljesen kimaradtak, tehát a jegyzőkönyv a perrendtartási törvényben előírt feladatának („A főtárgyalásról semmiség terhe alatt jegyzőkönyv veendő fel, melynek tartalmaznia kell [...] a főtárgyalás menetének és minden lényeges alakiságnak hű leírását [...]”¹²⁴) nem tett eleget, s ilyen értelemben az eljárás jogsértő volt. Soós ítéletét kegyelemből életfogytiglan tartó kényszermunka-büntetésre változtatta a köztársasági elnök. Hozzá kell tenni, más tárgyalásokon ismert, hogy a „rendezés” feladatát a MOASZ vállalta magára. Orsós József perénél, ahol megverték a vádlottat, „az esküdtzéki terembe csak a Munkaszolgálatosok Antifasiszta Szövetsége rendezőgárdájának igazolása után lehetett belépni”.¹²⁵

A fenti kérdés kapcsán érdemes összehasonlítani a MOASZ debreceni vezetőségi listáját¹²⁶ egy Bihari hagyatékában található, volt muszosokat érintő gyűlés résztvevőinek névsorával, illetve a Lunka-perben vallomást tevők névsorával. Fülöp Ernő, Fischer Imre, Rónai László és Winternitz Béla a MOASZ vezetőségi tagjai közé

tartoztak (a gazdasági bizottság helyettes vezetője, illetve elnökségi tagok), és jelen voltak Bihari gyűlésén is. Gömöri Sándor a MOASZ elnökségi tagja volt, és a vád tanúja is a Lunka-perben. A Bihari-gyűlés több résztvevője is hasonlóképp a vád tanújaként szerepelt ott: Sinkovits Menyhért, Strauszmann Salamon, Lehr Ignác, Katz Jenő, Glück Márton, Grünbaum Endre és Kovács Imre. S végül Grosz Sándor nemcsak a MOASZ vezetőségi tagja (a propagandaosztály helyettes vezetője) volt, de részt vett Bihari gyűlésén, és a vád tanújaként hallgatták meg a Lunka-perben is. Így talán nem tűnik a valóságtól elrugaskodott feltételezésnek, hogy létezett a kapcsolat a három csoport között.

Néhány hónappal Lunka ügye után tárgyalták volna Debrecenben Szelekovszky Ernő tanító, t. főhadnagy, a 106/8. táb. munkásszázad parancsnokának ügyét is, amelyhez hozzácsapták Nemes Károly tizedes, Egri Sándor honvéd és Szatmári Mihály honvéd keretek, illetve Bögre László t. zászlós századparancsnok-helyettes ügyét is. Szelekovszky – tanulva Lunka és Soós esetéből – kérvényt írt a NOT-hoz, miszerint a debreceni népbíróság és a hallgatóság elfogultsága nem teszi lehetővé a tisztességes tárgyalást, ezért perét kéri áttetetni a budapesti népbíróságra: a Lunka-perben „a tárgyaláson a hallgatóság a vádlottakkal szemben oly fenyegetően lépett fel, hogy a tárgyalás után verekedésre került sor, sőt fegyverhasználatra is. A debreceni sajtó [...] párhuzamot vont nevezettek és a jelen per vádlottjai között, majd kimondta, hogy jelen per vádlottjai is halált érdemelnek, és megjósolja azt is, hogy a debreceni bíróság a jelen per vádlottjait is halálra fogja ítélni”. A NOT végzésben utasította el a kérvényt.¹²⁷

A Lunka-per csak a főpróba volt, a 106/8. századdal kapcsolatos perekben azonban végre megmutathatta a debreceni MOASZ, mire is képes. 1946-ban zajlott Kovács Károly (néhol Sz. Kovács) pere, mely felmentéssel zárult. Szelekovszky, Nemes és Szatmári ügyét

1947 októberében tárgyalta a Tomola-tanács egy háromnapos perben, míg Egri ügyét elkülönítették, őt felmentették, ahogyan Szatmárit is. Nemes életfogytiglan tartó kényszermunkát kapott, amit a NOT helyben hagyott. Szelekovszkyt először öt év fegyházbüntetésre ítélték, melyet a NOT életfogytiglan tartóra súlyosbított. Szelekovszky ügye 1950 decemberében perújrafelvételi tárgyalással folytatódott. Perújrafelvételi eljárása nyolc év fegyházbüntetéssel zárult, ám ebből öt évet kitöltöttnek tekintettek. Harsányi Sándor tizedes 1949 októberében állt a Cseke Béla-tanács elé, ahol négy év fegyházbüntetést kapott, ezt a NOT helyben is hagyta. Bögrét 1952-ben ítélte el a Debreceni Megyei Bíróság öt év börtönbüntetésre. Természetesen – mint azt Bögre ítélete is rögzítette – nem lehetetlen, hogy „a vallomások bizonyos részletekre nézve ellentmondanak, azonban ezek a kisebb ellentmondások nem zárják ki azt, hogy a lényegre nézve ténymegállapítások ne volnának megtehetőek”,¹²⁸ ám itt jóval többről volt szó.

Az első eljárásban, Kovács Károly ügyében a feljelentést Bihari tette meg, azzal érvelve, hogy g. h.-sként elvette az ételüket – így felelős volt a század éhezéséért –, illetve órákért cserébe ételt ígért, majd nem adott semmit.¹²⁹ Az ügy azonban felmentéssel zárult, mivel több muszos is azt vallotta, hogy „jó ember volt, [a] muszosok rajongtak érte”.¹³⁰ Az ügyről ennél többet nem tudunk, de érdemes észben tartani a feljelentés tartalmát, hiszen az fontos lesz Harsányi ügyénél. Szelekovszky, Nemes és Szatmári ügye 1945 november-decemberében indult. A feljelentést közösen tette meg többek között Fülöp Ernő, Katz Jenő, Preisler József és Bihari József – mint a debreceni MOASZ tagjai. A feljelentésben Nemest gyilkosságokkal – többek között Faragó, Friedmann és Kohn Mátyás megölésével – vádolták, Szelekovszkyt pedig kikötésekkel, súlyos kegyetlenkedések elnézésével.¹³¹ Ez a vádiratokban is megfogalmazódott, hiszen Nemest a fenti gyilkosságokkal – illetve Knöpfler „Lipót” és „Bumi” agyonverésével – vádolták.¹³² Mivel a gyilkosságok voltak a legsúlyosabb vádpontok, itt erre fogunk koncentrálni, később tárgyaljuk a kevésbé jelentős ügyeket.

A sorozatos hamis tanúzásra legalábbis nagy részben a MOASZ helyi tagjai vállalkoztak. A tárgyaláson Gonda László kijelentette, hogy Knöpfler „Lipót” és „Bumi” megveréséről csak hallomásból van tudomása.¹³³ Harsányi perében viszont Gonda már azt mondta, hogy az egyik Knöpfler testvért megverték – ezt látta –, míg a másik Püspökladányban maradt, nem vonult ki velük a frontra.¹³⁴ A Szelekovszky–Nemes–Szatmári-perben Lehr Ignác azt vallotta, hogy Nemes verte agyon a két Knöpflert.¹³⁵ Harsányi ügyében a nyomozati szakaszban viszont ugyanő már arról beszélt, hogy Harsányi úgy megverte a Knöpfler testvéreket, hogy két nap múlva meghaltak.¹³⁶ Harsányi perében, a tárgyalóteremben ez a tanúvallomás úgy módosult, hogy csak egy Knöpfler volt ott, „a másik Knöpfler testvér nem volt velünk”.¹³⁷ A Szelekovszky–Nemes–Szatmári-perben Bihari arról vallott, hogy Nemes verte meg a két Knöpflert,¹³⁸ emlékiratában viszont már arról írt, hogy a két testvér Dorósicsba került tifusszal.¹³⁹ Következésképp az ítéleti tényállások is ellentmondtak egymásnak. A Szelekovszky–Nemes–Szatmári-perben a Tomola-tanács tényállásként rögzítette, hogy Nemes agyonverte a két Knöpflert – „Lipótot” és „Bumit”.¹⁴⁰ Ugyanakkor a Harsányi-perben az ítélet azt rögzítette, hogy csak az egyik Knöpflert verte össze a terhelt.¹⁴¹

A többi gyilkosság történetében is akad ellentmondás. A Szelekovszky–Nemes–Szatmári-perben Winternitz Béla a tárgyaláson arról beszélt, hogy Faragót, Kohnt és Friedmann-t Nemes agyonverte, ezeket közvetlenül látta: „Faragó közvetlenül mellettem feküdt mikor Nemes agyonverte”.¹⁴² Szelekovszky perújrafelvételi eljárásában viszont már arról beszélt, hogy Nemes két unokaöccsét gyilkolta meg a századnál: Kohn Mátyást és Ehrenfeld Imrét.¹⁴³ Ehrenfeldről viszont korábban nem tett vallomást. Teljességgel elképzelhetetlen, hogy valaki elfeledkezzen arról, hogy a vele szemben álló vádlott agyonverte unokaöccsét, majd később eszébe jusson. Igaz, nem csak itt hagyott ki a tanú memóriája. Winternitznek ekkor már eszébe jutott, hogy egyszer Nemes büntetés helyett behívta a szobájába, becsukta az ajtót, majd azt javasolta neki, hogy jajgasson hangosan,

és végül elengedte. Korábban azt állította, hogy Nemes többször is megverte őt, az iménti történet akkor még nem került elő.¹⁴⁴ Bihari, aki feljelentésében még azt írta, hogy Kohnt Nemes verte agyon, emlékiratában már csak annyit jegyzett fel, hogy Kohn súlyos beteg, tifuszos lett – gyilkosságról itt már nem volt szó.¹⁴⁵ Bár a feljelentésben, a vádiratokban és az ítéletekben nem szerepelt, de Fülöp Ernő tanú a tárgyalóteremben előhozta, hogy Nemes agyonverte Ascher muszost.¹⁴⁶ Záhony László szerint viszont Ascher flekktífuszban hunyt el.¹⁴⁷ A zavart tovább fokozza, hogy amikor Bögrét 1952-ben a Debreceni Megyei Bíróság elítélte, tényállásként rögzítették, hogy nem bűnös Faragó, Kohn és Knöpfler muszosok halálában, mert azok tifuszban hunytak el, részben a körletben, s részben tábori kórházban.¹⁴⁸ S végül a primer iratok: a veszteségi katonok szerint Faragó Ferenc, Kohn Miksa és Friedmann Jenő „ismeretlen” okból hunytak el Krasznopoljén, Knöpfler Andor pedig tifuszban hunyt el Dorosicsban.¹⁴⁹ Más Knöpflerről itt nincsen szó, Ascher neve a listán nem szerepel.

Ami a kínzásokat és fosztogatásokat illeti, feljelentésében Fülöp Ernő azt állította, hogy Szelekovszky kikötötte őt.¹⁵⁰ Am a tárgyaláson Fülöp Ernő már nem tudta, ki köttette ki őt: „egy hang” adott utasítást.¹⁵¹ Ennek ellenére az ítélet tényállásként rögzítette, hogy Szelekovszky köttette ki Fülöpöt, noha ezt a sértett sem tudta biztosan.¹⁵² Bihari feljelentésében azt írta, hogy Nemes bottal verte bénára a fél oldalát, mert ételt vitt Fischer Imre muszosnak.¹⁵³ Ezt a tárgyaláson is fenntartotta.¹⁵⁴ Harsányi perében viszont már úgy vallott, hogy Harsányi utasítására „Károlyi” keret verte meg őt úgy, hogy utána hat hétig béna volt a fél karja.¹⁵⁵ Emlékiratában „Kárai” keret ütötte meg a karját.¹⁵⁶ Az emlegetett eseteknél a kiváltó ok eltér – egyszer élelem szállítása másnak, máshol rendtelenségért kapott büntetés –, ám az azonos sérülés és a tény, hogy emlékiratában Nemes veréséről nem ír, világosan jelzi, hogy ugyanarról az esetről van szó.

Az ellentmondások ezzel nem érnek véget. Bihari emlékirata szerint Nemes Braun „Miksát” azzal kínoztta, hogy egy nehéz kővel

kellett álldogálnia.¹⁵⁷ A történet szerepelt a feljelentésében is – ugyan abban Braun „Lászlót” emlegetett –, ám végül tollal kihúzta.¹⁵⁸ Teljességgel érthetetlen módon viszont emlékiratában olyan atrocitásokat idéz fel – főleg Szelekovszky részéről –, melyeket meg sem említett a századparancsnokkal szembeni eljárásban. Állítása szerint Szelekovszky lezáratta a muszosok kútjait, jóformán állva kellett aludniuk, és azzal fenyegette őket, hogy a testükkel kell aknamentesíteniük.¹⁵⁹ Am ezekről a népbíróságon egy szót sem szólt, és a feljelentésében sem említette. Gonda is több ellentmondásba keveredett Szelekovszky kapcsán. Az első eljárásban közölte, hogy Szelekovszky egy „Braun” nevű muszost Jónás Béla muszossal megveretett.¹⁶⁰ A perújrafelvételi eljárásban Gonda már arról vallott, hogy nem tud róla, hogy „Braun” Szelekovszky parancsára verték volna meg.¹⁶¹ Utóbbi eljárásban Gonda azt vallotta, hogy valójában Bögre mondta Zuckernek, hogy „megdöglesz” – korábban ezt Szelekovszky számlájára írta. Ugyanitt vallotta, hogy nem tudja, hogyan történik egy kikötés, sosem látott ilyet. Ezt érdemes összevetni az első eljárásban tett vallomásával, mely szerint Bögre kikötötte őt.¹⁶²

Visszatérő motívum volt a perben, hogy valaki vagy valakik egyes muszosokat hideg pataokban, tóban, kacsásztatóban vagy sárban fűrösztöttek. Am a tettes kilétében nem tudtak megegyezni, az esetek összemosódtak. A Szelekovszkyval szembeni pótvádírat azt állította, hogy Bihari sárban fűrösztötte.¹⁶³ Bihari szerint is Szelekovszky lökte őt bele a sárba, 1943. március 15-én a pripjatyi mocsaragnál.¹⁶⁴ Emlékiratában viszont az szerepel, hogy márciusban Krasznopolnál voltak, és egyébként sem tesz említést ilyen esetről.¹⁶⁵ A Szelekovszky–Nemes–Szatmári-perben Fülöp Ernő már azt állította, hogy egy Józsa nevű hadnagy zavarta be őket a sáros tóba.¹⁶⁶ Bihari visszaemlékezésében szerepel is egy eset, amikor Józsa hadnagy belegázol a patakba, majd utasításra követi őt az egész század, ám mint jelezte, ekkor senkinek nem esett baja. Ezenkívül egy esetről ír még, amikor egy kacsásztató tóban kellett egyeseknek kúszniuk, ám ő ebből szerencsére kimaradt, és egyébként is, „szörnyű meleg volt”.¹⁶⁷ Harsányi tárgyalásán Bihari újabb verziót adott elő:

e szerint Harsányi volt az, aki sárban fürösztötte őt.¹⁶⁸ Végül Záhony a patakban fürösztést Nemes számlájára írta.¹⁶⁹ Megjegyzendő, hogy a Szelekovszky–Nemes–Szatmári-perben hozott ítélet kizárta Bihari vallomását a bizonyítékok közül, azért, mert az egyszerűen „valótlannak bizonyult”.¹⁷⁰

Talán nem meglepő, hogy Harsányi keret későbbi perében is tengernyi ellentmondással szembesül a kutató. Harsányi a nyomozati szakaszban mindent tagadott, míg a vádirat szerint a terhelt hideg vízben fürösztötte a muszosokat, elvette ételüket, leveleiket, órájukat. Gonda és Bihari muszosokat megverte, a két Knöpflet megverte.¹⁷¹ Sinkovics Menyhért viszont azt állította a nyomozati szakaszban, hogy Harsányi elvette az óráját, melyért cserébe ételt ígért, ám azt sosem adta oda – a történet lényegében azonos a Kovács Károllyal szembeni feljelentéssel.¹⁷² Rosenfeld László úgy vallott a nyomozati szakaszban, hogy Harsányi Biharit egy karóval összeverte,¹⁷³ ám a tárgyalás során már arra módosított, hogy „botot vádlott kezében soha nem láttam”, „nem bántalmazott senkit sem”.¹⁷⁴ Záhony Lászlónak a Harsányi-ügy nyomozati szakaszában tett vallomása szerint Harsányi megverte Biharit, ám a Szelekovszky–Nemes–Szatmári-tárgyalás során már úgy vallott, nem tudja, ki és miért verte meg a tanárt.¹⁷⁵ Bihari maga azt mondta a Harsányi-tárgyaláson, hogy a vádlott nem verte meg őt, csak az értelmi szerzője volt a veréseknek.¹⁷⁶ Emlékiratában ugyanerre az álláspontra helyezkedett.¹⁷⁷ Hasonló változásokon ment át Gonda megverésének a története: a nyomozati szakaszban Sinkovics még úgy vélte, ez megtörtént, majd a tárgyaláson már közölte, nem tudja, mi történt Gondával; Gonda maga azt vallotta a perben, hogy Harsányi nem verte meg őt.¹⁷⁸

Megdöbbentő ellentmondás volt, amikor Gonda közölte Harsányi tárgyalásán: a terhelt utasítására Klein cipész vette el a cipőjüket, vágta szét azokat, és adta el a bőrt.¹⁷⁹ Ugyanezt a történetet azonban előadta a Szelekovszky–Nemes–Szatmári-perben is, ám akkor Bögrét és Szelekovszkyt nevezte meg felbujtóként.¹⁸⁰ Bihari is írt az esetről, ő úgy emlékezett, hogy Rác Gyula keret volt a cipőablás értelmi

szerzője.¹⁸¹ Abban sem voltak egy véleményen a tanúk, hogy ki vette el leveleiket: Rosenfeld szerint Harsányi, míg Bihari vallomása szerint a terhelt és Bögre.¹⁸² Emlékirata szerint viszont csak Bögre (és néha Szelekovszky).¹⁸³ Abban viszont a tanúk többsége egyetértett, hogy Harsányi „géhásként” lopta az ételt – ezt az ítélet tényállásként rögzítette is.¹⁸⁴ Az Egri Sándorral szembeni vádiratban is benne volt, hogy a terhelt lopott az ételből, ugyanez szerepelt a Szelekovszkyval szembeni vádiratban is, míg Grósz Sándor arra jutott, hogy Szatmári is lopta az ételt.¹⁸⁵

Először is érdemes tisztázni, mit tudtunk meg a századparancsnokról és a keretről. Szelekovszky a vallomások alapján nagyvilági, nemtörődöm vezető volt, aki nappal is pizsamában mászkált, és nemigen tartotta féken az embereit. A századparancsnok nyilván hazudott, amikor az 1950-es újrafelvételi tárgyalásán arról beszélt, hogy ott, a teremben hallott először arról, hogy századában a keret verte a zsidókat. A népügyészségen még azt vallotta, hogy a muszosokat tiltása ellenére Bögre és Nemes verte meg – így nyilván nem szembesülhetett ezzel a ténnyel először a tárgyalóteremben.¹⁸⁶ Ráadásul maga Nemes a népügyészségen és a tárgyalóteremben is beismerte, hogy megvert zsidókat – pusztán az eszközhasználatot és a halálos végkimenetelt vitatta.¹⁸⁷ Szatmári keret nem tagadta, hogy a szökevény muszosokat megpöfözte, mert felelős volt értük, és szökésükkel „velem jól kibaszta”. Ám Szatmári és Szelekovszky szembesítése eredménytelen maradt. Amikor arról kérdezték őket, volt-e parancs a fenyegetésekre, Szatmári „igen”-nel válaszolt, Szelekovszky „nem”-mel.¹⁸⁸ Szelekovszky esetében viszont egy primer irattal is rendelkezünk, mely segít megismerni a századparancsnok karakterét. Még mielőtt átvette volna a 106/8. század vezetését, a 106/1. század parancsnokhelyettese volt. Útban a frontra 1943 februárjában a századot németek tartóztatták fel, és át akarták venni a muszosokat. A szállítmánykísérő tiszt jelentése szerint „Szelekovszki Ernő fhdgy. jelentette a német parságon, hogy erre csak magyar parságtól fogadhat el parancsot és csak az erőszaknak enged. Az összeköttetést azonban a magyar parsággal nem sikerült felvenni, úgyhogy tel-

jesen ki voltunk szolgáltatva a németeknek. [Később] a fenti német pság.-tól a szállítmányok.-hoz [...] parancs érkezett. Ennek alapján Brozorád [Kornél] fhgy. [századparancsnok] elrendelte a vonaton lévő összes kisegítő munkaszolgálatosok leadását”.¹⁸⁹ Mindent egybevetve nyilvánvaló, hogy egy fair eljárásban Szelekovszky néhány évet kaphatott volna, mivel nem fogta eléggé vissza embereit, Nemest pedig akár fel is köthették volna a bűntetteiért. Elgondolkodtató, hogy Nemest végül több konkrét gyilkosságban is bűnösnek találták, és hogy maga ismert be veréseket, mégsem ítélték halálra. A talány megfejtése talán az lehet, hogy a biharnagybajomi MKP igazolta Nemest, mint „józan munkást”.¹⁹⁰

Felmerül a kérdés: miért volt szükség a hamis vallomásokra, ha a főbb vádpontok terén világos volt az ügy? Mi motiválta a tanúkat, és egyáltalán hogyan zajlott a büntetőeljárás befolyásolása? Itt fel kell hívni a figyelmet a sajtó szerepére. A helyi kommunista sajtó egyszerűen „tömeggyilkosnak”, „fasisztának” nevezte Szelekovszkyt,¹⁹¹ illetve megragadta a lehetőséget, hogy a NOT-ot támadja, mondván: szándékosan húzzák a tárgyalás áthelyezésének kérdését, időt adva a bűnösöknek. Különösen ízléstelen volt a debreceni *Néplap* cikke, mely szerint Szelekovszky neje megkérte Lehr Ignác muszost, hogy tegyen hamis – védő – tanúvallomást férje ügyében. A történetet Lehr állítólag megszellőztette a lapnak.¹⁹² Az igazság ennek éppen ellenkezője lehetett. A Harsányi-ügyben feljelentést írt Forgács Ede, aki további tanúként Biharit, Sinkovicsot és Lehart nevezte meg – nyilván ismerősökről volt szó. Feljelentésében azonban nemcsak vádakot fogalmazott meg és tanúkat javasolt, de a védelem tanúinak letartóztatását is kérte: „Nagyon kérem, hogy mindazokat a volt munkaszolgálatosokat, akik vonakodnak ebben az ügyben becsületes tanúvallomást tenni, vagy menteni akarják Harsányit, szíveskedjenek azokat bűnpártolókként és bűnrészesekként vád alá helyezettetni, mert azok épp úgy bűnösök, de talán még bűnösebbek is, mint Harsányi”.¹⁹³ A valóságot ismét sikerült a feje tetejére állítani: míg a MOASZ bizonyíthatóan kereste a tanúkat, és tagjai sorra hamis vallomásokat tettek, addig

ugyanezzel vádolták a századparancsnokot, akit végül szinte minden vádpontban felmentettek.

Az áthelyezési kérelem egyébként nyilvánvalóan indokolt volt. A tárgyaláson hangulatkeltés zajlott, akár csak Lunka ügyében. A sajtótudósításokból kiderül, hogy Winternitz MOASZ-tag Szelekovszky láttán felkiáltott, hogy „ez a gyilkos”, majd megtámadta a terheltet, végül a fogházöröknek kellett lefogniuk.¹⁹⁴ A kommunista sajtó nyilván hullákat akart, mert a súlyos ítéletet „enyhe ítéletnek” nevezte „a bestiális tömeggyilkosok ügyében”. A cikkbe még egy kis zsidózás is belefért, ugyanis Grünberger Jakab védőügyvéd neve után „(!)”-t helyezett el. Természetesen nem irreleváns, ki volt zsidó származású, és ki nem egy a holokausztal kapcsolatos büntetőeljárásban, de a narratíva itt nyilván az volt, hogy az „elvtelen zsidó ügyvéd” pénzért még egy fasisztát is megvéd, a lap a közhangulatot hevítette egy munkáját végző jogással szemben.¹⁹⁵ A súlyosbítás tényét a lapok megírták, a perújrafelvételt követő enyhítést természetesen nem.¹⁹⁶

Vajon spontán vallottak így a fenti tanúk, vagy a hamis vallomásokhoz köze volt a debreceni MOASZ-nak? Bihari hagyatékában megmaradt egy feljegyzés, melyben a Lunka és a Szelekovszkyék ügyében teendő lépéseket vette sorra társaival. Ezen ilyenek szerepelnek: „Dr. Deák (délelőtt)”, „Biharnagybajomi kapitányság. Küldöttség: Rosenfeld László, dr. Lengyel, dr. Bihari”. „Megállapítandó a [...] keret pontos névsora, hogy ezek közül kik ellen tegyünk feljelentést”. „El kell intézni, hogy Lunka ügyét itt tárgyalják. (Küldöttség Daróczyhoz!)” „Köszönet Darvasinak”.¹⁹⁷ Daróczy István debreceni népügyész volt, Lunka letartóztatásáért és a nyomozásért pedig Darvasi István – maga is a munkaszolgálat túlélője, a háború végén szovjet partizán, később a PRO, majd az ÁVH őrnagya, végül Kádár János bizalmasa – felelt.¹⁹⁸ Deák nyilván Deák Sándor népügyész lehetett. Egyáltalán nem lényegtelen részlet, hogy Nemes, Szelekovszky és Szatmári esetében is az a Deák Sándor népügyész készítette a vádiratot, aki maga is a 106/8. század túlélője volt.¹⁹⁹ Nemes Biharnagybajomról származott, és ott is élt, s bár nyomozati szakaszban tett vallomása nem maradt fenn, nyilván a nyomo-

zás kapcsán keresték meg a helyi rendőrséget. Talán mondani sem kell, hogy Nemes a népugyészségen arról beszélt, hogy a nyomozati szakaszban megverték.²⁰⁰ Az ügyben olyan erős volt a nyomás, hogy kivételes módon még azokat a volt kerethonvédeket is megverték, akik egyes eljárásokban csak tanúként vettek részt. Szatmári arról számolt be Egri elkülönített tárgyalásán, hogy „amikor tanúként hallgattak ki, akkor is ütöttek”.²⁰¹

Bihari hagyatékában fennmaradt továbbá egy kaotikus feljegyzéseket tartalmazó cédulaköteg Szelekovszky pere kapcsán. A cédulákon különféle atrocitásokról szóló történetek olvashatók, amelyeket mintha egy beszélgetés során dobáltak volna be a század volt tagjai. Olyan történetek is bekerültek közéjük, melyekre aztán senki nem emlékezett vissza, és egyik perben sem használták fel. Például Gonda neve mellé az van írva, hogy „egy szakács belerúgta a kondérba, a nyakába akasztottak három vedret, úgy evett belőle (éh-beteg)”.²⁰² Talán így történt, talán nem, mindenesetre Gonda egyik vallomásaiban sem idézte fel, s különös, hogy egyszerűen megfeledkezett erről. Persze az is tény, hogy Gonda később bevallotta: a feljelentést többek javaslatára tette meg, és a tényállításokat, melyeket közölt, sokszor Grosz Sándor adta a szájába.²⁰³ Grosz, mint már utaltunk rá, a debreceni MOASZ propagandabizottságának helyettes vezetője és 1945 augusztusában már hajdúszoboszlói rendőr fogalmazó is volt.²⁰⁴ Különösen visszás, hogy Záhony és Grosz jogászok voltak – vallomásaik súlyával nyilván tisztában kellett lenniük. Záhony a debreceni MOASZ vezetőségében még eredeti családnévén, Zichermannként szerepel, mint a jogügyi bizottság helyettes vezetője. Lojalitását a rendszer később is értékelte: mielőtt 1957-ben Izraelbe távozott, az Igazságügyi Minisztériumnál volt főelőadó.²⁰⁵

Érdeemes részletesebben kitérni Gonda László vallomásaira, hiszen ő később neves izraeli kutató lett, komoly történeti munkák – pl. a debreceni zsidóság története – szerzője. Ő maga már Szelekovszky újrafelvételi eljárása során sem titkolta, hogy korábbi vallomásában volt némi „lírai túlzás”, mint mondta, voltaképpen azért vallott hamisan, mert unatkozott.²⁰⁶ Ez lehet egyfajta magyarázat,

de talán másról is szó volt. „Magyarország mindig is veszedelmes zsidógyűlölő ország volt. [...] A hatszázezer mártírunk gyászos pusztulása elsősorban a zsidógyűlölő magyar társadalom soha meg nem bocsátható bűne” – mennydörögte 1952-ben Gonda, immár Jeruzsálemből.²⁰⁷ A kérdés persze, hogy vajon akkor is így gondolkodott-e, amikor a MOASZ egyszerű funkcionáriusa volt Debrecenben? A kérdésre választ ad egy évvel későbbi visszaemlékezése: „Többen nekem bizonygatták, hogy eljött a lelki megbékélés ideje, a zsidóknak félre kell tenni a bosszú érzését, és a megbocsátás nagyszerű érzését kell mutatniok. Sokszor mint az eszelősökre néztem azokra, akik ilyeneket mondtak, máskor meg éppen indulatosan csattantam fel: »miért nem a gyilkosoknak prédikáltatok?!«”²⁰⁸

A MOASZ egyébként nyilván nem volt elégedett Tomola ítéleteivel. Hiába ítélte halálra Lunkát és Sziládyt, Szelekovszky ügyében más eredményt vártak. 1948 februárjában érkezett a hír: Tomolát áthelyezték, s népbírói tanácsvezető bíróból a debreceni járásbíróság alelnökévé nevezték ki. „Az igazságügyminiszter döntése a népbírói ítéletek szempontjából döntő jelentőségű. A debreceni népbírói tanács, különösen a Tomola elnöklétével tárgyaló tanács működése majdnem minden egyes ítélete után a dolgozó tömegek és Debrecen demokratikusan gondolkozó társadalmának elégedetlenségét váltotta ki” – értékelte a hírt a kommunista *Néplap*.²⁰⁹ ’48 októberében egy „gyilkos munkásszázad-parancsnokot”, bizonyos Buzáki Lajost már 15 évre ítélték távollétében a debreceni népbírói tanácsban. „Nagy utat tett meg a népi demokráciánk, míg sikerült kiebrudalni a nép bíróságának tanácselnöki székéből a Tomola Bélát” – ünnepelt a debreceni kommunista sajtó.²¹⁰

6.

„ZÖLDES SZÖRNYEK”, „A MUNKÁSOSZTÁLY ÁRULÓI” ÉS „HORTHY KERETZSIVÁNYAI”

BÜNTETŐPEREK ÉS A POLITIKA

A népbírószági perek jellegükből adódóan politikai perek voltak, s talán nem meglepő, hogy az ügyek alkalmanként az országos politikához is kapcsolódtak. Különösen fontosak voltak a szélsőjobboldali pártokhoz vagy szervezetekhez köthető „keretlegények”, az ő eseteik segítettek ideológiai keretbe helyezni a gyilkosságokat. Nyilván voltak nyilas „keretlegények”. Talán rájuk utalhatott Szerb Antal munkaszolgálaton írt versében az Orpheusra leselkedő „zöldes szörnyekkel”,¹ noha – akárcsak Rejtő Jenőnél² – Szerbről sem tudjuk, hogy pontosan hogyan hunyt el. Halotti anyakönyvi kivonatában egyszerűen a „végelgyengülés” szerepel.³ Bár terjed az interneten, hogy Szerbet egy „nyilas keretlegény” verte agyon,⁴ valójában semmit sem tudunk gyilkosa kilétéről, következésképp azt sem, hogy az illető a nyilas párt tagja vagy a Magyar Királyi Honvédség kerethonvédje volt-e. Szerb Antalné Bálint Klára egy helyütt „a láger orvosára” hivatkozva „nyilas suhancokat” említ, de hogy ez mit jelent, kitől származik az információ, vagy az hiteles-e, nem derül ki.⁵

Dacára annak, hogy egyes „keretlegényeket” mindenfajta logika vagy alap nélkül neveztek „nyilasnak” – a lapok például Orsós Józsefre is „nyilasként” utaltak, noha egyszer sem merült fel a pere

során, hogy valóban az lett volna, ezt az ítélete sem állította⁶ –, nem csak nyilas „kerethonvédek” akadtak, sőt! Mint már utaltunk rá, a megvizsgált ügyekben több volt a baloldali (’19-es, szocdem, kommunista vagy szakszervezetis) „keretlegény”, mint a nyilas, nemzetiszocialista vagy más szélsőjobboldali párttag. S megdöbbentő módon a nyilas vagy nemzetiszocialista „keretlegények” vagy századparancsnokok sem voltak mindig a muszosok kínzói. Természetesen akadtak olyan nem túl meglepő esetek, mint Kicsi Péter karp. tizedese, a 109/9. táb. mu. század írnokáé, aki a keleti hadszíntéren rendszeresen verte a század muszosait. Ezt a népügyészségen tett vallomásában és a népbíróági tárgyalásán is elismerte, ahogyan azt is, hogy belépett a nyilas pártba. Mint egy tanú felidézte: „A vádlott állandóan verte az embereket.” Tettéért 15 év kényszermunka-büntetést kapott, amit a NOT helybenhagyott.⁷

De olyan esetek is ismertek, melyek nem a „papírforma” szerinti eredménnyel végződtek. Szollár László ügyvéd azért állt a nagykanizsai népbíróóság elé, mert muszos századparancsnokként tagja volt a nyilas pártnak, és ügyvédi irodájában 1942 és ’43 között nagyméretű Hitler-kép függött. Mindezeket egyébként nem is tagadta; a tárgyaláson elmondta, hogy a harmincas évek végén valóban belépett a Pálffy-féle nemzetiszocialista pártba, de csak azért, hogy lemossa a családi szegényfoltot: apja direktóriumi tag volt 1919-ben, neki pedig ezért kellett elhagynia a keszthelyi gimnáziumot, és Sopronban érettségiznie. A Hitler-portré kihelyezését sem vitatta. Ám az ítélet kimondta: századparancsnokként „dr. Friedmann Lajos és Bodor Imre vallomása alapján megállapíthatóan a munkaszolgálatosokkal a legemberségesebben viselkedett, parancs ellenére olyan rendelkezéseket tett és olyan engedményeket adott, amelyek nem voltak megengedhetők. Ilyen volt pld. a külön koszt, eltávozás, korlátlan levelezés, csomagbeadás. A németek bevonulása után Friedmann Lajosnak felajánlotta a segítséget, Bodor Imre családjá részére rejtékhelyet kínált fel, az összes ékszereit és értékeit megmentette minden ellenszolgáltatás nélkül”. A német megszállás alatt náciellenes érzelmeinek többször nyilvánosan hangot is adott, ekkorra már

a Hitler-portré is lekerült faláról, azt állítólag irodaszemélyzetével elégettette. A nagykanizsai népbíróóság végül felmentette minden vád alól, mondván: a nyilas párttagság és a Hitler-portré magánterületen nem meríti ki a „fasiszta hírverés” tényállását.⁸

Angyal János Endre már pusztán életrajzi adataival „elásta magát” a balassagyarmati népbíróóság előtt: foglalkozásaként azt adta meg, hogy „Hangya és Futura igazgató”,⁹ ráadásul t. századosként muszos századparancsnok volt a keleti fronton 1942-ben. Legnagyobb bűnéül azonban azt rótták fel, hogy az Imrédy Béla volt miniszterelnökhöz köthető Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség (KABSZ) salgótarjáni szervezetének elnöke lett. A KABSZ egyike volt a legszélsőségesebben németbarát csoportoknak, alapvetően a keleti frontot megjárta – nácibarát – veteránokat tömörítette, ellensúlyozandó a Kállay-kormányhoz hű Magyar Tűzharcos Szövetséget. A német megszállás alatt a szervezet központi kiadványa a zsidók „halálra ítéletét” élte, illetve tagjai tevékenyen részt vettek a holokausztban azzal, hogy zsidó vagyontokat igényeltek ki.¹⁰ Egy KABSZ-fiókszervezet vezetőjétől kétségkívül nácibarát magatartást várna a kutató, s míg Angyal nem tagadta a pozíció elvállalását, volt munkaszolgálatosai arról vallottak, hogy Angyal emberséges századparancsnok volt. Tiltakozott, amikor muszosait kifosztották a tábori csendőrök, engedélyezte a kóserkonyha fenntartását, saját címére rendelt gyógyszereket a muszosoknak, illetve az értelmiségieket felmentette a „piszkosabb munkák alól”. A zsidók a századát egyszerűen „angyali századnak” nevezték egymás között. Voltaképpen még a Futuránál betöltött pozícióját is arra használta fel, hogy zsidókat alkalmazzon akkor, amikor ezt a zsidótörvények már nem tették volna lehetővé. Ítéletében a népbíróóság arra jutott, hogy „az előadottakból az állapítható meg, hogy a [...] századparancsnok vádlott a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények és rendelkezések betartásánál a számára előírt ténykedéseket túl nem haladta [...] ezért őt a 81/1945. M. E. rendelet 15. §. 2. pontjában meghatározott népellenes bűntett miatt ellene emelt vád alól fel kellett menteni”.¹¹ Vihar Béla, a neves költő a század egy „keretlegényének” az ügyében így

jellemezte Angyalt: „Ha minden ukrainai munkásszárad élén hasonló vezetők álltak volna, lényegesen kevesebb ember pusztul el.”¹²

Hasonló példaként idézhető Lendvai Béla esete, aki főhadnagyként a 101/9. sz. táb. mu. század parancsnoka volt Ukrajnában. A vádirat szerint Lendvai 1940-ben belépett a nyilas pártba, leszerelése után ő is a KABSZ tagja lett, majd a német megszállást követően német származásúként jelentkezett az SS-be is. A tárgyaláson mindezt Lendvai még csak nem is tagadta, sőt kiegészítette azzal, hogy a VII. kerületi nyilas párt könyvelője is volt. Állítása szerint politikai szerepvállalását a társadalmi ranglétrán való előrejutás motiválta, nem pedig antiszemita érzelmek. Egyedül az SS-tagságát illetően pontosított: szerinte nem lépett be a szervezetbe, német katonai egyenruhát viszont valóban hordott, s hozzá árpádsávos, német körbélyegzős karszalagot. Volt muszósai és azoknak rokonai viszont emberséges századparancsnokként emlékeztek rá. „A munkaszolgálatosokkal nagyon jól bánt. A munkaszolgálatosok egymás közt csak úgy nevezték őt: az öreg, nyilas Béla bácsi” – vallotta egy tanú. (Lendvai 43 évesen lett századparancsnok.) „Nyilas volt, de jó volt hozzánk” – tette hozzá volt muszosa, Feldmann Gyula. A századnál egyébként történtek verések, de Guttmann László vallomásából világos, hogy ezeket Lendvai parancsa ellenére követték el, ő ugyanis „több alkalommal utasította a legénységet, hogy ne verjenek miniket”. A német megszállás alatt ráadásul német egyenruhába öltözve kihozott a nagygettóból három ismerős zsidót, közülük az egyik, Lichtig Imréné a történetet a népbíróságon is igazolta. A budapesti népbíróság végül 8 hónap börtönbüntetésre ítélte, mert a nyilas párt tagja volt, és ilyen minőségében aktív tevékenységet is kifejtett, ám enyhítő körülményként vette figyelembe embermentő tevékenységét – ideértve századparancsnoki szerepvállalását is. A 8 hónapot az előzetes letartóztatással a bíróság teljesen kitöltötte tekintetbe. A népügyész eredetileg súlyosbításért fellebbezett, majd fellebbezését visszavonta, így az ítélet jogerőre emelkedett.¹³

A nyilas „keretlegények” hasznosak voltak emlékezetpolitikai szempontból, ám ennél „zsírosabb zsákmány” volt egy kiscigány

kerethonvéd vagy századparancsnok. Az eljárások kiváló lehetőséget jelentettek a kommunistáknak a Moszkvához nem lojális pártok diszkreditálására. Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy a Kiscigánypárt tömegpárt volt, és nyilván vonzotta a különös szerencselovagokat. A kommunistáknak kétségkívül kapóra jött az egyik ilyen zavarosban halászó figura, Zalán Zoltán Béla. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy Zalán 1898-ban született Budapesten, de azt, hogy Pécsen négy polgárit végzett, már népbírósági ítélete is csak az „állítólag” kitételrel merte megkockáztatni. Máshol azt állította, hogy korábban Szegeden élt. Hajóson pár hold földön gazdálkodott, illetve egy lakóház „ismeretlen körülmények között részesített birtokosa” volt. „Magát iparművésznek, szobafestőnek, vízvezetékszerelőnek, motorszerelőnek és gépkocsivezetőnek is vallotta”, ekkor már második házasságában élt. Később kiderült, hogy az iparművészi címet „csak mintegy önmagának adományozta”.¹⁴ Szenvedélyes motorgyűjtő volt, fennmaradt róla egy fotó, ahol a harmincas években nyugatosan lenyalt hajjal egy Velocette-en pózol. Háborús tevékenységét is hasonlóan különösnek lehet minősíteni: a második világháborúban őrmester volt, Dnyepropetrovszknál a 103. gépkocsizó szerelőosztag műmestereként tartoztak alá munkaszolgálatosok, később Budapesten az Abonyi utca és a Szent Domonkos utca (ma: Cházár András utca) sarkán lévő Gk. Tan. Oszt. Pótkeretparancsnokságán felügyelt munkaszolgálatosokat. Az ostrom napjaiban belépett az SS-be, majd a Zsabka Kálmán-féle ellenállás soraiba sodródott. Egyszer még a Gestapo is letartóztatta. A háború után a Kiscigánypárt hajósi szervezetében találjuk, állítólag néhány ügyben népbíró is volt.

Először 1945 májusában vették őrizetbe azzal a váddal, hogy segítséget nyújtott a nyilasoknak a hatalom megtartásához, és belépett az SS-be. A népügyészségi javaslat letartóztatásának fenntartására egyfajta bohózatként hat: „Szálasi Ferenc kiszabadulásakor a kiszabadulás emlékére bronzlámpát készített és azt ajándékba elküldte Szálasinak [...] tehát nem vezető jellegű cselekményeivel a nyilas mozgalomnak segítséget nyújtott a hatalom megszerzéséhez”.¹⁵ Ekkor még megúsza az ügyet, mivel Zsabka mellette tanúskodott a népbíróságon: sze-

rinte ő kötelezte mint az ellenállás tagját, hogy viselje egyenruháját, és a csoportját sokszor húzta ki a slamasztikából azzal, hogy SS-ként lépett fel nyilasokkal szemben. Zsabka szerint több zsidót megmen-tett. A lámpa ügyét egyébként Zalán nem tagadta, de szerinte nem tudta, kinek készül a tárgy. Beismerte, hogy 1938-ban rövid ideig a „Hungarista Mozgalom” (Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom) tagja volt.¹⁶ A felmentés ellen a népgyógyászság fellebbezett, ám a jelek szerint az ítélet jogerőre emelkedett, és később nem vették elő a nyilasoknak nyújtott segítség vádjával.¹⁷

1947 májusában azonban újra letartóztatták. Nyilván ketyegett az óra, ha elő akarták venni, ugyanis már majdnem két év telt el a felmentése óta, így az SS-tagság vádjával többet nem indíthattak volna ellene büntetőeljárást.¹⁸ Árulkodó, hogy a népbíróági anyagba becsatolt feljelentés szerint ez „a hajósi MKP helyiségében” készült, és szerepelt benne az a mondat – amellet, hogy Zalán muszosokkal kegyetlenkedett a keleti fronton –, hogy „jelenleg [...] a Független Kisgazdapárt jobboldalán halad”.¹⁹ A jelek szerint második felesége ellen is gyűjtött adatokat a rendőrség, mondván: nyilas volt.²⁰ Érdekes, hogy több olyan hajósi lakos is vallott az ügyben, akik utalásokat tettek Zalán földosztásban játszott szerepére. Az egyik népbíróági ítélet is említést tett egy helyi telekkel kapcsolatos intrikáról. Zalán még ’45-ös eljárásában elmondta, hogy eredeti feljelentőjével ingatlanvitája volt.²¹ De nem lehet kizárni, hogy Zalán esetében valós tettek, helyi feszültségek és országos politikai szempontok is szerepet játszottak. Egy másik tanú „svábmentőnek” nevezte Zalánt, ami minden különbsége és nyilas kapcsolatai dacára nyilván pozitívum: kevés ember mondhatta el magáról, hogy a holokauszt alatt zsidókat, a németek kitelepítése alatt pedig németeket mentett.

A vádiratban ezúttal a nyilasoknak adott segítség mellett emberek törvénytelen megkínzásával is vádolták.²² Ezt főleg két volt muszos, Ákos Miklós és Bálint Tibor vallomására alapozták. Szerintük Zalán az Abonyi utcában beteg zsidókat fogdosott össze és kényszerített fizikai munkára, köztük őket magukat is. Ákos szerint egy Kardos nevű beteg zsidót „félholtra” vert, és kezében az *Egyedül Va-*

gyunk szélsőjobboldali lapot lobogtatva tartott zsidózó beszédekét.²³ A történetnek könnyebb lenne hitelt adni, ha nem tudnánk, hogy Bálint „rendőrhadnagyot” adott meg a foglalkozásaként, Ákos pedig az ÁVO rendőr századosa volt, ő kínoztta meg brutálisan Berend Béla rabbit egy koncepciós perben,²⁴ civilben pedig regényeket írt. A vádiratban újra előkerült, hogy Zalán nyilas relikviákat gyártott.

Zalán nyomozati szakaszban felvett vallomása több furcsaságot tartalmaz. Annak dátuma „1946”, „délelőtt 11 óra” – így, hónap és nap nélkül, noha ekkor Zalán nem is volt előzetesben. A vallomást B. Nagy Imre rny. alhdgy. előtt tette. Itt még nem vallott Abonyi utcai szerepéről. Az aláíró rendőr nyomozó Tóth Károly rny. alhdgy. Majd ugyanezen a lapon, „pótlólag felvéve 1947. május 30-án” – szerepelnek Zalán sorai, miszerint „beismerem, hogy a Szt. Domonkos utcai zsidó iskolában a munkaszolgálatosokkal a legkegyetlenebbül bántam és rengeteget bántalmaztam őket. Ezeket a bántalmazásokat a Nyilaskeresztes Pártban belém öntött zsidógyűlöletből csináltam”.²⁵ Ezen a vallomáson már nem szerepel a kihallgató neve. Talán nem meglepő, hogy ezt a vallomását a tárgyaláson visszavonta: „Annyira megverték a rendőrségen, hogy a bal fülemre ma sem hallok jól”.²⁶

A vád tanúi érdekes vallomásokkal rukkoltak elő a tárgyaláson. Egy muszos állította, hogy őt Zalán megverte; két szemtanút is megnevezett, de ők cáfolták a dolgot a tárgyaláson; mondván, hogy Zalán nem verekedett. A vád két másik tanúja azt állította, hogy nincs tudomásuk a kérdéses ügyről, pedig a nyomozati szakaszban Zalán ellen vallottak. Egyikőjük azzal vágta ki magát, hogy a mai vallomása a helyes, de a másik egyenesen így fogalmazott: „A vádbeliekről nincs tudomásom. Engem jelen bűnügyben soha senki ki nem hallgatott, én ezeket [a nyomozati anyagban szereplő vallomást] nem mondtam, az aláírás sem tőlem származik.” Matosek János tanú arra is utalt, mit akartak a szájába adni a nyomozók: „Én a rendőrségi vallomásomban arról beszéltem, hogy vádlott a munkásságért kiállt. Utána elolvasás nélkül aláírtam a jegyzőkönyvet.” Ebből a nyomozati szakaszban tett vallomásban ez lett: „Nagy agitációt fejtett ki [...]”

a nyilaskeresztes párt érdekében.”²⁷ Ákos és Bálint nyomozók nem vették maguknak a fáradságot, hogy megjelenjenek a tárgyaláson.

A fentiek alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy valakik a nyomozó hatóságok soraiból súlyosan meg akarták tévesztetni a népbíróságot, és ebbe valószínűleg a népügyész – Varga Istvánt – sem avatták be, mivel a per végén Varga és Lévai Tibor ügyvéd együtt kérték a nyomozás kiegészítését és többek között Zsabka újbóli meghallgatását. Ezt a népbíróság végzésben utasította el, mondván: „a tényállást már tisztázottnak látja”.²⁸ A népbíróság végül két év börtönbüntetésre ítélte Zalánt (amelyből öt hónapot tekintett kitöltöttnek), mivel a népellenes intézkedéseket túl szigorúan hajtotta végre, illetve fasiszta pártnak „kevésbé jelentős, de még vezető jellegű tevékenységet végzett”. (Nbr. 15. § 2. és 17. § 2.). Hogy a lámpagyártás Szálasinak mitől „vezető jellegű tevékenység”, nem derült ki.²⁹ Ezt az ítéletet végül a NOT felfolyamodásra megsemmisítette, és új eljárás lefolytatására utasította a népbíróságot.

Az újrafelvételi eljárásban Zalán annyiból kellemetlen helyzetbe került, hogy előkerült Szálas Ferenc köszönőlevele, melyben háláját fejezte ki a lámpáért. Zalán fenntartotta, hogy ez volt minden kapcsolata a nyilas politikussal. Ákos Miklós továbbra sem jelent meg, dacára a szabályszerű idézésnek. Bálint Tibor viszont megjelent, és lényegében szóról szóra felmondta a nyomozati szakaszban tett vallomását, egészen a legapróbb jelzőkig és szófordulatokig. Az egyik lehetőség természetesen az, hogy igazat mondott; a másik, hogy birtokában volt az egy évvel korábbi vallomása szövegének, és azt jól begyakorolta.³⁰ Annyi fejlemény bizonyosan volt az ügyben, hogy Darvas Mihály volt muszos vallomására Zalán azt reagálta, hogy Dnyepropetrovszknál valóban elvette a muszosok téli ruháját, de ezt utasításra tette.³¹ Darvas futólag utalt rá, hogy szerinte valaki Zalán zaklatásának a hatására öngyilkos lett; egy másik tanú úgy tudta, a kérdéses személy (akinek a nevét sem sikerült tisztázni: Dénes, vagy Weisz, vagy Weiszmann) véletlenül lőtte le magát.³² Említésre érdemes még Huszár József vallomása, aki szerint a svábok kitelepítése során Zalán ellenszegülésre biztatta a svábo-

kat, „csak nagy nehezen, hatan-heten tudtuk a svábot lakásából kitelepíteni”.³³ Bármi is volt igaz a vádakból, az etnikai tisztogatással szembeni fellépés kétségkívül bátor tett volt részéről. A perben kivételesen az utolsó szó jogán elhangzott gondolatokat is feljegyezték, melyek sokat elmondanak Zalánról: „Beismerem, hogy nyilas voltam. Mikor rájöttem a tévedésemre, ezt igyekeztem jóvátenni. Úgy érzem, az ellenállási mozgalomban vitt tevékenységemmel azt jóvá is tettem.”³⁴ Zsabka korábbi vallomását felolvasták.

A perújrafelvételi eljárás végén 2 év börtönt kapott, amiből kb. másfél évet tekintettek kitöltöttnek: a korábbi vádak mellett abban is bűnösnek találták, hogy belépett az SS-be (dacára annak, hogy egyszer már kiderült: erre az ellenállás kérte).³⁵ Zalán összességében köpönyegforgató érdekembernek tűnik, akinek azonban megszólalt a lelkiismerete, és a legfontosabb pillanatokban helytállt. A muszosokkal szembeni kegyetlenkedés egyes vádpontjait maga is beismerte, míg más vádak nyilván az ÁVO fabrikációi voltak. Kétségtelenül nyilas volt és túlbuzgó „keretlegény” is, így az ítéletek részben igazoltak. Viszont egyetlen gyilkosságot sem tudtak rábizonyítani, és nagy kérdés, hogy miért nem vették jobban figyelembe az ellenállási mozgalomban való tevékenységét, illetve zsidómentői szerepét (azért, hogy svábokat próbált menteni, elismerésére nyilván nem számíthatott, hiszen mint más perekben is kiderült, a németellenességet sokszor éppen hogy *enyhítő* körülményként számították be³⁶). Persze erre van válasz: ügyére a kiscgazdák lejárataához volt szükség. Mindezt jól bizonyítja a kommunista sajtó körítése: „Letartóztatnak egy nyilas kiscgazda párttitkárt”, „SS őrmesterből kiscgazdapárti titkár”, „úgy kegyetlenkedett, hogy számos honvéd öngyilkosságot követett el”. „Fejétől búzlik a hal, de a »talpáig.« Nemcsak a Kiscgazdapárt legfelsőbb vezetésében bűntak meg népellenes elemek, hanem napról-napra derülnek ki kisebb tisztségviselőikről is. Zalán Zoltán Béla [...] a büntetőszázadokba beosztott szocialisták kegyetlen hóhéra volt”.³⁷ Palásti László – maga is a munkaszolgálat túlélője – így foglalta össze az ügyet: „Honvédek hóhéra [...], nyilas szervező [...], svábok lázítója [...], Nagy Ferenc pártfogoltja”.³⁸ A Szabadság

volt azonban a legfrappánsabb – és leginkább egyszerűsítő – narratíva megalkotója: „Zalán futása Szálasitól Nagy Ferencig”.³⁹

Nagy sajtófigyelem kísérte Szabó József miskolci tanító, majd nemzetgyűlési képviselő, volt tartalékos főhadnagy, századparancsnok ügyét, akit a Pfeiffer Zoltán-féle szovjetellenes Magyar Függetlenségi Párttal való leszámolás során állítottak népbíróság elé. Bár a legelső terhelő adatokat 1946 márciusában vették fel Szabóról, 1947 szeptemberében kapták csak fel a lapok, hogy nyomozás zajlik a „pfeifferista képviselő” ellen. „Sorozatosan érkeznek bejelentések dr. Sárkány népügyészhez”, „munkaszolgálatosok gyilkosa volt egy pfeifferista képviselő”, „a fasiszta volt pfeifferista képviselő [...] mindent tagadott”.⁴⁰

A vádiratot Sárkány György népügyész készítette. Sárkány korábban gyulai ügyvéd volt, akit 1944-ben zsidó származása miatt töröltek az ügyvédek névsorából, feleségét a deportálásokban veszítette el. A holokausztot követően gyulai népügyész, később vezető népügyész lett, az ötvenes években a Gyulai Megyei Bíróság elnökévé avanszált, ilyen minőségében kulákperekben osztott ki jogerős halálos ítéleteket.⁴¹ A vádirat szerint Szabó a 107/304. táb. mu. század parancsnokaként a csendőrökkel együtt kínoztatta és fosztotta ki muszosait, nem engedte el a zsidó férfiakat védleveléket szerezni, és meghatározatlan időpontban hagyta, hogy 69 munkaszolgálatosát deportálják Salgótarjánra – ez végül a miskolci állomásparancsnokság közbelépésére hiúsult meg.⁴² Mentelmi jogának felfüggesztését többször kérte a népügyészség. Szabó a nyomozati szakaszban minden vádat tagadott, a jelek szerint kihallgatása erőszakmentesen történt.⁴³

A bejelentések és feljelentések – néha névvel, néha névtelenül – mindenesetre valóban „sorozatosan” érkeztek, noha a több tucat levélíróból alig néhányan vették maguknak a fáradságot, hogy el is menjenek a tárgyalásra. A nyomozati szakaszban például terhelő vallomást tett Pápa Adolf, Popper László, Kohn Ferenc, Kálmán György – ő írta voltaképpen az ügyben a legelső feljelentést – és Lanzmann Miklós is. Közülük szabályos idézés dacára egyik sem jelent

meg a tárgyaláson. Akadtak olyanok is, akik a nyomozati szakaszban még erősen terhelő vallomást tettek – Braun Pál, Valló Sándor, Ganzfried Ernő (utóbbi a nyomozati szakaszban Ervin) és Hoffman Endre –, ám a tárgyalótérben már finomítottak rajta. Braun szerint például „szigorú” volt, „embertelennek azonban nem nevezhető”, Hoffman szerint „szigorú, de többnyire igazságos” volt.⁴⁴ Egyesek belezavarodtak a vallomásukba: Braun Ernő szerint „mikor a rádió bemondta a proklamációt [1944. október 15-én], vádlott az ott lévő többi tisztekkel együtt éltette Szálasit”. Majd néhány sorral lejjebb: „Külön vádlottól magától Szálasit éltetni nem hallottam”.⁴⁵ Ha nyilván nem is lehetett mondani, de Ziegler Róbert szerint „vádlott a Horthy-rendszert kiszolgáló tipikus tiszt volt”. Igaz, azt is vallotta, hogy „Budapesten a vádlott elengedte a védleveleket”, dacára annak, hogy a nyomozati szakaszban még arról beszélt, hogy „míg más századoknál a parancsnokok megszerezték a muszosok részére a védlevelet, addig ő még azok számára is akadémikuskodott, akik megszerezték maguknak”.⁴⁶ Helyettese, Kaján József t. hadnagy – akire a muszosok emberséges tisztként emlékeztek – úgy vallott, hogy felettese védte a muszosokat, nem akadályozta a védlevelek beszerzését, és nem engedte, hogy csendőrök kirabolják őket.⁴⁷ Pelcz István muszos szerint elengedte őt, hogy védlevelet szerezzen feleségének, akit a Gestapo letartóztatott.⁴⁸

Külön figyelmet érdemel a muszosok deportálásának ügye. Beadványában Szabó így idézte fel az esetet: „A salgótarjáni gettózás alkalmával a mu[nka]sz[szolgálatos] sz[áza]dot is deportálni akarták. Ugyanakkor én minden tőlem telhetőt elkövettem, hogy a musz. szd. deportálását megakadályozzam. A deportálást egy német Gestapo alh[a]d[nagy] és egy csendőralezredes szorgalmazta. Nehéz volt tehát a helyzetem, mert a német nyelvet nem beszélem annyira, hogy harcban tudjak szállni az alhdgy-al, másrészt f[ő]h[a]d[nagy] létemre egy alezreddel állottam szemben, hozzá a saját pótztj-ám katona ruhával nem szerelt fel még ebben az időben, így a polgári öltözésem is csökkentette fellépésem súlyát. Ezért volt, hogy a musz. mentésnek azt a módját választottam, hogy [megkértem] az alezredesi

rangban lévő állomásparancsnoksága alatt lévő egyik katonai alakulatot, musz. szd.-omat mentse meg a deportálástól. A nevezett állomásparancsnok alezredes így került a vasúti pályaudvarra, így ártakozott a deportálás vitájába.” Szabó a hadosztályparancsnokságot is riadóztatta táviraton és telefonon is, majd a hazatérőknek keretkíséretet biztosított. „Mindent megtettem, hogy a deportálástól a századot megmentsem. Munkám sikerrel járt ebben az esetben. A legnagyobb hálátlanság, hogy azok emélnék vádat ellenem, akiket ilyen nagyon veszélyes helyzetből kimentettem.”⁴⁹

Természetesen felmerülhetne, hogy Szabó nem mondott igazat, ám Gáti Pál muszos így vallott a tárgyaláson: „Salgótarjánban én is a 69 munkaszolgálatosok között voltam, akiket bevagoníroztak a németek. Egy úgy történt, hogy mezőgazdasági munkára indulunk, én voltam a részlet parancsnoka és egy keret jött velünk. Útközben egy német SS autó feltartóztatott bennünket. Kivezényeltek az állomásra, ahol bevagoníroztak. Ha jól emlékezem vádlott ezen a napon nem volt Salgótarjánban, s csak másnap jött meg. Miskolcon a hadosztály parancsnokság vetetett ki bennünket a vagonból. Miskolcon úgy értesültem, hogy vádlott intézkedésére emelt ki bennünket a hadosztályparancsnokság a deportáló vagonból.”⁵⁰ A 69 muszos életének a reguláris honvédség javára írható megmentése olyan, munkaszolgálatosokat mentő derekas tisztek sorába helyezi Szabót, mint Ocskay László, Reviczky Imre vagy Koszorú Imre.⁵¹

Ennek ellenére a népbíróság első fokon nyolc hónap börtönbüntetésre (ebből hét kitöltött) ítélte Szabót 1948 márciusában, mert nem akadályozta meg a nép egyes rétegei ellen irányuló intézkedések teljesítését, noha erre módja lett volna (Nbr. 17. § 1.). Az ítélet „enyhítő körülményként” kezelte, hogy több zsidó életét megmentette, „Salgótarjánban a németek által elragadott 69 muszt a deportálástól megszabadított”.⁵² A muszosokat sanyargató – a lapok szerint meg is gyilkoló – századparancsnokról tehát a tényállás szerint is kiderült, hogy zsidómentő volt, aki azonban mégsem tett eleget a zsidók mentéséért. Az ügyben csak a népügyészség fellebbezett, a NOT pedig az elsőbírósági ítélet bűnösséget megállapító részét megsemmi-

sította, és 1948 júliusában felmentette Szabót – természetesen azon lapok néma hallgatása mellett, melyek még megírták az elsőbíróság ítéletét („Elítéltek egy volt pfeifferista képviselőt”, „kegyetlenkedett a munkaszolgálatosokkal”).⁵³

A meghurcolt embermentő egyébként láthatóan tisztában volt az ügy háttérével: „Amíg nemzetgyűlési képviselő nem lettem, senki sem vádaskodott ellenem. Popper László egyenesen megmondta, hogy azért tettem ellenem feljelentést, mert képviselőiséget vállaltam.”⁵⁴ Szabó ellen a tankerületi főigazgatóság fegyelmi eljárást is kezdeményezett, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal való levelezésükben egyszerűen a „Pfeiffer-párti” Szabóként utaltak rá.⁵⁵ Mindent egybevéve könnyen „megúsztá” az ügyet, s ennek oka az lehetett, hogy az eljárás alatt, még 1947 novemberében a Választási Bíróság a Magyar Függetlenségi Párt listáján megválasztott valamennyi képviselő mandátumát megsemmisítette, így a lejárató kampány okafogyottá vált.⁵⁶ Felmentő ítélete dacára nyugellátás nélkül nyugdíjazták, 1952-ben kitelepítették a Hortobágyra, később éjjeliőr lett.⁵⁷

A „keretlegény”-ügyek a népbíróságok megtisztítására is alkalmasak voltak, hiszen a kommunistáknak érdekükben állt, hogy minél szigorúbb ítéletek szülessenek, és sikerüljön megfélemlíteni a vonakodó népbírákat. 1945 szeptemberében kezdődött Fellner István népbírósági tanácsvezető ügye, aki állítólag éppen egy „keretlegény” ügyét tárgyalta, amikor a tanúk felismerték őt. „Nagyon komikus volt”, hogy népbíróként „keretlegények” felett ítélkezik – jelezte egy volt muszosa feljelentésében. (A feljelentéseket a népbíróságnak vissza kellett kérnie a *Szabad Nép* szerkesztőségétől, ahová valahogy „elvándoroltak”.) Fellner esetében súlyosan terhelő lehetett Éliás József zsidó származású református lelkész, elismert embermentő vallomása. Szerinte amikor 1940-ben Pestszentlőrincen munkaszolgálatosként Fellner alatt szolgált, századparancsnok-helyettesként a beteget és öreget is dolgoztatta, őt magát pedig teológushallgató létére WC-tisztításra rendelte ki. Feljelentői, Weinberger Miklós és Fischl Sándor is vallottak: őket heves zsidózások közepette

összerogyásig futtatta, és ehetetlen ételt adott nekik. A népbíró azzal védekezett, hogy bár „katonás” volt, de csak parancsra cselekedett. Fellert nem igazolták, és állásvesztésre ítélték, ügyét áttették a népügyészségre, további sorsa nem ismert.⁵⁸ „Ez már a harmadik eset, hogy népbírószági tanácsvezető ellen súlyos vádak hangzanak el és az illetőket el kellett távolítani a tanácselnöki székből. Ezek az esetek azt mutatják, hogy a Népbírószágnak [...] [meg] kell vizsgálnia, kiket enged ítélkezni a nép nevében” – vonta le a konklúziót a *Szabad Nép*.⁵⁹ „Volt nyilasok ítélkeznek kevésbé ügyes »testvéreik felett« – kontrázott a *Népszava*.⁶⁰

Hasonló ügy volt Mocsányi János népbírószági tanácselnöké, aki nek „keretlegényi” múltját 1947 októberében címlapon szellőztette meg a rendszerhű *Magyar Nap*.⁶¹ „Keretlegények felett ítélkezett a keretlegényből lett népbírószági tanácselnök” – újságolta egy másik kommunista lap,⁶² s való igaz, hogy Mocsányi korábban népbírószági tanácselnökként „keretlegények” ügyeit is tárgyalta, a sajtó kritizálta „feltűnően” enyhe ítéleteit.⁶³ A kispapja kötődésű bíró a gyanúsítás szerint 1942 tavaszán t. hadapród őrmesterként a 101/37. táb. munkásszázadnál volt írnok Domony községben, ahol az éppen munkaszolgálatot teljesítő rokonát látogató Révész Miklós ügyvédet igazoltatta, majd feljelentette a helyi csendőrségen. Révész a csendőrök elvitték, majd büntetőszázadba került, végül Ukrajnában eltűnt. Egyik feljelentője Haas Ottó, a MOASZ tagja volt.⁶⁴

A kutatónak néha az a benyomása támad az effajta „botrányos” politikai ügyeknél, hogy a feljelentők minimális energiát sem fektettek abba, hogy valami épkezláb narratívát építsenek fel, és erre példa Mocsányi ügye is. Az ügynek igen hamar vége lett, amikor Domony község elöljárósága igazolta: a község területén csendőrőrs vagy katonai parancsnokság soha nem működött. „Feljelentőimet úgy látszik, a józan ész sem érdekli” – jegyezte meg védekezésében Mocsányi, s ebben történetesen igaza is volt. Ferencz Tibor népügyész végül alig egy hónap után arra jutott, hogy Mocsányival szemben nincsen elég bizonyíték a vádemeléshez, de mivel a sajtóban ügye nagy visszhangot vert, többet nem maradhat népbíró. Ennek eldön-

tése ugyan nem az ő feladata volt, de a jelek szerint Mocsányi többet nem hozott népbírószági ítéleteket.⁶⁵

* * *

Néha azonban a kommunisták kényszerültek védekezésre a „keretlegény”-ügyek kapcsán. A legmagasabb posztot betöltő egykori „keretlegény” egyenesen a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, Dobi István volt, aki 1956-ban kinevezte a Kádár János vezette Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt. Nagy Kázmér újságíró 1968-ban felelevenítette, hogy Sulyok Dezső állítólag azt terjesztette: Rákosi azzal „tartja sakkban” Dobit, hogy „keretlegény” volt.⁶⁶ Pedig ez nem volt titok, amikor 1948-ban földművelésügyi miniszter lett, a lapok rögtön megírták, hogy Dobi 1944-ben „keretlegény volt, és a munkaszolgálatosok iránt tanúsított magatartásával kivívta embereinek őszinte megbecsülését és rokonszenvét”.⁶⁷ Századának tagja, Sándor Dezső több cikkben is felmagasztalta az „EMBER[t], aki keretlegény”, beszámolva Dobi humánus viselkedéséről.⁶⁸ Sajnos a történész ezt nem tudja semleges kontrollforrásokkal összevetni, mert bár Dobi emlékiratában majdnem 130 oldalon át ír erről az időszakról⁶⁹ – ez a valaha született leg-hosszabb „keretlegény-visszaemlékezés” –, sem ő, sem Sándor nem adta meg századszámát, nyilván azért, hogy elejét vegyék a későbbi kutakodásnak. Az ártatlanság vélelme persze mindenkit megillet, s tény, hogy Dobi múltja méltatlan támadásokra is alkalmat adott. A Rákosi-, majd Kádár-rendszer kiszolgálójaként sok bűn írható a számlájára, de Pfeiffer Zoltán cikkének állítása, miszerint Dobi „zsidószázad keretlegényeként szolgálta a náci diktatúrát”, nem volt köztük, hiszen egy keretlegény nem volt feltétlenül „náci” is.⁷⁰ Sajnos, hogy a már emigrációban élő Pfeiffer ugyanazt a vádat hozta fel Dobi ellen, mellyel anno az ő pártját támadták a kommunisták. Torzításra viszont máshol is volt példa. Mikor Dobi 1968 novemberében elhunyt, hivatalos nekrológját lehozta az összes országos és vidéki lap. Ebben ezt olvashatták: „Résztesz a háborúellenes meg-

mozdulások szervezésében [...] a kommunisták oldalán. [...] Elfogadás, majd munkaszolgálat a büntetése”.⁷¹ Így lett az „emberséges keretlegényből” „munkaszolgálatos”.

Nem csak Dobinak volt ilyen kínos a múltja. Az MDP Nógrád Megyei Bizottságában 1950-ben arra panaszkodtak, hogy „a mi párttitkáraink kérdésének a megoldása is lassan megy. Minden értekezleten felvetődik, hogy itt is, ott is csendőrök és keretlegények vannak bent a vezetőségben és még mindig nincsenek kizárva”.⁷² A BM 1969-ben arról tájékoztatta a Heves megyei MSZMP-t, hogy csak a megyében 81 párttag szerepel nyilvántartásukban, köztük „felszabadulás előtt csendőr [...]”, SS-tagja, munkaszolgálatosok őrzésére kirendelt keretlegény”.⁷³ Volt, akit ez nem zavart. Az egri MSZMP Városi Bizottságának titkára azon bosszankodott, hogy „az elvtársak olyan problémákat vetnek fel, hogy volt keretlegény lehet-e párttag. Véleményem szerint nem ezekkel kellene nekünk foglalkozni. Vannak ott becsületes, rendes, egyszerű emberek, akikkel, ha megfelelően foglalkozunk, neveljük őket, erősíteni tudjuk a pártszervezetet”.⁷⁴ Hamza Béla „keretlegényt”, később rendőr alezredest, akit muszósok élelmük ellopásával vádoltak, egyenesen Biszku Béla belügyminiszter védte meg, elvégre az '56-os forradalom napjaiban együtt bujkáltak.⁷⁵ Mások a megistizulás hívei voltak. Simor Dezső MOASZ-elnök például személyesen jelentette fel népellenes bűnösnek Zsótér Zoltán karcagi mérnököt, az MKP tagját a párt Központi Ellenőrző Bizottságánál, abban reménykedve, hogy ezzel „jó antifasiszta munkát végeztünk”.⁷⁶ Nem tudjuk, feljelentése eredményes volt-e, sikerrel járt viszont Éva András áv. alhadnagy feljelentője: Éva 1949 és 1951 között szolgált az ÁVH állományában, ekkor jelentették fel, hogy korábban honvédként „keretlegény” volt, a 109/6. századnál zsidókat kényszerített. Ezért a katonai ügyészség emelt ellene vádat, tetteit nem tagadta. A Katonai Felsőbírószak két év börtönbüntetésre ítélte – s voltaképpen még „olcsón” megúszta.⁷⁷

Az, hogy valaki „keretlegény” volt, nem jelenti feltétlenül azt, hogy gyilkolt is, viszont bizonyosan tudjuk, hogy gyilkos, emberkínzó vagy éppen hullarabló honvédkeretek is utat találtak a kom-

munista pártba. A szekszárdi muszósok hóhéra, Apaczeller József éppen úgy párttag és munkásőr volt,⁷⁸ mint az egykor a 108/64. századnál szolgáló Mikó Ferenc társai, Kuncsik András és Babolcsi Benjámin keretek, akik maguk vallották be, hogy kifosztották a Mikó által lelőtt muszost.⁷⁹ Utóbbiak ellen persze nem indult eljárás. Apaczeller ellen is nyilván csak azért, mert ügyének kivizsgálását amerikai magyarok szorgalmazták, s valószínűleg párttagsága miatt úszta meg a halálbüntetést.⁸⁰ Annak ellenére, hogy az ítélet megállapította, hogy négy-öt embert agyonvert, 15-20 fő agyonverésében közreműködött, négy muszost célzottan agyonlőtt és 35-45 ember agyonlövésében segédkezett, mindössze 13 év szigorított börtönbüntetést kapott. Az ítéletben leplezetlenül megmutatkozott a politikai elfogultság: „Az időmúlás általában a fájdalmak, az elszennvedett sérelmek kisebb-nagyobb fokú enyhülését eredményezi; ma már nem látszik sem indokoltnak, sem szükségesnek a legsúlyosabb büntetés alkalmazása, mert annak elsősorban megtorlás jellege volna, viszont a szocialista büntetőjogi büntetésnek elsődlegesen az elkövető megjavítása és másoknak a bűnözéstől való visszatar-tása a célja.” Enyhítő körülmény, hogy tetteit „a fasiszta nevelés és állandó ráhatás eredményeként követte el”, továbbá a „felszabadulást követően” „példaadó magatartást tanúsított”.⁸¹ Radnóti Miklós és társai meggyilkolása kapcsán pedig a belügy 1967 és 1977 között vizsgálatot indított, ebben szinte teljes bizonyossággal azonosították a költő gyilkosait, ám eljárás nem indult ellenük. Egyes keret-honvédek – például Reszegi István és Bodor Sándor – az MDP, majd az MSZMP tagjai lettek, így nevüket később még a nyomozati ak-tából is megpróbálták kihúzni.⁸²

Mások ellen viszont eljárás indult. Közöttük voltak olyanok, akik csak a háború után csatlakoztak a kommunistákhoz. Váli Sándor festősegéd t. őrzetűként vonult be a 101/36. táb. mu. századhoz, a keleti fronton teljesített szolgálatot. A vádirat szerint a muszósokat kirabolta, puskatussal verte, kiirtásukra buzdította a legénységet. Érdekes módon a tárgyalásán bűnösnek vallotta magát, mindössze azt vitatta, hogy fegyvert használt a verésekhez, és forszírozta vol-

na a zsidók „kiirtását”. A háború után belépett az MKP pázmánd-hegyi szervezetébe, a szervezet titkára igazolta is őt – hiába, hiszen a terhelő tanúvallomások hatására a népbíróság végül 10 év kényszermunka-büntetésre, majd a NOT öt év börtönbüntetésre ítélte őt.⁸³ Süttő Lajos földműves, a 107/3. táb. mu. század volt tartalékos szakaszvezetője Miskolcon állt népbíróság elé. Tárgyalásán elismerte: „[...] megparancsolták nekem, hogy a kényelmesen dolgozó munkaszolgálatosokat ugrassam. Ez abból állott, hogy a munkaszolgálatosoknak vezényszóra a patakba kellett ruhástul a vízbe beleugrani és azután vizesen kellett a munkáját tovább folytatni” – 1943 januárjában, Ukrajnában. A tárgyaláson nemcsak a kapott parancsot hozta fel mentségére, hanem azt is, hogy a felszabadulás óta „a kommunista pártnak tagja”. Tetteiért 10 év kényszerszermunka-büntetést kapott, felfolyamodását elutasították.⁸⁴

De olyanok is akadtak, akik egyenesen korábbi érdemeikre hivatkozhattak. Macsuka Károly szállítómunkás azért állt népbíróság elé, mert Ukrajnában a 103/1. század „keretlegényeként” dolgoztatta a tífuszos zsidókat, továbbá bántalmazta őket, melynek következtében egy Braun nevű muszos elhunyt. Macsuka tagadta a vádakát, ám a tanúk egységesen vallották, hogy elkövette a fenti bűncselekményeket. A népbíróság 1947-ben életfogytiglani kényszerszermunka-büntetéssel „jutalmazta” a bűnlajstromot. Az ilyesmiért akár halálbüntetést is kaphatott volna – voltaképpen az életfogytiglani kényszerszermunkánál már csak ez lett volna súlyosabb büntetés –, de mint kiderült, 1919 októberében nyolc és fél hónap fegyházbüntetésre ítélték a Tanácsköztársaság támogatásáért, és később is tagja volt a „szervezett munkásmozgalomnak”.⁸⁵ De a századnál nem csak ő volt baloldali múltú keret. Rideg József karp. őrmester szintűgy itt szolgált. Ellentétben Macsukával, ő nem tagadta bűnösségét: a tárgyaláson beismerte, hogy a vádiratnak megfelelően megverte Gottlieb muszost és más zsidókat is. Már-már szokásos módon csak azt vitatta, hogy bottal verte volna a zsidókat; a vád tanúi szerint viszont így tett. Mint a tárgyaláson jelezte: „1919-ben a Vörös Hadseregbe jelentkeztem hatodikos gimnazista koromban és emiatt nem vettek

vissza az iskolába. Abban az időben az apám kommunista párti vezető volt.” Erre tanúkat is hozott. A népbíróság végül tetteiért 4 év fegyházbüntetésre ítélte, ezt a NOT később 3 év 6 hónap börtönbüntetésre változtatta.⁸⁶ Másoknak viszont szerencsájukra beszámították a baloldali pedigret. Horváth Pál t. őrmester, a 101/323. táb. mu. század szolgálatvezetője beismerte az előzetesben, hogy szidalmazta a zsidókat, indulás előtt feleségüket eltiltotta a látogatástól, a muszosok csomagjait elvette, a betegeket munkára kényszerítette. A vád tanúi szerint ezenfelül verte is a muszosokat. Vallomását a tárgyaláson sem vonta vissza, s bár egyetlen mentőtanú sem jelent meg, Horváthot végül mégis felmentették, mondván: „testi sértést” veréseivel nem okozott, s a kifosztásnál sem alkalmazott erőszakot. Ennél talán nagyobb súllyal esett a latba, hogy Horváth régi kommunista aktivista volt – 1937-ben internálták is –, aki fogságba kerülése után jelentkezett a „GPU-nál”, „orosz egyenruhát” kapott, és „szélsőjobbaldaliak” „ártalmatlanná tételével” foglalkozott – nem világos, hogy a fogolytáborokban vagy Magyarországon. A felmentő ítélet hivatkozott Horváth baloldali múltjára.⁸⁷

Blénessy János tanár ügye azért került egy szolnoki igazolóbizottságtól a népügyészség elé, mert tartalékos főhadnagyként 1944 nyarán kegyetlenül bánt a parancsnoksága alá rendeltakkal, a 101/332. sz. táb. munkásszázaddal. Az eljárás során az egyik muszos azt vallotta, hogy a századparancsnok fizikai bántalmazásainak hatására kellett megszöknie a századtól. Az eljáráshoz Blénessy egy hosszú – és meglehetősen cinikus – beadványt írt, melyben „demokratikus és szociális világnézetét” bizonygatta, ám nem tagadta, hogy mivel „nagy volt a lógás, csekély volt a teljesítmény”, ezért az egyik muszos hátát „megsimogattam [...] egy gallyal”, ehhez hozzátéve, hogy kétszer „korbáccsal” is fenyegette a muszosokat, de persze csak „a század atyja[ként]”, „felebaráti szeretettel”. Ennél többet nyomhatott a latban, hogy bemutatta a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1920. júliusi határozatát, melyben dorgálásra és saját költségen való áthelyezésre ítélték, mert a Tanácsköztársaság idején előadásában „a kommunizmus eszméit dicsőítette”. Mint Blénessy érvelt, ezen iratok alapján

felesleges tovább „mosakodnia” a „fasizmus” vádjá alól. S valóban, egy ilyen történetnek sok politikai haszna nem lehetett, így a szolnoki népügyészség végül megszüntette az eljárást Blénessyvel szemben, arra jutva, hogy tettei nem okoztak „egészségkárosítást”, s így „a jogos erkölcsi rosszálláson felül” eljárást nem igényelnek.⁸⁸ Talán pont az okmánnyal bizonyítható szocialista hősmúlt hiányzott Bá-bonyi Ferenc t. százados esetében, aki a 471. sz. büntetőszázad parancsnoka volt. Bár a tárgyalásán muszósai „szocialista”, „baloldali” emberként jellemezték, a miskolci népbíróságtól öt év, majd a NOT-tól egy év hat hónap börtönbüntetést kapott, mert „keretlégényei” verték a munkaszolgálatosokat, akiknek ellátása silány volt. Az ítélet szerint Bá-bonyi nem lépett fel védelmükben. Ő maga azt állította, nem tudott a kínzásokról – ezt nehéz elképzelni.⁸⁹

A baloldali múlttal rendelkező „keretlégények” között azonban még hírhedtebbek is akadtak. Major Ákos igyekezett elterjeszteni, hogy Rotyis és Szívós „nyilasok” voltak,⁹⁰ talán azért, mert az igazság akár kellemetlen is lehetett volna a kommunisták számára. Rotyis baloldali múltjára a jegyzőkönyv (!) „nyilvánvaló hazugságként” utalt, ám később a tárgyaláson nekiszegezték a kérdést: „Maga a személyi adatainál munkásnak vallotta magát. Tagja volt a munkásosztálynak. Tudnia kellett, hogy vannak szervezetek az elnyomók elleni harcokra. Tagja volt-e valamilyen munkásszervezetnek? [Válasz:] 3 évig tagja volt a faipari szakszervezetnek.” A kérdésre, miszerint „felébredt-e egyszer is a lelkiismerete, hogy az egész munkásosztályt árulja el, amikor [a századnál lévő baloldaliak] csak az elvükért szenvednek [...]”, Rotyis lelkes „igennel” felelt.⁹¹ Szívós pedig, akit maga Péter Gábor hallgatott ki, arról beszélt, hogy „kommunista tevékenysége” miatt 1920-ban elítélték, majd 1932-ben újabb kommunista tevékenység miatt tartóztatták le.⁹² A volt szakaszvezető ebben történetesen nem hazudott: a szolnoki magyar királyi törvényszék 1920-ban valóban két év fogházbüntetésre ítélte a kommunon alatti tevékenysége miatt (Jászberényen 1919-ben közéleti tanácsstag volt). 1932-es nyomozati iratai szerint pedig a csendőrség azzal a gyanúval vette őrizetbe, hogy kommunista (zsidó) társaival

együtt merényletre készült Horthy és Bethlen ellen, ám ezt nem sikerült igazolni. Szívóst a jelek szerint megkínozták a csendőrök az előzetesben, ennek hatására tett beismerő vallomást, ám a vádat végül ejtették. Az anyagból viszont az is kiderül, hogy 1926-ig szocialdemokrata párttag volt.⁹³ Szívós kommunista múltja olyan kínos volt a pártállam számára, hogy bár Kossa István *Dunától a Donig* című könyvében újra közölte előzetesben tett vallomását, az 1919-es és 1932-es szerepét említő sorokat kihúzta, a változtatást pedig nem jelölte – azaz meghamisította a történelmi dokumentumot.⁹⁴ Meg kell jegyezni, hogy századparancsnokuk, Tiszarovits is vöröskatona volt 1919-ben, a háború után pedig a toalmási MKP igazolta, mint „hűség munkátestvérét”.⁹⁵

* * *

Bizonyos pereket már-már nem is politikai, inkább emlékezetpolitikai megfontolások befolyásoltak. Népügyészek és publicisták versengve igyekeztek bizonyítani, hogy a munkaszolgálat célja a muszósok kiirtása volt, s hogy a felelősség a katonai és állami felsővezetést, konkrétan Horthy Miklóst terheli. Megfelelő alanyt azonban nem találtak ehhez, így népbíróági perek sorában próbálták bizonyítani az iménti körök felelősségét – noha a népbírák ehhez nem mindig asszisztáltak.

A munkaszolgálat a kormánynak az volt a célja, hogy a zsidó férfitársadalom „lassan, de biztosan elpusztuljon”, az „egyszerű halálbakergetés” volt – írta Zsadányi Oszkár a MOASZ-hoz köthető *Te vagy a tanúl!* c. kiadványban. „Kár szörnyülködni Dachau és Buchenwald gázkamráin, az SS-legények kutyakorbácsain és firkósbotjain, mert higgyék el, a magyar tiszturak és a magyar keretlégények egy jottányit sem maradtak a német SS mögött és higgyék el azt is, hogy Dachau, Auschwitz és Buchenwald gázkrematóriumai semmivel sem voltak kegyetlenebbek, mint a magyar munkaszolgálatos századparancsnokok kikötései, fáraküldései, negyvenkétfokos hidegben jeges vízzel való leöntései [...]” – így az ízléstelen,

gyermek és nők gázhalálát a honvédségnél bevett büntetési formához, a kikötéshez hasonlító okfejtés. Zsadányi írásában egyértelműen tagadta, hogy a muszósok veszteségének többségét a hideg vagy a szovjet előrenyomulás okozta volna: „legnagyobb részt nem a hideg, nem az ellenség [...] hanem saját honfitársai[k] végeztek velük [...]. [N]ekünk nem volt más ellenfelünk, mint a Horthy-tiszti betyárok és a Horthy-szellemben nevelkedett keretzsványok”.⁹⁶ Kardos Pál, az *Élünk* debreceni kiadásának főszerkesztője pusztán kontrázott, mikor azt írta, hogy „a munkaszolgálat alapvető elgondolása az volt, hogy nekünk valamennyiünknek nyomorultul el kell pusztulnunk, mert zsidók vagyunk”.⁹⁷

Mielőtt részletesen tárgyalnánk a kérdést, utalni kell arra a sajátos ellentmondásra, hogy a munkaszolgálatosok sorsának „jobbra fordulását” annak a Nagy Vilmosnak a honvédelmi miniszterségéhez kötik (1942. szeptember 24-től 1943. június 12-ig), aki alatt a legnagyobb veszteségeket szenvedték el a keleti hadszíntéren szolgáló munkaszolgálatosok. Ugyanezen időszakra tehető a legtöbb, ebben a könyvben tárgyalt, magyar „keretlegények” által elkövetett sorozatgyilkosság és tömeggyilkosság is (lásd a szekszárdi századok vagy a 101/1–3. századok tragikus sorsát). Mindez felveti a kérdést: központi utasításra bántalmazták-e a „keretlegények” a munkaszolgálatosokat? Nyilvánvaló, hogy a honvédelmi minisztertől ilyen nem érkezett, sőt ellenkező értelmű utasítás volt érvényben.

Ugyancsak érdekes momentum, hogy bár a szakirodalom egyfajta legendaként kezeli, hogy zsidóság helyzete a „német nyomásra” romlott, valójában Nagy megbuktatásának érdekében fejtettek ki német nyomást. Többek között Rajniss Ferenc, a Magyar Megújulás Pártjának szélsőjobboldali képviselője tervezett interpellációt benyújtani a parlament 1943. május 4-i ülésén, melyet ugyan elnapoltak, ám a tartalma kiszivárgott: Nagyot támadta volna, egyrészt testvérének zsidó felesége, másrészt Nagy Vilmos két részvénytársaságnál meglévő igazgatótanácsai tagsága kapcsán. A magyar hírszerzésnek ugyanekkor tudomása volt róla, hogy a németek Nagy menesztését kívánják.⁹⁸ Fontos további adalék a történethez, hogy

maga Rajniss, aki a leghevesebben támadta Nagyot, a német Sicherheitsdienst (Biztonsági Szolgálat, SD) ügynöke volt V-29a fedőnéven.⁹⁹ Elmondható tehát, hogy a muszósok helyzetének rontására egyértelmű német nyomásgyakorlás történt. Igaz ez még akkor is, ha ezt főleg hazai ügynökeiken keresztül fejtették ki, s Rajniss felszólalásának célja részben a kormány megbuktatása is lehetett. A németek egyébként a munkaszolgálatot többé-kevésbé értelmetlen vállalkozásnak tekintették, amely nem elég hatékonyan használja ki a munkaerőt. Ám az kétségtelen, hogy ezt a rendszert még mindig inkább pártolták, mint hogy a magyar zsidó férfiak háborítatlanul éljenek otthon. Nagy több „kerethonvédeket” vagy tiszteket érintő népbíróági perben is tett vallomást, melyekben tisztázta, hogy semmifajta rendelet nem írta elő, hogy a muszósok rosszabb szállást vagy ételmet kapjanak, mint a kerethonvédek. Azt viszont elismerte, hogy az irányadó *Szolgálati Szabályzat* szerint a kikötés, mint büntetési mód, ugyan orvosi vizsgálattal egybekötve, de előírás volt. Figyelmet érdemel Hunkár János t. zászlósának, a 102/1. század századparancsnok-helyettesének ügyében tett vallomása: Hunkár a muszósok rossz helyzete miatt anyjának, Melczer Lilla kormánypárti képviselőnőnek panaszkodott, aki levelét továbbította Nagynak.¹⁰⁰

Érdekes módon „központi utasításra” nem hivatkoztak a „keretlegények” és századparancsnokok, noha ezzel saját ügyüket segítették volna. Kicsi Péter karp. tizedes világossá tette saját perében, hogy „semmiféle utasítást nem kaptunk a velük való bánásmódra vonatkozólag”.¹⁰¹ A már említett Bábonyi Ferenc t. százados, a 471. sz. büntetőszázad (!) parancsnoka szerint „semmiféle külön utasítást nem kaptam, csak szigorúan, mint katonákat kell kezelnem”.¹⁰² Gazdag Gyula szerint egyenesen szigorú utasítás jött ’43 tavaszán, hogy „a munkaszolgálatosokat testileg fenytetni nem szabad”.¹⁰³ Később ez persze megváltozhatott. Olgyai Andor tanácsvezető bíró – a párt ökle, később az ’56-os perekben ügyészként a halálbüntetések egyik legfőbb szorgalmazója – Rezsnek Mihály honvédnek, a 101/64. sz. bori század postásának ügyében hozott ítélet után különvéleményt írt, melyhez csatolta hiteles kiadmányok formájában

a Honvéd Vezérkar főnökének 1944. július 18-i Vkf. 4265. számú parancsát, valamint az ennek alapján 1944. augusztus 1-jén 5018/1. hds. szám alatt kiadott parancsnak 2. pontszámú szemleészrevételeit, amelyek a muszósokkal szemben kíméletlen elbánást írtak elő. Ezek szerint: „nyomatékosan felhívom [...] mindazon pságok figyelmét, amelyekhez zsidó musz-ok vannak alárendelve, hogy a zsidó muszok 151.158/eln.42-1944. szám alatt már elrendelt hadifogolyszerű őrzését a legszigorúbban hajtsák végre. Szökéseket a legerélyesebb rendszabályokkal meg kell gátolni. A muszok előtt ki kell hirdetni, hogy amennyiben a szökések száma emelkedni fog, el fogom rendelni minden musz szdtól annyi musz agyonlövését, ahány musz a századtól megszökik. Ugyancsak nem fogok visszariadni az őrzést végző keret legszigorúbb felelősségre vonásától sem.”

Meg kell jegyezni, hogy 1944. július 18-án, a Vkf. 4265. számú parancs kiadásának idején ugyanaz a Vörös János töltötte be a m. kir. Honvéd Vezérkar főnökének tisztségét, aki 1944. december 22-től 1945. november 15-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere, és 1945. december 23-tól 1946. február 1-jéig az ügynevezett „demokratikus honvédség” vezérkari főnöke volt. Érdekes, hogy csak öt hónappal azelőtt vonult vissza miniszteri nyugellátással; hogy Olgyai különvéleményét 1947 februárjában leírta. Az idézett szemleészrevétel pedig így szólt: „A zsidó munkaszolgálatosok őrzése teljesen helytelenül történik. A felügyelő keretnek tilos a zsidókkal társalogni, bizalmaskodni. A vezető és ellenőrző nem a menetelő muszok előtt, hanem mögötte köteles mozogni, hogy állandóan szem előtt tarthassa őket és fegyverét szükség esetén akadálytalanul használhassa. Tehát menetelő csoportot nem mint csapatot kell vezetni, hanem mint foglyokat kell kísérni.”¹⁰⁴ Jellemző, hogy Olgyai véleménye szerint 1944 júliusától kezdve a legszigorúbb magaviseletet tanúsító kerethonvédek tehát egyszerűen parancsot teljesítettek, és így ezért felelősségre nem vonhatók – ez ismét erősíti érvelésünket, miszerint ha korábban lett volna hasonló utasítás, az arra való hivatkozás a megvádolt „keretlegényeknek” jól felfogott érdeke lett volna. Az itt idézett iratok viszont nem adhatnak magyarázatot a ko-

rábban tárgyalt sorozat- és tömeggyilkosságokra, hiszen akkor még nem voltak érvényben.

A kíméletlen szigor persze nem csak a muszósokat érintette. Gáll Sándor lt. alezredes 1944-ben az 57. székely gyalogezred parancsnoka volt a galíciai fronton. Az ítéleti tényállás szerint egy ismeretlen tizedest, aki a kutyi csatából golyószórója nélkül tért vissza, minden hadbírói eljárás mellőzésével gyávaságért kivégeztetett. Ezenfelül két öncsonkító honvédet is agyonlövetett, majd visszavonulás közben egy lerészegedett honvéddel is ugyanígy bánt el. A magyarországi harcok során Egerbaktán 27 menekülő honvédet fogtak el, akik közül kettőt kivégeztetett. A vádiratban szereplő büntettek egy részét Gáll tagadta, ám azt elismerte, hogy a kutyi kivégzést elrendelte. Többi tettére önellentmondásba nem keveredett szemtanúk egész sora vallott. Jogerősen életfogytiglan tartó kényszerszermunka-büntetésre ítélték.¹⁰⁵

Mindezek ellenére a „központi utasítás” narratíváját több népirósági perben is erőltették. A legelső ilyen per a 401. büntetőszázad ügye volt. Mint már utaltunk rá, a koronatanú Kossa István nem sok releváns dolgot tudott mondani magukról a gyilkosságokról, hiszen nem is tartózkodott a helyszínen Rotyis és Szívós ámkfutásakor. Kossának abban volt fontos szerepe, hogy az egész Horthy-rendszert kiálthassák ki bűnösnek és vonhassák felelősségre. Major tanácsvezető külön rákérdezett: „Egy-két aljas csirkefogó egyéni atrocitása, vagy egy kormányzati rendszer elvei szerint jártak-e el?” Kossa készen állt a válasszal: „Muray alezredes tartott egy beszédet indulás előtt és elmondta, hogy ezeknek mindnek van valami a füle mögött, ezekből csak néhány kerül haza, ne kíméljék őket, lőjék le őket, akasszák fel őket az útszéli fákra.”¹⁰⁶

Muray beszéde, illetve a gyilkosságok mögötti felsőbb parancs központi eleme lett a munkaszolgálat pártállami értelmezésének, mely az antiszemitizmus és a front brutalizációs hatására történt gyilkosságokat a munkásmozgalom hagiográfiájának részévé kívánta tenni. Rotyis és Szívós nem lehettek szadista vagy megtévesztett munkások, akik hatalmukkal visszaélve, kegyetlenkedve és rablási szándékkal

lemészároltak több tucat ártatlan embert: nekik a szélsőjobboldali rendszer parancsait teljesítő eszközökké, a munkaszolgálat egyetlen logikus végkifejletének végrehajtóivá kellett válniuk. Major visszaemlékezése szerint: „Azt már akkor is tudtam, hogy a 401-es különleges munkásszázad 196 üldözöttjének tragédiája az egész nemzet tragédiájává dagad, ezért mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a felelősségre vonás köre is egyre táguljon a legmagasabbakig, azokig, akik a nemzeti katasztrófáért felelősek.”¹⁰⁷

Major azt is állította emlékiratában, hogy a tárgyaláson Kossa megerősítette Rotyis és Szívós védekezését, hogy Muraytól, majd Haynaltól kaptak utasítást a gyilkolásra. Valójában a jegyzőkönyv szerint a következő diskurzus zajlott Major és Rotyis között: „Milyen listát adott át Muray a századparancsnoknak, Haynal ezredes mit keresett rajtuk, hova lett a 20 ember? Vádlott nem tudommal felel.” Rotyis annyit mondott még, hogy „Tápiószőlőben azt az utasítást kapták, hogy ezekből egy se jöjjön vissza az országba, mert különben a keret se jöjjön haza”, de nem nevezte meg, hogy ezt kitől hallotta.¹⁰⁸ Szívós a tárgyaláson sem mondott semmi ilyesmit.¹⁰⁹ Hozzá kell tenni, hogy a nyomozati szakaszban tett vallomásai szerint Rotyis, Szívós és Spóner sem vallották, hogy Muray gyilkolásra uszító beszédet tartott volna Nagykátán, egyedül Rotyis válaszolt úgy a kérdésre, hogy Muray szigorú bánásmódra utasította őket. Mint láttuk, szerinte Muray viszont valóban átadott egy 20-22 nevet tartalmazó listát Dudásnak, hogy őket „el kell tenni láb alól”.¹¹⁰

Maga Kossa ugyan több helyen is beszélt a gyilkosságok mögött meghúzódó motivációról, ám szavai ellentmondásosak. A Rotyis-Szívós-perben még azt vallotta, hogy a században a szocialistákra vadásztak.¹¹¹ A Muray-perben arról beszélt, hogy Muray adott át 22 emberről egy névjegyzéket, akiket meg kellett ölni.¹¹² Tiszarovitsék perében a nyomozati szakaszban azt állította, hogy Muray beszédet tartott a keretnek, hogy öljék le a muszosokat.¹¹³ A zavart csak fokozta, hogy egy ízben azt jelentette ki, hogy a tábori csendőrségtől érkezett a lista, kiket kell megölni.¹¹⁴ Emlékirata szerint a gyilkosságra az utasításokat Haynal adta át a keretnek telefonon.¹¹⁵ Ám

semmi sem kérdőjelezi meg jobban Kossa szavainak hitelességét, mint a Rotyissal és Szívóssal szembeni per nyomozati szakaszában Péter Gábornak tett vallomása: „Nem tudok arról, hogy ezek a kivégzések felsőbb parancsra történtek volna. Annyit tudok, hogy Haynal ezredes a kivégzésekről tudott és azok megtörténte is mindenetre közvetlen tudomásával történt.”¹¹⁶ Tehát nem tudott róla, de Muray beszédet tartott, illetve Muray halállistát adott át, illetve Haynal adott át halállistát, illetve a csendőrök adtak át halállistát, illetve a kommunistákra vadásztak.

Muray úgy védekezett, hogy csak arról tartott beszédet a keretnek, hogy bánjanak emberségesen a muszosokkal, a muszosoknak pedig arról, hogy dolgozzanak tisztességesen.¹¹⁷ Ez egy nagyon pozitív olvasata volt a történeteknek; túl sok muszos vallott arról, hogy Muray durván és megalázzón beszélt velük, így nehéz szavait ebben a formában elfogadni. Mit tudunk még az ítéleti tényállásokból? A Rotyissal és Szívóssal – illetve távollétében Murayval – szemben kihirdetett ítélet egyszerűen tényként közölte, hogy Muray beszédet tartott a keret előtt, a muszosok halálát követelve, majd átadott egy cédulát 22 névvel Dudásnak, aki nem akarta végrehajtani a parancsot, s ezért végül „nyilván” utasította Haynalt a muszosok kivégzésére – azaz mindenért ő volt a felelős.¹¹⁸ A Murayval és társaival szembeni perben hozott NOT-ítélet szerint utasítást adott, noha nem világos, kinek és mikor. A tényállás része volt, hogy egyrészt a keret és a muszosok előtt mondott egy beszédet, miszerint az összes muszos haljon meg, másrészt ezt Rotyisnak és Szívósnek mondta el még Nagykátán.¹¹⁹ A narratíva ezen a ponton teljesen szétesett: ezek szerint Muray átadta a „halállistát” Dudásnak, de közben már előre tudta, hogy a századparancsnok szabotálni fogja a parancsot, ezért a biztonság kedvéért szóbeli utasítást adott Rotyisnak és Szívósnak is – nekik viszont nem adta át a „halállistát”, hiszen azt emlékezetből kellett rekonstruálniuk! Muray maga azt állította, hogy sem Rotyist, sem Szívóst nem ismerte.¹²⁰ Tegyük hozzá: életszerűtlen, hogy a nagykátai bevonulási központ parancsoka a 22. honvéd gyalogezered parancsnokának utasításokat adt.

Molnár Tibor hadapród őrmester népbíróági perében, aki a nagykátai bevonulási központnál teljesített szolgálatot – a bevonuló zsidók ellenőrzése volt a feladata –, az ítéleti tényállás része volt, hogy ő tartotta a beszédet, mely szerint a zsidókat ki kell irtani.¹²¹ Molnár egyébként ezt az előzetesben be is ismerte, majd a tárgyaláson visszavonta állítását, de erre az ellentmondásra törvénysértő módon nem kérdezett rá a tanács. Viszont azt nem állította, hogy Muray hasonló beszédet tartott volna.¹²² Muray perében Török Béla muszos vallotta, hogy Molnár Tibor szájából hangzott el, hogy a zsidóknak „meg kell döglenni” Ukrajnában.¹²³ Viszont Sallai Elemér azt írta emlékiratában, hogy egy „főhadnagy” tartott búcsúbeszédet a vonatuk indulásakor, ez kizárja Muray személyét, de Molnárét is, mert hozzátette: a szónok Molnár „kísérétében” beszélt.¹²⁴ Molnár egyébként korábban a Meskó Zoltán vezette nemzetiszocialista párt tagja volt,¹²⁵ így valószínűbb, hogy tényleg ő mondhatott valami hasonlót – noha nem volt olyan helyzetben, hogy bárkit utasítson a kerettagok közül. Azt is meg kell említeni, hogy Katz Miklós túlélő határozottan állította a Rotyis–Szívós-ügyben tett nyomozati vallomásában, hogy Spóner adta az utasítást a muszosok leölésére.¹²⁶ Nemes György pedig azt vallotta, hogy a „századparancsnok” tartotta a beszédet, miszerint senki sem jöhet vissza – vagyis szerinte Dudástól származott a kegyetlen utasítás.¹²⁷

Érdekes, hogy a perbe fogott Németh keret sem tudott róla, hogy Muray beszédet tartott volna.¹²⁸ Egyedül Bedő keret vallotta azt a tárgyalásán is, hogy szerinte Muray arról beszélt: egy muszos sem jöhet haza.¹²⁹ Az egyik lehetőség természetesen az, hogy minden keret tévedett, hazudott, vagy rosszul emlékezett, esetleg falazni akart Muraynak, és csak Bedő volt őszinte. Ám a bíróság előtt álló „keretlegényeknek” nem lehetett okuk a „falazásra”, mert ha *nem* hangzott el utasítás, azzal csak az ő felelősségük nőtt. Hiszen mint a korábbi „keretlegény”-perekben láttuk, a legkézenfekvőbb – és néha sikerrel kecsegtető – védekezés az volt, hogy „parancsra cselekedtem”. Egy másik lehetséges forgatókönyv, hogy a politikai rendőrségen szép szóval, hitegetéssel vették rá Bedőt, hogy ezt vallja – talán ab-

ban reménykedett a kerethonvéd, hogy így megússza a halálbüntetést. Ha így volt, hiába reménykedett, hiszen ugyanúgy felkötötték, mint Csikvári kerethonvédet is, akit viszont veréssel vettek rá, hogy ezt a narratívát adja elő. Csikvári peréből ugyanis világosan kiderült, hogy a politikai nyomozók mit akartak hallani tőle az előzetesben. Míg a PRO-n elismerte, hogy „Muray azt a parancsot adta [...] hogy csak akkor jövünk haza, ha az összes beosztott elpusztul”, addig a tárgyaláson ezt visszavonta, mondván: „Muray Lipót alezredes [...] nekem semmit sem mondott. Az lehetséges, hogy Muray a rendőrségi vallomásban foglalt kijelentéseket megtette, azonban nem az én jelenlétemben. A rendőrségen megverték, ezért voltam kénytelen ezt a vallomást megtenni.”¹³⁰ Csikvári Muray perében is fenntartotta tanúként, hogy semmifajta beszédet nem hallott a bevonulási központ parancsnokától.¹³¹ Ugyanezt látjuk a Tiszarovits-csal szemben indított perben tett vallomások összehasonlításánál. Tiszarovits a PRO-n azt vallotta, hogy Muray utasítást adott a muszosok kiirtására, ezt Dudás századparancsnok mondta el neki. A tárgyalásán már közölte, hogy semmilyen Muray-beszédről nem tud, vallomását erőszakkal csikarták ki.¹³² Molnár Árpád azt vallotta a PRO-n, hogy Muray utasítást adott a muszosok leggyilkolására, a tárgyaláson viszont már azt mondta, erről nem tud.¹³³ Südi is azt vallotta a PRO-n, hogy Muray ilyen beszédet tartott, majd a tárgyaláson már csak arról szólt, hogy ugyan volt beszéd, de részleteket nem említett.¹³⁴ Az ügy a népbírósnak olyan fontos volt, hogy Tiszarovitsot még szembesítették is Kossa tanúval, hogy bebizonyosodjon, volt-e Muray-beszéd.¹³⁵

Más, vonatkozó perek átnézése is hasonló eredményre vezet. Szabó Gyula, a 101/3. táb. munkásszázad „keretlegénye” az előzetesben azt vallotta, hogy Nagykatán „Molnár karp. őrmester a fogadásnál mindjárt kijelentette, hogy addig nem mehetünk haza, míg ezekből a zsidókból csak egy is életben marad”. Ám mint tárgyalásán jelezte: napokon át verték az Andrássy út 60.-ban, így minden aláírt, amit elé tettek. A tárgyaláson már nem vallotta azt, hogy bárki beszédet tartott volna előtte Nagykatán, vagy utasította volna.¹³⁶ Bárány

István tartalékos őrzető a 101/4. táb. munkásszárad „keretlegénye” volt, ők is Nagykátáról indultak el. Az előzetesben beismerte, hogy Muray nagy beszédet tartott, ahol a muszosokkal való szigorú bánásmódra utasította őket, és ezért vert agyon embereket. Tárgyalásán vallomását visszavonta, mondván: megverték, ezért írta alá a papírost.¹³⁷ Tóth Ruggiero Ödön tartalékos főhadnagy, a Nagykátáról indult 101/3. táb. munkás század századparancsnok-helyettese, majd parancsnoka az előzetesben tanúsította, hogy Muray Nagykátán „iskolázást” tartott arról, hogy „kegyetlenül” bánjanak a muszosokkal. A népbíróági tárgyaláson erről már nem beszélt. Míg a Katpolon bűnösnek vallotta magát, a tárgyaláson már ártatlannak. Noha ezzel lényegében visszavonta az előzetesben tett vallomását, az eltérés okára a tárgyaláson nem kérdeztek rá. Mindenesetre a következő diskurzus hangzott el Tóth Ruggiero és az egyik népbíró között: „Tud Ön arról, hogy Illésházi hadseregparancsnok, mielőtt a 101/1., 2., 3. század a frontra indult, összehívta a tiszteket és a keretlegénységet és előttük olyan kijelentést tett a szemle során, hogy semmiféle szadizmust nem tűr a munkaszolgálatosokkal szemben?” „Ezt a kijelentést hallottam. Gyakorlatban azonban ez egészen más-képp érvényesült [...]”¹³⁸ Itt tehát arról van szó, hogy Nagykátán egy másik tiszt tartott beszédet, melyben éppenséggel emberséges bánásmódra szólították fel a kerethonvédeket, ám az utasítást so- kan nem tartották be.

Az ügyben kulcsfigura lehetett volna Verbőczy Frigyes hadapród őrmester, az emberséges „kerettiszt”, aki Szívós szerint visszautasította a gyilkosságokban való részvételt – amennyiben sikerült volna konzekvensen vallania az eljárások során. A Rotyissal és Szívóssal szembeni perben még nem vallott, Muray perében pedig – 1945. március 19-én – feleségét kérdezték meg, aki arról beszélt, hogy volt egy tiszti vacsora még a keleti frontra való indulás előtt, ahol több tiszt is tárgyalta a Muray által átadott halállistát, és elítélték a nagykátai muszosokkal szembeni kegyetlen bánásmódját. Az asszony szerint Spóner ott volt ezen a vacsorán, és hevesen tiltakozott a gondolat ellen, hogy meg kell ölni a muszosokat. Dudás

viszont nem volt jelen. Arról nem beszélt, hogy Muray nagy szónoklatot tartott volna mindenki előtt a muszosok ellen.¹³⁹ A Németh Istvánnal szembeni eljárásban, 1946. június 11-én már maga Verbőczy vallott. Szerinte Muray beszédet tartott, miszerint egy muszos sem térhet haza, továbbá személyesen adott utasítást négy muszos agyonlövésére. Tiszti vacsorára nem emlékezett.¹⁴⁰ Verbőczy legközelebb a Tiszarovitscsal és társaival szembeni ügy nyomozati szakaszában tanúskodott – 1947. június 25-én –, ekkor már semmilyen beszédéről vagy halállistáról nem tudott.¹⁴¹ Végül Németh NOT-eljárásában vallott újra – 1949. december 14-én –, és vallomását úgy módosította, hogy nem Muray, hanem Haynal adott parancsot a négy muszos agyonlövésére.¹⁴² A különböző perekben tett vallomásai ellentmondásosak, összeegyeztethetetlenek, magyarázat az eltérésekre nincs, legfeljebb annyi, hogy tudott Muray kivégzéséről, és arról, hogy Haynal nem tartózkodik Magyarországon. Verbőczy egyébként ekkor már egy szakszervezeti tanács szövetkezeti igazgatójaként szerepelt a nyomozati iratokban, ami igen gyors karrierbeli előrelépés volt egy korábbi „keretlegény” számára. Meg kell jegyezni, hogy Spóner, akinek érdeke lett volna visszaemlékezni a Verbőczy neje által emlegetett tiszti vacsorára, semmi hasonlót nem idézett fel saját eljárásában.¹⁴³

A koncepció alakulását jól mutatja Kádár Jánosnak, Budapest „felszabadított” fele újdonsült kommunista rendőrfőkapitány-helyettesének – a későbbi pártfőtitkárnak és miniszterelnöknek – összefoglaló jelentése, melyet a Rotyis–Szívós-ügyben a tanácsvezető Major Ákosnak címzett a tárgyalás előtt. E szerint „Haynal alezredes keret jelentkezésekor elhangzott kijelentései után a század munkaszolgálatosai közül [...] összesen 124 munkaszolgálatost végeztek ki. [...] Muray Lipót alezredes hatáskörébe nem tartozó parancsot adott ki 20 munkaszolgálatos kivégzésére.” Tehát „a keret előtt tartott beszéd[ért]” még Haynal volt a felelős, Muray „csak” 20 fő kivégzését akarta titkos utasítás keretében, és később csak ezt ellenőrizte Haynalon keresztül. Kádár jelentésében a gyilkosságok mögött ekkor még „anyagi érdeket” vélt felfedezni.¹⁴⁴

A felsőbb parancs annyira fontos volt, hogy maga Major a narratíva érdekében még a forráshamisítást is megkockáztatta emlékiratában. Mint állította, „a tárgyaláson Dudás tartalékos százados, a század első parancsnoka szemébe mondta Muraynak, hogy indulásakor egy 22 nevet tartalmazó jegyzéket adott át neki azzal az eligazítással, hogy az azon megnevezettek már a határt sem érhetik el élve. [...] Ezt Muray tagadta, és azt a történetet kerekítette [...] hogy [...] [feletteseitől] olyan tájékoztatást kapott, miszerint a vegyes századba behívott keresztény születésű munkaszolgálatosok a legveszedelmesebb szélsőjobboldali nyilasok [...] ennek tudatában – mondta a tárgyaláson Muray – lehetséges, hogy a tisztekkal erről beszélve szóba került: »ezekért nem lenne kár, ha minél kevesebben jönnek haza belőlük [...]«.”¹⁴⁵ A párbeszéd az első szótól az utolsóig fiktív, ilyen a tárgyalási jegyzőkönyvben egyáltalán nem szerepel, Dudás nem is volt tanú a perben, idézésére a vádirat sem tett javaslatot, valomását a NOT-ítélet sem idézi.¹⁴⁶ Ennek köze lehetett ahhoz, hogy Dudás nem osztotta Kossa narratíváját az ügyben, és a túlélő kommunista könyvét egész életében hazugságnak tartotta.¹⁴⁷ Helyette Muray a tárgyalás során kerek perec tagadta a történetet, miszerint Dudást bármire utasította volna, sőt az előzetesben maga kérte Dudás idézését és a vele való szembesítését, melyre nem került sor!¹⁴⁸

Major nem érte be ennyivel: azt állította, hogy Muray az előzetesben írt vallomásában „pontosan részletezte azokat a parancsnokokat és parancsokat, akik és amelyek embertelen működésében irányították”. Szerinte a Muray által megnevezettek: „vitéz Morvay Artúr vezérőrnagy”, Hindy Iván vk. alezredes és Hajós Béla alezredes.¹⁴⁹ „Vitéz Morvay Artúr” nevű tiszt egyáltalán nem volt a honvédség soraiban, ilyen személy nem létezett. Hajós neve valóban előkerül a muszosokkal való bánásmód kapcsán, Hindyé nem, helyette Nagyősz Miklós vk. ezredes és Olchváry István vk. alezredes említette Muray, de őket sem valamiféle „kiírtási” utasítással összefüggésben. Hindyre minden konkrétum nélkül utal: „Mikor egy alkalommal Hindy vezérőrnagynak, a beosztott tábornoknak kellett egyes, általa kívánt ügyekben referálni, felelősségre vont

emiatt, fenyegetett, hogy ha még egyszer fülébe jut, hogy hasonlóképp kritizálom a kapott utasításokat, kitöri a nyakam”.¹⁵⁰ A „Morvay” név esetleg utalhat vitéz Horvay Artúr tábornokra, aki 1936. november 1. és 1941. február 1. között a budapesti 1. vegyesdandár, majd I. hadtest közigazgatási vezetője volt. Mint ilyen a hadtest területén működő bevonulási központok előjárója volt, és hivatalból foglalkozott a zsidó származású hadkötelesek katonai, illetve munkaszolgálatával. 1941. május 1-jével vonult nyugdíjba. Hindy Iván 1942. november 15. és 1944. október 16. között vezérőrnagyi rangban az I. hadtest beosztott tábornokaként ugyanezt a feladatot látta el. Így Muray akár mindkettőjükre hivatkozhatott volna előjáróként, ám nem tett így.

Major állításánál a Muray-per elsőfokú ítéletének rendelkező részére is hivatkozott, ez azonban nem ellenőrizhető, mert ez az ítélet jelenleg nem fellelhető.¹⁵¹ Mindössze a vádirat állította, hogy Muray „az akkori honvédelmi kormányzat [sic!] rendeletére” utasította a keretet, hogy egyetlen muszos sem jöhet vissza élve – bármit is takarjon az idézett szervezetnév.¹⁵² A torzítás jelentőségét szerencsére maga Major tárta fel pár sorral később: „Most már nem a kispribékek és a középszintű gyilkosok felelősségre vonása volt a lényeges, hanem a továbblépés a hierarchia lépcsőin a csúcsig. Elrendeltük [...] Szombathelyi Ferenc és Bartha Károly honvédelmi miniszter büntetőjogi felelősségre vonása végett a bünygyi iratoknak a Budapesti Népgyógyászsághoz való megküldését. A munkaszolgálatosok írtása ugyanis nem szorítkozott a 401. számú különleges munkásszázadra, hanem Voronyezstől Borig mindenütt azonos elvek alapján történt.”¹⁵³ Kossa azonban Majornál is tovább ment. A szovjet sebesültek kivégzésénél minden bizonyíték nélkül „Jány parancsát” emlegette, de azt is kifejtette, hogy „nem kétséges”, hogy a felelősök listájának csúcsán „eljutnánk [...] Horthy Miklós kormányzóhoz”. Igaz, egyfajta aktuálpolitikai csavarral azt is tisztázta, hogy ha Haynal és Horthy feleltek a 401. században törtétekért, akkor voltaképpen a Nyugat rejtegeti a fő tetteseket: „Igazság-e, hogy amikor a végrehajtók megbűnhődtek gattetteikért, az értelmi szerzők,

akik a vérengzésekre az utasításokat kiadták, kényelmesen megbújhatnak az amerikai imperialisták védőszárnyai alatt?”¹⁵⁴ Meg kell jegyezni, hogy Vojlay Virgil hivatásos alezredest, az aszódi bevonulási központ parancsnokát is népbíróóság elé állították, ám az ő ügyében fel sem merült, hogy a muszosok kiirtására adott volna utasítást, pedig innen is vonultak a frontra büntetőszázadok.¹⁵⁵ Bár egyes tanúk vallottak rá, végül Tomanóczy Tivadar hivatásos alezredest, a monori bevonulási központ parancsnokát sem ítélték el „kiirtási parancs” kiadásáért.¹⁵⁶ Monorról is indultak büntetőszázadok. Különös, hogy Muray felettesei utasítására állítólag ilyen parancsot adott volna, Vojlay és Tomanóczy pedig nem.

A népbíróósági anyagokból és az emlékiratokból annyi mindenestre kiviláglik, hogy Nagyátán több tiszt is beszélhetett kegyetlen módon a muszosokról – akár arról is beszélhettek, hogy az ukrainai viszonyok miatt kevesen fognak hazatérni. Nem lenne meglepő, ha ezt a prognózist egyesek utasításként értelmezték volna, hasonló félreértésekkel a káéperekben is találkozni.¹⁵⁷ Kizárható, hogy Muray ártatlan lett volna. Több vallomás is elhangzott arról, hogy muszosokat kikötetett, ami a hátszágban eleve tilos volt, a látogatóba érkezett feleségeket elzavarta, az emberek értékeit elvette, sőt egyesek szerint még az olimpiai bajnok kardvívó Petschauer Attilát is megalázta. Erre ő maga nem emlékezett, míg mások igen; az ügyet nem sikerült megnyugtatóan tisztázni: Petschauer végül szovjet hadikórházban hunyt el.¹⁵⁸ De hogy Muray adott volna utasítást a 401. büntetőszázad tagjainak legyilkolására (ráadásul név szerint!), akár nyilvánosan, akár titokban, az a fentiek alapján nem állapítható meg egyértelműen, az ellentmondásos vallomások szerint pedig inkább valószínűtlen.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a kommunista propagandának szüksége volt egy magas beosztású „horthysta” tisztre, akihez köthető a sorozatgyilkosság. Major arra is célozgatott Rotyis és Szívós perében, hogy még Muray felett is lehetnek felelősök: „Tény, hogy Muray alezredest azt a parancsot adta, hogy ezek közül az emberek közül egy sem térhet vissza. Azt nem tudta tisztázni a bíróság, hogy ezen

intenció létrejöttéért ki a felelős. [...] Itt [...] [az a] fontos, hogy Muray megmondja, hogy kinek a parancsára történt”.¹⁵⁹ Végül azonban ezt Muray perében nem bolygatták. Nyilván az sem segítette helyzetét, hogy német származású volt. A lapok nemcsak „hóhérnak” és „tömeggyilkosnak” nevezték – alaptalanul –, de szinte mindenhol Muray eredeti családnévvel (Metzl) utaltak a terhelte, ¹⁶⁰ egy vidéki lap pedig egyenesen „Muray-Metzl Lipót sváb származású katonatisztról”, a „tömeghóhérról” írt.¹⁶¹ Pérenél a már-már szokásosnak mondható jelenetek játszódtak le, a tudósítások szerint Muray percekig nem jutott szóhoz a tárgyalásán, Major szerint két ízben majdnem meglincselték a vádlottakat, amíg a fogházból a Zeneakadémiára kísérték őket.¹⁶² Az ítéletet 1945. május 1-jén hajtották végre, Muray volt az ötödik személy, akit magyar bíróság ítélete alapján a szovjet megszállás után kivégeztek.

Hasonló kérdések merültek fel a már bemutatott 101/1–3. századok ügyében: ki adott utasítást a keretnek, hogy kiirtsék a bunkereket, és ennek célja valóban a muszosok legyilkolása volt? A válasz látszólag egyértelmű, hiszen Sallai szavaival élve Toronyi „az igaz, hogy nem bántott, de parancsot adott a kiirtásra”, majd ezt részletezte is: „Toronyi adta a parancsot, hogy ha az elcsigázott, végelegyengülésben lévő tetves emberek, akik mozogni sem igen tudtak, ha nem jönnek ki a bunkerből, kézigránátot kell bedobni. Toronyi parancsára tették ki a hóba az embereket, napi 4-6 ember fagyott így meg és én 200 halott nevében beszélek legalább, akik a Don mentén fekszenek jeltelenül”. Azt állította, hogy fültanúja volt az utasításnak: „én hallottam, hogy a bunkerből kihozatni és hóba tetetni rendelte el a betegeket”.¹⁶³ A tárgyalás során arra is utalt, hogy „éberestző reggel öt órakor volt, utána a keret tagjai bejöttek a mi bunkerunkba és aki nem jött ki onnan, azokat kiverték. Aki betegsége folytán nem tudott kijönni, azt kihúzták, ez utóbbiakat gyakran szimulánsoknak nevezték és a hideg havon fekvé hagyták. Toronyi

századparancsnok ezt a műveletet azzal indokolta, hogy a bunkert szellőztetni kell”.¹⁶⁴

Tóth Ruggiero Ödön perében viszont Sallai így vallott: „Kitették a bunkerből a betegeket a hóra a 25 fokos hidegben, azzal az ürügygel, hogy a bunkereket szellőztetik. A keret tagjai vigyáztak arra, hogy senki vissza ne mászhasson, s így a munkaszolgálatosok addig feküdtek a havon, amíg meg nem fagytak. *Mindezt a saját szememmel láttam.* Hogy vádlott személyesen közreműködött-e ebben, azt nem tudom, de mindenesetre *csak az Ő parancsára történhetett.* [...] Naponta 5-10 munkaszolgálatos volt kikötve. Hogy ezeket vádlott rendelte-e el, ezt határozottan nem tudom, azonban *csak ő adhattott parancsot*, mert még a századparancsnokot, *Kreskai*t is a kezében tartotta.”¹⁶⁵ A nyomozás során Fábián Lajos keret szájába azt adták a politikai rendőrségen, hogy „két vagy három hét múltával, hogy [Toronyi] átvette a parancsnokságot, a keretet egy este behívta és közölte, hogy csak akkor mehetünk haza, ha a zsidó munkaszolgálatosok elfogynak”. Ezt a tárgyaláson Fábián visszavonta.¹⁶⁶ Azt pedig már láttuk, Kele Máté ilyen irányú vallomása milyen fontos volt a népügyészség számára. A narratíva nyilván a politikai nyomozók alkotása volt, akárcsak a Muray-pernél, azt akarták bizonyítani, hogy központi, tiszti parancsra követték el az összes verést és gyilkosságot, ez volt az oka valamennyi tragikus halálesetnek.

Sallai azt is vallotta, hogy Tóth Ruggiero a muszosait ütötte, Schäfer muszost agyonlövötte, és folyton zsidózott.¹⁶⁷ Ahhoz képest, hogy ennyi mindent tudott Tóth Ruggieróról, a *Mozgó vesztőhely*-ben csak egy pillanatra tűnik fel, „Tóth Rugió” néven, amint nevetve ellovagol Sallai előtt.¹⁶⁸ Sallai a vallomására nyilván büszke volt, ugyanis egy másik perben felemlégette, hogy „vádlott parancsnok az a Tóth Ruggio volt; akit az én vallomásom alapján ítétek halálra és akasztottak fel”.¹⁶⁹

A már bemutatott Kreskai József János t. főhadnagyot, a 101/3. muszos század parancsnokát is népbíróság elé állították, s Sallai abban a perben is vallomást tett. Ott arról beszélt a nyomozati szakaszban, hogy „Kreskai a leggyöngült embereket »levegőzés céljából« regge-

lenként kitette a hóra, ennek következtében volt, hogy a 101/3. sz. áldozatainak jelentős része megfagyás által jutott a másvilágba”. Igaz, ezt a tárgyaláson úgy módosította, hogy „vádlott személyes ténykedéseiről nem tudok”, s bár más atrocitásokat felhozott, a bunkerből való kiebrudalás már nem szerepelt köztük.¹⁷⁰ Érdekes, hogy Sallai számos olyan dolgot rótt fel Toronyinak a tárgyalása során, melyekért a *Mozgó vesztőhely*-ben elődjét, Csányi századparancsnokot tette felelőssé. Könyvében azt írta, Horváth István muszos orvos könyörgött Csányinak, hogy ne tegye ki a bunkerből a betegeket, de ő közölte, hogy azok szimulálnak, és kizavarta őket.¹⁷¹ Szinte hajszálra azonos jelenetet idéz fel a tárgyaláson: „dr. Horváth harcolt is eredménytelenül, Toronyi inkább kitette őket a hóba, hogy elpusztuljanak”.¹⁷² Megjegyzendő, hogy Tóth Ruggiero úgy emlékezett: Toronyi egyszer valóban „bunkertakarítást” rendelt el, és a beteg muszosokat addig kitették a hóra, de ez mindössze 5 percre tartott, aztán visszarendelték őket.¹⁷³ Valószínűnek tűnik, hogy az embertelen körülmények is nagyban hozzájárultak a szóban forgó századok veszteségéhez, ami persze nem kisebbíti a honvédség felelősségét.

* * *

A Kurucz Jánossal és társaival szembeni monstre perben Frank László kaposvári népügyész – maga is a munkaszolgálat túlélője – vádiratának fontos része volt, hogy a kerethonvédeket már Szekszárdon úgy oktatták ki, hogy az összes munkaszolgálatosnak meg kell halnia a fronton. Frank fontosnak tartotta tisztázni az ügy kapcsán, hogy „Magyarország tragédiája nem 1944. október 15-én, nem március 19-én, hanem 1919. augusztus 1-én kezdődött, és [...] örök szégyene [...] a Magyarország államfői hatalmát gyakorló személynek [...] hogy 1942-ben hazájukért dolgozó magyar állampolgárokat magyar katonatisztek mészároltak le. Ezen szörnyű bűncselekmény sorozatában nem csak ezeket a vádlottakat terheli felelősség, hanem az akkori vezérkari főnököt, hadügyminisztert és elsősorban magát Horthy Miklóst”.¹⁷⁴

Az utóbbiakat a nyomozás és a per során elhangzott vallomások a legkevésbé sem támasztották alá. Kurucz valóban tudott valamifajta kiképzésről Szekszárdon, de szerinte nem arra instruálták őket, hogy irtsák ki az összes munkaszolgálatost, hanem hogy „szabadon csinálhatjuk azt, amit akarunk”. Szökés, kilépés esetén fegyvert kell használni, egyébként „az lesz a feladatunk, mint a fegyőröknek”. Azt is mondta, hogy Szalai századparancsnok „állandóan beszélt” arról, hogy minél több muszos pusztul el, annál jobb.¹⁷⁵ Mindez teljesen életszerű, a „keretlegénységtől” a *Szolgálati Szabályzat* alapján valóban a legszigorúbb viselkedés- és bánásmódot várták el, és könnyen lehet, hogy az erősen antiszemita századparancsnoknak ez volt a szavajárása. Mindez azonban nem bizonyítja Frank narratíváját, mely egyenes kapcsolatot vélelmezett a gyilkosságok és a vezérkari főnök, a honvédelmi miniszter és a kormányzó között. Simonfai keret a Katpolon arról vallott, hogy Szekszárdon ilyen témákban folyt a kiképzés: „Őrség magatartása, őrség váltás, őrség felvezetés, őrség fegyverhasználat, majd elméleti foglalkozás, különböző tisztek előadása, megvesztegetésről és kémekről”.¹⁷⁶ Említést érdemel, hogy még a hírhedten kegyetlen Katpolon sem jutott a nyomozók eszébe, hogy a volt „keretlegény” szájába adják a rendszernek kedves narratívát. Ki kell emelni, hogy Kurucz és Simonfai magukat mentették volna, ha beszámolnak a muszosok kiirtását propagáló szekszárdi „okításról”, mégsem tették. Helyette Kurucz beszélt arról, hogy Antlfiner Mátyás és Varga István kerethonvédek „minden parancs nélkül” is lőttek agyon muszosokat.¹⁷⁷ A már említett Bálint Sándor tényleges állományú főhadnagy, a 6/I. zászlóalj 1. századának parancsnoka az előzetesben azt mondta, hogy Bánky századparancsnok felső utasításra lövette agyon a 104/6. muszos század tagjait, majd a népegészségen ezt már visszavonta. A tárgyaláson arról beszélt, hogy Bánkynak csak arra volt parancsa, hogy ha szökés történt, „vizsgálja meg az esetet és akadályozza meg a további szökéseket”.¹⁷⁸

A szekszárdi „okítás” Magyarfi 1952-es perében is előkerült. Az ÁVH-n azt vallotta, hogy „Szalai István fhdgy és Bánki Elemér zászlós kihirdették előttünk, hogy a munkászászlóaljból élve nem

kerülhet senki haza. Ez úgy én, mint keretlegény társaim teljes egészében magunkévá tettük és azon voltunk, hogy végre is hajtsuk”.¹⁷⁹ A kaposvári államügyészségen erre már nem emlékezett.¹⁸⁰ Tárgyalásán pedig már egészen másképp fogalmazott: „Kioktattak bennünket, hogy a munkásszázad tagjaival szemben a legszigorúbban kell eljárunk. Kérni valakitől, lakosságtól, lopni, rabolni, félrelépni a kijelölt útról nem szabad, majd a fronton azt adták parancsba, hogy ha a fronttól magyar rész felé 15-km-re van a munkásszázad s ott valaki félre lép, ott *hadeljárás alapján* az illetőt agyon kell lőni.”¹⁸¹ Az ítéleti tényállásba következésképp nem is került bele a „kiirtásról” szóló „okítás”. Az ítélet szerint Magyarfi Szekszárdon arra kapott utasítást, hogy kegyetlen legyen, és ha egy muszos elhagyja kijelölt helyét, „*hadbírói eljárás alapján* agyon kell lőni”.¹⁸² Törvénytelen kivégzésekre tehát nem kapott utasítást. Mint emlékezhetünk, tárgyalásán hivatkozott a kapott parancsra, ami szerinte egy muszos lelövését elrendelő konkrét utasítás volt; nem általános utasítás a teljes század leölésére. Vallatása a kaposvári ÁVH-n a következőképp zajlott: Magyarfinak előző este 7:30-kor kellett leülnie a vallatósobában, ahol nem engedték aludni. Kihallgatása 24 óra múlva kezdődött meg, és este 11-ig tartott, ezt követően írta alá többoldalas vallomását. „Az államvédelmi hatóság előtt reggeltől estig ülni kellett [...] annyira le voltam gyengülve az ülés miatt, s így azt sem tudom, hogy akkor mit vallottam [...] *Az államvédelmi hatóságnál alig-alig szoltam egy-egy szót*” – emlékezett vissza a bíróságon.¹⁸³

Mindennek fényében nem meglepő, hogy a Kuruczal és társaival szembeni ítélet tényállásában nem szerepelt, hogy a szekszárdi „kioktatás” során a muszosok kiirtására kaptak volna parancsot a honvédek, csak a kegyetlen bánásmódra való utasítást rögzítette. „Általában ezeknél a munkaszolgálatos századoknál olyan közhangulat, közfelfogás *alakult ki*, hogy a keret tagjai kezébe van letéve katonai szolgálatuk időtartama, mert ha a munkaszolgálatosok mind elpusztulnak, akkor a keret leszerel.” Az ítélet csupán annyit mert megkockáztatni, hogy a századparancsnokok bátorító viselkedése „nyilvánvalóvá tette a keret tagjai előtt, hogy *talán mégis*

csak van valami alapja a századparancsnokok azon sorozatos kijelentéseinek, hogy a keret majd csak akkor fog leszerelni, [...] ha valamennyi munkaszolgálatos ki lesz már irtva”, de azt is leszögezte, hogy „a keretlegénység nagyon sok esetben öntevékenyen járt el”. A tanácsvezető bíró figyelmét nem kerülte el, hogy mivel a kerethonvédek nem vallották, hogy erre nevelték őket, ezért nem is hivatkozhattak a vak parancskövetésre: „a vádlottak jogszerűen arra sem hivatkozhatnak, hogy ők parancsra cselekedtek”.¹⁸⁴

Hasonló eredményre jutunk, ha a többi, vonatkozó népbíróági vagy bírósági anyagot vesszük szemügyre. Vesztergombi keret nem állította saját népbíróági perében, hogy utasításra cselekedett volna, és itt az ítéleti tényállásnak sem volt része, hogy Szekszárdon indulás előtt „kiképzést” kapott volna tömeggyilkosságokra.¹⁸⁵ A Hólik-ügyben a 104/7. század túlélői egyértelműen tisztázták, hogy nem is a keret, hanem az utászok kezdték legyilkolni őket, vagyis az állítólagos „szekszárdi okítás” nem lehetett indoka viselkedésüknek: „A munkaszolgálatos tanúk valamennyien azt vallották, hogy az erdei munka elkezdésekor, az utászok megérkezésekor kezdődött el elviselhetetlenül nehéz életük. Ezt megelőzően sem bántak velük kesztyűs kézzel a keretlegények, előfordult nem is egyszer, hogy a keretlegények [...] bottal serkentették őket gyorsabb munkára, nagyobb teljesítményre, de ezek a bántalmazások össze sem voltak hasonlíthatóak azokkal, amelyeket az utászoktól kellett elszenvedniük.”¹⁸⁶ Ugyanerről beszélt Brüll Jenő volt muszós tanú az Apaczeller-perben: „A századhoz beosztott keretlegények ütöttek, vertek és kikötöttek ugyan bennünket, de a gyilkosságok teljesen az utászok nevéhez fűződik [sic!].”¹⁸⁷

Felmerülhet a kérdés: akkor talán az utászokat képezték ki muszósok legyilkolására? Apaczeller utász, aki, mint láttuk, a századnál tömeggyilkosságokban vett részt, a vizsgálati fogságban arról beszélt, hogy a gondolat, miszerint „a zsidók nem emberek és az irtásuk talán nem is bűn”, „kialakult benne”, de nem utasításra, hanem mert látta, hogy a muszósokat nem veszik emberszámba a fronton. Pszichológusi vizsgálatán tisztázta: „ilyen utasítást [hogy mészárol-

ja le a muszósokat – V. L. B.] senki sem adott nekik parancsnokaik közül”.¹⁸⁸ A „parancsnok” jelzővel nyilván az utászszázad parancsnokára, nem pedig Dunszt Károlyra utalt, hiszen később ő maga vallotta, hogy a kivégzések Dunszt utasítására történtek. Ezt az interpretációt erősítette meg Szász Ottó százados, a IV/1-es utászszázad parancsnoka, aki vallomásaiban kíméletlen ítéletet hozott volt utászainak a viselkedése felett: „Ha ezen kívül ők más tevékenységet is folytattak, pl. mint most hallottam, kivégzőosztagként használták fel őket, módjukban lett volna munkahelyüket otthagyni, vagy legalábbis a parancs végrehajtása után azonnal jelentést tenni a századnál, én azonnal kivontam volna őket abból a kötelekből, ahová kerültek. [...] Határozottan állítom, hogy a katonák akkori belátása szempontjából sem lettek volna kötelesek fakitermelés helyett kivégzéseket végrehajtani. Ilyen irányú oktatás a katonák részére nem volt, mert még elképzelésünk szerint sem fordulhatott volna elő, hogy embereket a származásuk miatt, vagy bírói eljárás nélkül megölhessenek.”¹⁸⁹ Meg kell jegyezni, hogy Szabó Lajos utászt szintúgy rá akarták bírni, hogy vegyen részt a kivégzésekben, de ő nemet mondott, és ezért semmilyen retorzió nem érte.¹⁹⁰

További lehetőség, hogy nem a kerethonvédeket, hanem a századparancsnokokat okították úgy Szekszárdon indulás előtt, hogy irtsák ki századukat. Az összes, a szekszárdi századoknál szolgáló századparancsnokot – Szalait, Kauschkyt, Bánkyt és Dunsztot – távollétükben ítélték el, így az ő nyomozati vagy népbíróági vallomásaikra nem támaszkodhatunk.¹⁹¹ Kauschky viszont Simsaynak írt, már idézett 1942-es levelében fontos részletet rejtett el ennek kapcsán. Miután cinikusan felemlgette a „légyhullást” – vagyis a 24 munkaszolgálatos szeptember 20-i kivégzését –, így folytatta: „Mindenki csak szidja őket [a zsidókat], s másra vár, hogy az fogja minden magyar ember kötelességét végrehajtani. Mindenki fél a felelősségtől s azt várja, hogy parancsot kapjon. Így azután a kérdést elintézni sohasem lehet. [...] No de jobb erről nem beszélni. Magunkról csak annyit, hogy az én létszámom a 215-ről 139-re csökkent”.¹⁹² Kauschky itt világosan tudtára adja a barátjának: semmiféle

utasítást nem kapott, hogy tegye azt, amit tett, sőt voltaképpen fél nyíltan írni tevékenységéről.

Amennyiben nem felsőbb utasításra cselekedtek a századparancsnokok, meg kell próbálnunk néhány lehetséges válaszkísérletet találni arra, miért is történt meg ez a sok borzalom a három szekszárdi muszos századnál. Az egyik lehetséges magyarázat (melyet Kauschkynál már felvetettünk) kriminálpszichológiai. Nem tűnik azonban valószínűnek, hogy – Szalaival együtt – véletlenül négy századparancsnok is mentális zavarokkal küzdött volna. Bánkynál az ideológia lehetett a fő motiváció, hiszen megmaradt szeptember 9-i jelentése „Zsidó munkaszolgálatosok szökése tárgyában”, melyben hivatkozott „az európai zsidóság kilátásba helyezett rendszabályozására”, illetve a keretlétszám növelését kérte, „mégpedig kipróbált faji öntudattal rendelkező és jól minősített tisztesekkel”.¹⁹³ Bánky egyébként határozottan a szélsőjobb oldali tisztek közé tartozott: amikor kerethonvédjeit Bezug Lajos főhadnagy tábori csendőrökkel megmotozta és elkobozta tőlük a *Magyar Futárt*, a „hazafias” kiadvány elvétele, tekintélyének aláásása és azon érzése miatt, miszerint feletteseinek bizalma „megrendült” benne, benyújtotta lemondását (melyet nyilván nem fogadtak el).¹⁹⁴ Egyik kerethonvédjének emlékezése szerint fanatikusan hitt a német győzelemben.¹⁹⁵

Ami a keret és az utászok részvételét illeti a kínzásokban és gyilkosságokban, már nehezebb a válaszadás. Apaczeller esetében a vádirat elintézte a kérdést annyival, hogy „német ajkú” volt, tehát egyben „antiszemita” is, de ennél mélyebb magyarázatot kell keresnünk. Ő maga ebben nem sokat segített vallomásaival: „A verések célját magam sem tudom megmondani”, illetve „nem tudom, hogy tehettem meg, s mi vitt rá erre [a gyilkosságokra]”.¹⁹⁶ Akárcsak a 401. büntetőszázad esetében, itt sem kizárható, hogy a tetteseket anyagi haszonszerzés motiválta (legyen szó bármilyen apró előnyről is: a keleti fronton egy ruhadarab vagy egy adag étel is életet menthetett). Kurucz például ellopta a meggyilkolt Steiner László lengyel-tóti muszos pokrócát, majd mellényt varratott belőle magának, s Rotyisról is ismert, hogy hasonlóan tett. Mások szerint az áldozat-

taitól ellopott holmit később elcsereberélte a helyiekkel.¹⁹⁷ Kákai Lajos keret, akit a 104/5. századnál elkövetett gyilkosságokért ítélt el a szekszárdi népbíróság, az ítéleti tényállás szerint előbb kölcsönt vett fel egyes muszosoktól, majd megölte őket.¹⁹⁸ Varga István keret ugyanezen századnál a vádirat szerint hullarabló volt.¹⁹⁹ A Hólik-ügyben az ítéleti tényállás része volt, hogy kirabolták a halottakat.²⁰⁰ Azonban egyfajta antiszemizmussal párosuló „elitellenességet” sem lehet kizárni a lehetséges okok közül. Perl Lázár muszos úgy emlékezett, hogy az utászok először a szemüvegeseket pécézték ki.²⁰¹

Megdöbbentő módon azonban még az olyan világos és egyértelmű esetekben is, mint a három szekszárdi század ügye, sikerült súlyos hibákat véteni az egyes eljárások során. Szemléletesen példázza ezt Varga István kerethonvéd ügye. Kérdéses, hogy a második világháború utáni magyarországi számonkérésre nézve kínosabb szöveget írtak-e már le népbírósági ítéletben: „Kétségtelen, hogy az emberi emlékezet véges, s hogy a tanúkként kihallgatott volt munkaszolgálatosok esetleges tévedéseit a kiállott sok megpróbáltatások érthető teszik, ennek ellenére a népbíróság az egyéni felelősség elvére helyezkedett s ezen belül is a vádlottak bűnösségét csak azokban az esetekben állapította meg, amelyekkel kapcsolatban kétségtelenül megnyugtató bizonyítékok merültek fel. Tette pedig ezt elsősorban azért, mert Cseri Weisz Ferenc tanú, aki pedig jelenleg a rendőrség nyomozótiszt állományában teljesít szolgálatot, a nyomozati eljárásban határozottan vallotta, hogy e puchovói esetben a temetésre kirendeltek között volt Steiner Lajos is, akit Varga István I. r. vádlott szintén agyonlőtt. A tanú az esetben szemtanú volt. Később kiderült, hogy egy Steiner Lajos egészen a visszavonulásig a századnál tartózkodott, sőt a főtárgyaláson vallomást is tett.”²⁰²

A szekszárdi századokhoz kapcsolódik, hogy a Rivészy-ügyben Huszár István pécsi néppügyész is kutakodott, hogy magasabb helyről származó utasítás állhatott-e a 104/5. században történt gyilkosságok mögött. Ám végül arra jutott, hogy ez az állítás gyenge lábakon áll, inkább nem érdemes erőltetni. Formabontó módon vádiratában megírta, mi az, ami miatt végül nem emelt vádat: „Gyanú merült fel

rá, de nem nyert bizonyítást, legalábbis oly mértékben nem, hogy vádemeléshez alapul szolgálhasson, miszerint a terhelt tett volna olyan kijelentést a keret tagjai előtt, hogy amíg egy munkaszolgálatos él, addig nem térhetnek haza a hadműveleti területről”. Huszár utalt rá, hogy áttanulmányozta a korábbi, szekszárdi és kaposvári népbírószági anyagokat, mégis arra jutott, hogy „alig van [...] olyan tanú, aki ezeket bizonyítani tudja”.²⁰³ Frank kaposvári népügyész törekvései olyan megalapozatlanok voltak, hogy még kollégája sem akarta felvállalni narratíváját.

* * *

A munkaszolgálatosok kiirtására vonatkozó parancsok kérdése nagy hangsúlyt kapott a magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka, Jány Gusztáv vezérezredes népbírószági perében.²⁰⁴ Jány valódi „nagyhal” volt a népbírószágok – és a formálódó kommunista emlékezetpolitika – számára, így égetően szükséges volt minél több súlyos bűncselekményt rábizonyítani. Érdekes, már-már abszurd módon erre nem valamelyik sorozat- vagy tömeggyilkosságot választották, hanem Gáspár József munkaszolgálatos történetét, akit, mint már bemutattuk, Kurucz János tizedes végzett ki 1942. július 25-én Puhovónál. A gyilkosság Szalai századparancsnok közvetlen utasítására történt, azt a bíróság nem próbálta Jány számlájára írni, így a vád ellene a Kuruczcal szembeni későbbi hadbírószági eljárás állítólagos akadályozása lett.

Jány perében Babós József hadbíró ezredesnek kellett volna a koronatanúnak lennie. A Jány-per iratai között szerepel Babós vallomása a Katpolon, melyet fontossága okán részletesen szükséges idézni: „Feljelentés érkezett hozzám egy Kurucz János tiz. ellen, aki a II. hds. kötelékében teljesített kint Oroszországban szolgálatot és aki dr. Gáspár József és egy Breuer nevezetű muszt egy erdőben agyonlőtt. A Breuer gurulat folytán csak súlyos sebesülést szenvedett, dr. Gáspár József azonban meghalt. Hónapokig tartó nyomozás után igazságot akartam deríteni az ügyre [sic!]. Sok rosszat hallottam a II. hds.-nél

lévő állapotokról, ahol kettős bíraskodást vezettek be Jány parancsára, mely állott abból, hogy egyes partizánokat, musz.-okat bírói elítélés nélkül a hadbírák kiadták a tábori csendőrségnek kivégzésre. Precedenst akarván az ügyben teremteni és megakadályozni ezt az áramlatot, [...] [n]yomban intézkedtem, hogy Kurucz János tiz.-t tartóztassák le és Budapestre kísérjék és átadják. A II. hds. parancsnoka, Jány Gusztáv ezds. nem volt hajlandó ennek a megkeresésnek eleget tenni, ezért a vezérkar főnöke és a kormányzó külön rendeleit kellett kikérnem és intéztetni Jányhoz, hogy a gyilkost adja ki. Csak a kormányzó rendelete után volt hajlandó kiadni, és akkor is úgy, hogy szabadlábon hagyva, menetlevéllel irányította Budapestre, holott el volt rendelve részéről, hogy szigorú fedezett mellett, megbilincselve szállítsák Budapestre.”²⁰⁵

Babós szerint a törvénytelen kivégzésekre eleve az adott lehetőséget, hogy „Jány parancsára” „kettős ítélezést” vezettek be. Bár a vallomásában a bevett formának megfelelően szerepelt, hogy azt kész esküvel megerősíteni, erre sosem került sor, ugyanis Babós Jány tárgyalása előtt elmenekült az országból. A Jány-per tárgyalásán mindenesetre felolvasták Babós vallomását, amire Jány annyit reagált, hogy nem volt kettős bíraskodás, nem tagadta meg Kurucz kiadását, és útnak indítása nem az ő hatásköre volt. Ennek ellenére az ítélet is a tényállás részeként kezelte – Babós felolvasott vallomása alapján –, hogy kettős bíraskodás volt érvényben a muszosokkal szemben a második hadseregnél, vagyis részben ez alapján is ítélték halálra Jányt.²⁰⁶

Babós vallomását csak felolvasni tudták, ő maga ugyanis ekkorra megszökött Magyarországról; erre jó oka volt, hiszen vele szemben már 1945 áprilisában elindult egy durva koncepciós vizsgálat, amelynek az ismertetése – legalábbis nagy vonalakban – szükséges ahhoz, hogy megértsük a Jány-ügy részleteit. Babós személye szála volt a kiépülő Rákosi-rendszer szemében, hiszen feddhetetlen jobboldali tiszt volt, aki nemhogy nem kompromittálódott háborús bűntettekben, hanem éppenséggel üldözte – mégpedig sikerrel – a holokauszts szélsőjobboldali elkövetőit. Ahogyan a fővárosi kommu-

nista – de nem rákosista – ellenállót, Demény Pált is az elsők között kiáltották ki „kollaboránsnak” egy népbíróági perben, úgy Babóssal is le kellett számolni.

A hajszát Haraszti Sándor befolyásos kommunista író indította meg a *Szabad Nép*ben, ahol Babós „reakciós” hadbíró ezredest Schönherz Zoltán „gyilkosaként” nevezte meg. A cikkre hivatkozva a már jól ismert Major Ákos népbügyészégi eljárást kezdeményezett, ám az ügyben tanú is volt, aki vallomásában Babóst az újvidéki mészárlás tetteseinek mentegetőjeként mutatta be, dacára annak, hogy Babós irányította a délvidéki gyilkosságok kapcsán a nyomozást, amely 1943-ban súlyos ítéletekkel zárult.²⁰⁷ Az ügyben terhelő vallomást tett Ries István is. Ries ekkor még „budapesti ügyvédként” szerepelt az iraton, s ez gyakorlatilag igaz is volt, noha érdemes tisztázni: alig négy hónappal később Magyarország igazságügy-miniszterévé, a körabeli koncepciós perek egyik fő támogatójává avanszált.²⁰⁸ A nyomozati szakaszban a legképtelenebb vallomásokot is legyártották. Egy Mikódi Róza nevű büntetett előéletű nő, akivel szemben szintűgy népbíróági eljárás folyt, azt állította, hogy ápolónőként szolgált a keleti fronton, ahol 1941 májusában egy magyar–német hadbírószágon korbácsolással, injekciós tűszúrásokkal, „lassú tűzőn égetéssel” kínoztak halálra munkaszolgálatosokat és oroszokat, „Babós személyes jelenléte mellett”. A mészárlások után „Babós nagy mulatságot rendezett”.²⁰⁹ Mikódi saját ügyében tett vallomásában viszont az szerepel, hogy csak 1945-től szolgált a „demokratikus honvédségben”.²¹⁰ Az összetákolt vád hitelességét megkérdőjelezte Bajcsy-Zsilinszky Endre özvegyének, Bende Máriának a vallomása, aki leszögezte, hogy Babós továbbította Szombathelyinek férje kérését, miszerint kegyelmezzen meg Schönherznek.²¹¹ Babóst eredetileg 1945 áprilisában tartóztatták le, és 15 hónapot töltött előzetesben törvénysértő módon. Valamikor 1947 márciusa és áprilisa között megszökött; távollétében 1948. december 13-án a budapesti népbíróság 15 év fegyházbüntetésre ítélte.²¹² A szökése után állítólag Bécsben élt, megváltoztatta a nevét, egy benzinkútnál dolgozott, alkoholistá lett, s az ötvenes években halt meg.²¹³

Vajon igazat mondott Babós a Katpolon? Tényleg akadályozta Jány Kurucz letartóztatását és az ellene folyó eljárást? Menynyire bízhatunk meg egy terhelő vallomásban, amelyet egy olyan személy tett, aki ellen közben koncepciós per folyt? Az ügyben az segítené a tisztánlátást, ha rendelkezésünkre állna a Kuruczcal szembeni eljárás anyaga. Bár Kurucz népbíróági aktáját iktatták a kaposvári levéltárban, valamivel a rendszerváltás előtt nyoma veszett.²¹⁴ A vele szembeni hadbíróági eljárás dokumentumait pedig közvetlenül a második világháború után sem sikerült már beszereznie a szekszárdi népbügyésznek.²¹⁵ A történeti igazság legalább részbeni megismerésére talán már sosem nyílhatna lehetőség, ha 1971 februárjában a Tolna megyei rendőr-főkapitányság figyelmét fel nem kelti egy volt „keretlegény” a 104/5. századból. A rendőr-főkapitányság III/III alosztálya (belső elhárítás) ekkor összefoglalót készített „Bujdosó” ügyében. A név az olvasó által már ismert Seffer György nyugdíjast takarta, aki a jelentés szerint „a II. világháború során zsidó munkaszolgálatos századoknál volt keretlegény és a kegyetlenkedéseken túl gyilkosságokban is részt vett”. A kaposvári népbíróság még 1946-ban elmarasztaló ítéletet hozott az akkor szökésben lévő Seffer ügyében. A rendőrség javaslatot tett megfigyelésére, hogy később felelősségre vonhassák.²¹⁶ Végül azonban arra jutottak, hogy az elérhető anyagok alapján sikeres bünvádi eljárás nem kezdeményezhető, ezért az aktát lezárták, nem utolsósorban azért, mert Seffer „69 éves, beteg és 9 gyermeke van”.²¹⁷

Seffer aktája történetesen tartalmazott néhány kallódó iratot a Kuruczcal és társaival szembeni eljárásból, melyeket nyilván a nyomozáshoz szereztek be a hatóságok. Mivel Kurucz vallomásai nagyrészt Gáspár József megölésére, illetve az azt követő hadbíróági eljárásra vonatkoznak, az iratok perdöntők Jány ügyében is. A tárgyalási jegyzőkönyv ugyan mind ez ideig nem került elő, ám Kurucz vallomásait az ítéleti tényállás az alábbiakban foglalta össze: amikor Bánky századparancsnok megkapta a Kurucz letartóztatására vonatkozó utasítást 1942. december 27-én, azt nem hajtotta

végre, hanem másnap reggel előállította a 10. könnyű hadosztály tabori bíróságához, ahonnan egy járőrrel kísértette át Budapestre. Mielőtt azonban Kurucz elindult volna, Bánky figyelmeztette, hogy tagadja bűnösségét. Amikor őrei átkísérték a Margit körúti honvédfogházba, ott egy hadbíró százados hallgatta ki, aki előtt Kurucz tagadt. Amikor elé tárták az általa írt naplót, azzal mentegetőzött, hogy a zsidók neve mellett szereplő „k. v.” nem „kivégzést”, hanem „kivezénylést” jelent. Kuruczot két és fél hónapig tartották fogva Budapesten, ez alatt szembesítették a kettős gyilkossági kísérletet túlélő, közben a hátszágba érkezett Breuer Sándorral is, azonban Kurucz továbbra is tagadt. Majd Pécsre kérte magát illetékes bírósághoz, ott is kihallgatták, eredmény nélkül.²¹⁸

1944 februárjában Kuruczot Pécsről újra felvitték Budapestre, de most már a rendőrségre. Ott az országos főkapitány eléje tárta Szalainak a Gáspár-ügyre vonatkozó jelentését. Ebből megtudta Kurucz, hogy Szalai tudta nélkül azt jelentette: Gáspárt a hátszágba útnak indította leszerelő parancs ellenében. A rendőrség figyelmeztette Kuruczot, hogy ne hagyja magát bűnbaknak megtenni. Ennek hatására Kurucz beismerő vallomást tett, mire berendelték a rendőrségre Kauschkyt, Bánkyt, Simonfait, de Hütter, Magyarfi és Krikler kereteket is. A beidézetek többsége a valóságnak megfelelő vallomást tett. Szalaiért külön repülőgépet küldtek a frontra, de ő német védelmet kért, és a németek nem adták ki. Ekkor Kuruczot és társait átkísérték a Honvéd Vezérkar főnökének bíróságára. Ott is megtörténtek a kihallgatások és a szembesítések. Az előállítottak vallomásaikat fenntartották. A németek Magyarországra való bevonulását követően a foglyoktól – nyilván politikai nyomásra – próbáltak megszabadulni. A rendőrség nem volt hajlandó átvenni őket, ezért Kurucz kivételével valamennyit szélnek eresztették; Kuruczal is közölték, hogy elmehet, de mivel ezt nem adták írásba, a tizedes nem hagyta el az épületet. Később ismeretlen okokból Pécsre vitték és újra kihallgatták, Kurucz ekkor már tagadt. Végül június 12-én Csatai honvédelmi miniszter írásbeli rendelkezéssel szabadlábra helyezték.²¹⁹

Természetesen feltételezhetnénk, hogy az ítéleti tényállás akár pontatlan is lehet, de történetesen fennmaradt Kurucznak a szigetvári PRO előtt és a kaposvári népügyszékségen tett vallomása, mindkettő 1946 januárjából. Ezekben világosan tisztázta, hogy „vizsgálati fogságban [voltam] 18 hónapig, ekkor Csatai vezérezredes parancsára szabadlábra helyeztek 1944. június 9-én”,²²⁰ illetve, hogy „Csatai honvédelmi miniszter írásbeli utasítására” került szabadlábra.²²¹ Kurucz népügyszékségen tett vallomása nyilvánvalóan ellentmond Babós Katpolon tett vallomásának. Utóbbi szerint kíséret nélkül ment Budapestre. Előbbi szerint „egy csendőr szakaszvezető és egy őrző-vezető Budapestre kísérték. A csendőr szakaszvezető Kurszka lemaradt és ezért a Tattersálban vártunk rá”.²²² A szövegekben sehol sem szerepel, hogy Jány szabotálta volna az ellene folyó eljárást, hogy ne szigorú őrizet mellett kísérték volna Budapestre, sőt: Jány neve elő sem kerül az egész anyagban.

Az ügyben további fontos források Gáspár József apjának, Gáspár Ödönnek a vallomásai, aki magánnyomozást folytatott megölt fia ügyében. Gáspár valóban befolyásos ember volt, korábban m. kir. kormányfőtanácsos, és Somogy vármegyei főügyesként is szolgált; 1940-ben csurgói hitközségi elnök, 1943-ban az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció elnöki tanácsának tagja, egy időben Bethlen István jogi tanácsadója volt.²²³ Az apa két eljárásban vallott, először Szombathelyi Ferenc perében 1946 márciusában, majd Rivészy Józsefében ugyanezen év novemberében. Jány ügyét a budapesti nép-bíróság 1947. szeptember 25-e és október 4-e között tárgyalta négy főtárgyaláson. Mivel Gáspár 1958-ban hunyt el, nyugodtan beidézhették volna a Jány-perbe, mégsem hallgatták meg, noha vallomása perdöntő lehetett volna.²²⁴ Szombathelyi perében arról vallott, hogy Bethlen István segítségével kereste meg Szombathelyit először fia megmentésének, majd gyilkosai megbüntetésének ügyében. Vallomása szerint Szombathelyi utasításait az ügyben „szabotálták”, de nem Jányt nevezte meg Kurucz oltalmazójaként, hanem Gazda Imre hadbíró századost. Jány neve elő sem került a vallomásában, amelynek végkicsengése Szombathelyire nézve igen pozitív volt. Kiderült

belőle, hogy a lánya férjét sikerrel mentette ki egy büntetőszázadból, ugyancsak Babós segítségével.²²⁵ Rivészy perében főleg a scserebakovói kivégzésről faggatták, de fia meggyilkolásáról is beszélt, s Jány neve megint csak nem hangzott el a vallomásban. Viszont ismét megemlítette, hogy Szombathelyinél tudott „lépéseket tenni” fia érdekében.²²⁶

A fentiek fényében érdemes újra megvizsgálni Babós Katpolon tett vallomását. A vallomást különösen gyanússá teszi, hogy a Jányval szembeni nyomozással párhuzamosan zajlottak volna Babós főtárgyalásai, ám azokon – 1946 szeptemberében és 1947 márciusában – rendre nem jelent meg, védője szerint azért, mert súlyos betegen feküdt a tolonc ügyosztály kórházában. Utóbbi kapcsán meg kell jegyezni, hogy Babóst borzalmas körülmények között tartották fogva, az előzetesben 40 kilót fogyott, és rendszeresen verték a nyomozók.²²⁷ Babósnek a Jány-ügyben tett perdöntő írásos vallomásán is szerepel egy dátum: 1946. november 19. Ezek szerint tehát Babós életveszélyes állapotban feküdt a kórházban, de közben részletes vallomást tett a Jány-ügyben. A katpolos kihallgatási jegyzőkönyv szerint 10 perc alatt sikerült felvenni, letisztázni és aláíratni a vallomást, benne Babós személyes adataival is. A vallomás ráadásul szabálytalanul lett felvéve, azt egy gyanúsítottkihallgatási sablonra vezették fel, Babós „gyanúsítottként” szerepel az irat elején, majd „tanúként” a végén.²²⁸ Babós egyébként Szombathelyi ügyében is tett egy terhelő vallomást a Katpolon, a szöveg lényegében kizárólag Schönherz Zoltán kommunista funkcionárius kivégzéséről szólt.²²⁹ A népügyészségen már a délvidéki razzia kapcsán vallott.²³⁰ A főtárgyaláson személyesen is megjelent, ott is főleg a délvidéki razziáról beszélt, s vallomása sokkal pozitívabb színezetű volt, mint a Katpolon aláírtak.²³¹ A munkaszolgálat nem került elő a Szombathelyi ügyében tett vallomásában.

A Jány-per, a Babós-ügy és a Kuruczsal szembeni 1943–'44-es hadbíróági eljárás első látásra már-már kibogozhatatlan szövevényt alkot, ám óvatos szétszalazással feltárható egy igencsak valószínű forгатókönyv. A kommunista emlékezetpolitikának szüksége volt egy háborús főbűnösre, akit felelőssé lehetett tenni – többek kö-

zött – a munkaszolgálat borzalmáiért. Horthy nem volt „elérhető”, Csatay honvédelmi miniszter öngyilkos lett, Nagy Vilmos és Vörös pedig éppen a rendszert legitimálta. A választás így Jányra esett. A nyomozók semmit nem bíztak a véletlenre: közismert, jobboldali koronatanú kellett, hiszen az olyanok, mint Major, már kompromittáltak magukat a rendszer mellett. A koronatanú viszont nem vallhatott „rosszul”. A családjával fenyegetett, bebörtönzött, megvert és megtört Babós jó választásnak tűnhetett, s bár azzal nyilván nem számoltak, hogy megszökik (voltaképpen megszöktetik) az előzetesből, ez a narratívában nem okozott nagy zavart, a lapok szemrebbenés nélkül megírták a felolvasott vallomás tartalmát.²³² Kurucznak nem volt oka hazudni a saját ügyében, ráadásul Jány neve, mint utaltunk rá, elő sem került a tizedessel szembeni eljárásban, így valószínűleg az ő verziója volt az igaz, amely szerint nem akadályozták érdemben, hogy felelősségre vonják, és voltaképpen a német megszállásig vizsgálati fogságban is maradt.

Hogy mi köze a pécsi vizsgálati fogság körülményeihez Jány Gusztávnak, az a hadseregparancsnok népbíróági perének anyagából nem derült ki. Meg kell jegyezni továbbá, hogy Kurucz letartóztatása és hazaszállítása a doni szovjet áttörés idejére esik. Nehezen elképzelhető, hogy ekkoriban Jány olyasfajta ügyekkel foglalkozott volna, mint egy közönséges gyilkos kerethonvéd felelősségre vonásának rafinált megakadályozása. További gyanús pont a Babóssal aláíratott vallomásban az állítólagos „kettős bíraskodás” elve, mely a muszok kivégzését indokolta volna. Ezen könyv megírásához több mint négyszáz „keretlegény”-pert tekintettünk át, ám szükséges rögzíteni, hogy *egyetlen* perben sem hivatkoztak a kerethonvédek vagy a századparancsnokok erre az állítólag széles körben ismert elvre. Sőt, az olyan ügyekben, mint a scserebakovói kivégzés, a tettesek még panaszkodtak is, hogy tetemes mennyiségű papírmunkát kell elvégezniük, hogy a gyilkosságok törvényesnek tűnjenek.²³³ Pedig a „kettős bíraskodás” elvére való hivatkozással nyilvánvalóan a saját ügyüket segítették volna. Nem valószínű, hogy mindenki falazni akart Jánynak, tehát minden bizonnyal sosem hirdettek ki ilyen elvet.

Végül fel kell vetni a tizedelések és Jány felelősségének a kérdését. Mint már utaltunk rá, egyes munkaszolgálatos századoknál voltak tizedelések. De vajon ezek alacsonyabb rangú tisztek egyéni akciói voltak, vagy Jány adott parancsot erre? Jány egyik hadparancsában (1943. január 21.) valóban közli, hogy a visszavonuló csapatok gyülekezési helyének „ny[ugati] határát 1 ember vagy jármű át ne[m] léphe[ti], aki megkísérli, azt fel kell koncolni, ha egység kísérli meg, meg kell tizedelni”. 1943. február 24-i hadparancsában pedig a partizánokat legyűrni nem képes honvédek tizedelését rendelte el. Ezek a parancsok azonban mind későbbiek, mint a muszos századok tizedelései, és nem munkaszolgálatosokra vonatkoztak, hanem általában mindenkire. A tárgyalásán azzal védekezett, hogy ez pusztá fenyegetés volt. Bár a vádirat felrótta neki, a népbíróság nem találta bizonyítottnak, hogy Jány utasításai nyomán történt volna tizedelés.²³⁴ Ennek ellenére a napisajtóban számtalan helyen megjelent a per idején és az azt követő években, hogy Jány megtizedelte a honvédeket vagy a munkaszolgálatosokat.²³⁵

Mint utaltunk rá, történt tizedelés a 451. sz. büntetőszázadnál is, kutatásunk szempontjából azonban szintúgy fontos a 105/II. tábori munkásszázad esete, hiszen itt a vonatkozó népbírósági eljárásokban részletesebben is megvizsgálták a felelősség kérdését. Ezt a századot kétszer is megtizedelték Jugyínóban állítólagos szökési kísérletek miatt, összesen 29 embert végezve ki így. A századot Veszprémy Dezső t. főhadnagy vezette (ezen sorok írójának nem rokona), aki ellen a századnál történtek miatt 1946 márciusában nyújtotta be a vádiratot a szegedi népügyészség. A vádirat szerint Veszprémy hamis jegyzőkönyvet állított ki olyan munkaszolgálatosok szökése ügyében, akik valójában minden bizonnyal meghaltak. A tizedelésre vonatkozó utasítást mind a kétszer teljesítette. A perben hét embert állítottak népbíróság elé, de mivel a tizedelés vádja főleg Veszprémy ellen merült fel, ezért itt az ő szerepére koncentráltunk. Veszprémy a szegedi Katpolon tett vallomásában beismerte tettét, és közölte, hogy „nem atyja voltam a századnak, hanem gyilkosa”. Bár mondata úgy hangozhatna, mint amit erőszakkal ad-

tak a szájába, később megerősítette, hogy tényleg ezt vallotta, igaz: csak azért, hogy a nyomozóktól szabaduljon.²³⁶

Veszprémy, a pere idején 34 éves, kolozsvári születésű magántisztviselő 1942 szeptemberében vonult be a szegedi 40. bevonulási központhoz.²³⁷ Onnan rövidesen a keleti frontra irányították, ahol október 18-án vette át a 105/II. tábori munkásszázad parancsnokságát. A századnál történt szökéseket Veszprémy jelentette felettéseinek, ami kötelessége is volt, ám abban bizonyosan volt felelőssége, hogy a tizedelés elrendelését eredményező első esetben eltűnési jegyzőkönyvet készített s nem ún. fogyatékit, holott az egyik beteg munkaszolgálatos, Schwartz Endre holttestét másnap a futóárokban megtalálták.²³⁸ Az első tizedelésre december 12-én került sor. Veszprémy visszaemlékezését érdemes részletesen idézni: „A tizedelést kiszámolás útján rendelte el a *hadbírósi ítélet*, mégpedig az első sor jobb szélén álló munkaszolgálatos volt az első egyes számú. A zászlóaljparancsnok felszólította a kivégzések végrehajtására kirendelt századának parancsnokát a kiszámolásra és utána a kiléptetett 15 munkaszolgálatos egyenkénti agyonlövésére. Ezt a megrendítő aktust az egész századnak végig kellett nézni, majd a kivégzett munkaszolgálatosok után a zászlóalj orvosa adta meg az engedélyt a tetemek elföldelésére. A vesztőhely mellett a munkaszolgálatosok fele ásta ki a szükséges sírt, s miután én parancsot adtam a kivégzett munkaszolgálatosok cipő és ruhaneműinek levételére, ezek nélkül hantolták be őket. A kivégzés után minden kivégzetről külön-külön készíteni kellett egy-egy kivonatot az álosztály névjegyzékből, amely melléklete volt annak a jegyzőkönyvnek, amit a zászlóaljparancsnok terjesztett fel a kivégzés végrehajtásáról a tábori bíróságnak és egy összesítő kimutatót az állománylajstromból, amely alapján anyakönyvezték azután őket.”²³⁹ Túlélő muszosok annyival egészítették még ki a fentieket, hogy társaikat egy fal felé fordították, majd a kivégzés után a többiekkel ásatott tömegsírba dobálták a testeket.²⁴⁰ Egy héttel később újabb szökések miatt újra megtizedelték a századot.

Veszprémy emlékiratában igyekezett hárítani a felelősséget, erre utal az általam kiemelt rész, hiszen valójában semmiféle hadbírósa-

gi ítélet nem volt. Egyáltalán nem vetette fel, hogy az utasítás törvénytelen volt, persze ezzel saját helyzetén rontott volna, hiszen ez felért volna egy beismeréssel: a parancsot nyugodtan megtagadhatta volna, „tizedelést” a *Szolgálati Szabályzat* és a Kbt. nem ismert.²⁴¹ Következésképp védője, Jezerniczky Ákos is arra alapozta az elsőfokú ítéletet támadó beadványát, hogy bár az utasítás törvényes volt, a kivégzésben Veszprémy tevőlegesen nem vett részt, maximum előkészületi cselekmények róhatók fel neki. A felelősséget védence érdekében a hadsereg vezetőjére próbálta kenni: a kivégzéshez szükséges volt „nemcsak a [Veszprémy által írt] jelentés, hanem a vonalbeli ezredparancsnokság hozzájáruló véleményezése, a felterjesztés I. b. – kémelhárító – vonalon, ezeknek az illetékes parancsnok elé terjesztése, az illetékes parancsnok elrendelő határozata és annak felettese által leendő megerősítése. Ezek után vissza megfutja az utat az akta. Nyilvánvaló, hogy a végrehajtásnál ellenszegülni nem volt lehetséges, mert felsőbb parancs végrehajtandó és csak a végrehajtás után sérélmezhető.”²⁴²

Utóbbi soraiból világos, hogy Jezerniczky – aki polgári ügyvéd volt és nem ismerte a katonai jogot, nem is hivatkozott beadványában a vonatkozó törvényekre – feltételezte, hogy a törvényes parancsok esetében szokásos eljárásra került sor. Ez azonban pusztán feltételezés, hiszen a parancs eleve törvénytelen volt. A december 12-én kivégzett muszosok veszteségi lapjairól kiderül, hogy a döntést december 7-én a VII. hadtestparancsnokság I. b. (hírszerző és kémelhárító) osztályán hozták meg, a 19-én kivégzett muszosok esetében pedig ugyanitt, december 16-án.²⁴³ Semmi nyoma annak, hogy a döntést Jány valóban jóváhagyta volna, erre törvénytelen parancs esetében értelemszerűen nem is volt szükség.

Összehasonlításképp emlékezzünk vissza: az 1942. szeptember 20-i scserebakovói kivégzéseknél a 10. könnyű hadosztály parancsnokság tábori bírósága, mint rögtönítélő bíróság H.74/42. számú ítéletével ítélte halálra a 104/5. század munkaszolgálatosait. Ennek megfelelően a kivégzett muszosok veszteségi kartonjának hátlapján szerepel is az ítéletszám, az ítélet rövid indoklása és a kivégzés ténye.²⁴⁴

A tábori haditörvényszékek esetében a katonai bünvádi perrendtartásról szóló törvény értelmében a halálos ítéleteket meg kellett erősítenie az illetékes parancsnoknak. Ám amennyiben „az eljárást vagy az ítéletet törvényellenesnek vagy a ténybeli megállapításokat aggályosaknak tartja, köteles az ítéletet a bünyügyi iratokkal és írásbeli véleményével együtt elhatározás végett a hadrakelt sereg legfőbb parancsnoka elé terjeszteni”. Ebből tehát világos, hogy egy halálos haditörvényszéki ítélethez nem volt szükség Jány jóváhagyására, amennyiben azt alárendeltjei nem találták „aggályosnak”. Emlékezzünk: a scserebakovói tömeges kivégzés esetében sem várakoztak Jány megerősítésére, a törvényesnek kikiáltott (valójában súlyosan törvényt sértő) eljárást néhány óra alatt lezavarták. Mindenesetre az egész diskurzus pusztán Jezerniczky beadványának kontextusában érdekes, hiszen tizedelés hivatalosan nem létezett, így a vonatkozó törvényi paragrafusok sem értelmezhetők itt.

Nem ez volt az egyetlen ügy, amelyben a jugyinói tizedelés kapcsán vizsgálták a felelősség kérdését. Gyimesy Ernő altábornagy a miskolci VII. hadtestet vezette (mely alá Veszprémy százada is tartozott), s először 1945. november 30-án hallgatták ki a jugyinói tizedelés kapcsán. Gyimesy ekkor azt vallotta – a szabálytalanul felvett vallomásból nem világos, hol, a fejlcén „a m. kir. rendőrség” felírat szerepel, helyszínként Budapest van megadva –, hogy „én a legjobb tudomásom szerint állítom, hogy ilyen rendelkezést ki nem adtam, amennyiben ez mégis kiadatott, azt valószínűleg a II. hadseregparancsnokság adta ki, és azt az I. b. osztályhoz továbbította, mely osztály főképpen a vezérkari főnöknek volt alárendelve”.²⁴⁵ Másfél évvel később, 1947. március 3-án Gyimesy a Katpolon vallott. E szerint miután Veszprémy távbeszélőn utasítást kért, hogy a szökések miatt szükséges-e érvényt szerezni a tizedelési rendeletnek, „úgy emlékszem, hogy a vezérkari főnök egy hadsereg rendeletre hivatkozott, mely szerint szökések miatt elrendelték a tizedelést. A megbeszélésen úgy döntöttem, hogy a hadsereg rendeletnek érvényt kell szerezni”.²⁴⁶ A vallomások ellentmondásosak, hiszen a magyar királyi 2. honvéd hadsereg vezérkari főnöke ekkor Kovács Gyula, míg

a hadseregparancsnok, aki alá a hadsereg I. a., I. b. és I. c. osztályait közvetlenül rendelték, Jány volt. Jány 1942. augusztus 28-a és 1942. október 7-e között nem volt a hadművelleti területen, Csataj Lajos helyettesítette a hadseregparancsnoki beosztásban. Ennek ellenére Gyimesy mindkét vallomását fenntartotta a népügyészségen. 1947. április 28-án előzetes letartóztatásba helyezték.²⁴⁷

A zavart fokozza, hogy az ügyben vallomást tett Csongvay Károly hadbíró alezredes is. A nyomozati szakaszban született szöveg szerint 1944 januárjában a magyar megszálló erő parancsokságánál teljesített szolgálatot, mint a parancsnokság bíróságának vezetője. Ebben a minőségében honvédelmi miniszteri rendeletet kapott, melyhez csatolva volt Reisz Miklós munkaszolgálatos anyakönyvi lapja: e szerint 1942. december 12-én a már fent említett elhárítás rendelete értelmében megtizedelés után agyonlőtték. A miniszteri rendeletben az állt, hogy a vonatkozó iratokat szerezzé be, és állapítsa meg, hogy „a megtizedelési rendelet kiadásával gyanúsítható egyének tartózkodnak-e a megszálló erő parancsokság helyén, amennyiben igen, úgy a katonai bünvádi perrendtartás értelmében járjak el”. Csongvay „Lakatos Géza v. ezrds.” (sic!) parancsára bekérte az ügy iratait, és nyomozást folytatott, hogy azóta történt-e bírósági ítélet nélküli kivégzés. A megszálló erő parancsnokság továbbá „a jövőre nézve szigorúan megtiltott mindenféle megtizedelést”. (Egyébíránt Lakatos Géza vezérezredes volt 1943. május 1. és 1943. augusztus 1. között a magyar királyi honvéd megszálló erők parancsnoka altábornagyi rendfokozatban.) A nyomozás 1944 nyaráig húzódott, a tizedelésre vonatkozó iratok azonban „a visszavonulási harcok alkalmával elvesztek, és így a rendelet szerkesztője, valamint más ez ügyben érintett egyének kiléte most már meg nem állapítható”. Csongvay végül arra jutott, hogy „a rendelet szerkesztésével a VII. hadtest akkori I. b. osztály vezetője vagy vezérkari főnöke volt gyanúsítható, aki azonban már akkor sem tartózkodott az I. hadsereg területén”. A nyomozás iratai nem kerültek elő, ám Csongvay utalt rá, hogy „a jegyzőkönyvek adatot nem tartalmaztak arra vonatkozóan, hogy Gyimesi altábornagy, a VII. hadtest akko-

ri parancsnoka adatta-e ki a rendeletet, vagy hozzájárulása nélkül történt a rendelet kiadása, különös figyelemmel arra, hogy hadtestparancsnoksági parancs vagy rendelet kiadása szabályszerűen csak a hadtest parancsára illetőleg hozzájárulásával adható ki”.²⁴⁸ Ezek szerint a honvédelmi minisztérium nyomozást indított a tizedelés miatt, ám az nem tárta fel, hogy ki adott utasítást a tizedelésre. Jány felelőssége azonban fel sem merült a nyomozás során, világos a forrásból, hogy egy alsóbb szinten, törvénytelenül megszületett utasításról van szó.

Az ügyben a vádirat is megállapította, hogy „a katonai büntetőjognak a tekintetbe jövő időben érvényben volt szabályai értelmében is katonai büntetőbíráskodás alá tartozó bármely személy bűncselekmény miatt csak az illetékes bíróság jogerős ítéletével saját bűnösségének megállapítása alapján, bűnössége fokához mérten kiszabott büntetéssel büntethető. Háború esetére a *Szolgálati Szabályzat* első rész 39, 42 és 649 pontjaiban a tiszt előjárók számára a fegyelem és a rend fenntartása, illetőleg helyreállítása érdekében biztosított rendkívüli eszköz – felkoncolás – is csak az erre az intézkedésre saját cselekményével, magatartásával okot adó személylyel szemben alkalmazható. Megtizedelés tehát ezen az alapon sem rendelhető el”.²⁴⁹ A tárgyalási jegyzőkönyv – a per kulcsa – sajnos hiányzik, ám az ítélet nem utalt rá, hogy Gyimesy visszavonta volna vallomását. Az ítélet szerint „vádolt a fentieket [a vádat – V. L. B.] beismerte, csupán azzal védekezett, hogy nem ismerte a honvédelmi törvényt, ezért eljárása jogosságának a tudatában járult hozzá a tizedelés foganatosításához”. Az ítélet itt „a hadtest tizedelési rendeletéről” beszélt. Tegyük hozzá: Gyimesy kifogása átlátszó, a „honvédelmi törvény” az 1939. évi II. tc. volt, ami ilyen kérdésekkel nem foglalkozott, az arra való hivatkozás irreleváns. A budapesti népbíróság Rácz Endre-tanácsa Gyimesyt 1947. augusztus 14-én életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte. Ez ellen a terhelt nem fellebbezett, a népügyész igen, majd azt visszavonta, így az ítélet jogerőre emelkedett.²⁵⁰ Gyimesy egyébként nemcsak saját ügyében vallott a tizedelési utasításról, hanem tanú volt Veszprémy ügyé-

ben is, először a Katpolon, majd két tárgyaláson. A Katpolon 1946. június 1-jén vallott. A kérdésre, miszerint „van-e tudomása arról, hogy hadbíróági ítéletet hozott volna-e valamely hadbíróság tizedelésre vonatkozólag és Ön az ítéletet megerősítette volna?”, azt felelte, hogy „tudtommal ilyen hadbíróági ítéletet nem hoztak, de legalábbis nekem megerősítésre soha ilyet nem hoztak”.²⁵¹ Gyimesy meghallgatását a védelem kezdeményezte a Jány-perben is, ám azt a népbíróság elutasította.²⁵²

A Veszprémyvel és társaival szembeni perben három tárgyalást is tartott a Kiss.Dezső által vezetett szegedi népbíróági tanács. Az 1946. április 1-i tárgyalás jegyzőkönyve nem szerepel az aktában. A tudósítások szerint Veszprémy „tagadta, hogy elrendelte volna kétízben a század megtizedelését”,²⁵³ ezzel mondjuk történetesen senki sem vádolta. Egy másik cikk szerint „a kivégzéseknél hadbíróági intézkedésre [sic!] hivatkozik”.²⁵⁴ Ezt a tárgyalást mindenesetre meg kellett ismételni, mert a félbeszakítása után eltelt 60 nap. Az 1947. május 24-i tárgyaláson Veszprémy arról beszélt, hogy „a hadsereg parancsnokság rendelkezése volt, hogy ahol munkaszolgálatosok megszöknek, ott meg kell tizedelni a századot [...]”, majd arról, hogy a tizedelés „a VII. hadtest rendeletére” történt.²⁵⁵ Ugyanitt Gyimesy is vallott. Szerinte „egy alkalommal a vezérkari főnököm referálta nekem, hogy I. b. vonalon, tehát kémelhárító vonalon adtak ki egy rendeletet, hogy azokat a munkásszázadokat, ahol szökés fordul elő, megtizedelik. [...] Én erről a rendeletről a vkf. referálása alkalmával szereztem [tudomást] és a vkf.-nek joga volt arra, hogy ilyen rendeletet adjon ki”. Ugyanebben a vallomásban azt is közölte, hogy „én ilyen tizedelésről nem szereztem tudomást, de ha történt is, ilyenről nekem nem kellett jelentést tenni”. Végül, a zavart fokozandó, még két lehetséges tettezt nevezett meg. Szerinte ilyen utasítást „ezredparancsnok” is adhatott, illetve „a zlj. parancsnok jelenléte és a tartalékszakaszkivezésnyelése arra enged következtetni, hogy a kivégzés[t] a zlj. parancsnok rendelte el. A tizedelésért az felel, aki elrendelte”.²⁵⁶ A legkülönösebb vallomása mégis a Veszprémyvel és társaival szembeni per 1948. február 18-i

tárgyalásán hangzott el. Itt Gyimesy közölte, hogy „engem a budapesti népbíróság életfogytiglani fegyházra ítélt azért, mert a felsőbb parancsnokságoktól a tizedelésre vonatkozó rendeletet aláírtam és az alantas alakulatoknak továbbítottam”.²⁵⁷ Itt tehát már kísérletet sem tett arra, hogy meghatározza, honnan érkezett a parancs („felsőbb parancsnokságoktól”), viszont – először – beismerte, hogy azt „aláírta” és „továbbította”.

Az ügyben Veszprémy vallomásai egyébiránt nem segítik a tisztánlátást. Az előzetesben egyszerűen „parancsot”, a tárgyaláson „a hadseregparancsnokság rendelkezését” és a „VII. hadtest rendeleté[t]”, emlegette. Következésképp a vádirat és az elsőfokú ítélet is a homályban tapogatózott a parancs kiadása kapcsán. A vádirat szerint „felettes parancsnokság” adta ki az utasítást, az ítéleti tényállás szerint „meg nem állapítható parancsnok rendeletet adott ki” a tizedelésre.²⁵⁸ Fellebbezés folytán a NOT Veszprémy büntetését halálbüntetésről életfogytiglani fegyházbüntetésre változtatta, ám ez az ítélet nem semmisítette meg az elsőbíróági ítélet tényállási részét, csak a büntetési részt.²⁵⁹ A jogerős ítélet szerint tehát nem állapítható meg, ki adta ki az utasítást a tizedelésre.

A tény, hogy két századnál is történt tizedelés, felveti a kérdést, hogy esetleg mégiscsak létezett erre vonatkozó központi parancs. Mint emlékezhetünk, a 451. sz. büntetőszázadot 1942. december 8-án tizedelték meg, négy nappal Veszprémyék első tizedelése előtt. Az ottani századparancsnok, Scholtz Béla egy 1942. novemberében megjelent „hadosztályi parancsra” hivatkozott, ám arra is utalt, hogy amikor először írásban kérte az utasítást, felettese közölte vele, hogy „kedves bátyám, erre írásbeli parancsot sohasem fogsz kapni, mert eddig senki sem kapott”.²⁶⁰ Scholtz népbíróági perében valóban szerepel a kapott parancs hitelesített másolata. E szerint Oslányi Kornél ezredes a III. hadtest hadművelleti osztálya 1264/III.hdt.I.a.42.XII.7. számú rendeletének végrehajtására hivatkozva utasította a századparancsnokot, hogy „elrettentés végett” a század munkaszolgálatos legénységét tizedelje meg. A brutális – és törvénytelen – eljárást az említett hadtest I. b. osztálya

által kiadott, 1126/III. hdt.I.b.42.XI.8. számú (a 9. könnyű hadosztálynál 693/9. k.ho.I. b.42.XI.13. számmal kihirdetett) rendelet tette lehetővé abban az esetben, ha „sz[ázad]ok személyzetéből valaki az el[lensé]ghez átszökik”.

A fent idézett dokumentumok alapján megállapítható, hogy a tizedelést kilátásba helyező, valamint azt a 451. különleges munkásszárad esetében elrendelő rendelet is a III. hadtesttől származott. (Amint a 9. könnyű hadosztály kivégzéseket elrendelő utasításában is olvasható: „A hdt.ság fenti rendeletre megtorlásra és elrettentés végett a század munkaszolgálatos legénységét tizedelje meg.”) Előbbiért a közvetlen felelősség a hadtest I. b. osztályát vezető Dárdai Ernő vezérkari őrnagyot, míg a végrehajtási utasításért az I. a. osztályt vezető Csató Ernő vezérkari őrnagyot terhelheti. A 9. könnyű hadosztály parancsnoki törzsének felelőssége komplexebb kérdés. A III. hadtest mindkét rendeletét a 9. könnyű hadosztály I. b. osztálya (élén Balázs Vilmos százados állt) hirdette ki a seregtest parancsnokának aláírásával (a november 8-i rendelet esetében Ujlaky Jenő vezérőrnagyéval, a decemberi kivégzések esetében pedig Oszlányi Kornél ezredesével). Amíg a III. hadtest november 8-i rendeleté kapcsán a 9. könnyű hadosztály I. b. osztályának a feladata csupán annak „tartalmi közlése” volt, addig a december 7-i rendelet kapcsán a kivégzések végrehajtásának megszervezése (ebbe beleértve a munkásszáradnak a tizedelésre adott közvetlen parancsot is), és az ezzel kapcsolatos névjegyzék és jegyzőkönyvek felterjesztése is. A parancsok minden esetben az illetékes parancsnok nevével, aláírásával mentek ki, az adott osztályok által összeállítva.²⁶¹

Ez az utasítás viszont nem lehetett teljesen azonos tartalmú azzal, amit Veszprémy kapott, hiszen az előbbinél Németh András századparancsnok-helyettes vallomása szerint „felsőbb parancsra megtörtént a kisorsolás”,²⁶² míg Veszprémy saját századjánál a sor jobb széléről kezdődő kiszámolást emlegetett. Az utasítások érkezhettek az egyes hadtestek I. b. osztályáról is. A VII. hadtest I. b. osztályát 1942. augusztus 10. és 1943. április között Kertész János vezérkari százados vezette.²⁶³ Természetesen a seregtest vezérkari főnöke

is aláírhatott ilyen utasítást. Felmerülhet, hogy esetleg Jány korábban is kiadott olyan rendelkezést, mint a fent idézett 43. január 21-i vagy február 24-i, azonban Gyimesy vallomásában világossá tette, hogy „a tizedelésre vonatkozó intézkedés csak a munkaszolgálatosokra vonatkozott, a keretlegénységre nem”.²⁶⁴ Ezt a fent idézett, november 13-i rendelet is tisztázta, amely alapján Scholtz századát is megtizedelték („a keresztény keret természetesen kivétel”).²⁶⁵ Jány parancsai viszont minden egységre, tisztekre is vonatkoztak.

A fenti ügy zavarosnak tűnhet, ám röviden összefoglalható a következő módon. 1942. december 8-án a 451. büntetőszázad tagjait, majd december 12-én és 19-én a 105/II. tábori munkásszárad tagjait tizedelték meg szökések miatt. Mind a két esetben írásos bizonyítékunk van rá, hogy nem hadbíróági ítélet született. Utóbbinál a VII. hadtestparancsnokság I. b. osztályának rendeletére történt a tizedelés, míg előbbinél a III. hadtest I. a. és I. b. osztálya, továbbá a 9. könnyű hadosztály I. b. osztályának vezetője és a seregtest parancsnokának felelőssége bizonyított. Ez fontos, hiszen, ha hadbíróági eljárás történt volna, az ítéletet akár még fel is terjeszthették volna Jány elé megerősítés végett. Azonban semmi nyoma annak, hogy Jány megerősítette volna a rendeleteket, ilyen a normális iratmenet (ún. „írásbeli közlekedés”²⁶⁶) alapján nem is feltételezhető, hiszen törvénytelen rendelkezésről volt szó. A tizedelésekért felelősségre vont személyek hivatkoztak „hadbíróági ítéletre”, „a zászlóaljparancsnokra”, „az ezredparancsnokra”, „a hadtestparancsnokságra”, a kémelhárításra, a „vezérkari főnökre” és a „hadseregparancsnokságra”, ám a kiadott rendeletek alapján Dárdai, Balázs, Ujlaky és Csató tekinthetők felelősnek. Azt megnyugtatóan sikerült tisztázni, hogy a magyar királyi honvédség eljárást indított a kivégzések nyomán, s Jány felelőssége az ügyben nem merült fel.

ZÁRSZÓ

Ez a könyv a második világháborús munkaszolgálat során atrocitásokat elkövető „keretlegények” és századparancsnokok népbírósági pereit dolgozta fel, hiszen a „keretlegények” történetének feltárása, szerepük demisztifikálása régóta időszerű volt. A munkaszolgálat történetének rövid felvázolását követően bemutattuk a háborús erőszak néhány példáját, és a kriminológiai szakirodalomra építve megkíséreltünk magyarázatokat találni az ilyen jelenségekre. Ezzel nem kívántuk felmenteni vagy mentetni a gyilkosságok elkövetőit, csupán a lehetséges ösztönök, motivációk, biológiai és pszichológiai okok tömör felvázolása volt a célunk. Egyes szerzők a hangsúlyt az evolúciós biológiai magyarázatra helyezték. E szerint mindannyian „önző géneink” hordozói vagyunk; evolúciós előnyöket keresünk az erőszakos viselkedéssel, és ilyen értelemben az erőszakos tettek mögött „ráció” húzódik meg. Az érveket alátámaszthatja, hogy a tömeges gyilkosságok már jóval az államszerkezetek előtti időszakban is az emberi történelem részét képezték. Viszont mindez kevésbé magyarázza meg a látszólag motiváció nélküli, különösen kegyetlen gyilkosságokat. A jelenségben nyilván az ideológia is szerepet játszott. Azonban kegyetlen tömegmészárlásokra demokráciák katonái is képesek, ráadásul a „keretlegények” és századparancsnokok között alig akad nyilas vagy egyéb szélsőjobboldali párttag. Kérdéses, milyen szerepe lehetett az antiszemita propagandának azon „keretlegények” esetében, akik – analfabéták lévén – el sem tudták olvasni azt.

További lehetséges magyarázat a társadalom erőszakos mivolta. A korabeli Magyarország viszont egyáltalán nem számított erőszakos társadalomnak, voltaképpen jóval békésebb volt, mint pl. a korabeli Egyesült Államok. Kézenfekvő magyarázat a vak parancskövetés is. A népbíróságok eltérően ítélték meg a kapott parancsra való hivatkozást: volt, ahol elfogadták, volt, ahol elítélték az ezzel védekező terheltet. Mindenesetre a megvizsgált ügyek fényében és a korabeli katonai szabályzat ismeretében nem lehet kijelenteni, hogy feltétlenül az életével játszott az a „keretlegény”, aki nem akart munkaszolgálatosok legyilkolásában részt venni. Sok igazság lehet a „brutalizációs” tételben, mely szerint a háború hatására a katonák érzéketlenné váltak a halállal és az erőszakkal szemben, s így maguk is kaphatók voltak szörnyű bűntettek elkövetésére. Ám a „keretlegények” éppen hogy nem csatákban vettek részt, hanem a front mögött teljesítettek szolgálatot, így a brutalizáció csak kis részben magyarázhatja tetteiket.

A biológia és a pszichológia is segíthet a belső motivációk megértésében. Bár „keretlegények” követtek el tömeggyilkosságokat, a kriminológiai szakirodalomnak inkább a sorozatgyilkosokra vonatkozó téziseit sikerült itt hasznosítani. Számos teória van rá, hogyan is alakul ki a „sorozatgyilkos karakter”, ezeket részben alkalmazni tudtuk a „keretlegények” esetében, ám az egyezések nem teljesek, ráadásul a „keretlegények” mély profilozása terén súlyos a forráshiány. Mindenesetre lehetséges motivációik közé tartozik a harag és gyűlölet (akár a faji gyűlölet), a bünszövetség, a pénzügyi nyereség, az ideológia, az izgalomkeresés, továbbá a pszichózis vagy egyéb biológiai okok. Utóbbi két magyarázatot részletesebben kifejtettük.

Ami a biológiai okokat illeti, itt a szakirodalom genetikai és biológiai tényezők együttes hatásáról beszél. Egyes kutatások arra utalnak, hogy az agresszió kialakulásában nagy a szerepe a genetikának. Mások pl. fejsérülések következtében lesznek erőszakosabbak. Bizonyos rendellenességek vagy személyiségzavarok növelhetik az erőszakos bűnelkövetés esélyét. Ilyen genetikai és biológiai okok nyilván egyes „keretlegényeknél” is fennálltak, amire találtunk is példákat.

Azonban nehéz lenne ok-okozati kapcsolatot felállítani az itt vizsgált bűncselekmények és a fenti tényezők között, még akkor is, ha azok meglelte legalább részben magyarázatot adhat egy-egy „keretlegény” viselkedésére. Természetesen a kriminológiai szakirodalom sem állítja, hogy minden gyilkosságra érvényes értelmezési keretet tud felállítani. A bűnözői viselkedés végtelenül összetett kérdés, melyet általában számos tényező befolyásol, ebben a könyvben mi is csupán magyarázatkísérleteket tehettünk, hogy valahogy értelmezzük a munkaszolgálat során tapasztalt erőszakot: különböző motivációkból táplálkozó gyilkos ösztönök, parancskövetés, brutalizáció, ideológia, továbbá biológiai vagy genetikai tényezők.

Áttérve magukra a népbírósági perekre, szakítva az eddigi munkák gyakorlatával, a kvalitatív, azaz minőségi elemzés mellett kísérletet tettünk a kvantitatív, vagyis mennyiségi elemzésre is, mégpedig a népbíróság elé állított „keretlegények” és századparancsonkok, illetve századparancsnok-helyettesek periei főbb adatainak rögzítésével, értelmezésével, és néhány olyan per részletes feltárásával, amelyek különféle okokból nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot. Összesen 400 ilyen pert vizsgáltunk meg, és arra jutottunk, hogy a vád a legtöbb esetben emberek törvénytelen megkínzása és kivégzése volt, de konkrét gyilkosságot csak 40 esetben sikerült rábizonyítani a terheltre: 70 esetben a népellenes intézkedések túlzott szigorral való végrehajtása képezte a vád alapját. A vádiratban megnevezett, bűncselekmény elkövetéséről szolgált helyszínt tekintve 258 olyan bűncselekményt vizsgáltak, amelyek a keleti hadszíntéren történtek, de ha hozzáadjuk a bori „keretlegények” tevékenységét, akkor megállapíthatjuk, hogy az esetek 70,5%-ában megszállt területen elkövetett atrocitások miatt kerültek a vádlottak a népbíróság elé. A vizsgált ügyekből 388 történt 1941 júniusa – Magyarország második világháborúba való belépése – után, ez az esetek 97%-a. Mindez utalhat a háború brutalizációs hatására.

A nagy képet tekintve persze látni kell, hogy a „keretlegényeknek” mindössze töredékét állították népbíróság elé vagy ítélték el. A 292 fő megvádolt „keretlegénységből” 247-et ítélték börtönbün-

tetésre vagy kényszermunka-büntetésre (85%) és 45-öt mentettek fel (15%). 37-et ítétek halálbüntetésre és végeztek ki (12%). Eközben a szakirodalom szerint az intézmény teljes fennállása során 130-150 ezer munkaszolgálatos teljesített szolgálatot. Kb. 200 fős századokkal és 40 fő keret/századdal számolva ez 30 ezer „keretlegényt” jelent a második világháború során. Így a népbíróági ítéletek tényállásaiban gyilkosnak nevezett „keretlegények” az összes „keretlegény” 0,8%-át jelentik, a kivégzettek 0,1%-át. A perek során 104 századparancsnokot vagy -helyettest állítottak népbíróság elé. 750 századdal (mindegyik századnál egy-egy parancsnok és helyettes, az összesen 1500 fő) számolva a 104 egész nagy szám, tehát a századvezetők 6,9%-ának kellett népbíróság előtt felelni a tetteikért. Eből 27 ügy jogerős felmentéssel zárult, 11-en viszont halálbüntetést kaptak, és ki is végezték őket. A 104-ből 66-ot ítétek börtönbüntetésre vagy kényszermunka-büntetésre (63%), 11%-ot végeztek ki, viszont a 26%-ukat jogerősen felmentették. A kivégzett századparancsok és helyetteseik így is az összes századparancsnok és -helyettes 0,7%-át teszik ki csupán.

A munkaszolgálat a köztudatban egybekapcsolódott a sorozatgyilkosságokkal és a tömeggyilkosságokkal. Bár a legismertebbek a cservenkai, a kiskunhalasi, az apafai és a pusztavámi tömeggyilkosságok, ezek nem vagy kevéssé köthetők magyar „keretlegényekhez”, a tettesek németek voltak. A dorosicsi tűzvész már inkább a témánkba vág. Megvizsgálva azonban a tűzvész kapcsán zajlott népbíróági pereket, arra jutottunk, hogy az eljárások során elkövetett hibák és visszaélések nem teszik lehetővé az ügyben való tisztánlátást. Továbbra is annyit tartunk megállapíthatónak, hogy 1943. április 29-én este 10 és 12 óra között leégett a dorosicsi tifuszkórház, legalább 396 munkaszolgálatos halálát okozva. A „vándormotívumok” között tárgyaltuk az állítólagos leordinai tűzvészt is, melynek megtörténte azonban közvetlen bizonyítékot egyelőre nem találtunk.

Ez a kötet tárgyalta viszont először részleteiben a 401. büntetőszázad, továbbá a 101/1-3. és a 104/5-7. muszos századok tragikus történetét. A 401. büntetőszázad tíz tagját állították népbíróság elé,

a persorozatban hat jogerős, halálbüntetést kiszabó ítélet született – több, mint bármelyik másik századnál –, és ezeket az ítéleteket végre is hajtották. Ehhez a századhoz kapcsolódik a legelső népbíróági – voltaképpen néptörvényszéki – eljárás. A század esetében a közismert narratíva – Rotyis és Szívós legyilkolták a század 36 tagját – lényegében igaz, fő motivációként – már csak a tettesek baloldali háttere miatt is – az anyagi előnyszerzést jelöltük meg. A megvizsgált peranyagok viszont súlyos kérdéseket vetettek fel Kossa István ismert emlékiratával kapcsolatban (*Dunától a Donig*). Kossa torzításai nem diszkreditálják az eljárásokat, hiszen nálánál sokkal megbízhatóbb források maguk a kerettagok, akik részletesen beszámoltak az eseményekről, a gyilkosságokról a népbíróságon (azon túl, hogy a felelősséget hárították). A tárgyalásokon a vádlottak többsége nem állította, hogy megverték volna őket az előzetesben.

A 101/1-3. munkásszázadoknál legtöbbször egyszerűen megfagytak az emberek, ez volt az elhalálozások legfőbb oka. A fő kérdés az volt a vonatkozó perekben, hogy sanyarú körülmények vagy célzott gyilkosságok okozták-e a muszosok vesztét? A keret nem tagadta a veréseket, de a gyilkosságokat tagadták. A vallomások fényében világos, hogy súlyos atrocitások történtek, ám azt nem tudni pontosan, hogy hány ember hunyt el a fagy, a betegségek, és hány a verések miatt, illetve, hogy milyen szinten volt felelős a muszosok fagyhaláláért a korábbi századparancsnok, Csányi, illetve utódja, Toronyi Károly. A 101/1-3. munkásszázadok pereiben dolgunk volt egy erősen manipulált történettel, Kele Máté kerethonvédéval, akire a koronatanú, Sallai Elemér először tömeggyilkosként, majd ártatlannak embermentőként emlékezett. Ennek minden bizonnyal ahhoz volt köze, hogy Kele terhelő vallomást tett Toronyi perében. Kele később kegyelemmel szabadult.

Bemutattuk a 104/5-7. tábori munkásszázadok történetét is, melyeket századparancsnokaik lényegében kiirtottak. Ezen századok tagjai közül többtucatnyian álltak népbíróság elé, igaz, egyikük sem volt századparancsnok, viszont a „keretlegények” és az utászok egy része a tárgyalóteremben is beismerte tetteit, illetve rávallott társai-

ra. Ezekből a vallomásokból kivételesen jól rekonstruálható a munkaszolgálat során történt tömeggyilkosságok dinamikája. Itt történt a Gáspár-gyilkosság, mely később meghatározó szerepet játszott Jány Gusztáv perében is.

A negyedik és ötödik fejezetben koncepciós perek sorozatát tártuk fel. Bemutattuk a roma kerethonvédek ügyeit, melyeket gyakran rasszista sajtóhadjáratok kísérték, és a muszos „kollaboránsokéit”, akikkel egyáltalán nem voltak megengedőbbek a népbíróságok csak azért, mert zsidók voltak. De a „keretlegények” perai között is akadtak koncepciós jellegűek. Természetesen nem kizárt, hogy egy súlyos háborús bűnököt elkövető „keretlegény” ügyét elfogult, esetleg egyenesen koncepciós perben vizsgálják. A kutató számára a nehézséget éppen az igazság elválasztása jelenti a féligazságoktól és a hazugságoktól. A hamis tanúzások és a tárgyalások megzavarása részint láthatóan szervezeten történt, ezek az incidensek a jelek szerint nemegyszer egy kommunista egyesülethez, a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetségéhez voltak köthetők.

Az utolsó fejezetben bemutattuk a „keretlegény”-perek és a nagypolitika kapcsolatát. Egyes „keretlegények” és századparancsnokok ügyeit a kommunista befolyás alatt álló politikai rendőrség és népügyészség kigazda vagy Pfeiffer-párti politikusok diszkreditálására használta fel. Ezek az ügyek, miután „megránigálták” az alanyt, általában felmentéssel zárultak. A kötet végén megvizsgáltuk a Jány-per Gáspár-gyilkosságra vonatkozó részét, és arra jutottunk, hogy Jányt is egyértelműen koncepciós elemeket tartalmazó perben, részben hamisított bizonyítékokkal ítélték halálra. S végül azt sem láttuk igazoltnak, hogy Jány utasítást adott volna a munkaszolgálatosok tizedelésére.

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRAK, IRATTÁRAK ÉS HAGYATÉKOK

- A Magyar Nyelvtérületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfát (MNYSzZsE)
 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBSZTL)
 Babós családi gyűjtemény (BCsGy)
 Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 Central Zionist Archives, Jeruzsálem (CZA)
 Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB – <http://www.degob.hu>)
 Evangélikus Országos Levéltár (EOL)
 Hadtörténelmi Levéltár (HL)
 Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely (HDKE)
 Ligeti Ferenc hagyatéka (LFH)
 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára (MNL CSML ML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Levéltára (MNL CSML SZL)
 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára (MNL GyMSML GyL)
 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (MNL GyMSML SL)
 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JNSZML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (MNL TML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VML)
 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)
 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAK KKKGy)
 Magyar Zsidó Levéltár (MZSL)
 Muzej Vojvodine, Újvidék (MV)
 Pécsi Törvényszék Irattára (PTI)
 Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM)
 Pór Dezső hagyatéka (PDH)
 Szegedi Tudományegyetem Levéltára (SzTL)
 Terror Háza Múzeum (THM)
 United States Holocaust Memorial Museum, Washington D. C. (USHMM)
 University of Southern California Shoah Foundation, Los Angeles (USC SF)
 Vera and Donald Blinken Open Society Archives (OSA)
 Yad Vashem Archives, Jeruzsálem (YVA)

BIBLIOGRÁFIA

- „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. Karsai Elek. 1–2. köt. Budapest, MIOK, 1962.
- A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek 1944. évi rangsorolása. Budapest, Athenaeum, d. n.
- A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. Szerk. Dorombay József – Reé László. Budapest, Reé László, 1943.
- A magyar nyelv értelmező szótára. 3. köt. Sz. n. Budapest, Akadémiai, 1960.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei 1957. július 2. – december 28. Szerk. Baráth Magdolna – Feitl István. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2006.
- A második világháború. Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, Osiris, 2005.
- Az Országgyűlés Almanachja, 1947–1949. Szerk. Horváth Zsolt, Hubai László. Budapest, A Magyar Országgyűlés kiadása, 2005.
- Ádám István Pál – Lénárt András: A kerettiszt Toronyi Károly alakja a munkaszolgálat-irodalom és a periratok tükrében. *Betekintő*, 2023/3. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2023_03_adam_lenart.pdf
- Adthead, Gwen: A Kind of Necessity? Violence as a Public Health Problem. In: *Violence. A Public Health Menace and a Public Health Approach*. Szerk. Sandra L. Bloom. London–New York, Karnac, 2001. 1–30.
- Al-Haddad, Benjamin J. S. et al.: The Fetal Origins of Mental Illness. *Am J Obstet Gynecol*, 2019/6. 549–562.
- Alcalde, Angel: La tesis de la brutalización (George L. Mosse) y sus críticos: un debate historiográfico. *Pasado y Memoria*, 15. köt. (2016), 17–42.
- Allely, C. S. et al.: Violence is Rare in Autism: When It Does Occur, Is It Sometimes Extreme? *J. Psychol*, 2016/1. 49–68.
- American Psychiatric Association: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5. [DSM-5-TR], jav. kiadás. Arlington, VA. – Washington, D.C., American Psychiatric Association, 2022.
- Amnesty International: Iraq: 20 years since the US-led coalition invaded Iraq, impunity reigns supreme. *Amnesty.org*, 2023. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/03/iraq-20-years-since-the-us-led-coalition-invaded-iraq-impunity-reigns-supreme/>
- Antal Gábor: „Egy köznap élet bizonyos vonásai” (1986). *OR-ZSE*, d. n. <https://or-zse.hu/hacofe/kite/antal-visszaemli.htm>
- Bálint László: „Ellenséges elemek”. *Nyilvántartottak, megfigyelték, célszemélyek, meghurcoltak és elítéltek Csongrád megyében, 1945–1990*. Emlékpont könyvek, 3. Hódmezővásárhely, Emlékpont, 2017.
- Berger Károly: *A vezetés közéleti nyelve. Alkalmazási elvek és parancsadás*. Budapest, Stádium, 1930.
- Bihari József: Akikkel nem kellett elszámolni. In: *Évkönyv – Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1983–1984*. Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1984. 35–46.
- Bódor Sándor: Rákosi Mátyás és Mindszenty József. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1990/1. 32–42.
- Bokor Péter: A nagyúr (Bethlen István) leghűségesebb embere. Beszélgetés Szondi Pállal. *Mozgó Világ*, 1992/9. 17–33.
- Bonhardt Attila: Munkaszolgálat a Honvédségben. In: ... és újfent hadiüdők (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza), 1939–1945. Szerk. Ravasz István. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2005. 250–255.
- Boros Anikó: *Pusztavám, 1944: tanú(ság), vallomás, emlékezet*. Pécs, Kronosz, 2022.
- Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája: a Holocaust Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, Park, 2015.
- Braham, Randolph L.: *The Hungarian Labor Service System: 1939–1945*. Boulder, Co., East European Quarterly, 1977.

- Browning, Christopher R.: *Átlagemberek: a 101-es tartalékos rendőrszázalój és a végső megoldás Lengyelországban*. Ford. Szekeres Gábor. Budapest, K. u. K., 2019.
- Burgess, Ann Wolbert: *A Killer by Design. Murderers, Mindbunters and My Quest to Decipher the Criminal Mind*. New York, Hachette, 2021. (e-könyv).
- Buss, David M.: *The Murderer Next Door. Why the Mind is Designed to Kill*. New York, Penguin, 2006. (e-könyv)
- Büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről. 1878. V. törvénycikk. *Jegyzetekkel, utalásokkal és joggyakorlatokkal*. Szerk. Angyal Pál – Isaák Gyula. Budapest, Grill, 1941.
- CDC: Autism Spectrum Disorder, Family Health History, and Genetics, CDC, 2022. <https://www.cdc.gov/genomics/disease/autism.htm>
- Clifford, Stephanie: An Autistic Man was Surfing the Internet on his Dad's Sofa. Then the FBI Turned Up. *Economist*, 2022. november 21.
- Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok: fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Budapest, Vince, 2011a.
- Csapody Tamás: Cservenka, a büntetlenül maradt vérengzés. *Telex*, 2023. január 27. <https://telex.hu/kulfold/2023/01/27/cservenka-munkaszolgálatos-holokausz-emleknep>
- Csapody Tamás: Morvay István holokausz-túlélő visszaemlékezése. Hódmezővásárhelytől Boron át Nordhausenig. *Múlt és Jövő*, 2009/1. 65–83.
- Csapody Tamás: Pártos Imre bori notesze és munkaszolgálat utáni pályája. *Aetas*, 2020/4. 116–143.
- Csapody Tamás: Tólas András népbírósi pere (Tólas András-e Radnóti Miklós gyilkosa?). *Századok*, 2011/1b. 197–214.
- Dawkins, Richard: *The Selfish Gene: 40th Anniversary Edition*. New York, Oxford University Press, 2016.
- Dobi István: *Vallomás és történelem*, 1–2. köt. Budapest, Kossuth, 1962.
- Dombrády Lóránd: *Hadserg és politika Magyarországon, 1938–1944*. Budapest, Kossuth, 1986.
- Dryden-Edwards, Roxanne: Dissociative Identity Disorder. *MedicineNet*, d. n. https://www.medicinenet.com/dissociative_identity_disorder/article.htm
- Engel, George L.: The Need for a New Medical Model: a Challenge for Biomedicine. *Science*, 1977. április 8. 129–136.
- Englander, Elizabeth Kandel: *Understanding Violence*. London, Lawrence Erlbaum Associates, 2003.
- Eörsi László: Biszku nyomdokában. *Népszabadság*, 1999. július 7. 12.
- Fái István: *Hátországi karcok*. Moszkva, Idegnyelvű Irodalmi Kiadó, 1944.
- Fáj Attila: Kerényi Károly hatása a hazai és a nyugati magyar írókra. *Katolikus Szemle*, 1978/1. 28–47.
- Fergus, Denise: *I Let Him Go*. London, John Blake Publishing, 2023.
- Fitzgerald, Michael: Criminal Autistic Psychopathy: The Mind of a Serial Killer. *PsycCRITIQUES*, 2014/4.
- Főris Ákos: *A magyar megszálló politika a szovjet területeken, 1941–1944*. ELTE BTK doktori disszertáció, 2021.
- Formosa, Paul: Understanding Evil Acts. *Human Studies*, 2007/2. 57–77.
- Fox, James Alan – Levin, Jack: Multiple Homicide: Patterns of Serial and Mass Murder. *Crime and Justice*, 23. köt. (1998), 407–455.
- Földesi Margit: A dr. Kádár-Bilkey-féle „összeesküvés”. *Valóság*, 2004/6. 32–36.
- Frazier, Annabelle et al.: Born this Way? A Review of Neurobiological and Environmental Evidence for the Etiology of Psychopathy. *Personality Neuroscience*, 2019/8.
- Freestone, Mark: Lucy Letby isn't a Psychopath. *Unherd*, 2023. szeptember 6. <https://unherd.com/2023/09/lucy-letby-isnt-a-psychopath/>
- Gál Éva: *Lejáratás és bomlasztás: tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*. Budapest, Corvina, 2013.
- Gál Éva: „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle*, 2010/2. 237–271.
- García-Baamonde, María Elena et al.: Youth Serial Killers: Psychological and Criminological Profiles. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 2022/9. 1–13.
- Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia. *Századok*, 1996/6. 1472–1504.
- Geller, Barbara: Violent Crime by People with Autism. *NEJM Journal Watch*, 2017. május 1. <https://www.jwatch.org/na43862/2017/05/01/violent-crime-people-with-autism>

- Gonda Moshe Élijáhu (László): *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhaltalt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, 1967.
- Gossman, Patricia: How US-Funded Abuses Led to Failure in Afghanistan. *Human Rights Watch*, 2021. <https://www.hrw.org/news/2021/07/06/how-us-funded-abuses-led-failure-afghanistan>
- Gróf Stomm-Marcel altábornagy: *emlékiratok*. S. a. r. Gallyas Ferenc. Budapest, Magyar Hírlap, 1990.
- György Sándor: „Csak a kurva hideg tél jön”. Versek a Don-kanyarból. *Napi Történelmi Forrás*, 2016. november 16. https://ntf.hu/index.php/2016/11/16/csak_a_kurva_hideg_tel_jon_versek_a_don_kanyarból/
- Hanák Péter: Zsidó munkaszolgálat a Holocaust éveiben. *História*, 1994/4. 25–26.
- Handwerk, Brian: An Ancient, Brutal Massacre May Be the Earliest Evidence of War. *Smithsonian*, 2016. január 20. <https://www.smithsonianmag.com/science-nature/ancient-brutal-massacre-may-be-earliest-evidence-war-180957884/>
- Havasi József: *Szerb Antal*. Budapest, Magvető, 2019.
- Heeraman, Ragini et al.: Autism and Convictions for Violent Crimes: Population-Based Cohort Study in Sweden. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 2017/6. 491–497.
- Hickey, Eric W.: *Serial Murderers and Their Victims*. Wadsworth, Cengage Learning, 2010.
- Jalovszky Katalin – Tomsics Emőke – Toronyi Zsuzsa: *A magyarországi zsidóság képes története*. Budapest, Vince, 2014.
- Jobbágyi Gábor: A Kossuth téri tömeggyilkosságról. *Magyar Szemle*, 2013/1–2. 37–60.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: Zsidók és nem zsidók. Szolidaritás és embermentés a vészorszakban. *Holocaust Füzetek*, 1998/10. 9–108.
- Kadir, Naziah Abd – Salleh, Hamdan: The Relationship between Dissociative Identity Disorder and Violent Behaviour. *Quantum Journal of Social Sciences and Humanities*, 2021/4. 30–40.
- Keene, Jennifer: A 'Brutalizing' War? The USA after the First World War. *Journal of Contemporary History*, 2015/1 (különszám). 78–99.
- Kim, Dong Choon: Forgotten War, Forgotten Massacres: the Korean War (1950–1953) as Licensed Mass Killings. *Journal of Genocide Research*, 2004/4. 523–544.
- Kis Gergő Barnabás – Szabó Péter: Munkaszolgálatosok a Donnál. „A 105/11. tábori munkaszázad igaz és valós története 1942 októbertől 1943 januárjáig”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004/3. 887–926.
- Klebbá, A. Joan: Homicide Trends in the United States, 1900–74. *Public Health Reports*, 1975. május-június, 195–204.
- Kolarovszki Tamás: Jány Gusztáv népbírósi pere, 1947. *Jogi Fórum*, 2014. [https://www.jogi-forum.hu/files/publikaciok/kolarovszki_tamas_jany_gusztav_nepbirosagi_pere_1947\[-jogi_forum\].pdf](https://www.jogi-forum.hu/files/publikaciok/kolarovszki_tamas_jany_gusztav_nepbirosagi_pere_1947[-jogi_forum].pdf)
- Kossa István: *Dunától a Donig*. Budapest, Athenaeum, 1948.
- Kossa István: *Dunától a Donig*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960.
- Kovács József: Bombák árnyékában. A Déri Múzeum viszonyai 1939–1945 között Sőregi János naplójában. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2017*. Szerk. Angi János – Lakner Lajos. Debrecen, Déri Múzeum, 2017. 171–185.
- Kovács M. Mária: *The Beginnings of Anti-Jewish Legislation. The 1920 Numerus Clausus Law in Hungary*. Budapest–Vienna–New York: CEU Press, 2023.
- Köbel Szilvia: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években. *Magyar Közigazgatás*, 2000/8. 504–512.
- Kövér György: Báró Ullmann György naplójegyzetei (Debrecen, 1945. február 27–április 1.). *Valóság*, 1993/7. 61–87.
- Krauss, Andy: *Aldozatok és túlélők, 1942–1945*. 1–2. köt. Vác, Helfen, 1995.
- Ladányi Andor: Az egyházak és a felsőoktatás, 1945–2000. *Múltunk*, 2004/3. 3–58.
- Lobbestael, Jill et al.: Sadism and Personality Disorders. *Current Psychiatry Reports*, 2019/11. 1–16.
- Lorenz, Chris: Can a Criminal Event in the Past Disappear in a Garbage Bin in the Present? Dutch Colonial Memory and Human Rights: The Case of Rawagede. In: *Afterlife of Events: Perspectives of Mnemohistory*. Szerk. Marek Tamm. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. 219–241.

- Lord Goff of Chieveley et al.: *Judgments – Reg. v. Secretary of State for the Home Department, Ex parte V. and Reg. v. Secretary of State for the Home Department, Ex parte T*. 1997. <https://publications.parliament.uk/pa/ld199798/ldjudgmt/jd970612/vandtor.htm>
- Lőwy Dániel: Valójában mi is történt Dorosicsban? A hetven évvel ezelőtti vizsgálat megbízhatósága. *Kritika*, 2014/1–2. 3–6.
- Maj, Mario: When Does Depression Become a Mental Disorder? *British Journal of Psychiatry*, 2011/2. 85–86.
- Major Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Budapest, Minerva, 1988.
- Marks, Stephen R.: Durkheim's Theory of Anomie. *American Journal of Sociology*, 1974/2. 329–363.
- Mazsihisz: 70 éve történt: egy nyilas keretlegény halála verte Szerb Antalt. *Mazsihisz*, 2015. január 27. <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/70-eve-tortent-egy-nyilas-keretlegeny-halala-verte-szerb-antalt>
- Mezei Gábor: *Hat év megpróbáltatás. Egy munkaszolgálatos hadifogoly naplója*. Budapest, Belvárosi Kvk., 2000.
- Molnár András – Szabó Péter: *Utóvédként a Donnál. Hadiokmányok, harctéri naplók és visszaemlékezések a magyar királyi 9. honvéd könnyű hadosztály történetéhez, 1942–1943*. 1. köt. Zalaegerszeg, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, 2014.
- Molnár András – Szabó Péter: *Frontnaplók a Don-kanyarból, 1942–1943: az Oroszországban bűsi halált balt és a hadifogságban elpusztult zalai honvédek emlékére*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1992.
- Möricz Zsigmond: Szegény emberek. *Nyugat*, 1916/24.
- Moskowitz, Andrew: Dissociation and Violence: A Review of the Literature. *Trauma, Violence and Abuse*, 2004/1. 21–46.
- Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1990.
- NHS: Causes – Schizophrenia, NHS, 2023. <https://www.nhs.uk/mental-health/conditions/schizophrenia/causes/>
- OMZSA évkönyv 1943. Szerk. Csörgő Hugó, Kohn Zoltán, Polgár György. Budapest, OMZSA, d. n.
- Pacepa, Ion Mihai: *Disinformation: Former Spy Chief Reveals Secret Strategy for Undermining Freedom, Attacking Religion, and Promoting Terrorism*. WND Books, Washington D. C., 2013. (e-könyv)
- Pál István: Egy magyar minisztériumi tisztviselő viszonyai Izraelben: dr. Záhony László hazatérésének története. *Szabolcs-szatomár-beregi Szemle*, 2018/2. 31–41.
- Parasztors – parasztgond, 1919–1944*. Szerk. Kiss Dezső, Erdei Ferenc. Budapest, Országos Levéltár, 1960.
- Perry, Gina: *Behind the Shock Machine: the Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments*. New York: The News Press, 2013.
- Petrák Katalin: Az MKP első debreceni pártiskolájáról. *Debreceni Szemle*, 1983/2. 125–139.
- Petri László: A zsidóság helyzete a Rákosi-korszak első felében. *Magyar Szemle*, 2016/7–8. 59–71.
- Pilo, Lars et al.: Ötzi, 30 Years on: A Reappraisal of the Depositional and Post-Depositional History of the Find. *The Holocene*, 2023/1. 112–125.
- Pincus, Jonathan H.: *Base Instincts. What Makes Killers Kill?* New York–London, W. W. Norton and Company, 2001.
- Pór Dezső – Zsadányi Oszkár: *Te vagy a tanu! Ukrajnától Auschwitzig*. Budapest, Szikra, 1947.
- Poszler György: *Szerb Antal*. Budapest, Akadémiai, 1973.
- Radnóti Miklós művei*. Budapest, Szépirodalmi, 1976.
- Raine, Adrian: *The Anatomy of Violence. The Biological Roots of Crime*. New York, Pantheon, 2013. (e-könyv)
- Rákosi Imre – Verő Gábor: *Munkaszolgálat a Don-kanyarban: mondjátok el, mi történt! Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések*. Budapest, Ex Libris, 2008.
- Rautiainen, M. R. et al.: Genome-Wide Association Study of Antisocial Personality Disorder. *Transl Psychiatry*, 2016/9. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5048197/>
- Rego, Arménio et al.: Obedience and Evil: From Milgram and Kampuchea to Normal Organizations. *Journal of Business Ethics*, 2010/2. 291–309.

- Reidy, Dennis E. et al.: Unprovoked Aggression: Effects of Psychopathic Traits and Sadism. *Journal of Personality*, 2011/1. 75–100.
- Réti László: A magyar szociáldemokrácia a második világháborúban. *Társadalmi Szemle*, 1950/10. 768–781.
- Révész Béla: Az igazság ügye és az állampárt. Az igazságügy politikai környezetének változásai Magyarországon 1944–1989. Szeged, Jurisperitus Kiadó, 2022.
- Révész Sándor: Dobi István: az elfeledett államfő: egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba. Budapest, Európa, 2020.
- Révész Tamás – Nagy Béla: 1943. 01. 12–22. A doni áttörés a 2. Magyar Királyi Hadsereg arcvonalán, *TTI ABTK*, d. n. <https://tti.abtk.hu/terkepek/>
- terkepek/1943-01-12-22-a-doni-attores-a-2-magyar-kiralyi-hadsereg-arcvonalan
- Róbert Péter: Elsárgult lapok. *Új Honvédségi Szemle*, 1993/12. 117–122.
- Rozett, Robert: *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Jerusalem, Yad Vashem, 2013.
- Ryan, Cheyney: Democratic Duty and the Moral Dilemmas of Soldiers. *Ethics*, 2011/1. 10–42.
- Salamon Elemér: 8000 km. Budapest, Corvina, 1948.
- Salamon Elemér: *Mozgó vesztőhely*. Budapest, Athenaeum, 1946.
- Sallai Elemér: *Mozgó vesztőhely*. Budapest, Magvető, 1979.
- Saly Elemér: *Mozgó vesztőhely*. Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1945.
- Segev, Tom: *The Seventh Million. The Israelis and the Holocaust*. New York, Henry Holt and Company, 1991.
- Shakespeare, William: *A vihar*. Fordította Fábri Péter. 1997. <https://mek.oszk.hu/00400/00483/00483.htm>
- Singer Zoltán: A 110/34-es munkásszázad története. In: *Volt egyszer egy Dész... Bethlen, Magyarlajos, Retteg, Nagyilonda és környéke*. Szerk. Singer Zoltán. Tel-Aviv, A Dész és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja, 1970. 245–276.
- Slavny-Cross, Rachel et al.: Autism and the Criminal Justice System: An Analysis of 93 Cases. *Autism Research*, 2022 március. 904–914.
- Soós Mihály: A háborús és népellenes bűntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Szerk. Gyarmati György et al. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 81–106.
- Stark Tamás: Magyar zsidók szovjet fogságban. *História*, 1994/2. 11–12.
- Stark Tamás – Szabó Péter – Szakály Sándor: A magyar munkaszolgálat. *Magyar Nemzet*, 1992. február 20. 6.
- Szabó Ödön: Így éltük túl Isten segítségével a holokausztot. Ford., jegyz. Veszprémy László Bernát. *Múlt és Jövő*, 2022/4. 92–106.
- Szabó Péter: *Keleti front, nyugati fogság: a magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Budapest, Jaffa, 2018.
- Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban: a magyar királyi 2. honvéd hadsereg története, 1942–1943*. Budapest, Kossuth, 2019.
- Szakály Sándor: A „hadüzenet” – egy minisztertanácsi jegyzőkönyv margójára. *Életünk*, 1987/2. 163–166.
- Szakály Sándor: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. *Valóság*, 1985/9. 94–101.
- Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945: lexikon és adattár*. Budapest, Ister, 2001.
- Szakály Sándor: *A magyar tábori csendőrség*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990.
- Szakály Sándor: Stomm Marcel és a „magyar légio”. *Mozgó Világ*, 1984/6. 67–74.
- Szécsényi András: Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról. *Betekintő*, 2014/3. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_3_szecsenyi.pdf
- Szita Szabolcs: *Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán. A birodalmi védőállás építése, 1944–1945*. Politikaelméleti füzetek, 5. Budapest, ELTE BTK Politikaelméleti Továbbképző Intézete, 1989.
- Szolgálati Szabályzat a M. Kir. Honvédség számára. *Első Rész*. Budapest, Pallas, 1931.
- Talbott, John E.: Soldiers, Psychiatrists, and Combat Trauma. *The Journal of Interdisciplinary History*, 1997/3. 437–454.
- The Wartime System of Labor Service in Hungary: Varieties of Experiences*. Szerk. Randolph L. Braham. New York, Rosenthal Inst. for Holocaust Studies, 1995.

- Tibori Szabó Zoltán: The Holocaust in Transylvania. In: *The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later*. Szerk. Randolph L. Braham, Kovács András. New York–Budapest, CEU Press, 2016. 147–182.
- Tiihonen, Jari et al.: Genetic Background of Extreme Violent Behavior. *Molecular Psychiatry*, 2015. 786–792.
- Frojimovics Kinga: Leordina. In: *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary*. Szerk. Randolph L. Braham. Evanston IL., Northwestern University Press, 2013. 1. köt. 597.
- Tringer László: *A pszichiátria tankönyve*. 3. kiadás, Semmelweis Kiadó, Budapest, 2005.
- Ungváry Krisztián: A munkaszolgálat embertelen, de túlzó mozgó vesztőhelynek nevezni. *Index.hu*, 2013. január 23. https://index.hu/velemenyl/olvir/2013/01/23/a_munkaszolgalat_embertelen_de_tulzo_mozgo_vesztohelynek_nevezni/
- Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944: esemény, elbeszélés, utóélet*. Budapest, Osiris, 2015.
- Ungváry Krisztián: Milgram-kísérlet honvédekkel: a Nyugati Megszálló Csoport közreműködése a holokausztban. *Belügyi Szemle*, 2017/4. 5–33.
- Vadasz, Mark – Olsson, Håkan: *För vem, för vad?* N. h., Bokförlaget Mormor, 2018.
- Van der Hart, Onno et al.: *The Haunted Self. Structural Dissociation and the Treatment of Chronic Traumatization*. New York–London, W. W. Norton and Company, 2006.
- Vansűch, Bryan J.: *Mengele's Ethics: An Analytical Approach to Understanding Josef Mengele's Motives*. Georgetown University MA-tézis, 2011.
- Varga László: „Forradalmi törvényesség”. Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, 1999/11. 57–73.
- Végső István – Simko Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason: kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest, L'Harmattan, 2007.
- Végső István: Embermentő volt a keretlegények parancsnoka – Koszorú Imre zászlós élete. *Ujkor.hu*, 2023. augusztus 22. <https://ujkor.hu/content/embermento-volt-a-keretlegenyek-parancsnoka-koszoru-imre-zaszlos-elete>
- Veszprémy László Bernát: „Keretlegények” a népbíróslág előtt. Kísérlet a kvantitatív analízisre. *Múlt és Jövő*, 2024/2. (megjelenés előtt)
- Veszprémy László Bernát: 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története. Budapest, Jaffa, 2021.
- Veszprémy László Bernát: Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt. Budapest, Jaffa, 2019.
- Veszprémy László Bernát: Hogyan halhatott meg Rejtő Jenő? *Mandiner*, 2023a. január 9. <https://mandiner.hu/hirek/2023/01/rejto-jeno-halala>
- Veszprémy László Bernát: Így cigányozott az 1945 után berendezkedő baloldali sajtó. *Mandiner*, 2022. szeptember 30. <https://mandiner.hu/hirek/2022/09/cigany-roma-baloldal-sajto-tortenelem>
- Veszprémy László Bernát: *Károk a múlt fogságában. Náci koncentrációs táborok magyar zsidó funkcionáriusai a népbíróslág előtt*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023b.
- Veszprémy László Bernát: *Tanácsatlanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945*. Budapest, Jaffa, 2023c.
- Walsh, Elizabeth et al.: Violence and Schizophrenia: Examining the Evidence. *The British Journal of Psychiatry*, 2002/6. 490–495.
- Warfel, Evan: Where does Violence Come from? *Medium*, 2017. október 3. <https://evanwarfel.medium.com/where-does-violence-come-from-83d0d67c3809>
- Webermann, Aliya R. – Brand, Bethany L.: Mental Illness and Violent Behavior: the Role of Dissociation. *Borderline Personal Disord Emot Dysregul*, 2017/2. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5260135/>
- Weinstein Pál: Fasizmus, munkatábor, felszabadulás. In: *Évkönyv – Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1979–1980*. Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1980. 429–440.
- Williams, Ashton: Shockingly Evil: The Cruel Invasive Appropriation and Exploitation of Victims' Rights of Publicity in the True Crime Genre. *Journal of Intellectual Property Law*, 2020/2. 303–327.
- Zinner Tibor: „A nagy politikai affér”: a Rajk–Brankov-ügy. 1–2. köt. Budapest, Saxum, 2013.
- Zinner Tibor: „Éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket”. Szembenézés – a népbíróslágokról feketén-fehéren. *MTA Law Working Papers*, 2016/6. 2–51.

Zinner Tibor: *Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára Közleményei, 1985.

Zinner Tibor: *Gyorstalpaló, elvtársaknak. A bírói és ügyészi akadémia, 1949–1954*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023.

Zinner Tibor et al.: *Megfogyva és megtörve: évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005.

Zsadányi Oszkár: *Mindenki szolgálja: feljegyzések az oroszországi és ukrainai munkaszolgálatosok kálváriájáról*. Budapest, Magyar Téka, 1945.

Zsadányi Oszkár: *Harmincévesek: regény*. Budapest, Magyar Téka, 1947.

Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Budapest, Magvető, 1980.

JEGYZETEK

Bevezető

- ¹ A Borra vonatkozó pontos időjárási jelentések előkeresését köszönöm Mirjam Vujadinović Mandićnak, a Belgrádi Egyetem Mezőgazdasági Kara Kertészeti Intézete oktatójának.
- ² Néhol tévesen Béla Tibor. A pontos adatokhoz lásd: <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto#>
- ³ BFL VII.5.e.1949.17062. 20, 45–53, illetve MNL CSML SZL XXV.8. 197/1946. 29–30.
- ⁴ BFL VII.5.e.1949.17062. 48.
- ⁵ Szécsényi 2014. Az itt szereplő, magasabb beosztású törzstisztekhez lásd: Szakály 2001.
- ⁶ Bonhardt 2005, 251.
- ⁷ Szécsényi 2014.
- ⁸ Bonhardt 2005, 251–252.
- ⁹ HL VKF-1, 3571/eln. 1940. április 11.
- ¹⁰ A témához lásd még Szakály 1985.
- ¹¹ Rozett 2013, 274.
- ¹² ÁBSZTL 3.1.5 O-14744. 355.
- ¹³ Szakály 1987.
- ¹⁴ Bonhardt 2005, 252. és Ungváry 2015, 150. Ungváry jóval kevesebb főben (18 fő) adja meg a keret létszámát. Egy véletlenszerűen kiválasztott század kerete Bonhardt adatát támasztja alá, a 401. büntetőszázadnak a századparancsnok és helyettese mellett kereken 40 fő kerete volt. Kossa 1960, 530. Persze „a valóságban minden egyes század létszáma eltérhetett az előírástól, a rendelkezésre álló létszám függvényében”. Lásd a Hadtörténelmi Levéltár tájékoztatását a szerző számára, 2023. augusztus 22.
- ¹⁵ Bonhardt 2005, 252.
- ¹⁶ Ez a múlt rendszer egy történéseknél már egyfajta vádként, a munkaszolgálat kíméletlen jellege igazolásaként jelent meg. Pamlényi Ervin így írt Szerb Antal halálának körülményeiről: „polgári író” volt és ez jár bizonyos „jellemvonásokkal”, pl. műveltség és becsületesség, de „bizonyos életidegenség és passzivitás” is. PIM V.5415/627. Szerb természetesen nem „passzivitása” miatt lett a munkaszolgálat áldozata, munkás származású muszorosok is nagy számban estek el a második világháborúban.
- ¹⁷ Révész – Nagy. Stommhoz lásd: Szakály 1984. Lásd még általában: Szabó Péter 2018 és Szabó Péter 2019.
- ¹⁸ Stark – Szabó – Szakály 1992. és Bonhardt 2005, 253. és Ungváry 2013.
- ¹⁹ György 2016.
- ²⁰ Molnár–Szabó 1992, 96.
- ²¹ Ua. 43–45.
- ²² *Gróf Stomm Marcel altábornagy: emlékiratok*, 133–134.
- ²³ BFL XXV.1.a.3.1947.2613. 56.
- ²⁴ *Új Élet*, 1946. augusztus 22. 11.
- ²⁵ Salamon 1948, 10–20.
- ²⁶ *Új Élet*, 1947. május 22. 1.
- ²⁷ USHMM RG-39.013M.0062. Szekfű személyesen járt el Radnóti Miklós hazahozatalának ügyében is, nyilván még nem ismerve a költő valódi sorsát. MTAK KRKGy Ms. 2645/15. Igaz, Szekfű még a költő életében szorgalmazta leszerelését is. „Hisszük, hogy a magyar irodalom terén végzendő munkája sokkalta több értéket teremt hazánknak, mint a különben becsülettel végzett közérdekű munkaszolgálat” – írta 1943 februárjában Nagy Vilmosnak, ekkor még sikerrel járva. Aláíró társa nemcsak a baloldali Ortutay Gyula volt, de többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, gróf Bethlen Margit és Herczeg Ferenc is. MTAK KRKGy Ms 2641/83–84.
- ²⁸ Stark 1994.
- ²⁹ Mezei 2000, 77–88.
- ³⁰ YVA O.33/9805. 37–38.
- ³¹ YVA O.33/9805. 40.
- ³² Palágyi Mihály, Balla Mihály, Csiki János, Czébely Lajos, Hurnyák István és a kötel által kivégzett Boros Sándor. Lásd: <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto#>
- ³³ *Igaz Szó*, 1943. szeptember 15. 2.
- ³⁴ Bódor 1990, 36. és Réti 1950, 781.
- ³⁵ *A magyar nyelv értelmező szótára*, 876.
- ³⁶ Bálint 2017, 253.
- ³⁷ *Szocializmus*, 1945. február 1. 72. Vajdát 1950-ben a Szakasits-perben életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték koholt vádakkal, ebből hat évet ült le, később a Kádár-rendszer támogató értelmiségi lett. Lásd: <https://neb.hu/asset/phpzyZwwz.pdf>
- ³⁸ *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 3. 1.

- ³⁹ *Új Élet*, 1947. június 12. 1.
- ⁴⁰ Néhány fontosabb, a számonkérést szabályozó rendelkezés és törvényhez lásd: 15/1945. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945/1. 3-4.; 81/1945. M. E. sz. rendelet. *Magyarországi rendeletek tára*, 1945. Bp., Szikra, 1946. 17-24.; 1440/1945. M. E. sz. rendelet. Ua. 121-125.; 1945. évi VII. t. c. *Rendőrségi Közlöny*, 1945/3. 25-33.
- ⁴¹ Zinner 2016, 33.; Zinner 1985, 137-162.
- ⁴² *Ludas Matyi*, 1945. augusztus 5. 2.
- ⁴³ *Ludas Matyi*, 1948. január 7. 7. A valószínűségben persze az ítéletben szereplő büntetések sem tárják fel a teljes történetet. Eltekintve a kínzásoktól, a sajtókampányoktól, a törvénytelen módon hosszú és be nem számított előzetes fogva tartásoktól és a törvényértő perekben a családoknak okozott kártól és szenvedéstől, nem ment ritkaságomba, hogy a frissen elengedett személyt azonnal internálják. Tarján József t. főhadnagy, a IV/4. század századparancsnoka például 1 évet kapott, majd miután letöltötte büntetését, a pécsi rendőrkapitányság azonnal internálta, 1947. október 13-tól 1949. december 9-ig. Lásd: ÁBSZTL 3.1.9. V-107746, 70. A büntetések néha a leszármazottakra is kihatottak. Tóth Ferenc, a IV. musz. zászlóalj szakaszvezetője 8 év kényszer munkát kapott, majd 1961-ben be akarja íratni lányát a pécsi Közgazdasági Technikumba. Tamási Márton iskolaigazgató a Baranya Megyei Ügyészségnek írt, mert „bizalmas

„Önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra”?

- A kötetben használt helységnevek nem egységesek. A forrásokban az orosz helynevek többnyire németes átirással szerepelnek, néha magyarosítva, néha pedig az emlékező idézi tévesen a helyneveket. A kötetben csak a legfontosabb településeket egységesítettem, illetve láttam el megjegyzéssel (mai neve, hol található).
- ² BFL XXV.1.a.2.1946.146. 65-66, 68-71, 78-80, 98-103. Érdekesség, hogy itt volt muszós Sömjén Pál későbbi NOT-tanácselnök, ő is vallott egy másik eljárásban Spacsek büntetteiről. ÁBTL 3.1.9. V-101750. 7.
- ³ A Kbrk. 70. §-a szerint „az előjáró vagy a följbvaló ellen intézett erőszak vagy veszélyes fenyegetés büntetése [...] háború idején bárminő szolgálatban [...] agyonlövésssel végrehajtandó halál.” De a 76. § mindjárt rögzíti, hogy „ha a tettes nyomban az előjárója vagy följbvalója részéről szenvedett súlyos sérelem feletti erős felindulástól ragadtatta magát a függ-

- bejelentés érkezett hozzám, hogy nevezett 1946-ban népellenes bűncselekmény miatt elítélve és hosszabb szabadságvesztés-büntetéssel büntetve volt. [...] Ennek valódisági esetén a kislány »X«-es kategóriájának minősül [...]». Az »X kategória« volt »kizsákmányoló« osztály gyermekeit jelentette, a felvételi esetben kizáró ok volt. Lásd: MNL BaML XXV.1. 6/1946. 11.
- ⁴⁴ *Nemzetgyűlési napló*, 1945. 2. kötet, 208.
- ⁴⁵ Gáspár 1996, 1476.
- ⁴⁶ BFL XIV.176. Gáspár Ferenc hagyatéka.
- ⁴⁷ Kádár – Vági 1998.
- ⁴⁸ Szita 1989, 16. és Ungváry 2013. Kissé más számokat ad meg: Braham 2015, 1. köt. 360. 63. sz. jegyzet. Lásd még Braham 1977 és *The Wartime System of Labor Service in Hungary* és Fóris 2021, 328.
- ⁴⁹ Bonhardt 2005, 252.
- ⁵⁰ ÁBSZTL 3.1.2. M-37478. 260-261.
- ⁵¹ „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”, 2. köt. 481-484.
- ⁵² Ua. 193.
- ⁵³ Ua. 481.
- ⁵⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.4491. 4. 31.
- ⁵⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.4551. 3, 6, 70-71.
- ⁵⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.4554. 84.
- ⁵⁷ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 88.
- ⁵⁸ Freestone 2023.
- ⁵⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V-86808. 69.
- ⁶⁰ ÁBSZTL 3.1.5. O-14958/655. 97-101, 138-141, 150.
- ⁶¹ Pácapa 2013, 94, 104.

- lemsértésre, [...] olyan esetben, amelyben a törvény a függelemsértést agyonlövésssel végrehajtandó halálbüntetéssel sújtja, három évnél rövidebb tartamú börtönbüntetés meg nem állapítható.”
- ⁴ BFL XXV.1.a.4.1948.2362. 48-49, 52, 62-63, 65-67, 72-73, 84, 92. Az egyedüli komolyabb eltérés a vallomásokban, hogy egyes tanúk szerint Vass közvetlen közlő haláltékon lőtte Heimlichet. Viszont ezek a tanúk sem állítják, hogy Heimlich túlélte volna az első lövést, és leírásuk a továbbiakban egyezik Vasséval.
- ⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.3448. 32, 42, 45, 47, 53-54.
- ⁶ Ryan 2011, 10-11.
- ⁷ Formosa 2007, 57.
- ⁸ Vansuch 2011, 13.
- ⁹ Fergus 2023.
- ¹⁰ Hickey 2010, 37.
- ¹¹ Raine 2013, 34-35. és Dawkins 2016.
- ¹² Fox-Levin 1998, 407.

- ¹³ Raine 2013, 31-33.
- ¹⁴ Pilö 2023.
- ¹⁵ Handwerk 2016.
- ¹⁶ Buss 2006, 21.
- ¹⁷ Buss 2006, 282-283.
- ¹⁸ Hickey 2010, 45-46. A „gonosz” szó értelme itt természetesen nem a „rossz”, hiszen az egyesek által érthetőnek vélt, itt említett bizonyos gyilkosságok morális és jogi értelemben is elítélendő tettek.
- ¹⁹ Hickey 2010, 34-35; 46. és Pincus 2001, 178. skk. Ellenpélda is idézhető: Fox-Levin 1998, 408. Utóbbi slampos érveléssel kizárja a náci bűnöket, mondván: azoknak en bloc politikai okuk volt.
- ²⁰ Kossa 1960, 207.
- ²¹ Rego 2010, 296.
- ²² Lorenz 2014, 224.
- ²³ Kim 2004.
- ²⁴ Segev 1991, 298-300.
- ²⁵ Egészen futólagos áttekintésként lásd: Gossman 2021. és Amnesty International 2023.
- ²⁶ Browning 2019, 136-140.
- ²⁷ Veszprémy 2024.
- ²⁸ *Radnóti Miklós művei*, 173.
- ²⁹ *Parasztszós – parasztszót*, 240. A kabinetiroda a kérvényt az földművelődésügyi minisztériumhoz küldte, ahol ad acta tették, mert úgy tájékoztattak, hogy Deákot behívták katonának. (A levélben a helyesírást némileg korrigáltam az olvashatóság kedvéért – V. L. B.)
- ³⁰ BFL XXV.1.a.2.1946.397. 10-11, 17-19, 21, 26, 32, 35-36, 38-39.
- ³¹ BFL XXV.1.a.1.1945.3890. 16-17, 21, 36.
- ³² BFL XXV.1.a.1.1945.3039. 36, 66.
- ³³ BFL VII.5.e.1950.7486. 13, 55, 61-62, 68, 72.
- ³⁴ Csapody 2020, 132. és Csapody 2011b, 208., 210.; Csapody 2009, 75. és BFL VII.5.e.1950.7327. 60-69, 74.
- ³⁵ BFL VII.5.e.1950.7327. 24, 60, 64-65, 99, 129, 172-199. Korábban tévesen írtam, hogy beházasodott rokona volt zsidó: Veszprémy 2019, 200.
- ³⁶ BFL XXV.1.a.3.1947.176. 7-10, 21, 45, 50.
- ³⁷ Adshead 2001, 3.
- ³⁸ Klebba 1975, 196. és *Statisztikai Szemle*, 1942/10-12. 709. 1944-re a szám még csökkent: *Statisztikai Szemle*, 1944/6. 243.
- ³⁹ Perry 2013. Magyar vonatkozásban a módszer innovatív felhasználása: Ungváry 2017.
- ⁴⁰ MNL BeML XXV.12.13.1947. 8-14, 16, 23-24, 25. skk. és MNL OL XX.4.b.NOT.I.140/1945. 4-7. és „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”, 2. köt. 268-269. A források eltérnek abban, hogy Pásztor csak fenyegetőzött, vagy elő is vette fegyverét Szarkával szemben, ám a történet lényegi elemein ez nem változtat.

- Kocsmár Gyula perében Pásztor keresztneve végig Gyula. Kocsmárt az ugyanezen századnál elkövetett kivégzésért állították népbíró elé, amit ő sem tagadott, pusztán Pásztor parancsára hivatkozott. Első fokon 3 év, majd jogerősen 8 év kényszer munkára ítélték. Az elsőbíró ítélete a kivégzés törvénytelen jellege, illetve a kérdéses muszós leromlott egészségügyi állapota – mely láthatóan lehetetlenné tette a munkára való rendelkezést, melynek megtagadásaért a kivégzést elrendelték – alapján állapította meg Kocsmár bűnösét. MNL HBML XXV.1.405.1946. 45-48.
- ⁴¹ MNL OL XX.4.b.NOT.I.140/1945. 4-7.
- ⁴² MNL OL XX.4.b.NOT.I.140/1945. 4-7.
- ⁴³ MNL OL XX.4.b.NOT.I.140/1945. 4-7.
- ⁴⁴ „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”, 2. köt. 269-271. és MNL OL XX.4.b.NOT.I.140/1945. 8-9.
- ⁴⁵ BFL XXV.1.a.2.1946.1588. 29-30, 45, 50.
- ⁴⁶ MNL BAZML XXV.4. 344/1945. 78, 122-125. Ezzel a számmal volt különleges és tábori munkásszárad is, a per során nem tisztázták, melyikről volt szó.
- ⁴⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.1777. 38-39, 55, 93. Az utóbbi két mondat sorrendjét az érthetőség kedvéért megcseréltem – V. L. B.
- ⁴⁸ *Szolgálati Szabályzat*, 39-42. pontok. (Az én kiemelés – V. L. B.) Lásd még: Róbert 1993, 119.
- ⁴⁹ A per során felmerült, hogy direkt zsidókat választottak. A veszteségi lista szerint nyolc szerbet és kilenc zsidót végeztek ki. Rákos – Verő 2008, 300-301.
- ⁵⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.1777. 43-44, 48, 65.
- ⁵¹ BFL XXV.1.a.1.1945.1777. 91, 93-97, 102.
- ⁵² ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 325.
- ⁵³ MNL VML XXV.3. 703/1945. 22.
- ⁵⁴ Keene 2015, 79. és Mosse 1990, 159.
- ⁵⁵ Móricz 1916. Pontozások az eredetiben – V. L. B.
- ⁵⁶ Alcalde 2016, 37-38.
- ⁵⁷ Talbott 1997, 442.
- ⁵⁸ MNL TML XXV.6.c: 335/1970. O. n.
- ⁵⁹ Molnár – Szabó 1992, 94-95.
- ⁶⁰ YVA P.21.1/85. Az orosz fordításért Dmitrij Rudenkinnek tartozom köszönettel.
- ⁶¹ Krauss 1995, 1. köt. 26, 56.
- ⁶² Ua. 69-71.
- ⁶³ Ua. 65-69.
- ⁶⁴ Engländer 2003, 54-55.
- ⁶⁵ Fox-Levin 1998, 407-408. és Hickey 2010, 22. Ebben a bekezdésben Caspar Luca megjegyzéseire építettem, melyekért köszönetel tartozom.
- ⁶⁶ Burgess 2021, 71.
- ⁶⁷ Fox-Levin 1998, 413.
- ⁶⁸ Fox-Levin 1998, 418-421.
- ⁶⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V-127551. 5.

- ⁷⁰ ÁBSZTL 3.1.9. V-127551. 59–62.
⁷¹ ÁBSZTL 3.1.9. V-127551. 13–17. Mikó nagyon fiatalon szolgált az első világháborúban, de hadiértsége – általában 17 évesen – után bevonulhatott. A kiskorúaként elkövetett erőszakos tettekhez lásd: García-Baamonde et al. 2022, 1.
⁷² MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
⁷³ Burgess 2021, 64–65, 71–73.
⁷⁴ Hickey 2010, 27–28. A fenti bekezdés egyes részénél Caspar Luca megjegyzéseire támaszkodtam, melyekért köszönettel tartozom.
⁷⁵ Hickey 2010, 28. és Fox – Levin 1998, 407. Összefoglalóan: Frazier et al. 2019.
⁷⁶ Engländer 2003, 55–57. és Pincus 2001, 117–119.
⁷⁷ William Shakespeare: *A vihar*. A magyar fordításban „valódi ördög”, az eredetiben „born devil”.
⁷⁸ Radnóti Miklós művei, 231.
⁷⁹ Raine 2013, 115–117. A fenti bekezdés egyes részénél Caspar Luca megjegyzéseire támaszkodtam, melyekért köszönettel tartozom.
⁸⁰ Engländer 2003, 59–62.
⁸¹ Engländer 2003, 69–70.
⁸² Engländer 2003, 70–71.
⁸³ Raine 2013, 67–69.
⁸⁴ Tiisonen et al. 2015, 786. Az agresszív magatartást összefüggésbe hozták a következő génekkel: MAOA, COMT, SCL6A4, és DRD4.
⁸⁵ Engländer 2003, 71. Minden itt említett mentális zavar definíciójához a DSM-5-TR-t használtuk. Az autizmus spektrum zavar a neurodevelopmentális zavarok csoportjába tartozik. A 2000-es évek elejétől kezdődően a pszichopátiáról is ezt gondolják bizonyos irányzatok. Ezeknél kezdeteitől más úton fejlődik az idegrendszer, az agyban struktúrális és funkcionális (receptor szintű) eltérések mutathatók ki gyermekkorától. Mindhárom zavart összefüggésbe hozták az agresszív magatartással, illetve agresszivitásra hajlamosítanak, következésképpen magas a kriminálpotenciál (bűncselekmény elkövetésére való hajlam). Ezek mellett más személyiségzavarok is összefüggésbe hozhatók agresszióra való hajlammal: nárcisztikus (főleg a malignus nárcizmus alcsoport), borderline, paranoid, antiszociális személyiség zavar (szociopátia). Ez utóbbi közös vonásokat mutat a pszichopátiával, de a pszichopátia ennél több, súlyosabb és biológiailag jobban meghatározott (többi agyi eltérés), szociális tényezőktől kevésbé függ a kialakulása. (Köszönöm Caspar Luca megjegyzéseit az iménti bekezdéshez.)
⁸⁷ CDC, 2022.
- ⁸⁸ Heeramun 2016. és Allely 2016. és Geller 2017.
⁸⁹ Fitzgerald 2013.
⁹⁰ Engländer 2003, 75, 77. és Pincus 2001, 157–167. és Moskowitz 2014. és Walsh 2002.
⁹¹ Dryden-Edwards és Rautiainen 2016. és NHS 2023.
⁹² Van der Hart 2006, 36, 38.
⁹³ Engländer 2003, 78.
⁹⁴ BFL VII.5.e.1949.22904. 83, 162–163.
⁹⁵ MNL HBML XXV.1.127/1945. 19–22, 25, 29, 33, 35–37, 41–49.
⁹⁶ Pincus 2001, 157–177. Más vélemények is vannak, egy 2017-es kutatás szerint a DID és az erőszak között nincs kapcsolat: Webermann – Brand 2017. Mások szerint ez pl. alkohol hatására nagyban változhat, vagyis a DID és a szerfogyasztás növeli az erőszakos viselkedés valószínűségét: Kadir – Salih 2021.
⁹⁷ Slavny-Cross 2022 és Clifford 2022.
⁹⁸ MNL CSML SZL XXV.8. 261/1945. 135–139, 143, 160, 129, 185.
⁹⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.933. 26, 32–33, 36.
¹⁰⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.933. 179–186, 192–194.
¹⁰¹ BFL XXV.1.a.1.1945.933. 179–186, 192–194.
¹⁰² Al-Haddad 2019.
¹⁰³ BFL XXV.1.a.1.1945.2884. 30–36, 40, 52–59, 69, 74, 76.
¹⁰⁴ BFL VII.5.e.1950.6999. 13–15, 216–217, 220, 247.
¹⁰⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.1813. 10. Hajdúhoz lásd: <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvartarto>
¹⁰⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.1813. 3–8. A második ítélet érvérese egyébként érthetetlen olyan értelemben, hogy egyáltalán nem tér el az elsőtől. Ferenczhez külön lásd: Zinner 2023, 468–469.
¹⁰⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.1813. 101–103.
¹⁰⁸ A szakvélemény: BFL XXV.1.a.1.1945.1813. 116–117. A reaktív depresszióhoz: Maj 2011. A stuporhoz: Tringer 2005, 138.
¹⁰⁹ MNL CSML XXV.8. 67/1945. 33–34, 45–50.
¹¹⁰ MNL CSML SZL SZMB 2463/1950. 112–113.
¹¹¹ MNL CSML SZL SZMB 2463/1950. 114–117, 118–122.
¹¹² MNL CSML SZL SZMB 2463/1950. 246.
¹¹³ MNL CSML SZL SZMB 2463/1950. 182. és O. n.
¹¹⁴ MNL CSML SZL SZMB 2463/1950. 224–225.
¹¹⁵ Warfel 2017.
¹¹⁶ Raine 2013, 57. és Engländer 2003, 57. és Fox – Levin 1998, 407. és Hickey 2010, 32.
¹¹⁷ Engel 1977.
¹¹⁸ Marks 1974. A fenti bekezdésben nagyrészt Caspar Luca és Fóris Ákos megjegyzéseire támaszkodtam, amiért köszönettel tartozom nekik.

„Zuhogott az egeken a hant”

- ¹ Szita 1989, 26–27. és HDKE Gazsi József gyűjtése, jelzet nélkül, és MZSL XX-C-4-1. Említhető még az 1944 novemberi abbdai gyilkosság, itt Radnótiával együtt 22 főt lőttek agyon, valószínűleg a kísérő keret tagjai. A téma alaposan feldolgozott. A konkrét ügyben népbírósi eljárás nem zajlott, Tólas András hadapród örmester perénél nyomoztak az ügyben, de halálos ítéletben végül nem került elő Radnóti halála. Lásd: Csapody 2011a és 2011b.
² Csapody 2023. és Csapody 2011a, 363–430.
³ Végő – Simko 2007, 209–226.
⁴ Karsai László e-maile a Neokohn hírportál szerkesztőségének, 2021. június 26. Másolat a szerző birtokában.
⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V. 78644. 63–66.
⁶ Boros 2022, 102–104.
⁷ YVA O.41/1317.
⁸ Új Írás, 1962. július 1., 707.
⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.608.
¹⁰ MNL BAZML XXV.4. 224/1945.
¹¹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. Szentkatolnay utal rá, hogy Molnár Dénes hadapród örmester ügye is kapcsolódott Dorosics-hoz, aki ennek a peranyagban nincs nyoma.
¹² BFL XXV.1.a.1.1945.1428.
¹³ MNL BAZML XXV. 4. 34. dob. 20/1948.
¹⁴ BFL XXV.1.a.1.1949.301. Az ítélet szerint egyes munkaszolgálatosokat a visszavonulás során megvert.
¹⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.1679. Az ítélet szerint egyes munkaszolgálatosokat késsel, korbáccsal bántalmazott.
¹⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.1778.
¹⁷ BFL VII.5.e.1950.1573. és MNL OL XX.1.b.Nf.1470/1947 és MNL CSML SZMB 2463/1950. és MNL CSML CSM Főügyészség B. 10244/1961. Egyes lapok arról írtak, hogy „Aigner József nevéhez fűződik a dorosicsi munkaszolgálatos kórház felújítása is”. (*Délmagyarország*, 1946. március 2.) Valójában ez sem a vádiratban, sem az ítéletben nem szerepelt.
¹⁸ BFL VII.5.e.1950.6882.
¹⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326.
²⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.608. 5.
²¹ BFL XXV.1.a.1.1945.608. 13.
²² BFL XXV.1.a.1.1945.608. 15.
²³ BFL XXV.1.a.1.1945.608. 37.
²⁴ DEGOB 3028.
²⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.1679. 38.
²⁶ MNL OL XX.4.b.NOT.II.1269/1948.
²⁷ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 154–170.
²⁸ MNL OL XX.4.b.NOT.II.1269/1948.
²⁹ Valószínűleg Barta György, a 101/47. táb. mu. szd. tagja, elhalálozásának ideje 1943. február 15., helye a „keleti had-
- színtér”. <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvartarto>
³⁰ MNL OL XX.4.b.NOT.II.1269/1948.
³¹ BFL VII.5.e.1950.6882. 248. Itt röviden megjegyezhető, hogy egyes emlékezők szerint a helyszínen volt egy Gyarmathy György nevű tartalékos gazdasági hadnagy is. BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 183.
³² ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 170.
³³ MNL OL XX.4.b.NOT.II.1269/1948.
³⁴ BFL VII.5.e.1950.6882. 287.
³⁵ BFL XXV.1.b. 507/1947.
³⁶ Szakály 2001, 36.
³⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.1778. 60, 63. Röviden lehet rá utalni, hogy Deutsch szerint májusban is látogatott tettek náluk, nevezetesen „dr. vitéz Csongor ezredes orvos”, aki a kötszerek mennyiségét kevesellte, „rosszállását fejezte ki, hogy a betegek nincsenek elég gyakran kötvé”.
³⁸ Lásd pl. Rubányi Imre muszos orvos perét: BFL XXV.1.a. 2380/1945.
³⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 181.
⁴⁰ MNL OL XX.4.b.NOT.II.1269/1948.
⁴¹ MNL OL XX.4.b.NOT.II.1269/1948.
⁴² BFL XXV.1.a.1.1945.1778. 61.
⁴³ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 11.
⁴⁴ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 15.
⁴⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 30. Kiemelés tőlem – V. L. B.
⁴⁶ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 13.
⁴⁷ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 34. Mindez persze nem zárja ki, hogy máshol, más emlékezők is így vélekedtek, például Zek Zoltán vagy Singer Zoltán. Lásd Rákos – Verő 2008, 69–73. és Singer 1970, 269–272.
⁴⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 37–38.
⁴⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 92.
⁵⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 94. Mások is hangsúlyozták, hogy a dorosicsi keret sváb etnikumú. Lásd például Bihari József cikket: „A kórház fegyveres őrei dunántúli sváb honvédek voltak” (*Új Élet*, 1983. november 1. 3.). Itt érdemes utalni rá, hogy az összes, népbírósi eljárásokból ismert dorosicsi kerethonvéd budapesti vagy észak-magyarországi születésű volt, és családnévük, illetve szülei családnéve szláv származásra utal. Bár nem keretek voltak, hanem század- és zászlóaljparancsnokok, de Eckl erdélyi, Szentkatolnay pedig hevesi származású volt. Utóbbi egyébként utalt rá, hogy a „sváb” szót a nyomozó felfűszerezte, ő maga nem tudott németül, ahogyan már szülei sem. BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 189.
⁵¹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 96, 93.
⁵² BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 126–127.

- ⁵² Szentkatolnay és neje legalább kilenc tanú, köztük a Szentkatolnay ellátó orvos beidézését kérték a perben, erre nem került sor. BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 176.
- ⁵³ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 102–103.
- ⁵⁴ Röviden lehet utalni rá, hogy egy ettől független, debreceni perben is több tanú állította: Szentkatolnay szigorú zászlóaljparancsnok volt, aki sokszor büntette a muszsoakat. Az ügyben Szentkatolnay is vallomást tett, de a kórházüzet a per csak egészen futólag említi. MNL HBML XXV.1. 512/1945.
- ⁵⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 108.
- ⁵⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 129, 131–132.
- ⁵⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 120–124.
- ⁵⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 216.
- ⁵⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 133.
- ⁶⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 172.
- ⁶¹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 120.
- ⁶² BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 176.
- ⁶³ MNL OL XX.4.b. NOTVI.156/1947.
- ⁶⁴ *Új Élet*, 1947. szeptember 18. 4.
- ⁶⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 177.
- ⁶⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 177–178.
- ⁶⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 177–178.
- ⁶⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 177–178.
- ⁶⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 178–189.
- ⁷⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 178–189.
- ⁷¹ BFL XXV.1.a.1.1945.3435. 165.
- ⁷² ÁBSZTL 3.1.9. V. 129355/6. 347.
- ⁷³ *Felvidéki Népszava*, 1947. szeptember 19. 2. Hozzá kell tenni, ekkoriban jóformán bármilyen történelemtorzítást papírra lehetett vetni. A már említett Heimlich-gyilkosságról egy vidéki lap úgy írt, hogy Heimlich volt a „keretlegény” és Vass Árpád az áldozat: *Miskolci Hírlap*, 1948. április 9. 3. Vagy lásd a lapot, mely Apór Vilmos püspök megölését a németek nyakába varrta: *Világosság*, 1945. augusztus 1. 3.
- ⁷⁴ *Kossuth Népe*, 1948. június 27. 2.
- ⁷⁵ *Világosság*, 1948. augusztus 29. 5.
- ⁷⁶ *Felvidéki Népszava*, 1945. július 22. 3.
- ⁷⁷ *Kossuth Népe*, 1946. április 12. 3.
- ⁷⁸ MNL BAZML XXV. 4. 34. dob. 20/1948. 4.
- ⁷⁹ MNL BAZML XXV. 4. 34. dob. 20/1948. 14.
- ⁸⁰ *Észak-Magyarország*, 1948. december 31. 2.
- ⁸¹ MNL CSML CSM Főügyészség B. 10244/1961. 97.
- ⁸² ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 6–7.
- ⁸³ ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 44–45.
- ⁸⁴ ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 45.
- ⁸⁵ ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 40, 44, 56.
- ⁸⁶ ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 83.
- ⁸⁷ ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 53.
- ⁸⁸ ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 69.
- ⁸⁹ Braham 2015, 1. köt. 326–328. és Löwy 2014.
- ⁹⁰ Lásd például BFL XXV.1.a.1.1945.1778. 64. vagy ÁBTL 2.1. V/12 (V-150294). 40., 55.
- ⁹¹ HL 2. hadserg, 19. k. h. o. iratai. Fénymásolata: HL TGY 4050. 228–229. Köszönöm Bonhardt Attilának, hogy felhívta a figyelmet erre a forrásra.
- ⁹² ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 14.
- ⁹³ MNL BAZML XXV.4. 151/1948. 78.
- ⁹⁴ MNL BAZML XXV.4. 151/1948. 47–48.
- ⁹⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-102326. 14.
- ⁹⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.1778. 61.
- ⁹⁷ YVA O.41/1317.
- ⁹⁸ YVA O.33/10887. 22.
- ⁹⁹ MNL CSML XXV.8. 206/1945. 74, 55, 197.
- ¹⁰⁰ BFL XXV.1.a. 1754/1947. 204–205.
- ¹⁰¹ Pór – Zsádányi 1947. 409.
- ¹⁰² ÁBSZTL 3.1.5 O-14744. 358–359.
- ¹⁰³ „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”, 2. köt. 497–498.
- ¹⁰⁴ Gál 2010, 246. 27. sz. l. j.
- ¹⁰⁵ Tibori Szabó 2016, 164. és Frojmovics 2013.
- ¹⁰⁶ A *Nagybánya* hetilap, mely 1944. szeptember 25-ig jelent meg, nem írt az esetről.
- ¹⁰⁷ A leordinai temető és emlékművek megtekintéséért és lefotózásáért Sárándi Tamás történésznek tartozom köszönettel. Fotók a szerző birtokában.
- ¹⁰⁸ Zolopcsuk Róbert szíves közlései, 2023. július 26. és augusztus 3. között.
- ¹⁰⁹ YVA O.75/4059, O.3/2438, O.3/10732, O.3/13030, illetve konkrétabb jelzet nélkül: O.3 Moshe Malik, O.3 Sara Malka és O.3 Tova Gitel.
- ¹¹⁰ *Új Kelet*, 1961. július 27. 2.
- ¹¹¹ Weinstein 1980, 435–436.
- ¹¹² *Vásárhely Népe*, 1947. március 9. 4.
- ¹¹³ Antal 1986.
- ¹¹⁴ PDH.
- ¹¹⁵ USC SF 29402. Itt Braham „Hollósról” és a mai Szlovákia területéről beszél. 2017 októberi kolozsvári előadásában viszont ugyanazt a századszámot adja meg: <https://www.youtube.com/watch?v=nTJ3y-Rzho> (2:35-től).
- ¹¹⁶ Halász Ferenc, Kártyik Lajos, Palócz Mihály, Ábrahám Antal, Ámosdi Péter, Bajusz József, Fiát Árpád, Gardi Béla és Szöllösi Gábor pere. Sorrendben: MNL CSML XXV.8. 337/1946., 1228/1948., 1106/1945., 449/1945., 1052/1948., 896/1946., 287/1947., 197/1946. és BFL VII.5.e.1949.17559.
- ¹¹⁷ <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto>
- ¹¹⁸ A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek 1944. évi rangsorolása, 567.
- ¹¹⁹ A *Hét* (Marosvásárhely), 1971. december 10. 18.
- ¹²⁰ *Új Élet*, 1947. június 5. 8.

- ¹²¹ BFL XXV.1.a.4.1948.4415. 196.
- ¹²² BFL XXV.1.a.4.1948.4415. 99.
- ¹²³ BFL XXV.1.a.4.1948.4415. 233–240, 241–258, 253.
- ¹²⁴ BFL XXV.1.a.4.1948.4415. 259.
- ¹²⁵ Gál 2013, 242. 11. sz. l. j.
- ¹²⁶ BFL XXV.1.a.4.1948.4415. 149–152.
- ¹²⁷ BFL XXV.1.a.4.1948.4415. 191–207.
- ¹²⁸ A szakirodalomban néhány helyen Rotyits, illetve Tiszarovits, az aláírásaikban azonban világosan Rotyis és Tiszarovits. BFL VII.5.e.1949.21381. 69. és ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 89.
- ¹²⁹ Németh ítélete szerint 110 gyilkosság történt a századnál, Kossa Tiszarovitsék perében 120 kivégzést említett, máshol 124-re pontosított. Németh perében azt állította, hogy 190 fő volt az összlétszám, ebből 9-en tértek haza, 50 embert végeztek ki. Sajtóhírek szerint egy helyütt azt mondta, hogy csak 6-an tértek haza. Spóner perében arról beszélt, hogy 27–28-an tértek haza, 124 embert öltek meg, 32-en estek fogásba, 22-t átvezényelték – ez már 206 fő –, a „többi” éhen halt. Spóner védője okkal jelezte, hogy ha minden vallomásban említett csoportot összeszámolunk, 246 fő lesz az összlétszám, miközben az egész századnál nem volt 200 muszso. Ezekhez lásd: BFL VII.5.e.1949.16819. 30–32, 41, 61–67. és ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 114, 61–62.
- ¹³⁰ és *Frisz Újság*, 1947. október 28. 4. és BFL XXV.1.a.1.1945.99. 109, 266–267. A pontos lejelentett veszteségekhez lásd: Rákos – Verő 2008, 296–298.
- ¹³¹ Kossa 1960, 459.
- ¹³² BFL XXV.1.a.1.1945.99. 117, 125, 271–275. és Kossa 1960, 173. és ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 88.
- ¹³³ BFL XXV.1.a.1.1945.1209. 42–43.
- ¹³⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.23. 59.
- ¹³⁵ BFL VII.5.e.1949.16819. 61, 66–67.
- ¹³⁶ BFL VII.5.e.1949.21381. 7–12. Az ítélet szerint Haynal szerepe főleg az volt, hogy Muray törvénytelen utasítását teljesítette.
- ¹³⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 107.
- ¹³⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 195–196.
- ¹³⁹ BFL VII.5.e.1949.18904. 30–32.
- ¹⁴⁰ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 198.
- ¹⁴¹ *Új Ember*, 1994. szeptember 11. 4. és Kőbel 2000, 504. és Ladányi 2004, 25. és Petri 2016, 66. Kossa százada „ikerszázadának”, a 402. büntetőszázadnak a tagja, a szocdem Visnyei Sándor is képviselő lett. A parlamentben utalt muszso múltjára: „A keretlegények irtották az embereket a Donparton és véletlen, hogy sajtámagam haza tudtam kerülni közülük”, ezért követelte a társadalom alapos átvizsgálását, „végig kell mennünk a 26 éves ellenforradalmi rendszeren”. Végül a kommunizmus „ment végig” Visnyein, 1950-ben egy éjjel koncepciók ügyben letartóztatták, 38 hónapot töltött Recsen – többet, mint munkaszolgálaton. *Nemzetgyűlési napló*, 1945. V. kötet 550 és *Az Országgyűlés Almanachja, 1947–1949*. 461. A 402. büntetőszázad ügyében jelenlegi ismereteink szerint egy büntetőpert folytattak le, Holkó István tizedes ellen, akit szovjet állampolgárok kivégzéséért 1952-ben halálra ítélték és kivégezték. ÁBSZTL 3.1.9. V-71061. Ezen kívül Pomóthy Sándor hadapród őrmester, a 401-es század kerethonvédje ellen indult eljárás, aki „partizánvadászatokon” vett részt a 401. és 402. századok honvédekével. Az ügyben a Tutsek-tanács 1947-ben felmentette, mert nem találta megállapíthatónak, hogy az utasításokon túlmenően cselekedett volna. ÁBSZTL 3.1.9. V-134644.
- ¹⁴² Kossa 1960, 84, 516–519. és Kossa 1948, 362.
- ¹⁴³ *Magyar Nap*, 1948. június 3. 3. és *Világosság*, 1948. június 4. 4. és *Képes Világ*, 1948. június 13. O. n. és *Népszava*, 1949. február 5. 8.
- ¹⁴⁴ *Szivárvány*, 1948. június 19. 16.
- ¹⁴⁵ Kossa 1948, 369–370. és ÁBSZTL 1.4.-202/1950.
- ¹⁴⁶ Kossa 1960, 21, 27–30, 38, 199.
- ¹⁴⁷ Kossa 1960, 38, 42–43, 88, 207.
- ¹⁴⁸ Kossa 1960, 96. Az 1948-as kiadásban az utolsó félmondattal helyén: „Így is elérte a végzete”. Később ebben a kiadásban a kivégzettekhez sorolja Blaut. Kossa 1948, 76, 226. Az 1960-as kiadás még Kossa életében jelent meg, tehát nyilván a javított verzió az irányadó.
- ¹⁴⁹ BFL VII.5.e.1949.21381. 80.
- ¹⁵⁰ Kossa 1960, 328, 369–370, 223.
- ¹⁵¹ Kossa 1960, 103.
- ¹⁵² BFL VII.5.e.1949.16819. 31.
- ¹⁵³ ÁBSZTL 3.1.9. V-129605. 24.
- ¹⁵⁴ Kossa 1960, 185–196.
- ¹⁵⁵ Kossa 1960, 316. és BFL XXV.1.a.1.1945.1209. 19. és BFL XXV.1.a.1.1945.99. 108–112.
- ¹⁵⁶ Kossa 1960, 331–332. és BFL VII.5.e.1949.16819. 31–33.
- ¹⁵⁷ Kossa 1960, 179. V. ö. BFL XXV.1.a.1.1945.1209. 18–20. és BFL VII.5.e.1949.16819. 31–33.
- ¹⁵⁸ Kossa 1960, 230. és BFL XXV.1.a.1.1945.23. 88–89.
- ¹⁵⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 106, 108, és BFL VII.5.e.1949.16819. 29.
- ¹⁶⁰ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 88.
- ¹⁶¹ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 111, 176.
- ¹⁶² BFL XXV.1.a.1.1945.99. 137, 176.

- ¹⁶² BFL XXV.1.a.1.1945.1209. 18. és BFL XXV.1.a.1.1945.23. 25. és BFL VII.5.e.1949.16819. 40.
- ¹⁶³ BFL VII.5.e.1949.21381. 65–67.
- ¹⁶⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 90–92. Reichordot keresték, de nem találták magladi címén. ÁBSZTL 3.1.9. V-129605. 72. Nem is találhatták: Reichord nyilván azonos az 1944-ben az 1/I. zlj. kötelekben harcoló, gyömrői születésű Reichord István honvéddel, aki 1944. május 31-én esett el Marokkónál. Ennek fényében érthetetlen Kossa megjegyzése, miszerint Reichord „kötélre jutott” a háború után. <https://hadasir.militaria.hu/hadasir-nyilvantarto-v.ö.> Kossa 1960, 524.
- ¹⁶⁵ Major 1988, 122.
- ¹⁶⁶ Szabadság, 1945. február 4. 1.
- ¹⁶⁷ Major 1988, 123.
- ¹⁶⁸ BFL VII.5.e.1949.21381. 76–79.
- ¹⁶⁹ BFL VII.5.e.1949.21381. 76–79.
- ¹⁷⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.1209. 14. Hozzá kell tenni, hogy Bedő ekkor már tudhatott a Rotyis–Szívós-per részleteiről, így valószínűleg akár ehhez is igazíthatta. ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 84.
- ¹⁷¹ BFL VII.5.e.1949.21381. 79–80.
- ¹⁷² Major 1988, 129. Mikor 1947 júniusában átadták a Közlekedési Alkalmazottak székfőzárát a büntetőszázadban elhunytak emlékművét, azon csak 25 kommunista neve szerepelhetett, akikre ugyanennyi kihelyezett vörös pad emlékeztetett. Az avatáson Kossa is beszédet mondott. Az emlékművet valamikor a '60-as években eltávolították. Lásd: <https://filmhirado-konkline.hu/watch.php?id=6433>. Egyébként Kossának is volt mellszobra Tapolcán, mely mára – ironikus módon – a helyi Wass Albert Könyvtár és Múzeumba került.
- ¹⁷⁴ Rákos – Verő 2008, 297. V. ö. Kossa 1960, 297. Itt meg kell jegyezni, hogy Varga László történész tanulmányában Kossa népbírói vallomását azért minősítette hamisnak, mert a tanú könyvében azt írta, hogy Silberpfennig útközben tűnt el, a népbírói tárgyaláson pedig a kivégzettek közé sorolta. Az igazság az, hogy Kossa könyvében az eltűnés és a kivégzés között szerepel a jelenet, ahol Silberpfennig megkerül. Lásd: Varga 1999, 58. és Kossa 1960, 178, 208–209. Varga véleményét saját könyvemben is átvettem: Veszprémy 2023b, 32. Kossa vallomásaival kapcsolatban valóban számos probléma merül fel, így a történeti konklúzió nagy vonalakban helyes, ám Silberpfennig halálának leírásában Kossa történetesen nem torzított.
- ¹⁷⁵ BFL VII.5.e.1949.16819. 36.
- ¹⁷⁶ História, 2009/4. 26.
- ¹⁷⁷ Major 1988, 125–126. és Szabadság, 1945. február 6. 2.
- ¹⁷⁸ Major 1988, 125–126.
- ¹⁷⁹ Szabadság, 1945. február 17. 2.
- ¹⁸⁰ Toronyihoz lásd újabban: Adám – Lénárt 2023. Utóbbi szerint Csányi a 101/4. század parancsnoka volt, noha Sallai és más kerettagok is világosan elmondják, hogy a 101/1. század parancsnoka volt. A 101/4. század (egyébként ez Petschauer Attila százada is) parancsnoka Schuller Antal t. főhadnagy volt. Lásd: Új Élet, 1982. augusztus 15. 2. és BFL XXV.1.a.1.1945.3207. 29. és BFL XXV.1.a.4.1948.654. 54. 79.
- ¹⁸¹ Salamon 1948, 79, 94, 134. és Szabad Magyarság (Mexikó), 1945. október 1. 297.
- ¹⁸² Saly 1945. és Salamon 1946. és Sallai 1979. Az első két kiadást még „a népjogok nagy harcosának, Rákosi Mátyásnak” ajánlotta a szerző. A harmadik kiadásban ezt egy Radnóti-idézetre cserélték.
- ¹⁸³ Szabad Nép, 1945. szeptember 8. 5. és Képes Figyelő, 1945. szeptember 1. O. n.
- ¹⁸⁴ Sallai 1979, 36, 45.
- ¹⁸⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 81.
- ¹⁸⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 111.
- ¹⁸⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 79–80. és BFL XXV.1.a.1.1945.769. 32–41. és BFL XXV.1.a.1.1945.477. 110.
- ¹⁸⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 111.
- ¹⁸⁹ Sallai 1979, 109. A korábbi kiadásban egyszerűen „a cigány”. Salamon 1946, 73.
- ¹⁹⁰ Salamon 1948, 154.
- ¹⁹¹ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 112–113.
- ¹⁹² BFL XXV.1.a.1.1945.477. 87, 115. és Sallai 1979, 121, 150–151, 179.
- ¹⁹³ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 111, 87.
- ¹⁹⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 114.
- ¹⁹⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.3009. 33.
- ¹⁹⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 113.
- ¹⁹⁷ Sallai 1979, 120.
- ¹⁹⁸ BFL XXV.1.a.4.1948.3732. 38–39, 69–72, 99. Gerencsér maga beadványában 200 elhunytól írt, ez gyanús kerek szám, és a primer források sem támasztják alá.
- ¹⁹⁹ BFL XXV.1.a.2.1946.4567. 33.
- ²⁰⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 79–81.
- ²⁰¹ BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 91–92.
- ²⁰² Sallai 1979, 99–102.
- ²⁰³ Salamon 1948, 156.
- ²⁰⁴ ÁBSZTL 3.1.9. V-91492. 11.
- ²⁰⁵ Sallai 1979, 139–140, 154.
- ²⁰⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 103.
- ²⁰⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 108–110.
- ²⁰⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 137–139.
- ²⁰⁹ Új Élet, 1983. május 1. 6.
- ²¹⁰ ÁBSZTL 3.1.9. V-91492. 51, 63, 65.
- ²¹¹ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 121. Ironikus részlet, hogy a jegyzőkönyv ezen olda-

- lán a „bíróság” szó helyére a „bitóság” szó került.
- ²¹² BFL XXV.1.a.1.1945.477. 161–162.
- ²¹³ Világ, 1945. július 6. 3. és PDH.
- ²¹⁴ Salamon 1948, 156.
- ²¹⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-91492. 5, 18.
- ²¹⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 121.
- ²¹⁷ Sallai 1979, 190–191.
- ²¹⁸ ÁBSZTL 3.1.9. V-91492. 17.
- ²¹⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 109. és BFL XXV.1.a.1.1945.2185. 79–80. és ÁBSZTL 3.1.9. V-91492. 23–25.
- ²²⁰ Sallai 1979, 151–152. A korábbi kiadásban még egyértelműbb a történet: e szerint a „hajtók” „előttünk a századparancsnok Toronyi előtt” a szolgálatvezető Fábán hadapród előtt” érték agyon. Salamon 1946, 101.
- ²²¹ Rákos – Verő 2008, 194–195.
- ²²² BFL XXV.1.a.1.1945.477. 138.
- ²²³ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 86–87, 157.
- ²²⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 114.
- ²²⁵ Salamon 1948, 157. és Sallai 1979, 108. Fábán saját perében tisztázta, hogy keret-honvéd volt, nem pedig árkász. BFL XXV.1.a.1.1945.769. 33.
- ²²⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.769. 57–60.
- ²²⁷ Ítélet, 1947. február 13. 7. és Világosság, 1947. február 22. 3. Bán állítólag hatáskörén túlmenően védte Jánosit, ezért kamarai fegyelmi eljárás indult ellene, melynek végén felmentették. Bán azt is állította, hogy a deportálások alatt Jánosit bűjtatta a családját. A Pesti Izé heccpal karikatúrát is közölt Bánról, ahol a tárgyaláson az ügyvéd azt mondja Sallainak: olyan lendülettel védte Jánosit, hogy a keze is megsérült. Sallai válasza: „Fel kellene kötni, ügyvéd úr!” Pesti Izé, 1947. február 23. 2.
- ²²⁸ Sallai 1979, 156, 178, 182.
- ²²⁹ Sallai 1979, 231–232.
- ²³⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 86.
- ²³¹ Hozzászólások. Az MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, 1959/1. 116.
- ²³² A Hadtörténelmi Levéltár tájékoztatása a szerző számára, 2023. augusztus 22.
- ²³³ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 366, 371.
- ²³⁴ MNL OL XX.4.b.NOT.I.6237/1946. és MNL BaML XXV.8. 467/1946. 93. skk.
- ²³⁵ MNL TML XXV.11. 4/1947. 76.
- ²³⁶ MNL SML XXV.1.325.1946. 18, 27–32. Néhány helyen „Próni”, aláírásában világosan „Prónyi”. A tárgyaláson Gottlieb végig vezetéknévén utaltak, veszteségi kartonjához lásd: Rákos – Verő 2008, 235.
- ²³⁷ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 374, 304–306, 362–323. és MNL BaML XXV.8. 467/1946. 305.
- ²³⁸ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 374.

- ²³⁹ 1927. évi Sport-Evkönyv, 206. és Ifjúsági Testnevelés, 1928. április 3. 2. és Központi Értesítő, 1944. április 27. 1. és A magyar gyalogság, 20, 35. Kauschky nevét a kerethonvédek kijelzése alapján fonetikusán jegyezték le, innen tudjuk, hogy nevét „Kaucskinak” ejtette.
- ²⁴⁰ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 77.
- ²⁴¹ MNL TML XXV.11. 4/1947. 83.
- ²⁴² MNL TML XXV.11. 4/1947. 24.
- ²⁴³ Fox – Levin 1998, 418–420. és Lobbstaetel et al. 2019. és Reidy et al. 2011.
- ²⁴⁴ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 97–98.
- ²⁴⁵ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 552–553 és MNL TML XXV.11. 4/1947. 119. Az én kiemelés – V. L. B.
- ²⁴⁶ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 80–85, 100.
- ²⁴⁷ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 44, 80–85, 129–130, 141, 234, 384.
- ²⁴⁸ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 45, 49, 64, 313. A valójában ötrészes fotósorozat: MNySzZsE D.1664. Három fotót közölt: Jalsosvzky–Tomsics–Toronyi 2014, 315.
- ²⁴⁹ 1912. évi. XXXIII. t. c. 101. §.
- ²⁵⁰ 1930. évi III. t. c. 47. §.
- ²⁵¹ 1912. évi. XXXIII. t. c. 438. §.
- ²⁵² MNL BaML XXV.8. 467/1946. 86–88, 442, 79.
- ²⁵³ MNL TML XXV.11. 4/1947. 116, 120. és O. n.
- ²⁵⁴ MNL TML XXV.11. 4/1947. 17–18, 80.
- ²⁵⁵ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 129–130, 232, 386, 389.
- ²⁵⁶ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 148, 83–85.
- ²⁵⁷ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 312, 173.
- ²⁵⁸ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 310, 321, 386.
- ²⁵⁹ Szabó Ödön 2022, 95.
- ²⁶⁰ MNL TML XXV.11. 4/1947. 80. és MNL BaML XXV.8. 467/1946. 138, 310, 384.
- ²⁶¹ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 328, 385.
- ²⁶² ÁBSZTL 3.1.9. V-74323. 7. és Rákos – Verő 2008, 171.
- ²⁶³ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 332.
- ²⁶⁴ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 111.
- ²⁶⁵ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 111.
- ²⁶⁶ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 306.
- ²⁶⁷ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 363.
- ²⁶⁸ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 363.
- ²⁶⁹ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 312–317.
- ²⁷⁰ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 385, 390, 396.
- ²⁷¹ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 319–320. A szöveget a Kurucz és társaival szembeni per ítélete idézi, a forrás nyilván Kurucz.
- ²⁷² MNL SML Kaposvár halotti akv. 1944–1947. 1947/184–185. sz.
- ²⁷³ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 359.
- ²⁷⁴ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 285.
- ²⁷⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-86808. 82, 150, 334, 264, 266, 132.

- ²⁷⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-86808. 266. Zsidairól meg kell jegyezni, hogy ilyen nevű tényleges állomásvévisztje nem volt a magyar királyi honvédségnek. A hasonló nevűek 1942-ben főhadnagyok, századosok.
- ²⁷⁷ ÁBSZTL 3.1.9. V-86808. 328. A Szolgálati Szabályzat szerint a pontosan meghatározott eseteken kívül a katona fegyverét még parancsra sem használhatta, a kapott töltényekkel pontosan, még a harcúterén is elszámolni tartozott, és ha nem tudott, szigorúan büntették. Szolgálati Szabályzat, VIII. fejelet. § 50. § 74. § 649. pont. 2. bekezd. A tisztnek már szélesebb jogköre volt a fegyverhasználatra.
- ²⁷⁸ ÁBSZTL 3.1.9. V-86808. 168.
- ²⁷⁹ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n. és MNL OL XX.4.b. NOT.II.1727/1948. 5-7. Apaczeller ügyében a vád alapját még mindig az 1945. évi VII. törvény nyelvtörvényerőre emelt, és az 1440/1945. ME. sz. rendelettel módosított és kiegészített 81/1945. ME. sz. rendelet 11. § 5. pontja képezte, mivel az 1964. évi 27. tv. R. 1. § alapján háborús bűntett nem évül el.
- ²⁸⁰ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n. és Rákoss – Verő 2008. 238.
- ²⁸¹ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n. Bán agyonverését Hólik Soósak tulajdoní-

- totta. MNL BaML XXV. 21. B. 3708/1952. O. n.
- ²⁸² MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
- ²⁸³ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
- ²⁸⁴ MNL OL XX.4.b. NOT.II.1727/1948. 8-9. és MNL BaML XXV. 21. B. 3708/1952. O. n.
- ²⁸⁵ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
- ²⁸⁶ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n. és MNL BaML XXV.1. 6/1946. O. n. és MNL BaML XXV. 21. Baranya Megyei Bíróság B. 3708/1952. O. n. és Újság, 1941. szeptember 23. 7. Valószínűleg azonos Hanák György kaposvári reálgimnáziumi növendékkel, aki 1928-ban „a fasizta kormány vendégeként” nyaralt a Rivierán, s aki a diákok nevében „lelkes szavakban” köszöntötte meg a nyaralást és a kormány ajándékát, a Duce élettrajzát. A rendezvény végén elénekelték a magyar Himnusz és a Giovinezza fasizta indulót. Újság, 1928. július 20. 10. Lásd még: Új Somogy, 1929. július 12. 1-2.
- ²⁸⁷ MNL BaML XXV. 8. Nb. 841/1948. 233.
- ²⁸⁸ MNL OL XX.4.b. NOT.II.1727/1948. 16.
- ²⁸⁹ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 350.
- ²⁹⁰ MNL BaML XXV.8. 467/1946. 158.
- ²⁹¹ Lord Goff of Chieveley 1997. és Williams 2020. 308.
- ²⁹² MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.

Váratlan elkövetők?

- ¹ Veszprémy 2022. Tegyük hozzá: a romaellenes attitűd a Horthy-rendszert is jellemezte, ez egy korszakokon átívelő jelenség volt.
- ² BFL XXV.1.a.3.1947.2725.
- ³ MNL OL XX.4.b. NOT.II.3000/1948.
- ⁴ Népszava, 1947. december 7. 14. és Szegedi Friss Újság, 1947. december 10. 2.
- ⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 19-22.
- ⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 26.
- ⁷ Eltekintve Kása leveleitől, csupán a NOT-ítelestől derül ki, hogy Kása törvénytelenesen hosszú időt – legalább egy 1 év 8 hónapot és 15 napot – töltött előzetesben, legalábbis ennyit számított be neki az ítélet. BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 42.
- ⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 6.
- ⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 37.
- ¹⁰ Új Élet, 1983. május 1. 6. V. ö. Szolgálati Szabályzat, 74. §, 401-402. és 76. §, 437. és függ. 3. melléklet, 547-549.
- ¹¹ 1896. évi XXXIII. t. c. 305. §. „Ha a vádlottnak a fő tárgyaláson és a megelőző eljárásban tett vallomása lényegesen eltérők, az elnök őt erre figyelmezteti, az eltérés okát tőle megkérdezi és ez esetben, vala-

- mint akkor is, ha a vádlott egyáltalában nem nyilatkozik, az előbbi vallomásáról felvett jegyzőkönyvet egészben vagy részben felolvashatja vagy felolvastathatja.”
- ¹² BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 31-32.
- ¹³ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 40.
- ¹⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 42.
- ¹⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 33, 43, 56.
- ¹⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.2386. 57, 59.
- ¹⁷ Szabadság, 1946. július 27. 4.
- ¹⁸ Szabad Szó, 1946. július 28. 3.
- ¹⁹ Új Dunántúl, 1947. december 2. 2.
- ²⁰ MNL OL XX.4.b. NOT.II.951/1948. 9, 21, 23.
- ²¹ PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.
- ²² PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.
- ²³ PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.
- ²⁴ PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.
- ²⁵ PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.
- ²⁶ PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.
- ²⁷ PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.
- ²⁸ MNL OL XX.4.b. NOT.III.2851/1948.
- ²⁹ ÁBSZTL 4.1. A-662/9.
- ³⁰ PTI 291/1951. (54/1945). O. n.
- ³¹ PTI 309/1946. (R.686/1968). O. n.

- ³² <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto>
- ³³ MNL OL, XX.4.b. NOT.II.951/1948. 24.
- ³⁴ PTI 291/1951. (54/1945). O. n.
- ³⁵ PTI 291/1951. (54/1945). O. n. Talán azonos az 1944 novemberében Kiskőrösön elesett Krénusz Jánossal. Rajta kívül ismert még Krénusz Imre, akinek haláláról két eltérő karton maradt fenn. <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto>
- ³⁶ MNL OL, XX.4.b. NOT.II.951/1948. 12.
- ³⁷ MNL OL, XX.4.b. NOT.II.951/1948. 11.
- ³⁸ MNL OL, XX.4.b. NOT.II.951/1948. 18.
- ³⁹ MNL OL, XX.4.b. NOT.II.951/1948. 3.
- ⁴⁰ MNL OL, XX.4.b. NOT.II.951/1948. 21-22.
- ⁴¹ MNL OL, XX.4.b. NOT.II.951/1948. 23.
- ⁴² Dunántúli Népszava, 1947. november 27. 3. és Világ 1948. november 12. 3. és Új Dunántúl, 1948. március 31. 2. és Észak-Magyarország, 1948. július 15. 2.
- ⁴³ Friss Újság, 1948. február 12. 2.
- ⁴⁴ Friss Újság, 1948. április 1. 7.
- ⁴⁵ Hírlap, 1948. július 15. 2.
- ⁴⁶ Magyar Nemzet, 1948. július 15. 3.
- ⁴⁷ Szabadság, 1948. július 16. 5.
- ⁴⁸ Új Dunántúl, 1947. december 2. 2.
- ⁴⁹ Dunántúli Népszava, 1948. március 31. 1.
- ⁵⁰ Új Dunántúl, 1948. február 11. 2.
- ⁵¹ Dunántúli Népszava, 1948. február 11. 3.
- ⁵² Dunántúli Népszava, 1948. február 11. 3.
- ⁵³ Másolatban lásd: USHMM RG-39.013M, XX-L BOX D5/3.
- ⁵⁴ DEGOB 3618 (zsidó „keret”); MNL JNSZML XXV.1.222.1947. O. n. (Deutsch Zoltán kivételezett százados, századparancsnok-helyettes, 101/332. század); 106/304. század, Gyulaházi Jenő századparancsnok-helyettes; Goldstein Elemér hadapród őrmester, századparancsnok, 44. májusában Nánáson (Élünk [Debrecen], 1947. október 25. 4.); „Rohic hadnagy”, századparancsnok-helyettes, 101/305. század (lásd a szerző interjúját Körmendi Istvánnal, 2023. július 12.).
- ⁵⁵ Magyar Életrajzi Lexikon, 3. kiegészítő kötet, 206. és Új Élet, 1947. július 31. 8. és MNL BaML XXV.8. 467/1946. 33, 329, 353. A Rivész-perben Fischer terhelő vallomást tett (miszerint Rivész azt mondta volna, ha nem fér el százada a helyi iskolában, lövess le őket), s citálta Gedeon Mátyás iskolaigazgatót, aki szerinte fültanúként állt tudta volna támasztani véleményét. Gedeon azonban a vallomást megcáfolta, s végül az ítéletben nem is használták fel Fischer vádjait.
- ⁵⁶ Szabadság, 1945. június 5. 2.
- ⁵⁷ PIM V.5462/26.
- ⁵⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.957. 13.
- ⁵⁹ BFL VII.5.e.1949.18791. 147.
- ⁶⁰ BFL VII.5.e.1949.18791. 9-23.
- ⁶¹ BFL VII.5.e.1949.18791. 38-39, 44-45, 47-48, 50.
- ⁶² BFL VII.5.e.1949.18791. 58, 62-63, 71.
- ⁶³ BFL VII.5.e.1949.18791. 94-96.
- ⁶⁴ BFL VII.5.e.1949.18791. 73-78.
- ⁶⁵ BFL VII.5.e.1949.18791. 81-84.
- ⁶⁶ BFL VII.5.e.1949.18791. 98.
- ⁶⁷ Szabad Nép, 1946. november 21. 3. és Új Szó, 1946. november 22. 2.
- ⁶⁸ BFL VII.5.e.1950.3210. 40-42, 55, 59, 159.
- ⁶⁹ BFL VII.5.e.1950.3210. 61, 80, 85 skk. és Vadasz-Olsson, 2018.
- ⁷⁰ Zsádányi 1945, 63.
- ⁷¹ BFL VII.5.e.1949.23655. 13-15, 6, 9, 71, 74.
- ⁷² BFL VII.5.e.1949.23655. 131-134, 139-144, 149.
- ⁷³ BFL VII.5.e.1949.23655. 237-241.; Kis Újság, 1947. április 25. 2.
- ⁷⁴ BFL VII.5.e.1949.23655. 245.
- ⁷⁵ BFL VII.5.e.1949.23655. 249, 256, 151, 158, 184, 189-190. Kiemelés tőlem – V. L. B.
- ⁷⁶ BFL XXV.1.3.a.1947.2486. 48.
- ⁷⁷ BFL VII.5.e.1949.23655. 151.
- ⁷⁸ Rákoss – Verő 2008, 280.
- ⁷⁹ BFL VII.5.e.1949.23655. 153-154, 148, 162, 195, 201, 206-207, 166, 183.
- ⁸⁰ BFL VII.5.e.1949.23655. 250, 254.
- ⁸¹ Az Est, 1924. szeptember 6. 6. Siklóssyhoz (Vaszary János első feleségéhez) lásd még: Színházi Élet, 1924. szeptember 7. 29. és 1924. július 13. 20.
- ⁸² ÁBSZTL 3.1.2. M-37478. 259-260.
- ⁸³ 8 Órai Újság, 1926. május 30. 7. és Pécsi Napló, 1926. június 5. 5.
- ⁸⁴ Pécsi Szabad Szó, 1945. november 12. 3. V. ö. Új Élet, 1989. március 15. 3. Utóbbi cikk információi nyilván Zsádányitól származnak.
- ⁸⁵ Dunántúl, 1933. október 31. 8. és Esti Kurír, 1936. január 22. 9.
- ⁸⁶ Fent idézett nekrológjában tévesen szerepel, hogy Zsádányi a bori munkaszolgálat túlélője. Zsádányi emlékirata és későbbi cikkei ezt nem támasztják alá, világos, hogy a keleti frontról Pestre került, ahol a felszabadulás is érte.
- ⁸⁷ Somogyi Hírlap, 1946. október 24. 4. és Dunántúli Népszava, 1946. október 19. 3.
- ⁸⁸ Zsádányi 1947.
- ⁸⁹ ÁBSZTL 3.1.2. M 30841. 144, 157.
- ⁹⁰ BFL VII.5.e.1949.23655. 127-128.
- ⁹¹ BFL VII.5.e.1949.23655. 185-187.
- ⁹² Zsádányi 1945, 45, 69, 127, 130, 134, 138.
- ⁹³ Zsádányi 1945, 122-123.
- ⁹⁴ BFL XXV.1.3.a.1947.2486. 47.
- ⁹⁵ BFL VII.5.e.1949.23655. 22.
- ⁹⁶ BFL VII.5.e.1949.23655. 187.
- ⁹⁷ BFL XXV.1.a.4.1948.1619. 56.

- 98 Pór-Zsadányi 1947. 79.
 99 BFL VII.5.e.1949.23655. 192.
 100 Igaz Szó, 1947. április 12. 5.
 101 BFL VII.5.e.1949.23655. 16–17.
 102 BFL XXV.1.a.1.1948.3529.
 103 BFL VII.5.e.1949.23655. 208, 243–254. Talán nem meglepő, hogy Kacziánt 1956-ot követően internálták, a kamarából kizárták, már csak azért sem, mert a Budapesti Ügyvédi Kamara Forradalmi Bizottságának lett az egyik megválasztott tagja. Zinner et al. 2005, 521.
 104 BFL VII.5.e.1949.23655. 273, 289, 273–274.
 105 Magyar Nemzet, 1947. május 31. 3. és Nép-szava 1947. május 31. 4. és Kis Újság, 1947. június 1. 4.
 106 BFL VII.5.e.1949.23655. 216–218, 230, 285.
 107 BFL VII.5.e.1949.23655. 255–257.
 108 BFL VII.5.e.1949.23655. 258–259.
 109 PTI B.1673.1951. O. n. Az én kiemelésem – V. L. B.
 110 PTI B.1673.1951. O. n.
 111 PTI B.1673.1951. O. n.
 112 Rögzíteni kell, hogy a korabeli joggyakorlat szerint csak az a tanúvallomás bizonyító erejű, mely közvetlen észleleten alapszik. Hamis a tanú vallomása, ha úgy adja elő azt, mintha közvetlenül tapasztalta volna a körülményeket, ám az nem igaz. Lásd: Büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről, 215.
 113 PTI B.1673.1951. O. n.
 114 Hanák 1994, 25.
 115 PTI B.1673.1951. O. n.
 116 PTI B.1673.1951. O. n.
 117 PTI B.1673.1951. O. n.
 118 PTI B.1673.1951. O. n.
 119 Dunántúli Népszava, 1946. augusztus 10. 2.
 120 Szabadság, 1946. február 24. 6.
 121 Dunántúli Népszava, 1946. február 21. 3.
 122 MNL GYMSML GYL. XXV.2. 1093/1946. és Ua. 631/1947. és ÁBSZTL 3.1.9. V-117064.
 123 Világ, 1948. április 17. 4.
 124 Veszprémi 2023b, 49, 57, 80, 119, 211. és ÁBSZTL 3.1.9. V-97665.
 125 LFH.
 126 LFH.
 127 LFH.
 128 A megjegyzés helyes, valóban Káldi védte Imrédy Bélát és Reményi-Schneller Lajost is. Háborús bűnösök ismert védőjeként tartották számon, később sajtó kampány és kamarai eljárás indult ellene, ezért családjával disszidált. Káldi egyébként valóban zsidó származású volt, 18 évesen keresztelkedett meg. Lásd: BFL IX.282.b. Ü. 7327. O. n.
 129 LFH.
 130 LFH.

- 131 Fái István (Bp. 1913–?) apja földbirtokos, a zsidó származású család egy Abonyi utcai villában lakott, Kertész Endre szerint „a felső tízezerhez tartoztak”. Agrártudományi pályára lépett, 1942-ben hívták be munkaszolgálatra. A 101/10. századnál kivételezett pozícióban volt, munkavezetőként a többi muszos felett állt, apja közbenjárta, hogy jobb elbánásban részesüljön. Az év októberében dezertált századát, és csatlakozott a szovjet partizánokhoz, Kertész szerint fégyvertelen német katonák lemészárlásában is részt vett. A szovjetunióbeli magyar sajtóba mezőgazdasági cikkeket írt, 1946-tól a Földműves Szövetkezetek Országos Központjának üv. igazgatója. Ő vezette Horthy kenderesi kúriájának átvételét 1946-ban Iliás Ferenc oldalán (a sachsenhauseni tábor nem zsidó túlélője). 1948-tól tartalékos őrnagy a honvédségben, 1951-től az Agrártudományi Egyetem oktatója, 1955-ben az Állami Gazdaságok Minisztériumában termelési igazgató. 1956-ban megkapta a Munka Erdemrendjét. 1959-ben már Izraelben élt. Lásd: OSA 300-40-6. Box 5.; Új Kelet, 1961. május 31. 4. Krauss 1995, 1. köt., 11–13, 29, 64–9.; BFL XXV.1.a.1.1945.957. 26–27.; Igaz Szó, 1945. szeptember 28. 2.; Szabad Föld, 1946. március 17. 4.; Szabad Nép, 1946. július 4. 5.; Honvédségi Közlöny a Magyar Honvédség számára, 1948. június 1. 215.; Magyar Nemzet, 1955. február 9. 6.; Szabad Nép, 1956. április 27. 6.; Új Kelet, 1959. szeptember 6. 4.
 132 Fái 1944, 99.
 133 Ligeti apjáról így ír (teljesen tévesen): „apja Ligeti Pál, neves műépítész és képzőművészeti szakíró, egyike a leglelkesebb olasz-fasiszta felfogású zsidó intellektueleknek”. Fái 1944, 21. Krauss szerint Ligetit a háború után a népbíróság halálra ítélte és felakasztották, így fejezte be „dicstelen életét”. Krauss, 1995, 1. köt. 14. Utalni lehet még rá, hogy Ligeti Ferencet a Bóta-ügyben hozott ítélet emlegette meg „Ligeti Pálként”. BFL VII.5.e.1949.17492. 116.
 134 Fái 1944, 35, 38, 54, 55, 56, 59, 60.; BFL XXV.1.a.1.1945.957. 61.; LFH. A két század összevonására lásd Krauss 1995, 1. köt. 25.
 135 Fái 1944, 9–10, 76, 78.
 136 BFL XXV.1.a.1.1945.2340. 154–163. Meg kell jegyezni, hogy a HM Elnöki osztály 1941-es állásfoglalása szerint „ugyanazon fenyegető cselekményért a megkötözést több egymást követő napon is végre lehet hajtani”. HDKE Gazsi József gyűjtése, 10. sz. mappa, 4028. csomó. HM 1941 Eln. oszt. II. tárcel. 140744. sz.
 137 BFL XXV.1.a.1.1945.2340. 147.

- 138 BFL XXV.1.a.1.1945.2340. 114.
 139 BFL XXV.1.a.1.1945.2340. 30.
 140 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 8.
 141 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 10.
 142 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 19.
 143 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 77–78.
 144 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 33.
 145 LFH.
 146 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 51.
 147 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 62. Mérőék egyébként Mike perében a vádlott letartóztatásában is részt vettek. BFL XXV.1.a.1.1945.162. 16–17.
 148 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 33–34. Sajátos módon ezt az ítélet idézte is a tényállási részben, mint a vádlott „magatartására jellemző” részletet, dacára annak, hogy a vádiratban nem szerepelt. BFL XXV.1.a.1.1945.957. 77–78, 80.
 149 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 37.
 150 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 38–39.
 151 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 39–41.
 152 LFH.
 153 1896. évi XXXIII. t. c. 331. §.
 154 BFL XXV.1.a.1.1945.477. 150.
 155 BFL XXV.1.a.1.1945.477. 118.
 156 BFL XXV.1.a.1.1945.477. 163.
 157 BFL XXV.1.a.1.1945.477. 65, 106.
 158 BFL XXV.1.a.1.1945.477. 108–109, 113–114.
 159 BFL VII.5.e.1949.17492. 111, 117.
 160 BFL XXV.1.a.1.1945.3075. 87–88, 62–63.
 161 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 79.
 162 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 25–26.
 163 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 50, 60–61.
 164 Zsadányi 1945, 68, 143, 94.
 165 Zsolt 1980, 162, 194, 177.
 166 BFL VII.5.e.1949.18717. 55–56, 73.
 167 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 12–17. Paraghat egyes források szerint leváltották, másol partizánok ölték meg. BFL XXV.1.a.1.1945.957. 53, 75. Borzára tett megjegyzése figyelemre méltó, hiszen maga Borza eszperantista, baloldali egyén volt. BFL XXV.1.a.1.1945.3075. 140. Érdekes részlet, hogy Borzával a Tolnai Népiújság 1983-ban fotós interjú közölt eszperantistai tevékenysége okán, s hogy napjainkban nevét emléktábla örökíti meg Dombóváron. Tolnai Népiújság, 1983. július 10. 3.; Tolnai Népiújság, 2006. december 2. 16.
 168 LFH.
 169 LFH.
 170 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 79–82.
 171 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 43.
 172 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 113.
 173 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 52–53.

- 174 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 23. Ligeti zsidó származása kezdetben nem okozott gondot, később ezt láthatóan megváltozott. Erre nejként írt leveleiben is utalt: „Különbön üdvözlöm a kátiakat és kerdetetem őket, hogy hogy lehet az, hogy amikor kiküldtek, akkor még nem volt bajuk a származással és most utólag jut eszükbe, hogy még ezt, vagy azt igazolni kéne. Különbön azt hiszem, a hadnagyi előléptetéssel kapcsolatban igazgja őket az egész ügy.” ÁBTL 3.1.9. V-88344. 8.
 175 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 24.
 176 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 51.
 177 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 108.
 178 BFL XXV.1.a.1.1945.957. 74–75.
 179 Világosság, 1945. szeptember 12. 2.; Kis Újság, 1945. szeptember 2. 7.; Szabadság, 1945. június 27. 2.
 180 LFH.
 181 BFL XXV.1.a.2.1946.4937. 41.
 182 BFL VII.5.e.1949.17492. 78.
 183 BFL VII.5.e.1950.6888. 44.
 184 BFL XXV.1.a.2.1946.4937. 34.
 185 BFL VII.5.e.1949.17492. 80.
 186 BFL XXV.1.a.2.1946.4937. 40.
 187 BFL VII.5.e.1949.17492. 82.
 188 BFL VII.5.e.1949.17492. 111, 117.
 189 BFL XXV.1.a.2.1946.4937. 40.
 190 BFL VII.5.e.1949.17492. 83.
 191 BFL VII.5.e.1949.17492. 83.
 192 BFL VII.5.e.1950.6888. 54.
 193 BFL VII.5.e.1950.6888. 54.
 194 BFL XXV.1.a.2.1946.4937. 41.
 195 BFL VII.5.e.1949.17492. 80.
 196 BFL VII.5.e.1949.17492. 80.
 197 BFL VII.5.e.1949.17492. 83.
 198 BFL XXV.1.a.1.1945.162. 16–17.
 199 BFL XXV.1.a.1.1945.162. 24.
 200 BFL XXV.1.a.1.1945.162. 43–45.
 201 BFL XXV.1.a.1.1945.3075. 62, 87.
 202 Rákos – Verő 2008, 196–197. A 101/10. századnál veszteséglista szerint elhunytak: Deckstein Jenő (akna), Ferenczi Miklós (lövés), Horváth Jenő (lövés), Kopolovics Salamon (lövés), Nemes Richárd (lövés) és Nussbaum Pál (lövés). Schön István betegségben hunyt el 1943. február 25-én. A 101/11. századnál veszteség Édes Miklós és Landmann Simon (akna), László Lajos és Pásztor Tibor (lövés). Ez egyébként többé-kevésbé fedi Ligeti verzióját, aki 1942. augusztus 15. és '43. február 12. között volt századparancsnok: ez alatt szerinte három muszos hunyt el századánál partizántámadás következtében.
 203 A szerző interjúja, 2022. július 22.

„Hazug volt a rossz, mivel azt hitte, hogy ő jó”.

- ¹ *Magyarország* (Pittsburgh), 1989. július 29. 6.
- ² ÁBSZTL 3.1.5 O-14744. 365, 370. Az egyik nyomozó történetesen Cseri Ferenc, a 104/6. század túlélője volt.
- ³ ÁBSZTL 3.1.5 O-14744. 332.
- ⁴ MNL CSML ML IV.455.b. 985/1944. Aigner-ügy. K.e.e. = közigazgatásilag egyelőre egyesített.
- ⁵ HL 2. hadsereg iratai, 15. doboz. Napló, 172. melléklet. 2. pont. A dokumentumot részben közli a következő forráskiadás, ám az itt idézett sorokat kihagyja: *A második világháború*, 203–204.
- ⁶ Rejtő Jenő: Az utolsó szó jogán (2.). *Napló* (Szabadka), 1990. október 24. 31.
- ⁷ HL Personalia VII. 257. 260. d. Kardos János emlékirata, 2. rész. 11.
- ⁸ BFL VII.5.e.1950.1642. 54, 46–47.
- ⁹ BFL VII.5.e.1950.6673. 61–62.
- ¹⁰ BFL VII.5.e.1950.6673. 64–65. A hamis tanúzás effektíve csak akkor volt büntethető, ha eskü alatt vallott a tanú. *Magyar Jogi Szemle*, 1935/7. 286.
- ¹¹ *Budapesti távbeszélőnévsor*, 1949. december, 267. V. ö. *Budapesti Távbeszélőnévsor* 1950. december, 416.
- ¹² BFL VII.5.e.1950.1642. 96, 120–121.
- ¹³ MNL CSML XXV.8. 896/1945. 18.
- ¹⁴ <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto>
- ¹⁵ MNL CSML XXV.8. 896/1945. 67–68.
- ¹⁶ MNL CSML XXV.8. 250/1947. 30–31.
- ¹⁷ MNL CSML XXV.8. 250/1947. 40. és MNL CSML XXV.8. 896/1945. 84.
- ¹⁸ MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 44.
- ¹⁹ *Igazságügyi Közlöny*, 1944. május 31. 225.
- ²⁰ MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 19–20.
- ²¹ MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 27.
- ²² MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 36.
- ²³ MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 48.
- ²⁴ MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 83.
- ²⁵ MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 90.
- ²⁶ MNL CSML XXV.8. 349/1947. 185–186.
- ²⁷ MNL CSML XXV.8. 349/1947. 175, 91.
- ²⁸ MNL CSML XXV.8. 349/1947. 176.
- ²⁹ MNL CSML XXV.8. 349/1947. 195–196.
- ³⁰ MNL CSML SZMB B. 2190/1951. 96.
- ³¹ MNL CSML XXV.8. 291/1945. 25. A mondatok sorrendjét az érthetőség kedvéért megváltoztattam – V. L. B. Gulyás országos botrány mellékszereplője volt Lakos József szentesi rendőrkapitány megkínzása és meggyilkolása kapcsán, melyet Dadi Imre s társai követtek el: *Kis Újság*, 1946. február 16. 2.
- ³² ÁBSZTL 2.1. I/33 (V-143412). 8. Noha egyébként Cseresnyés neje ügyében ezt pont feltárható: Zinner 2013, 1. köt. 296.

- ³³ BFL VII.5.e.1950.6675. 13–17, 25–27, 79, 99–109, 117–123, 143. Ügét összevonva tárgyalta Boksay István századparancsnokával, aki szintúgy halálbüntetést kapott, '46. április 12-én kivégezték. Bár ekkor volt a Katpolon is egy Vértess Imre, Magyar világosan leírja, hogy „engem a rendőrségen a tárgyaláson is koronatanúként kihallgatott Vértess Imre rendőr alezredes kérdezett ki”. Uo. 143. Az itt szereplő Vértess Imrét később koncepciók perben ítélték el, ám másnap szabadult, kb. egy évet volt előzetesben. Zinner 2013, 1. köt. 609–609.
- ³⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.1813. 101–103.
- ³⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.1813. 111.
- ³⁶ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 65–69.
- ³⁷ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 99.
- ³⁸ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 47, 49.
- ³⁹ BFL XXV.1.a.3.1947.3772. 131.
- ⁴⁰ <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto>
- ⁴¹ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 52.
- ⁴² BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 41, 45.
- ⁴³ BFL VII.5.e.1950.7486. 60–61. és BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 52–53.
- ⁴⁴ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 52–53.
- ⁴⁵ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 50. és BFL VII.5.e.1950.7486. 50–51.
- ⁴⁶ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 98–99. és BFL VII.5.e.1950.7486. 56.
- ⁴⁷ BFL XXV.1.a.3.1947.3772. 138. Az én kiemelésem – V. L. B.
- ⁴⁸ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 92–94.
- ⁴⁹ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 107–108.
- ⁵⁰ BFL XXV.1.a.2.1946.4282. 90, 87.
- ⁵¹ *Világosság*, 1946. november 3. 1.
- ⁵² Veszprémi 2023b, 72–81.
- ⁵³ USHMM RG-39.013M.0062.
- ⁵⁴ BFL IV. 1429. 394/1947.
- ⁵⁵ BFL IV. 1429. 394/1947. és PIM Any.75.69.
- ⁵⁶ *Élünk* (Nyíregyháza), 1948. január 20. 5. és Ua. 1947. július 10. 9.
- ⁵⁷ MNL PML XXXIII. 102. 1. dob. Nagy Simornak, 1946. december 13.
- ⁵⁸ *Új Élet*, 1947. május 15. 4.
- ⁵⁹ Pór Dezső (1903–1980) Budapesten született zsidó családban, apja címfestősegéd, szervezett munkás. Ő maga 1921-től mozgalmár, háromszor volt munkaszolgálaton. '44-ben erősen cenzúrázott verseskötete jelent meg, '45–'46 között a Partizánszövetség lapjának a szerkesztője, '45–'48 között a MOASZ elnöke. '48–'50 között a *Kalapács* c. nagyüzemi lap szerkesztője. '44 után párttag, később a Budapesti Pártbizottság Pártoktatók Háza konzultánsa. A Kozma utcai izraelita temetőben nyugszik. Nem azo-

- nos névrokonával, a pozsonyi párttörténeti intézet igazgatójával.
- ⁶⁰ BFL IV. 1429. 394/1947.
- ⁶¹ Az országos szervezet névsoraihoz, funkcionáriusaihoz lásd: USHMM RG-39.013M.0002217–2280. és BFL VI.15.c. 1. kisdob. és THM Alapy Gyula iratai és PDH. A szervezet tagja nagyrészt átfedte mutat – de nem teljesen azonos – egy Pór és Zsadányi által 1947-ben kiadott, túlélőket felsoroló listával: Pór–Zsadányi 1947.
- ⁶² MNL BaML XXV.8. 467/1946. 257–259.
- ⁶³ Révész Béla 2022, 91–92.
- ⁶⁴ BFL IV. 1427. Újpest. 221. és IV. 1409.k. 8. kisdob. 356–359.
- ⁶⁵ *Világ*, 1949. február 25. 6.
- ⁶⁶ BFL IV. 1409.k. 11. kisdob.
- ⁶⁷ BFL IV. 1409.k. 7. kisdob.; *Új Szó*, 1948. március 2. 8. Átemelték például Székács Imrét, aki az új csoport gazdasági vezetője lett, Pór Dezső pedig a Partizánszövetség lapját szerkesztette. BFL VI.15.c. 1. kisdob. 13. és PDH.
- ⁶⁸ Jobbágyi 2013, 53. és *Az Országgyűlés Almanachja*, 1947–1949, 242. A szövetség történetéhez lásd: Baráth–Feitl 2006, 110.
- ⁶⁹ *Magyar Nép*, 1947. április 29. 3.
- ⁷⁰ *Új Dunántúl*, 1947. július 1. 3.
- ⁷¹ *Élünk* (Debrecen), 1947. május 8. 4.
- ⁷² BFL IV. 1429. 394/1947.
- ⁷³ USHMM RG-39.013M.0062.
- ⁷⁴ YVA O33/10887. 152.
- ⁷⁵ PIM V.5533/199/1–14. Örkény Nemesnek. 1969. június 19.
- ⁷⁶ PIM V.5885/14. Zek a NÜB-nek. 1972. szeptember 3.
- ⁷⁷ *Élünk* (Debrecen), 1947. május 8. 1.
- ⁷⁸ HDKE 2012.30.8.
- ⁷⁹ *Élünk* (Debrecen), 1947. május 8. 2.
- ⁸⁰ *Élünk* (Debrecen), 1947. március 29. 1.
- ⁸¹ CZA A128/89. Kahán (Haifa) Miklósnak és Hédynek, 1946. június 29.
- ⁸² USHMM RG-39.013M.0062.
- ⁸³ Pl. Lekka István, K. Nagy Gábor, Kertész János pereit. MNL HBML XXV.1. 97/1946., 161/1946., 573/1946.
- ⁸⁴ Gonda 1967, 273.
- ⁸⁵ Kövér 1993, 84.
- ⁸⁶ *Néplap*, 1945. augusztus 4. 1. és Ua. 1944. december 6. 2. és Ua. 1944. december 29. 5.
- ⁸⁷ *Új Kelet*, 1964. november 19. 6.
- ⁸⁸ *Bajtársi Levél* (Kanada), 1994. szeptember 30. 21.
- ⁸⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V-78644. 64–67. és *Debrecen*, 1945. május 5. 3.
- ⁹⁰ Kovács József 2017, 183–184. Kevés ironikusabb momentum található a népbíróságok történetében, mint hogy a debreceni zavargók közönség majdnem kárt tett kalapáccsal Munkácsy Mihály *Ecce homójában*.

- Az incidens hatására a Déri Múzeum a népbíróság teremhasználati jogát megvonta.
- ⁹¹ Ugyan erről a jegyzőkönyv szemérmesen hallgat, de Jezerniczky Ákos, Borotvás védője arról írt beadványában, hogy „két-ségtelen, hogy a főtárgyalás időpontjában egy munkaszolgálatos századparancsnok védelme még a védő részéről is testi épségének kockázatásával járt. Eltekintve attól, hogy ez önmagában pénzértékben ki sem fejezhető, a feszült hangulatot kifejezi az elsőbírói ítélet maga, mely szerint vádlottat oly körülmények között, mikor a másodbíróság csupán hat hónapot szabott ki, elsőfokon 12 évre ítélte [...] Az ítélet kihirdetésekor tumultuózus jelenetek játszódtak le, a hallgatóság vádlottaknak nemeként, saját testi épségem, valamint a börtönőrök testi épségük kockázatásával tudták a lincesztől megmenteni.” MNL CSML SZL XXV.8. 261/1945. O. n. Hasonlóan megzavarták Veszprémi Dezső perét is, védője ugyancsak Jezerniczky Ákos volt. MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 263. Egyébként Jezerniczky több „keretlegény”-ügyben volt védő, később letartóztatták és kizárták a kamarából.
- ⁹² *Világ*, 1945. augusztus 25. 1.
- ⁹³ BFL XXV.1.d. 1945. Eln. VII. B. 1. szám. Major az Igazságügyminiszternek, 1945. október 25. Köszönöm Fóris Ákosnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.
- ⁹⁴ Petrák 1983, 133, 138–139.
- ⁹⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-78644. 63.
- ⁹⁶ ÁBSZTL 2.1. sz.n. – 1951.05.05. Hasonló gondolatok talán Pálffy fejében is megfordultak a kivégzések – elvégre korábban ő volt a Katpol vezetője.
- ⁹⁷ USHMM RG-39.013M.0062.
- ⁹⁸ *Népiújság* (Eger), 1972. október 1. 7.
- ⁹⁹ *Népiújság* (Eger), 1958. szeptember 14. 1.
- ¹⁰⁰ *Felsőoktatási Szemle*, 1958/10. 641.
- ¹⁰¹ MNL HBML XXV.1. 271/1946. 108, 15–16.
- ¹⁰² MNL HBML XXV.1. 271/1946. 3–4.
- ¹⁰³ Dacára annak, hogy az ítélet rögzítette, nem volt a szóban forgó muszos század kerete. Ráadásul tábori csendőri szolgálót csak csendőr láthatott el. MNL HBML XXV.1. 271/1946. 142.
- ¹⁰⁴ MNL HBML XXV.1. 271/1946. 6.
- ¹⁰⁵ MNL HBML XXV.1. 271/1946. 89.
- ¹⁰⁶ MNL HBML XXV.1. 271/1946. 91, 101–102.
- ¹⁰⁷ MNL HBML XXV.1. 271/1946. 98.
- ¹⁰⁸ MNL HBML XXV.1. 271/1946. 144.
- ¹⁰⁹ MNL HBML XXV.1. 271/1946. 105.
- ¹¹⁰ *Néplap*, 1946. július 7. 7. és Ua. 1946. február 15. 2. és Ua. 1946. július 5. 2.
- ¹¹¹ *Néplap*, 1946. július 7. 2. és MNL HBML XXV.1. 271/1946. 108, 132.

- 112 YVA O.33/10887. 24–26.
 113 HDKE 2012.30.3.
 114 MNL HBML XXV.1. 271/1946. 55.
 115 MNL HBML XXV.1. 271/1946. 115–116.
 Emlékiratában írt Rosenfeld Lászlóról,
 de abban késélsről nem esett szó. YVA
 O.33/10887. 56–57. A PRO-n azt állította,
 hogy Darvasra és Rosenfeldre is rálőtt
 Lunka. MNL HBML XXV.1. 271/1946.
 15–16.
 116 HDKE 2012.30.3.
 117 MNL HBML XXV.1. 271/1946. 157–159.
 Lunka magát tisztességesnek nevezi, ám ha
 az volt, akkor nem lehetett törzssörmes-
 ter, hiszen tisztas az őrzető, tizedes,
 szakaszvezető.
 118 YVA O.33/10887. 25.
 119 MNL HBML XXV.1. 271/1946. 101.
 120 MNL HBML XXV.1. 271/1946. 142–144.
 121 Néplap, 1946. július 7. 2. és Ua. 1947. július
 20. 4.
 122 MNL HBML XXV.1. 271/1946. 155.
 123 Néplap, 1946. július 7. 2.
 124 1896. évi XXXIII. t. c. 331. §.
 125 Dunántúli Népszava, 1948. február 11. 3.
 126 Élünk (Debrecen), 1947. szeptember 15. 7.
 127 MNL OL XX.4.b.NOT.III.5301/1956.
 128 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 316.
 129 HDKE 2012.30.2.
 130 MNL OL XX.1.b.Nfű.6908/1946.
 131 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 86–92.
 132 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 81–85.
 133 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 162.
 134 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 41.
 135 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 177.
 136 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 23.
 137 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 43.
 138 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 179.
 139 YVA O.33/10887. 58.
 140 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 194.
 141 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 52–55.
 142 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 170.
 143 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 236.
 144 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 236, 170.
 145 YVA O.33/10887. 48. és MNL HBML
 XXV.1/11d. 512/45. 91.
 146 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 155.
 147 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 173.
 148 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 315.
 149 Rákos – Verő 2008. 248.
 150 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 86–92.
 151 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 155–156.
 152 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 194.
 153 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 86–92.
 154 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 179.
 155 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 40.
 156 YVA O.33/10887. 69.
 157 YVA O.33/10887. 58.
 158 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 91.
 159 YVA O.33/10887. 62; 71–72.

- 160 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 162.
 Jónás egyébként azonos a későbbi népbí-
 rószági tanácselnökkel, majd a Budapesti
 Megyei Bíróság megbízott elnökével, több
 koncepció per levezető bírójával. A Sze-
 lekovszky-perben súlyosan terhelt vallo-
 mások hangzottak el Jónás ellen, ám nem
 indult vele szemben eljárás.
 161 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 230.
 162 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 230.
 163 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 106.
 164 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 179.
 165 YVA O.33/10887. 137–139.
 166 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 155.
 167 YVA O.33/10887. 51, 66.
 168 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 40.
 169 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 174.
 170 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 198.
 171 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 26, 48–50.
 172 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 21.
 173 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 11.
 174 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 42.
 175 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 35. és MNL HBML
 XXV.1/11d. 512/45. 261.
 176 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 40.
 177 YVA O.33/10887. 68.
 178 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 21, 39, 41.
 179 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 41.
 180 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 162.
 181 YVA O.33/10887. 58.
 182 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 11.
 183 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 40. és YVA
 O.33/10887. 56, 71.
 184 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 9, 35, 45–50, 51–55.
 185 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 74, 81–85,
 120.
 186 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 213, 36.
 187 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 43, 150.
 188 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 119,
 154–155.
 189 „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”,
 2. köt. 238–239. A történetet megerősíti:
 YVA O.33/10887. 50. Talán a hasonlók
 miatt születhetett meg Jány Gusztáv utasí-
 tása 1943 februárjában, miszerint „tudomá-
 somra jutott, hogy [...] egy táb. mu. szd-ot
 menetközben szétszórta szövetéséges had-
 seregbeli alakulatok és ukrán milicisták.
 [...] Erthetetlen [...] hogy miért engedte ezt
 megtörténni a magyar honvéd, illetve ala-
 kulata épségéért felelős parancsnokai!
 Elrendelem, hogy a jövőben fegyvert kell
 használni mindazokkal szemben, akik
 fegyverrel támadják meg az egyes honvéd-
 egyeneket, vagy alakulatokat. Aki ilyen
 esetben elmulasztja fegyverét használni,
 azt én lövetem főbe”. MNL OL XIX-A-
 21-c. 85. d. 5. §. 64.
 190 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 198, 93.

- 191 Néplap, 1947. október 14. 5. és Ua. 1944.
 október 15. 2.
 192 Néplap, 1947. március 22. 2.
 193 ÁBSZTL 3.1.9. V-5497. 16.
 194 Néplap, 1947. október 15. 2.
 195 Néplap, 1947. október 17. 3. Kiemelés az
 eredetiben – V. L. B.
 196 Szabad Szó, 1948. november 7. 2.
 197 HDKE 2012.30. – 2012.30.3.
 198 Bihari 1984. 46.
 199 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 81–85, 96,
 106. és MNL OL XX.1.b.Nfű.6908/1946.
 200 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 43.

„Zöldes szörnyek”, „a munkásosztály árulói”
 és „Horthy keretzsiványai”

- 1 Havasréti 2019, 601. és Fáj 1978, 45. 44.
 sz. lj. Az értelmezést erősíti még tulajdon
 megjegyzése munkaszolgálatát alatt írt leve-
 lésében: „De vajon kikerülünk-e az Alvi-
 lágból?” PIM V.5462/26.
 2 Veszprém 2023A.
 3 MNL GyMSM SL XXXIII.1.a. Kópháza
 halotti anyakönyve, 67/1946. sz.
 4 Lásd pl. Mazsihsz 2015.
 5 Poszler 1973, 439.
 6 Friss Újság, 1948. október 21. 5.
 7 BFL XXV.1.a.1.1945.142. 16, 19, 24, 55, 59.
 8 MNL ZML XXV.16. 284/1946. 10–11. és O.
 n.
 9 A Horthy-rendszerhez közel álló gazdasági
 szövetkezetek. Veszprém 2021, 85.
 10 MV 25/71. és Veszprém 2023c, 141.
 11 MNL NML XXV.1.b. 160/1945. 29–31, 63.
 12 ÁBSZTL 3.1.9. V-61648. 55.
 13 BFL VII.5.e.1949.21742. 113–114, 125–127,
 143–145, 148–149.
 14 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 182, 134. és
 Autó-Motor, 1982. szeptember 15. 53.
 15 BFL XXV.1.a.1.1947.2799. 2–3.
 16 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 85, 89, 102–104.
 17 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 110, 160.
 18 1945. évi VII. t. c. 63. §.
 19 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 19.
 20 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 27.
 21 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 104.
 22 BFL XXV.1.a.1.1947.2799. 4–5.
 23 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 31–32, 46–47.
 24 Veszprém 2023c, 313. 87. sz. l. j.
 25 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 92–94.
 26 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 117.
 27 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 117–120, 81, 122.
 28 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 124.
 29 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 172.
 30 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 143.
 31 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 149.
 32 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 151.
 33 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 141–142.

- 201 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 111.
 202 HDKE 2012.30. – 2012.30.3.
 203 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 230–231,
 267.
 204 HDKE 2012.30.2.
 205 Pál 2018.
 206 MNL HBML XXV.1/11d. 512/45. 229.
 207 Hatikva (Buenos Aires), 1952. augusztus
 29. 8.
 208 YVA O.84/582. 1.
 209 Néplap, 1948. február 24. 2.
 210 Néplap, 1948. október 12. 3.

- 34 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 154.
 35 BFL XXV.1.a.1.1945.1306. 182.
 36 Veszprém 2019, 174.
 37 Új Dunántúl, 1947. május 31. 1. és Vásár-
 hely Népe, 1947. május 1. 5. és Föld és Sza-
 badság, 1947. május 10. 8. és Szabad Nép,
 1948. május 27. 10.
 38 Szabadság, 1947. szeptember 13. 5.
 39 Szabadság, 1948. augusztus 5. 3.
 40 Szabad Magyarországnak, 1947. szeptember
 30. 2. és Kossuth Népe, 1948. január 16. 2.
 és Miskolci Hírlap, 1948. március 6. 1. Itt
 külön lehet utalni arra, mennyire izléste-
 len volt a halachikusan zsidó és 44-es ellen-
 álló Pfeiffer képviselőjelöltjét „fasisztának”
 nevezni. (Pfeiffer születési bejegyzése a
 Budapest VIII. kerületi polgári születési
 akv. 4882/1900. folyószáma alatt). Igaz, a
 vádat maga Pfeiffer is megkapta: Földesi
 2004, 33.
 41 Budapesti Közlöny, 1944. június 21. 18.;
 Magyar Közlöny, 1945. szeptember 30. 8.;
 ÁBSZTL 3.1.9. V-1130.
 42 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 60–61.
 43 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 18–31.
 44 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 42, 38. V. ö. Uo.
 25, 23.
 45 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 44.
 46 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 48. V. ö. U. o. 14.
 47 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 45.
 48 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 50.
 49 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 107–108.
 50 BFL XXV.1.a.4.1948.157. 39–40.
 51 Ocskay László százados, a 101/359. sz.
 „ruhagyűjtő” század parancsnokának
 embermentő tevékenységéhez lásd: HL
 TGy 3.440. Reviczky Imre alezredeséhez (a
 X. közmunkaszolgálatos zászlóalj parancs-
 noka) lásd: YVA O.84/624, O.84/564,
 O.33/6688.1. Hasonlóképp említhető még
 Almásy Tibor tüzér főhadnagy, Kelenhe-
 gyi Emil százados vagy Koszoru Imre t.

- zászlós. Hozzájuk sorrendben lásd: YVA The Righteous Database, M.31.2/3583 és M.31.2/5542, illetve Végső 2023.
- ⁵² BFL XXV.1.a.4.1948.157. 62–64.
- ⁵³ BFL XXV.1.a.4.1948.157. 65. és *Világosság*, 1948. március 10. 3.
- ⁵⁴ BFL XXV.1.a.4.1948.157. 37.
- ⁵⁵ BFL XXV.1.a.4.1948.157. 154–158.
- ⁵⁶ BFL XXV.1.a.4.1948.157. 129.
- ⁵⁷ *Az Országgyűlés Almanachja, 1947–1949*, 382.
- ⁵⁸ BFL XXV.1.b.1945.2957. 20, 31, 10–14.
- ⁵⁹ *Szabad Nép*, 1945. július 31. 5.
- ⁶⁰ *Népszava*, 1945. augusztus 1. 3.
- ⁶¹ *Magyar Nap*, 1947. október 29. 1.
- ⁶² *Felvidéki Népszava*, 1947. október 29. 2.
- ⁶³ *Friss Újság*, 1947. október 28. 4.
- ⁶⁴ BFL XXV.2.b.8560/1947. 7.
- ⁶⁵ BFL XXV.2.b.8560/1947. 38, 46, 43.
- ⁶⁶ *Irodalmi Újság* (London), 1968. december 15. 2.
- ⁶⁷ *Magyar Nemzet*, 1948. április 15. 3.
- ⁶⁸ *Haladás*, 1946. március 21. 7. és *Új Élet*, 1969. január 1. 5.
- ⁶⁹ Dobi 1962, 2. köt. 255–383. L. m. Révész Sándor 2020, 96–102.
- ⁷⁰ *Amerikai Magyar Népszava*, 1960. április 30. 5.
- ⁷¹ Lásd pl. *Veszprémi Napló*, 1968. november 26. 1.
- ⁷² MNL NML, XXXV.31.a. 20. öe. 1950. augusztus 31. 9.
- ⁷³ MNL HML, XXXV.22.c. 324. öe. 1969. július 29. 8.
- ⁷⁴ MNL HML, XXXV.29.c. 78. ö. e. 1960. december. 2. 3.
- ⁷⁵ Eörsi 1999.
- ⁷⁶ JNSZML X.40.a. 27. ö. e. 17. A vádak részletesen nem ismertek.
- ⁷⁷ ÁBSZTL 3.1.9. V-88846. 20–21, 29.
- ⁷⁸ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
- ⁷⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V-127551. 26–29.
- ⁸⁰ 1948-ban távollétében Apaczeller Jánost – József távoli rokonát – ítélték el, aki akkor már Amerikában élt. János apja, id. János Amerikából írt levelet 1967-ben a kurdi községit tanácsnak, sérelmezve, hogy fiát halálra ítélték. A levélben feltárta, hogy a valódi tettes József volt, ennek hatására indult meg a nyomozás.
- ⁸¹ MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
- ⁸² Csapody 2011a, 420.
- ⁸³ BFL VII.5.e.1949.19147. 6–10, 26–27, 69.
- ⁸⁴ MNL BAZML XXV.4.241/1945. 30, 39.
- ⁸⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.3509. 26, 44–47.
- ⁸⁶ BFL XXV.1.a.3.1947.3772. 98–99, 105, 159–168.
- ⁸⁷ BFL XXV.1.a.3.1947.1406. 41–44, 53–54, 73. Az (O)GPU a szovjet Állami Politi-

- kai Igazgatóság, azaz a titkosrendőrség volt 1934-ig. Utódszervezete az NKVD volt.
- ⁸⁸ MNL JNSZML XXV.1.222.1947. O. n.
- ⁸⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V-113247. 44–47, 122–123, 126.
- ⁹⁰ *Népszabadság*, 1970. február 6. 6.
- ⁹¹ BFL VII.5.e.1949.21381. 76–79.
- ⁹² BFL XXV.1.a.1.1945.99. 90.
- ⁹³ BFL VII.5.c. 1932.11115. 5, 7, 41–42, 66–67. Szívós 5950 pengős kárterítési igényt nyújtott be a nyomozás, letartóztatás és kínzás elszívása miatt, melyet természetesen elutasítottak. Uo. 130–133. Kommunista „összeesküvése” egyébként nem csak belöldön, de külföldön (Erdélyben) is sajtóviszhangot kapott 1932-ben. Lásd. MNL OL K szekció, MTI hírek, Lapszemle, 1932. október 27. és *Kecskeméti Közlöny*, 1932. október 23. 1. és *Magyarság*, 1932. október 22. 4.
- ⁹⁴ Kossa 1960, 477.
- ⁹⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-11820. 213–214.
- ⁹⁶ Pór–Zsádányi 1947, 66–69. A kiadványt eredetileg maga a MOASZ jelentette volna meg, majd végül főleg technikai szempontok alapján a Szikra kiadó mellett döntöttek. Erről lásd Pór Dezső és Seress Géza levelezését, PDH. Seress, a Szikra kiadó vezetője egyébként maga is teljesített munkaszolgálatot, noha ez az adat nyilvános életrajzaiból hiányzik: ÁBSZTL 2.1.1/33 (V-143412). 220.
- ⁹⁷ *Élünk* (Debrecen), 1947. szeptember 15. 1.
- ⁹⁸ Dombbrády 1986, 320–322. és MNL PML XXXIII. 102. dob.
- ⁹⁹ ÁBSZTL 1.4.1-A-2128/2.26.
- ¹⁰⁰ BFL VII.5.e.1949.21688. 131. és BFL XXV.1.a.2.1946.512. 20. és BFL XXV.1.a.3.1947.2835. 27.
- ¹⁰¹ BFL XXV.1.a.1.1945.142. 19.
- ¹⁰² ÁBSZTL 3.1.9. V-113247. 32.
- ¹⁰³ ÁBSZTL 3.1.9. V-54514. 13.
- ¹⁰⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.1427. 79. Tegyük hozzá: a *Szolgálati Szabályzat* szerint „hadifoglyokkal szigorúan, de emberségesen kell bánni, mert védteleneket gyalázni, bántalmazni vagy kifosztani becsutelen és a honvédekhez nem méltó eljárás.” 28. oldal, 7. § 47. pont.
- ¹⁰⁵ BFL XXV.1.a.2.1946.4314. 39–40, 45.
- ¹⁰⁶ BFL VII.5.e.1949.21381. 81.
- ¹⁰⁷ Major 1988, 124.
- ¹⁰⁸ BFL VII.5.e.1949.21381. 77.
- ¹⁰⁹ BFL VII.5.e.1949.21381. 79.
- ¹¹⁰ BFL VII.5.e.1949.21381. 67, 71. és BFL XXV.1.a.1.1945.99.
- ¹¹¹ BFL VII.5.e.1949.21381. 80.
- ¹¹² BFL XXV.1.a.1.1945.99. 108–112.
- ¹¹³ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 61–62.
- ¹¹⁴ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 114.

- ¹¹⁵ Kossa 1960, 333. A forrás esetében nehezen hihető, hogy a munkaszolgálatos századnál telefon lett volna, de nem kizárt.
- ¹¹⁶ BFL VII.5.e.1949.16870. 36. Meg kell jegyezni, emlékiratában nem közölte újra ezt a vallomását, nyilván mert nehezen lett volna összeegyeztethető könyvének narratívájával. Helyette Rotyissal való szembesítéséről számolt be. Kossa 1960, 475–476.
- ¹¹⁷ BFL VII.5.e.1949.21381. 53.
- ¹¹⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 200.
- ¹¹⁹ ÁBSZTL 3.1.9. V129605. 106, 108, 113.
- ¹²⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 137.
- ¹²¹ BFL VII.5.e.1949.16870. 121.
- ¹²² BFL VII.5.e.1949.16870. 51. 68.
- ¹²³ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 135.
- ¹²⁴ Sallai 1979, 32.
- ¹²⁵ BFL VII.5.e.1949.16870. 67.
- ¹²⁶ BFL VII.5.e.1949.21381. 29.
- ¹²⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 139.
- ¹²⁸ BFL VII.5.e.1949.16819. 29.
- ¹²⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.1209. 17.
- ¹³⁰ BFL XXV.1.a.1.1945.23. 25, 33.
- ¹³¹ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 124.
- ¹³² ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 87, 106.
- ¹³³ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 46, 100.
- ¹³⁴ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 77, 109.
- ¹³⁵ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 113.
- ¹³⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 69, 86, 131.
- ¹³⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.3207. 24, 29.
- ¹³⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.3009. 26, 32. Illés-házy Gábor vezérőrnagy 1942. július 12-e és augusztus 7-e között volt a 12. könnyű hadosztály parancsnoka a Donnál.
- ¹³⁹ BFL VII.5.e.1949.21381. 21–22. Spóner védője beadványában hivatkozott Verbőczy vallomásra, de ez elütés lehet, a tárgyalási jegyzőkönyvben nem szerepel, és a NOT-ítélet sem idézi sorait, mint tanúét. Lásd: BFL XXV.1.a.1.1945.99. 268. Kádár összefoglaló jelentése szintűgytural „Verbőczy Ferenc” vallomásra, de a nyomozati anyagban csak Verbőczyne vallomása szerepel. BFL VII.5.e.1949.21381. 96. A Rotyis–Szívós-perben az ítélet szerint Verbőczy nyomozati szakaszban tett vallomását felolvasták a perben, a jegyzőkönyv szerint viszont erre nem került sor. BFL XXV.1.a.1.1945.99. 203. V. ö. BFL VII.5.e.1949.21381. 75–85.
- ¹⁴⁰ BFL VII.5.e.1949.16819. 35–36.
- ¹⁴¹ ÁBSZTL 3.1.9. V-118201. 66–67.
- ¹⁴² BFL VII.5.e.1949.16819. 44.
- ¹⁴³ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 107–108.
- ¹⁴⁴ BFL VII.5.e.1949.21381. 96.
- ¹⁴⁵ Major 1988, 163. A Major által idézett sorokhoz hasonlóak Muray vizsgálati fogásban tett szövegében szerepelnek, tehát azok nem a tárgyaláson, Dudással való –

- soha meg nem történt – szembesítése során hangzottak el.
- ¹⁴⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 185, 188–196. Dudás, civilben esztergomi városi mérnök, egyébként túlélte a világháborút, mégsem hívták be tanúnak. A német megszállás alatt Horthy tényleges századosa nevezte ki. 1972-ben hunyt el, háborúatlantul. Kossa még a keresztnévére sem emlékezett, könyvének mellékletében csak vezetéknévvel szerepel. Ezekhez lásd: *Esztergom és Vidéke*, 1944. április 8. 2., és Ua. 1987. április 1. 11. és Kossa 1960, 530.
- ¹⁴⁷ Bányai Mátyás szíves közlése, 2013. augusztus.
- ¹⁴⁸ BFL XXV.1.a.1.1945.99. 102. és BFL VII.5.e.1949.21381. 64.
- ¹⁴⁹ Major 1988, 164.
- ¹⁵⁰ BFL VII.5.e.1949.21381. 62.
- ¹⁵¹ Nincsen meg a BFL-ben, az MNL OL NOT- és népfőgyógyászati-anyagában, illetve az ÁBSZTL Murayra vonatkozó anyagaiban sem.
- ¹⁵² BFL XXV.1.a.1.1945.99. 181–182.
- ¹⁵³ Major 1988, 166.
- ¹⁵⁴ Kossa 1960, 127, 525.
- ¹⁵⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.2770. 31–32, 51–52. Talán mondani sem kell, hogy míg Muray sváb származását folyamatosan hangoztatták, Vojlái román származását nem emlegették fel.
- ¹⁵⁶ BFL VII.5.e.1949.22904. 165. Az ítélet annyit mert megkockáztatni, hogy „célzást tett arra is, hogy addig nem jöhetne vissza, amíg a zsidók mind el nem pusztulnak”.
- ¹⁵⁷ *Veszprémi* 2023b, 253.
- ¹⁵⁸ Ungváry 2013.
- ¹⁵⁹ BFL VII.5.e.1949.21381. 85.
- ¹⁶⁰ Lásd pl. *Magyar Nemzet*, 1945. május 3. 5. vagy *Demokrácia*, 1946. március 24. 8.
- ¹⁶¹ *Cegléd*, 1945. április 8. 1.
- ¹⁶² *Szabad Szó*, 1945. március 30. 3. Major 1988, 161–162.
- ¹⁶³ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 112–113.
- ¹⁶⁴ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 108.
- ¹⁶⁵ BFL XXV.1.a.1.1945.3009. 33. Az én kiemelem – V. L. B.
- ¹⁶⁶ BFL XXV.1.a.1.1945.769. 22, 35.
- ¹⁶⁷ BFL XXV.1.a.1.1945.3009. 33–34.
- ¹⁶⁸ Sallai 1979, 192.
- ¹⁶⁹ BFL XXV.1.a.1.1945.477. 138.
- ¹⁷⁰ BFL XXV.1.a.2.1946.4567. 18, 37.
- ¹⁷¹ Sallai 1979, 121. Horváth itt „Pistaként” szerepel, a becenevet feloldja a 80. oldalon.
- ¹⁷² BFL XXV.1.a.1.1945.477. 122.
- ¹⁷³ BFL XXV.1.a.1.1945.3009. 31.
- ¹⁷⁴ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 275–276.
- ¹⁷⁵ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 370.
- ¹⁷⁶ ÁBSZTL 3.1.5. O-14744. 385–386.

177 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 380.
 178 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 332-333, 336.
 179 ABSZTL 3.1.9 V-86808. 125.
 180 ABSZTL 3.1.9 V-86808. 150.
 181 ABSZTL 3.1.9 V-86808. 265. Az én kieme-
 lésem - V. L. B.
 182 ABSZTL 3.1.9 V-86808. 158-159. Az én
 kiemelemem - V. L. B.
 183 ABSZTL 3.1.9 V-86808. 103, 266-268. Az
 én kiemelemem - V. L. B.
 184 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 296-299, 324-325.
 Az én kiemelemem - V. L. B.
 185 MNL TML XXV.11. 4/1947. 79, 118.
 186 MNL OL XX.4.b.NOT.II.1727/1948. 5.
 187 MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
 188 MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
 189 MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
 190 MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
 191 Szalai, Kauschky és Bányi a Kurucz-per-
 ben voltak a IX-XI. sz. vádlottak. Lásd:
 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 271. Dunsztot a
 pécsi népbíróóság 1950-ben távollétében
 ítélte el B.III.689/1950. számon. Dunszt
 egyébként 1945. április 24-én, a bajoror-
 szági Walchsingban esetett. Lásd: [https://
 hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvanto](https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvanto)
 192 MNL BaML XXV.8. 467/1946. 97-98. Az
 én kiemelemem - V. L. B.
 193 MNL BaML XXV.8. 467/1946. 115. A
 másolt irat aláírás nélküli és fejlécén téve-
 sen ez szerepel: „104/6.5. mu.szd.pk.”. A
 jelentés viszont utal arra, hogy a század
 zöme a 6.gy.e.l.zlj-a védőörletében dolgo-
 zik erődtésen, ez Bányi száza.
 194 MNL BaML XXV.8. 467/1946. 115.
 195 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 358.
 196 MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
 197 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 401, 403.
 198 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 555.
 199 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 296, 298-299.
 200 MNL OL XX.4.b.NOT.II.1727/1948. 7.
 201 MNL TML XXV.6.c. 335/1970. O. n.
 202 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 558.
 203 MNL BaML XXV.8. 467/1946. 158.
 204 Ez annak dacára igaz, hogy a népügyész
 azzal érvelt a védelem egyik tanújának
 meghallgatása ellen, hogy „a munkaszol-
 gálatosok nem képezik vád tárgyát”. Kola-
 rovszki 2014.
 205 BFL XXV.1.a.3.1947.2613. 41-42. Babós
 ügyével Varga László is foglalkozott, rész-
 ben téves megközelítéssel, fontos doku-
 mentumok ismerete nélkül: Varga 1999.
 206 BFL XXV.1.a.3.1947.2613. 206, 181, 158.
 207 BFL XXV.1.a.2.1946.281. 9-11.
 208 BFL XXV.1.a.2.1946.281. 13-15.
 209 BFL XXV.1.a.2.1946.281. 20-21.
 210 BFL XXV.1.a.4.1948.1205. 40-41, 56, 73.
 Mikódi őt év fegyházbüntetést kapott
 azért, mert zsidókat jelentett fel a nyilasok-
 nak, 1945-től kommunista párttag volt.
 211 BFL XXV.1.a.2.1946.281. 36.

212 BFL XXV.1.a.2.1946.281. 61.
 213 BCsGy.
 214 MNL SML XXV.1. 59/1946. és a MNL
 SML tájékoztatásai, 2022. július és 2023.
 január.
 215 ABSZTL 3.1.9 V-74323. 17.
 216 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 15. Néhol Saffer,
 Scheffer, vagy Schaffer, aláírásában viszont
 világosan Seffer.
 217 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 465, 574-575. és
 Soós 2004, 89.
 218 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 319, 322-323.
 219 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 322-323. és
 ABSZTL 3.1.9 V-86808. 124-126. és
 ABSZTL 3.1.9 V-74323. 6-7.
 220 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 364.
 221 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 376.
 222 ABSZTL 3.1.5 O-14744. 375.
 223 EOL Canonica Visitatio, Dunántúli Egy-
 házkerület, Somogyi Egyházmegye, Egy-
 házlátogatási jegyzőkönyvek 1922-1940,
 76. Gyurátz Ferenc és Kapi Béla püspöki
 látogatása. Gáspár Ödön levele a püspök-
 höz, Csurgó 1940. május 15. és OMZSA
 évkönyv 1943, 233. és Bokor 1992, 27.
 224 Magyar Nemzet, 1958. augusztus 23. 6.
 225 ABSZTL 3.1.9 V-101594/1. 94-95.
 226 MNL BaML XXV.8. 467/1946. 305-306.
 227 BCsGy.
 228 BFL XXV.1.a.2.1946.281. 55-57. és BFL
 XXV.1.a.3.1947.2613. 41-42. Babós nyomo-
 zati anyagában szerepel még egy, a nép-
 ügyésznek címzett irat, mely szerint
 „amidőn ezt [a Kurucz-ügyet] nehéz nyo-
 mozással [feltártam], megkerestem a 2.
 hadsereg parancsnokságot, hogy nevezett
 tizedest tartóztassa le és Budapestre kísér-
 tesse el. Ezt a 2. hadsereg nem akarta foga-
 natosítani. Csak huzamosabb vita után
 Szombathelyi és Kormányzó úr szemé-
 lyes közbevetése után indította el nevezet-
 tet Budapestre s itt őt letartóztatva átadtam
 az illetékes pécsi honvéd törvényszék-
 nek”. A szövegben nincsen kézfírás alá-
 írás, a gépele aláírás Babós neve tévesen
 „Babósként” szerepel, datálása pedig 1944.
 július 6-a, tehát elméletben Babós letartóz-
 tatása előtt született. A szöveg téves ada-
 tokat tartalmaz, Kuruczot először a
 Margit körútra vitték, nem Pécsre. Lásd
 ABSZTL V-90546. 41, 51. Összehason-
 lításkepp Babós népbíróági peranyagá-
 ban megtalálható egy kézzel írt beadványa
 is a népbíróágnak, melyet aláírt s melyen
 neve helyesen, Babósként szerepel. BFL
 XXV.1.a.2.1946.281. 117.
 229 ABSZTL 3.1.9 V-101594/1. 11-13.
 230 ABSZTL 3.1.9 V-101594/1. 110.
 231 ABSZTL 3.1.9 V-101594/1. 78-79.
 232 Szabad Szó, 1947. október 5. és Világ,
 1947. október 5. 1. és Világosság, 1947. októ-

ber 5. 8. Babósnak befolyásos jóakarói is
 voltak, úgyében dálnoki Miklós Béla és a
 Pesti Izraelita Hitközség vezetése is eljár-
 233 MNL BaML XXV.8. 467/1946. 97-98.
 234 Kolarovszki 2014.
 235 A teljesség igénye nélkül: A Reggel, 1947.
 augusztus 4. 4. és Uj Szó, 1947. szeptember
 27. 7. és Kossuth Népe, 1947. szeptember 30.
 6. és Politika, 1947. október 4. 3. és Szabad
 Nép, 1947. október 5. 3. Újabbán a kérdést
 említi: Szabó Péter 2019, 357-358.
 236 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 123-
 125, 41-42, 95.
 237 Apja id. Veszprémi Dező (1871-1924)
 orvos, egyetemi tanár, 1923-1924-ben a sze-
 gedi egyetem rektora. Bár fiát ez nyilván
 nem minősíti, de apja ismert antiszemita
 volt. Lásd: Kovács M. 2023, 139. Veszpré-
 mi népbíróági eljárása idején még y-al,
 majd a hetvenes években már i-vel írta a
 nevét, noha édesapja még egyértelműen y-t
 használt. Ezekhez lásd MNL CSML SZL
 SZMB 5808/1950. 319. és Uo. O. n. Beadvá-
 nya az Elnöki Tanácsához, 1973. szeptember
 17. és SztL Magyar Királyi Ferenc József
 Tudományegyetem Orvostudományi kar
 tanácsulésai, 1922. január 9. 77.
 238 Kis - Szabó 2004, 908.
 239 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 328. -
 Az én kiemelemem - V. L. B.
 240 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 35-36.
 241 Lásd: MNL CSML SZL SZMB 5808/1950.
 41-42, 109-110, 66, 84-87.
 242 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 265-
 266. Érdekes, hogy kezdetben Veszpré-
 mi Pap Róbertet jelölte meg választott
 ügyvédjéül, aki a szegedi neológ hitközség,
 majd a szegedi zsidó tanács elnöke is volt.
 Uo. 109.
 243 [https://hadisir.militaria.hu/
 hadisir-nyilvanto#](https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvanto#)
 244 Lásd pl. Berger László (1904, Budapest)
 veszteségkartonját: [https://hadisir.militaria.
 hu/hadisir-nyilvanto](https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvanto)
 245 BFL XXV.1.a.1947.2349. 13. Neve néhol
 Gyimesi, Gyimesy alakban is szerepel, az
 aláírásán világosan Gyimesy.
 246 BFL XXV.1.a.1947.2349. 10.
 247 BFL XXV.1.a.1947.2349. 15.
 248 BFL XXV.1.a.1947.2349. 4-5.
 249 BFL XXV.1.a.1947.2349. 18. A „tizedelés”
 természetesen nem azonos a felkoncolással,
 de hozzá kell tenni: a Szolgálati Szabályzat
 nemcsak hogy nem írta elő felkoncolás ese-
 tén az előjáró parancsnokság jóváhagyását,
 hanem egyenesen csak utólagos jelentés-
 tételre kötelezte a kivételes rendszabályt
 alkalmazó előjárót. Lásd a Szolgálati Sza-
 bályzat törzsszövegében is hivatkozott 39.
 és 649. pontjait.

250 BFL XXV.1.a.1947.2349. 20-23. A tárgya-
 lási jegyzőkönyv talán azért kallódhatott
 el, mert azt 1961 januárjában Bokor Péter
 Halálkanyar c. filmjéhez kiadták. Uo.
 45-47.
 251 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 21.
 252 Kolarovszki 2014.
 253 Délmagyarország, 1946. április 2. 2.
 254 Szegedi Kis Újság, 1946. április 2. 3.
 255 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 86-87.
 256 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 96-97.
 A vallomást idézi Kis - Szabó 2004, 915-
 916. 146. sz. l. j., de azt tévesen az 1948.
 február 18-20-i tárgyaláson elhangzott
 vallomásnak nevezi. A vallomás valójá-
 ban 1947. május 24-én hangzott el, tehát
 nem a peranyag 70., hanem 96-97. oldalain
 található.
 257 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 70.
 258 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 123-
 125, 137.
 259 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 127.
 260 BFL XXV.1.a.1.1945.1777. 54, 38. Tegyük
 hozzá: nehéz elképzelni, hogy egy tar-
 talékos tisztet előjárója „bátyámnak”
 nevezzen.
 261 BFL XXV.1.a.1.1945.1777. 129, 135. Az
 íménti bekezdésben szereplő adatok átte-
 kintéséhez Szakály Sándornak és Főris
 Ákosnak tartozom köszönettel. A szöveg-
 ben szereplő tisztek esetében Balázshoz
 lásd: Molnár - Szabó 2014, 104. Ujlaky-
 hoz lásd: Szakály 2001, 354. Dárdaihoz
 lásd: Szakály 1990, 141. 22. sz. l. j. Oszlá-
 nyi a második világháború után kívándor-
 rolt Amerikába, 1960-ban hunyt el. Balázs
 Vilmos 1947-ben hazatért, a jelek szerint
 nem vonták felelősségre, neve állambizton-
 sági aktákban csak futólag kerül említésre.
 1995-ben hunyt el Budapesten. Ujlaky
 emigrációban halt meg. Csátót a Szovjet-
 unió kiadta Magyarországnak, a Budapesti
 Katonai Törvényszék halálra ítélte, majd
 1951. október 2-án kivégezték. Az ítéletet a
 Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága
 1990-ben hatályon kívül helyezte. Az 1951-
 es perben a munkaszolgálat és a tizedelés
 nem merült fel, Csátót a népbíróági tör-
 vény 11. § 5. pontja alapján azzal vádolták,
 hogy „biztos pusztulásba” vitte a honvéde-
 ket. Ezt Csátó az AVH-n tett vallomásában
 beismerte, a tárgyaláson már tagadta. A
 tárgyaláson nem hallgatták meg a védelem
 tanúit, a kért bizonyítékokat nem szerezték
 be. Ezekhez lásd: HL BKB 1394/1951., 12,
 22, 46-47.
 262 BFL XXV.1.a.1.1945.1777. 63.
 263 Szakály 2001, 234.
 264 MNL CSML SZL SZMB 5808/1950. 97.
 265 BFL XXV.1.a.1.1945.1777. 129.
 266 Berger 1930, 33-37.

Y 3654 17

A második világháború idején Magyarországon a zsidó származású vagy megbízhatatlannak ítélt férfiakat fegyvertelen katonai szolgálatra, úgynevezett munkaszolgálatra kötelezték, aminek keretében kemény fizikai munkát kellett végezniük megalázó és kegyetlen körülmények között. Őrzésük a legénységi állományú honvédek feladata volt. Közismert tény, hogy ezen „keretlegények” közül némelyek brutális gyilkosságokat és más háborús bűnöket követtek el a felügyeletükre bízott emberek ellen. Rémtetteik helyszínei vagy épp egyes elkövetők arca beleivódott a közemlékezetbe: Dorosics falu vagy épp az Oktogonon felakasztott Rotyis Péter és Szívós Sándor neve máig ismert. A második világháborút követő számonkérés eszközei, a népbíróságok jelentős részben a „keretlegények” ügyeivel foglalkoztak.

Mi vezette ezeket az embereket bűncselekményeik elkövetésére? Hogyan zajlott az első néptörvényszéki eljárás az Oktogonon, és mi történt valójában Dorosicsban? Hogyan védekeztek a népbíróságokon a kínzásokkal, gyilkosságokkal vádolt „keretlegények”? Tényleg tömegesen léptek be a kommunisták közé az egykori háborús bűnösök? Mennyire befolyásolta pereiket a politika vagy az egyéni sérelmek? Mi volt a katonai felső vezetés, például Jány Gusztáv tábornok, a magyar 2. hadsereg parancsnokának felelőssége? S mihez kezdünk a kollaborációval vádolt munkaszolgálatosok ügyeivel?

Veszprémy László Bernát könyve kényes kérdéseket boncolgat, miközben számtalan külföldi és hazai levéltár forrásai alapján próbálja feltárni a munkaszolgálatra és a „keretlegényekre” vonatkozó népbírósági perek történetét.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT 2016-ban végzett a Károli Gáspár Református Egyetemen, majd az Amszterdami Egyetem holokauszt- és népirtáskutatás szakán szerzett mesterfokozatot. Jelenleg doktorjelölt az ELTE BTK Művelődéstörténet Doktori Iskolájában. Kutatási területe a politikai esztorténet és a zsidóság története. Korábban több zsidó folyóirat munkatársa, illetve a Veritas Történetkutató Intézet és a Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történeti Intézetének kutatója volt. Jelenleg a Mathias Corvinus Collegium online tudományos ismeretterjesztő folyóiratának, a *Corvináknak* a főszerkesztője.

KÖVESS MINKET
A FACEBOOKON

Jaffa
Kiadó

JAFFA.HU

4999 FT

9 789634 758860